

TO

HIS EXCELLENCY

THE

HONORABLE SIR BARTLE FRERE, K. C. B.

GOVERNOR OF THE PRESIDENCY OF BOMBAY,

&c &c &c.

THIS VOLUME

IS RESPECTFULLY INSCRIBED

BY

HIS MOST OBDIENT AND HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR

•

જનાબેઆલી નામદાર

સર બાર્ટલ ફ્રેચર, બાહાદુર સાહેબ

કે. સી. બી.,

મુંબઈ ઈલાકાના ગવર્નર,

એએને

આ પુરતક,

એમના આશોકિત અને નમ્ર સેવક,

બાપાનરકર્તા એબી,

અર્પણ કર્યું છે.

પ્રસ્તાવના.

આરો છે પર્ણોદિપતિ નામના મોહરસ્ટુઅર્ટ એવુકિન્સ્ટન,
જે આ હિસાકનો એક નામીઓ ગવર્નર થઈ ગયો, તેણે આ
દેશવિષેનો જે અગ્રેજી ઇતિહાસ કર્યો છે તેનો મગાડી તરજુમા
કરવાનું નામ મેં હાથમાં લીધું, તે ઇચ્છાની દૃષ્ટીથી પૂરું થઈ તે
આખું પુસ્તક ત્રણ જીજ્ઞોમા છપાઈ ગયું, અને તેનો ઉપોદ્યાન
રૂપી જે ભાગ તે આ વગરમા ગમાય થયો. પછી, કેટલાએક
મિત્રોની ભનામણકૃપથી તે ગ્રંથનું મગાડીકૃપથી ગુજરાતી
ભાવાન્તર કરવાનું મેં માથે લીધું હવે, ગુજરાતી, એ મારી
જન્મભાષા નથી, અને આ મારે પહેલેજ ગુજરાતી ગ્રંથ છે.
તેથી એમા ભાષાની ઘણી ચુને રહી હશે, પરંતુ અર્થની દૃષ્ટિ
એવું મેં લાગતું નથી. હા, માત્રાણુ માત્ર પ્રમાણે, પહેલે ગ્રંથ
છપાવીને પછી જે સુત્રોની માદ માગની, તેકરતા વાચનારી આલખે
એની નિનતી કડ છુ કે, જે ખરેખર ખામીઓ એમા હશે તે
જે તે મહેંગાની કરીને મને જણાવશે, તો તે મીજી આ-
ત્તીમા દુરુગ કરીને આભાર માનીશ. મીજી, આ તરજુમો
લખનારોનામે મેં મેતાજી ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ ગેરનાર નડી
આદનાને ગણ્યા હતા, અને ગુજરાતી ભાષાની કેટલીક રીતો
તથા વિશેષ એઓમા તેમની મદદ લીધી છે.

તા. ૧૬ ડિસેમ્બર ૧૮૯૭.

હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ.

ઉપોદ્ધાત.

હિન્દુ લોકોનું વર્ણન.

ખરૂડ પેદેલો.

મનુસ્મૃતિ આ ગ્રંથ જ્યારે થયો તે વખતની

હિન્દુ લોકોની સ્થિતિ.

૫૪.

આ પ્રકરણનો સાધારણ વિચાર. ૧

પ્રકરણ પેદેલું.

લોકોના વિભાગ તથા ધંધા.

બ્રાહ્મણ.	૫	શૂદ્રો.	૧૨.
કૌતિલ્યો.	૧૧	મિથ જાતિ	૧૬
વૈશ્યો	૧૨		

પ્રકરણ બીજું.

રાજધર્મ.

રાજાવિષે.	૧૮	જમાખંડી.	૨૧
રાજપદાર્થો અથવા		રાજદરબારવિષે.	૨૪
અન્યતઃ.	૨૦	લગ્નવિષે.	૨૭

પ્રકરણ ત્રીજું.

ન્યાય.

સાધારણ નિયમો ૩૦

(૧) કોજદારી ખાતું.

ગામી કાપડો. ૩૨.

(૨) દિવાનો ખાતુ.

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
દિવાની કાયદો	૪૦	ધણીપણાવગર વેચાણ	૪૪
કુળાઓ ચલાવવાની રીત	૪૦	વણી તથા ચાકર એઓ	
પુગનાવિષે કાયદો	૪૦	વચ્ચેના કુળાઓ	૪૫
કુળાઓ ચલાવવાનો મી		શિમાડાવિષે કુળાઓ	૪૫
તનુ સાધણ	૪૨	સ્ત્રીપુરુષોની વચ્ચેના સ	
કુળાવિષે	૪૩	ખાનિય	૪૫
પેસાના વ્યાજવિષે	૪૪	રાયભાગ	૪૮
કુળાનામાનિય	૪૬		

પ્રકરણ ચોથું.

વર્મ

વેળિયો	૫૨	ગણ	૫૭
અકેશનમત	૫૩	મુજબો	૫૭
મનુસ્મૃતિમાર્ગે વર્મ	૫૪	કમકાણ	૫૮
મુજબ	૫૫	નીતિમંત્રી પરિણામો	૬૭
મી પવનોની દેવતાઓ	૫૭		

પ્રકરણ પાંચમું.

લોખેની રીતમાત તથા તેઓની સ્થિતિ

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ	૬૬	હિં. નોકોની ઉત્પત્તિ તથા	
રીતમાત તરિકો	૭૧	સ્થિતિ	૭૬
કુળાવિષે	૭૩	બ્રાહ્મણ નોકોવિષે અમલકા	
સાધારણ નિયમ	૭૫	ગિડ વાતો	૮૦

ખાતુ બિજો.

મનુસ્મૃતિ પછી થએલા ફેરફારો તથા અર્વાચીન કાળના

હિં લોખેની સ્થિતિ

પ્રકરણ પહેલું.

જાતિઓમા ફેરફાર

ચારમુખ્ય ન મુખના ફેરફારો	૮૬	ગોમા / લોખેના પયો	૯૨
મકરજાતિ	૮૮		

પ્રકરણ બીજું.

રાજપરીતમાં ફેરફારો.

પૃ. ૩.	પૃ. ૩.
કારભાર. ૯૯	જમીનની માલિકી. ૧૧૯
દેરાના મહમૂલી વિભાગો. ૯૯	રાજના મહમૂલની બીજી
ગામડીઓની હકીકત. .. ૧૦૦	સાખ્યાઓ. ૧૨૧
ગામડીઓના હક્કો. .. ૧૦૧	ઈનામો વિગેરે. ૧૨૨.
એક મુખ્યના હાયથકી	લગકરી ચાકરીબદલ કા-
ગામનો કારભાર. .. ૧૦૩	હાડી આપેલી જમીનો. ૧૨૨
પટેલનાં કામો. ૧૦૪	લગકરી ચાકરીબદલ રા-
ગામતરફના લોકોની નેમ-	જપૂત લોકોમાં આપેલા
બુકા—તલાકી, પગી,	મુલકો. ૧૨૫
હત્યાદિ. ૧૦૫	લગકરી શિવાય બીજી
ગામડીનો કારભાર. ૧૦૬	ચાકરી બદલ આપેલી
ગામના લોકોના વર્ગો. .. ૧૦૮	જમીનો. ૧૨૬
ગામડાંઓમાંના જમીનદાર. ૧૦૮	એવી જમીનદારો જા-
મિગસદાર કુળો. ૧૧૦	મીનો. ૧૨૭
ઉપરી કુળો. ૧૧૧	કર આપનારા તથા બી-
મજૂર. ૧૧૨.	જા આધારે રેહનારા
દુકાનદાર હત્યાદિ. ૧૧૨	પ્રદેશો. ૧૨૭
ગ્રામમુદ્રાય એટલે ગા-	જમીનદાર એટલે સું ? ૧૨૮
મકીઆ, એઓની ઉ-	લકાર્ક. ૧૨૯
ત્પતિ તથા કાય. ૧૧૨	રાજ્ય કરવાની રીત. .. ૧૩૬
જમીનઉપરનો સરકારો કર. ૧૧૫	

પ્રકરણ ત્રીજું.

કાયદામાં ફેરફારો.

લેખી કાયદામાંના ફેરફારો. ૧૩૬	કોજદારી કાયદો. ૧૩૬
દિવાની કાયદો. ૧૩૬	દેરાગિજાજ. ૧૩૬
આચારમાં ફેરફારો. .. ૧૩૮	

પ્રકરણ ચોથું.

મનુસ્મૃતિપછી ચએલા	હાજમાં પૂજા કરવાની રે-
ફેરફારો. ૧૪૭	વતાઓ. ૧૪૮
પ્રગણો. ૧૪૩	શિવ. ૧૪૯

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ.
દેવી એટલે બવાની	૧૪૮	હિંદુઓના વર્મનું સાધા	
નિબળુ તથા તેના અ		રણુ રૂપ	૧૫૭
વતાગે.	૧૫૦	મુવાપ ક્રીની હાનત	૧૬૨
રામ	૧૫૧	આ ધર્મથી યનારા નિતી	
કૃષ્ણ	૧૫૩	સખવી પગિણામો.	૧૬૩
ખીજા દેવો	૧૫૮	પથો	૧૬૫
સાગ તથા નઠારાજીતગણો	૧૫૮	ગોસાર્જઓ ॥ પથોનુ મા	
ગામ દેવો.	૧૫૭	હાત્મ્ય	૧૭૦

બૌદ્ધ તથા જૈન એ-એના વર્મો

મૌદ્ધોવિષે	૧૭૭	આ બે ધર્મોના તથા હિંદુ	
જૈન અથવા જિન	૧૭૮	વર્મના પ્રાચીનપણા ॥	
		સંખ્યાવણી	૧૮૨

પ્રકરણ પાચમું.

તત્ત્વનિધાની હાવની સ્થિતિ

પદ્ધતીનો	૧૮૮
----------	-----

નિરીક્ષ્ય સાડખ્ય તથા એશ્ય સાડખ્ય

સાના ઉદેશ	૧૭	સાડખ્યમતનિષે સાના	
સાન મેળનવાના ઉપાગો	૧૬૦	રણુ નિચા	૧૮૬
પાચો	૧૬૦	નિરીક્ષ્ય તથા સેગવ	
મચેતા દહી જુતોની		સાડખ્ય, અ મતોમા	
અચના	૧૧	તદ્વાવતો	૧૮૯
બાનસર્ગ	૧૮૨	યોગાઓ	૧૮૭

ઉત્તમીમાસા એટલે પેદાન્તદર્શન

હિંદુ એજ એક વસ્તુ છે

ન્યાયદર્શન

આગિનગાનના ન્યાય		૧ ગાત્રા	૨૦૫
ગૈનસામે મગ માનબી	૨૦૩	૨ ગરી	૨૦૯
ગોત્રમા ॥ રીમામે		૩ સાને નિદ્રિયા	૨૦૯
વર્ગાગણ	૨૦૮	૪ હિદ્રિસારા	૨૦૯
તરસો	૨૦૪	૩ નીચુ તરન મરાય	૨૦૭
પેહેનુ તરવ પ્રમાણ	૨૦૫	અતીન્દ્રિ ૫તાર્યેનિયે	
ખીચુ તરવ, મેત તથા		અગિનાય	૨૭
તેના પેાના બે	૨૦૫	મણાતુ રી	૨૦૭

ખણ્ડ ત્રીજો.

હિંદુલોકોની અર્વાચીનકાળની સ્થિતીનું સાંધણ.

પ્રકરણ પહેલું.

જ્યોતિષ અને ગણિત વિદ્યા.

	પૃષ્ઠ.		પૃષ્ઠ.
હિંદુઓના જ્યોતિષનું જી-		અંકગણિત	૨૧૬
નાપણું	૨૧૧	ખીજગણિત.	૨૧૭
તેનો વિસ્તાર	૨૧૩	હિંદુઓની વિદ્યાનું અ-	
ભૂમિતિ	૨૧૬	સાધપણું	૨૧૮

પ્રકરણ બીજું.

ભૂગોળવિદ્યા..... ૨૨૨

પ્રકરણ ત્રીજું

કાલગણનાવિદ્યા.

પૌરાણિક કાળઅકો.....	૨૨૬	નન્દની કારકીર્દનો કાળ. ૨૩૫
પ્રાચીન વાતોના વખતનો		બુદ્ધના મરણનો કાળ.. ૨૩૫
નિવેડો કરવાની આરા-		મહાભારતમાંના બુદ્ધના
કૃતતા	૨૨૮	કાળનો આજમાસ.. ૨૩૬
ગુર્યવંશ તથા અન્દ્રવંશ. ૨૨૮		અન્દ્રગુપ્તપછીનો કાળ.. ૨૩૭
મગધ દેશના રાજાઓ. ૨૩૭		ચીની સાલવારી બખ-
અન્દ્રગુપ્ત અને રોહુકુસ		રનો મેલ.. ૨૩૭
એકજ વખતે હતા .. ૨૩૧		ઈ ૦ મ ૦ ૪૩૬ પછી અં-
આરોહ અને આણ્ડિઓ		ધારે. ૨૩૮
કેસ એઓ એકજ વ-		વિક્રમ તથા શાલિવાહન
ખતે હતા..... ૨૩૨		ઓઓના સંકો. ૨૩૯

પ્રકરણ ચોથું.

વૈદ્યક..... ૨૪૦

પ્રકરણ પાંચમું.

ભાષા.

ગેરફત. ૨૪૩	હિંદુસ્થાનમાંની ખીજ
	ભાષાઓ..... ૨૪૫

પ્રકરણ છઠ્ઠું.

વ્યુત્પત્તિવિદ્યા.

પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ
કાવ્ય ૨૮૬	વર્ણનપર પ્રવિતા. ૨૫૯
અનુક્રમાંણુકા ૨૪૭	ગોપાગોનિષેનુ કાવ્ય ૨૬૦
નિલક કાવ્ય. ૨૫૫	નિલાપર કાવ્ય ૨૬૦
વીરશપર કાવ્ય ગમાવણુ. ૨૫૬	વાતો તથા દન્તકથાઓ ૨૬૧
મહાભાગત ૨૫૭	

પ્રકરણ સાતમું.

નાવલૂક કના

ગાપન . ૨૬૨	ચિત્રો કોતરવા ૨૬૩
ચિત્રા પ્રદાના ૨૬૩	ગિલ્પસાચ. ૨૬૪

પ્રકરણ આઠમું.

બીજી કનાઓ.

કાપડ વણક ૨૭૨	મુતાનુ કામ કરવું ૨૭૨
મગ અદાવનો ૨૭૨	

પ્રકરણ નવમું.

બેતી

૨૭૩

પ્રકરણ દસમું.

વેપાર

પરગો ગારે વેપાર ૨૭૬	શ્રીકોની કારકીર્દિ પછીનો વેપાર ૨૮૧
પદ્ધિમકિ સાગડપરથીવેપાર ૨૭૭	સાચી પ્રાજના વેપારની દખલગી ૨૮૨
મમુદ્દાઈ વેપાર ૨૭૮	આગરનો મત ૨૮૨
પૂર્વિનાગદિપરથીવેપાર. ૨૭૯	શુભગરી વેપાર ૨૮૨
૧૧૧૧ તથા પૂર્વરૂકા ૧૧	
બીજી વેરોમાની દિદુ ૨૮૦	
ઓરી વગની . ૨૮૦	

પ્રકરણ અંગીઆરમું.

શીતલાત તથા સ્વભાવ.

ગામડાં	૨૮૫	કસરત વિગેરે વ્યાયામ ..	૩૦૫
ગામડાંમાંના લોકોની સ્થિતિ		પોરાણ	૩૦૬
નિરીતિ	૨૮૭	સ્ત્રિઓ	૩૦૭
ચિહ્ને	૨૮૮	યુવામિત્રી	૩૦૮
સર્વ પ્રતીતિઓના આવાના		ધમનો રંક્કાર	૩૧૦
પદાર્થોત્પાદનવાની રીતે ૨૮૦		નસીદન ..	૩૧૧
ધરમાં ખેતીને કરવાની		નામો	૩૧૨
રમતો	૨૮૨	ઉત્તરકાચો	૩૧૩
એક પ્રતીતિઓનાં ધરો,		મતી	૩૧૫
આચાર, તથા ખાત		વરાપંપરાના ઓરો ..	૩૧૮
આવની રીત	૨૮૨	ખાદ તથા ચારણ	૩૨૧
શ્રીમાન લોકોની મેજમાનીઓ તથા ડામડોળ, ૨૮૫		પાહાડી તથા જંગલી લોકો, ૩૨૨	
પાત્રા, જમ્યા, વિગેરે ..	૨૮૬	સ્વભાવ	૩૨૫
ખામો તથા મુટ રમત ૨૮૬		ગ્રામીન તથા અર્ધગ્રામીન	
ચિહ્નેના લોકોનો વખત		કાળના હિંદુઓના સ્વ-	
યુવતરવાની રીત, તથા		ભાવનું તારતમ્ય	૩૪૦
બધી વખતોના લોકોના			
તેહેવારો	૩૦૩		

પૂરવાણી.

મધુ પેહેલો.—મનુનો તથા પેઢોનો કાળ	૩૪૫
બાલો.—જાતિઓમાંના ફેરફારો વિષે	૩૫૦
ત્રીલો.—હિંદુસ્થાન વિષે યુનાની લોકોએ લખેલી હકીકતો ૩૫૧	
ચોથો.—ખાદ વિષાએ રહે જાણ પ્રાન્તમાંનું યુનાની રાજ્ય ૩૫૬	
પાંચમો.—મહમુદી બંદોશનો વિષે ફકરા,	૩૫૬

હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ.

હિંદુ લોકોનું વર્ણન.

ખણ પહેલો.

મનુસ્મૃતિ આ ગ્રંથ જ્યારે થયો તે વખતની
હિંદુ લોકોની સ્થિતિ.

અતીથે જગતી લોકોમાં પણ પોતાના પૂર્વજોના પગક્રમોની કંઈ પણ હરીકત નથી એવું ચોક્કસ ઠેકાણે હોય છે, આ પ્રકરણ નિપે એક હતા, હિંદુઓ પ્રાચીન કાળમાં એટલા સુધ- સાધારણ નિવાર ઝેલા હતા તોપણ તેઓમાં ઇતિહાસના રુપની પામે પામે આવે એવો પણ ગ્રંથ થયો નહીં, એ વાત જોઈને સહેજ આશ્ચર્ય કિતબ થાય છે.^૧

તેઓના અગ્નિની કથાના કડકા કડકા કોઈ કોઈ ઠેકાણે બાકી રહ્યા છે, પણ તેઓમાં એટલી પોકળ ગપ ભેજાઈ ગઈ છે, અને

(૧) કાગ મીર દેશની એક સંસ્કૃત ખખર છે, પણ તેથી, જીર જે લખ્યું છે તે મોટું થતું નથી, કારણ કે તેમાં આગળના ઇતિહાસરૂઠી ગ્રંથોનિપે લેખ છે, તોપણ તે ખખરનો આરંભ તે દેશ મુગલમાન લોકોએ લીધા પત્રી સો કરતાં અવિદ વરસે છે. હવે જે કદાચિત આ ઇતિહાસ પ્રાચીન હોય તેવું તે ઘણા ધ્વજામાં લાવવા જેવું નથી, કારણ કે હિંદુ સ્થાનની તમામ ચાકુ ઊપરના એક નાહના ખુલામાંહેના દેશની આ દરીકત છે, અને (આ ઇતિહાસમાં લખ્યું છે તે ઝરધીન એવું દીસે) કે) ત્યાંડાંના લોકોને પદેથી એની રોતબાતની ઘણા દાકાડા મુરી અગર થતા લાગી હતી. અને તેઓના નમૂનો બીજા હિંદુઓએ ક્યારે પણ લીધા નહીં (આ ઇતિહાસનું “રાત તરંગિની” એવું નામ છે બા. ૫૬૦)

કલ્પિત તથા બેશુમાર એવું વર્ણનું માન લીધાથી તે ઇતિહાસ એવો અંધારામાં ગમેલો છે કે તેમાંથી બરોસો રાખવા નેવું, એક સરખો આગળ પાછળનો સંબંધ જેમાં મળેલો છે એવું વર્તમાન દાદવાની કંઈ આશા રહી નથી. શ્રીસ દેરાનો સિદ્ધર પાદ-શાહ બ્યારે હિંદુસ્થાનમાં સવારી કરીને આવ્યો, તે વખતના આગળની એકપણ પ્રસિદ્ધ ખીનાની તારીખ સુકરર કેહેવાની નથી; આ હિંદુસ્થાન દેશ સુરાસમાન લોકોએ લીધા પછી અહીંયાંના લોકોની હકીકતનું બરાબર વર્તમાન કહી શકાય છે, પણ તેની આગળનું કેહેવાનું નથી.

આ પ્રમાણે જો કે પ્રાચીન કાળના હિંદુઓના ઇતિહાસનો મોહોટો ટોટો છે, તેપણ તેઓના કાયદા, રીતભાત, અને ધર્મ, એ વિષે પુરૂષ હકીકત મળી આવે છે. હવે જો હિંદુ લોકોનાં આગળનાં પગલેમોની હકીકત હોત, તો તેઉપરથી ઉપર લખેલી નણ બાબતોની માહિતગારી થવી એજ તે ઇતિહાસનો મુખ્ય ઉપ-યોગ થાત; માટે પ્રાચીન કાળમાં એ લોકોની હાલત કેવી હતી, એનો નિશ્ચય જો આપણાથી થયે, અને ત્યાર પછી આ લોકોમાં કેવાં કેવાં રૂઢાંચે થયા છે, તે જો આપણાથી ધ્યાનમાં લાવી શકાય તો બરાબર છે; કારણ એટલું થયે તો આ લોકોના ઇતિહાસનો જે મૂળ જરૂરીયાતનો ભાગ, તેમાંથી થઈને કમીને બહુ આપણા હાથમાંથી જાય નહીં.

હિંદુ લોકોમાં જેદ નામે મુકતાના તથા રમોકાંબંધ કથાનો એક મંત્રહ છે, અને તે ઉપરથી એઆના ધર્મનું કંઈ ધોરણ નિકળે છે, અને શાસ્ત્રોમાં તથા તત્ત્વવિચારમાં (એટલે ફિલસૂફીમાં) એઓ કેટલા કાળેલા હતા તેપણ જરાક સમજમાં આવે છે. ખ્રિસ્તી રાકના આરંભની અગાઉ યૌદમાં સૈકામાં પેરોની મળવણી થઈને ઉપર લખેલાં મૂળો તથા ખીજી કવિતાઓ એકઠી કીધામાં આવી, અને ત્યારથી તે સંગ્રહને હાલનું સ્વરૂપ મળ્યું છે; પણ હિંદુ લોકોની સ્થિતિનું પૂરું વળાન મનુસ્મૃતિ નામનો જે તેઓના પૂર્વ શાસ્ત્રનો એક ગ્રંથ છે તેમાં મળી આવે છે. તે ગ્રંથ ખ્રિસ્તી રાકની અગાઉ નવમાં સૈકામાં થયો હશે એમ ધારવામાં આવે છે. માટે હિંદુસ્થાનના બધા ઇતિહાસનો આરંભ મનુસ્મૃતિથી છે, એવું સમજવું બેઠકું.

મનુસ્મૃતિનો ખનાવનાર મનુ નામનો કોઈ રાખર હતો, એની કૃપના જે કરી તો તે કૃપેના મનુનો કાગ લોકોને બગાડર માલમ થવામાટે, આપણે એની નજર પોટોંચાડી જેઈએ કે ધર્મ-સાસ્ત્રના બધા નિયમો એકજ કાગમાં ખાવનામાં આવતા નથી. કારણ તેઓમાં કેટલા એક ઘણા પ્રાચીન તથા ઘણા જંગલી એવા પણ કાપડા હોયછે, અને તે કાપડા ખીજા અતિરાગ મુદા-ગના વખતમાં મારા મારા કેરકાર કરીને ફરવેના કાપડા સાથે બળેલા હોયછે. એનું દૃષ્ટાન્ત, ખડાકડગેન નામના એક અંગ્રેજ ગાંધિએ જે અથ કીધો છે, તેમા પુષ્ટક કાપડા એવાછે, કે તે-ઓના ઉપરથી તે વખતના લોકોની સ્થિતિ ઘણી મુશ્કેલી ટળી એવું જણાય છે; પણ જાદુવિદ તથા લઢાઈની સરતો વિરે જે કાપડા છે, તે ઉપરથી એક નહીં સમજકુ જેઈએ કે, જ્યારે આ અથ લખ્યો તે વખત મુશી એવું જગતીપણુ લોકોમાં આવતુ હતું.

જે ખરી મનુસ્મૃતિ એકજ વખતે લખેલી હોય, તોપણ તે ઉપરથી તે વખતના લોકોની વાસ્તવિક હાલત સમજવામા નહીં આવે, કારણ તે અથમાં કેટલીએ આસા કીરેલી છે કે, લોકોએ ફલાણી રીતે આચરણ કરકુ-તે આસાઓ, સાસ્ત્ર કુનારના મનમાં લોકોને જે સાચી હાલતમાં લાવવાનૂ હતુ, તે ટાનત ધ્યાનમાં ગ ખીને, આપેલી છે. તેમજ જે વસ્તુ નહી કાઢી એવા નકારના વાક્યો લખ્યા છે, તે પણ અથ કુનારના મનમાં જે અતિ મોહોળ દોરો થઈ આવવા લાયક એવા આની રાક્ષા, તેઓના ઉપર નજર રાખીને તે કાવના કીધા છે. મારે મનુની વખતમાં લોકોની જીહનું વચણ કેવુ હતુ, તે મનુસ્મૃતિના સાધારણ વલણ ઉપરથી સમજવુ જેઈએ, અને તેમા પણ આપણો વિચાર જનાર માનારણજ ગમ્યનો જેઈએ, તોજ આપણને લોકોની હાલતનો અજમાસ કરતા આવડશે. આ સ્મૃતીનુ વર્ણન જેમ ખીજા અયકારો હજેરા કહેછે તેજ રાખે વાપરીને મેં કર્યુ છે. હવે આ અથ ધર્મસાસ્ત્રની બાબદમાં ખરેખર પ્રમાણુ છે એક આચરણથી લોકો માનતા હતા, તોપણ કોઈ એક રાજની સલાહથી તેના રાજ્યનો મારબાર ચલાવના માટે આ અથની ગચના થઈ હશે એક મારાથી કહેવાનુ નથી. હિંદુઓની રીત પ્રમાણુ પૂરે પ્રજાસત્તાક ગાંધે કેકુ ટાકુ જેઈએ, તેવિરે પોતાનો

અભિપ્રાય સમજવવા માટે કોઈ વિદ્વાન્ પુરૂષે આ ગ્રંથ કીધો હશે એવું લાગે છે. જો એવી કલ્પના કરીએ, તો જેમ કોઈ એક કાવલના પુરતક ઉપરથી લોકોની રિયતિ નજરે આવે છે; તેમ મનુરમૂતિ ઉપરથી પણ આવશે; કારણ તે ગ્રંથ જ્વારે થયો ત્યારે લોકોમાં જે ધારા ચાલતા હતા તે એમાં છે, અને તે રિવાજ તે ગ્રંથ કરનારના અભિપ્રાય પ્રમાણે લોકોની હાલત કેવી ભારી થવી જોઈએ, તે વિચારીને તેવા ધારા ચાલુ કરવામાટે તે વખતના લોકોના જે વિચારો હતા, તે ઉપરથી કંઈ ફેરફારો કરીને દાખલ બાંધ્યા હશે. એ પ્રમાણે આ ગ્રંથવિશે આગળનો વિચાર કરીએ. હવે મનુરમૂતિમાં જે વર્તમાન લખ્યું છે, તે કુંકામાં કુંકું છું, અને પછી હાલના વખતમાં જે હાલતમાં હિંદુઓ છે તેનું વર્ણન કરું છું. આ બેઝી વર્ણનો સરખાવી જોવાથી વચ્ચના દાખમાં લોકોની રિયતિમાં જે ફેરફારો થયા તે સમજવામાં આવશે; અને યુનાનિ લોકોએ જે હકીકતો લખી મુકી છે, તેઓ ઉપરથી આ લોકોની હાલતમાં જ્વારે ફેરફાર થતો હતો તે દાખમાં ફલાણી વખતે એઓની હાલત કેવી હતી તે રજાઈ આવશે.

પ્રકરણ પહેલું.

લોકોના નિભાગ તથા ધંધા.

મનુરમૂતિમાં જે લોકોનું વર્ણન છે તેમા ચાર વર્ગો કહેલી છે, આ તે લોકોની પહેલી વાત ધ્યાનમાં આવે છે. તે વર્ગો એટલે જાતિઓ ચાર છે. તે આ પ્રમાણે—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર. તેઓમાં બ્રાહ્મણોની અતિરાજ ગોહોદી પદવી અને પવિત્રતા, તથા શૂદ્રોને જાણીજોઈને અપેક્ષાનીચતા આ બે જોઈને આ સ્વર્ગ લાગે છે.

હવે જો કે આ ચાર વર્ગોમાંથી પહેલી ત્રણની જાગૃતી નહીં, તો પણ તેઓ એકજ હતાં છે; કારણ કે આ આખી રમૂતિમાં

કેટલીએક નિત્યનિત્ય^૧ ક્રિયાઓ છે, તેઓને ધણુંજ મોહોટપણું આપેલું છે; તે ક્રિયાઓ કુવને ઉપર લખેલી પેહેલી ત્રણ વર્ણના લોડો યોગ્ય છે. ચોથી વર્ણના લોડો, તથા અતિગૂદ્રો, એ ઈચ્છી વર્ણના લોડોના ક્રમમાં ન્યાંહાં આવવા જેના છે, ત્યાંહાંજ માત્ર તેઓનું વર્ણન કરેલું છે; તેશિવાય તે ગ્રંથમા તેઓને વિશે વિચાર કર્યો નથી.

જ્યાં ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થોમાં આજ્ઞાણ મુખ્ય છે. જગત્ તથા તેમા જે જાંધી ચીજ છે, આજ્ઞાણ. તે તેની છે, અને તેની કૃપાથી, ખીજા માણસો જીવે છે.^૨ આજ્ઞાણ પોતાના સાપથી ફોજ, હાથી, ઘોડા, એ-મુદાં રાજનનો નાશ કરી રાક્ષે; ખીજા લોક તથા લોક પાત્ર,^૩ અને દેવ તથા મનુષ્ય ઉત્પન્ન કરી રાક્ષે^૪; ગજકર્તા આજ્ઞાણને વિશેષ માન આપ્યું.^૫ આજ્ઞાણના જીવને તથા સરીરને જે લોડો દુઃખ દેશે તેઓને આ જગતમાં અતિરાય કરાણ શિક્ષા કરી એકું કર્યું છે,^૬ અને આવતા જગતમાં ધણી શિક્ષા થયે એવી બિહીક દેખાડેલી છે.^૭ આજ્ઞાણ અતિ ધોર પાપ કરે તો પણ તેને દેહાન્ત સાસન નથી.^૮ ખીજી વર્ણના લોડોનો અપરાધ આજ્ઞાણ કરે, તો તે વિશે ધણી ગ્રેહમ નજર ગખીને ચાલકું એવું લખ્યું છે.^૯ એક છતાં ગોઈ ખીજા માણસને આજ્ઞાણનો અપરાધ કરે, તો તેને તેથી દરાગણી સન્નિધી રાજ કરી.^{૧૧}

- (૧) નિત્ય નિત્ય એટલે નિત્ય અને અનિત્ય નિત્ય એટલે જે કામ રોજ કરનામાં આવે તે, અનિત્ય એટલે જે કોઈક દાહાડે થાય છે તે બાંકું.
- (૨) અપરાધ, ૨૧૦-૬૬, ૧૦૦, ૧૦૧ (૮) અ. ૧૧ ૩૧૦. ૦૦૫-૨૦૮,
- (૩) અ. ૮ ૩૧૦. ૨૧૩ | તથા અ. ૪ ૨૧૦. ૧૫૫-૧૫૬.
- (૪) પુરાણોમાં જે જુદા જુદા લોકોનું (૬) અ. ૮ ૨૧૦. ૩૮૦.
- વર્ણન કર્યું છે તે લોકોના પાત્રનાં (૧૦) અ. ૮ ૩૧૦. ૨૭૬, ૩૭૮ દેવતાઓ બાંકું. | તથા ૩૭૯
- (૫) અ. ૬, ૩૧૦. ૩૨૫ | (૧૧) અ. ૮ ૨૧૦. ૨૭૨, ૨૮૩,
- (૬) અ. ૨ ૨૧૦. ૧૩૬. | ૩૨૫, ૩૭૭. તથા અ. ૧૧ ૩૧૦.
- (૭) અ. ૬ ૩૧૦. ૨૩૨, તથા અ. ૮ ૨૦૫ તથા ૨૦૬.
૩૧૦. ૨૮૧-૨૮૩

હવે સાધારણ નજરથી જોતાં એવું માલમ પડે છે, કે બ્રાહ્મણો પોતાનું ધર્મસંબંધી અભિમાન પૂરું કરીને તૃપ્ત થયા હતા, અને આ જગતની સંપત્તિ અથવા સત્તા એઓનો લોભ કરવાનો તેઓનો ઇરાદો ન હતો; કારણ તેઓનો વખત ગુરુદરવાનો જે રસ્તો ફેરવો છે, તેમાં અમ લેઈને અભ્યાસ કરવો, અને તેમજ વિરક્ત તથા એકાન્ત રહેવું એવું છે.

હરેક બ્રાહ્મણે પોતાના આશુખ્યનો પેહેલો અગ્રધીરા અભ્યાસમાં કાઢાડ્યો,^{૧૨} અને તે સુદતમાં પોતાની ઉમર ઉપવાસ અને એવા ખીજા દેહદંડમાં તથા ગુરુની સેવામાં કાઢવી. તેણે વેદાભ્યાસની તરફ એકસરખું ધ્યાન લગાડ્યું, અને ખીજી સંસારની વાતોના અભ્યાસમાં ખીજકુલ વખત ગમાવ્યો નહીં. તેણે પોતાના ગુરુની આસા એકદિલીથી પાળવી; તેમજ તેના કુટુંબીઓની સાથે ઘણી નમનતાઈથી તથા પ્રીતીથી વાતચીત. તેણે પોતાના ગુરુને માટે ઘણા પ્રકારનાં આકરલાયકના કામો કરવા; હોમને કાળે લાકડાં તથા ખીજો મામાન, અને તેમજ પોતાના નિત્ય કર્મને વાસ્તે પાંચી એટલી ઓછો લાવવી.^{૧૩}

બ્રાહ્મણે પોતાની ઉમરના ખીજા અગ્રધીરામાં પોતાની સ્ત્રી અને કુટુંબ એમની સાથે રહેવું, અને પોતાના ધર્મનાં કામો કરવાં; તે કામો ૧ છે, એવું કુકામા કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે^{૧૪}— ૧ યજ્ઞન, ૨ વાજન, ૩ અધ્યાપન, ૪ અધ્યાપન, ૫ દાન, ૬ પ્રતિગ્રહ.

આ બધાં કામોમાં અધ્યાપન એટલે ખીજાને શિક્ષણવું આ કામ અતિથે મોહકું છે એવું કહ્યું છે.^{૧૫} ખીજા ધર્મોમાં જે ગોર હોય છે તે દેવાગ્રયમાં ધૂળ કરવાને રહે છે, તેથી તેઓની સાતને માન મળે છે; તેવું આ ધર્મમાં નથી; આ વાત અમત્કારિક છે. જે ગોર બ્રાહ્મણ દેવપૂજનો તથા ખીજાઓને ખેર હોમ કરવાનો ધંધો કરે તો તે નિચપણું પામશે એવું તે ગ્રંથમાં વર્ણન

(૧૨) અધ્યાપ ૨ રવોઃ ૧૭૫-૨૧૦ જ ખીજાને શિક્ષણવું; ૫ ખીજાને (૧૩) દાનમાં જેઓ ખરા અભ્યાસી આપવું; ૬ ખીજા પાસેથી લેવું. એ કરનારા અલભ્યારિઓ, તેઓનાં કં કામો છે. ભા. ૬૦.

આ કામના પાળના હશે તો હશે. (૧૪) અધ્યાપ, ૧૦ રવોઃ ૭૫-૭૬ (૧૫) ૧ હોમ કરવો; ૨ ખીજાને હોમ તથા ૮૫. હોમ કરાવો; ૩ પોને અભ્યાસ કરવો.

છે.^{૧૬} નીચ જાતના, તથા દુષ્ટ, તથા અયોગ્ય, એવા લોકો-
પાસેથી દાન લેવું નહીં, એવું ધણીજ સખીથી કહ્યું છે;^{૧૭} અને
જો દાન કરનાર યોગ્ય હોય, તો પણ તેની પાસેથી ધણું લેવું
નહીં અને કાગણ વગર દાન લેવાની ટેવ રાખવી નહીં.^{૧૮} જો
ગેજના ગુજરાનનો ગતો બંધ થયો હોય, તો પ્રાણ બચાવવાને અર્થે
જેતગેમાંથી દાણા વીણવા, અથવા બિક્ષા માગવી, અથવા જેતી
કરવી, અથવા ખીજને ઉપાધ નહીં ટોચ, તો વેપાર કરવો; પરંતુ
કેવો પણ પ્રમગ આવે, તો શ્રાહણે ચાકરી કરવી નહીં. શ્રાહણે
વગર કારણે મનરંજન કરવાને વાસ્તે વાતો કરવા બેસવું નહીં, ગાયુ
અને વજાડયું, નાચયું વધા જીરો રમવો, આ કામો વર્જવાં, અને
તેમજ ગંભીરપણું તથા મનની સ્થિરતા, આ બે ગુણોને જો કામો
બગાડશે તે કરવાં નહીં.^{૧૯} બધા વિષયસુખ ઉપગતી પ્રીતિ સુ-
કી દેવી, અને દોહત વેદના અભ્યાસને આડી આવે છે મટિ તેથી
છોટે રહેવું.^{૨૦} તેમજ આ જગતમંધી જે માનપ્રતિષ્ઠા તે
જેર જેવી સમજીને છાંડી દેવી.^{૨૧} એક તરફ તેમાં એટલું
લખ્યું છે, પરંતુ બીજી તરફ એવું લખ્યું છે કે શ્રાહણે અપ-
વાસ કરવા નહીં અને ખીજ વગર કાગણે હોને દડ કરવા નહીં.^{૨૨}
શ્રાહણે મર્પાદાથી રહેવું,^{૨૩} અને પોતાની ઉમર ધર્મશાસ્ત્રમધ્યે
દહેલા અભ્યાસમાં, તથા ગેજના અને કાગણ પ્રમાણે આવવાનાં

(૧૬) અ. ૩ રે. ૧૮૦, તથા (૧૮) અ. ૪ રે. ૧૮૬
અ. ૫ રે. ૨૦૫ હાલ પત્ર આ (૧૯) અ. ૪ રે. ૧૮૬ તથા ૬૮
નિષે લોકોનું વળણ પૂરું એવું જ છે (૨૦) અ. ૪ રે. ૧૯ તથા ૧૭
(૧૭) અ. ૪ રે. ૮૪; અ. ૧૦ (૨૧) અ. ૨ રે. ૧૬૨
રે. ૧૦ ૧૦૮-૧૧૧, તથા અ. ૧૧ (૨૨) અ. ૪ રે. ૩૪.
રે. ૧૦ ૧૨૪-૧૨૭

(૨૩) મર્પાદા એટલે સત્ય પાળવું એ શિવાય બીજી મર્પાદા મુદ્દા નથી
આપણા ફરલાએક દેવીએ મંગલનું શાક ખાવું નહીં, તથા એનાં
કામો કે જેમાં ધર્મનું કંઈ નામજ નથી તેમાં બીરી મર્પાદા લાગી પડે, અને
આભિચાર કરતો, જીવું બીજું એનાં નોહાંમાં પાત્રો કરાખાં મ-
ર્પાદા ફૂલી જાય એવું સમજતા નથી. આ વાત મોહોદી અરસાસની
છે. એ લોકો જે મર્પાદા રાખે, તેના આધાર શો છે તે માત્ર પડે
નથી, વારતે આ બાબે તેઓએ વિચાર કરતો, અને ખાતરી તોડના
ગિરાતાં નહીં, એવી અજે બતાવતી દરીએ એ બાબાનર કર્યા

તેણે શ્રાદ્ધાળો પાસેથી શિખરી.^{૨૦} ઇન્સાફ કરવાનો નેટનો આખો તાર રાજ્યનાજ પોતાના હાથમાં હોય, તે બાદ કરીને બાકી બધો અધિકાર શ્રાદ્ધાળોના હાથમાં રાખ્યો છે.^{૨૧} સુત્રિય તથા વૈશ્ય, આ બેઉ વર્ણોના લોકોને વેદ બખૂવાનો અધિકાર નથી એવું નહીં;^{૨૨} પણ તેનો જે અર્થ સમજવો તે શ્રાદ્ધાળુનેજ મોહોડેથી સમજવો જોઈએ.

તેમજ ધર્મરાજનો અર્થ શ્રાદ્ધાળુએજ કહેવો, એવો ઉધાડો કાઢ્યો બાંધી આપ્યો છે, અને આ જાતના લોકોના હાથમાં કાપડા કરવાનો ફેટનો મોહોટો અધિકાર હતો તે મનુરમૂતિ જોવાથી માલમ પડે છે.^{૨૩}

જેમ શ્રાદ્ધાળોના અધિકારને ધર્મરાજનો ટેકો છે, તેમજ તેમની માલમતાનો બચાવ થવાને માટે પણ નિયમો કીધા છે. બધા સંસ્કૃતી પુરુષોએ શ્રાદ્ધાળુને હાથ મોકલો સુકોને ધર્મ કરવો એવું તેઓને જરૂર કહેલું છે;^{૨૪} અને બધાઓ કરતાં વિશેષે કરીને રાજાએ એવો ધર્મ કરવો એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે એવું કહેલું છે.^{૨૫} યત્ન અને એવાં જીત્ન કર્યાં તથા ધર્મસંબંધી બધા મંદકારો એઓમાં શ્રાદ્ધાળુને જમાડ્યા, તથા તેઓને દક્ષણા આપવી.^{૨૬} અને જે દક્ષણા આપવી, તેપણ હમિરાં પુલ્લે હાથે આપવી જોઈએ એવું કહ્યું છે. કારણ શ્રાદ્ધાળુને થોડી દક્ષણા આપીને જે કોઈ યત્ન કરે, તો તેણે કરીને યત્ન કરનારની જાન પેદાકરનારની તથા કર્મ કરનારી ઈંદ્રિયો, તથા આવજા લોકનું મુખ, તથા તેની આજર, ઊંડરાં, પશુ, અને તેનો જીવ પણ, આ બધું નારા પામે છે.^{૨૭} મોહોટા દંડો આપ્યાથી ધણાં પ્રાયશ્ચિત્તો થાય છે; પણ તે બધા દંડોનું દ્રવ્ય શ્રાદ્ધાળુને મળે જોઈએ. જે જગતનામાં શરેલું દ્રવ્ય શ્રાદ્ધાળુને મળે, તો તે બધું

(૩૦) અ. ૭ શ્લો. ૪૩.

(૩૧) અ. ૮ શ્લો. ૧, ૨, ૧૦, ૧૨, ૧૦.

(૩૨) અ. ૧૦ શ્લો. ૧.

(૩૩) અ. ૧૨ શ્લો. ૧૦૮-૧૧૩.

(૩૪) અ. ૧૧ શ્લો. ૧-૬; તથા

અ. ૪ શ્લો. ૨૨૬-૨૩૫.

(૩૫) અ. ૧૧ શ્લો. ૮૨-૮૬.

(૩૬) અ. ૧૩ શ્લો. ૧૨૩-૧૪૬

અને તેમાંથી ઘણું કરીને ૧૩૮ ત

થા ૧૪૩.

(૩૭) અ. ૧૧ શ્લો. ૩૨, ૪૦.

(૩૮) અ. ૧૧ શ્લો. ૧૧૭, તથા

૧૨૮-૧૨૯.

તેણેજ રાખ્યું; પણ જો બીજી વર્ણના માણસને મળે, તો તે ગ-
લત્તએ લેતું, અને તેમાથીપણ અર્ધ આદ્યજ્ઞોને આપ્યું.^{૪૮} બીજી
વર્ણના લોકોમાથી જો કોઈનો વંશ ખુટે તો તેની બધી મિલકત
રાજ્યએ લેતી; પણ તે રાખસ જો આદ્યજ્ઞ હોય, તો તેની મિલ-
કત બીજા આદ્યજ્ઞોએ પોતપોતામા વહેંચી લેતી.^{૪૯} વિદ્વાન આ-
દ્યજ્ઞ ઉપર ગેઈ પણ ધાગે ન હોયો, અને તેના ઉપર જો આ-
કત આતી પડે, તો તેનું શુભરાત રાજ્યએ ચલાવ્યું.^{૫૦} આદ્યજ્ઞનું
મોનું કોઈએ ચોખ્ખું હોય, તો તેની મજા અજામત તોડતી છે;
અને તે મજાએજ પોતે કુળી લેઈએ, અને ઘણું કરીને તેથી
ચોરનો પ્રાણ નિકળી જાય એવી તે શિક્ષા છે.^{૫૧} આદ્યજ્ઞના
માખનો બચાવ થવાનેમાટે એવું લખ્યું છે, કે જો તેના માખનો
કોઈ બગાડ કરે, તો તેને કુલાખો રાખ છે. એવા પુરુષ રા-
પો આ આપ્યા છે. આદ્યજ્ઞે ગણેના પશુને જો કોઈ ઇજા
આપે તેનો અર્ધો પગ કાપી નાખવો એની શિક્ષા કહેલી છે.^{૫૨}

ક્ષત્રિયોના વર્ણની આદ્યજ્ઞોની સાથેનો બરાબ

ક્ષત્રિયો. નથીજ, તેપણ આ અથમા તેઓને પણ ઠીક
માન આપેનું છે. ક્ષત્રિયો વગર આદ્યજ્ઞોની ચ

હતી દરા આવવાની નથી, અને આદ્યજ્ઞો વગર ક્ષત્રિયોની ચ-
હતી દરા આવવાની નથી; તેમજ આ બેજી વર્ણોની બહતી આ
લોકમા તથા આનતા લોકમા જો થવાની, તે એ લોકો જો
મનથકી એકલા થાય તો થયે, એવું કહેલું છે.^{૫૩}

જોગદારી કાયદામા બીજી બધી વર્ણો કરતા આદ્યજ્ઞોનું પક્ષ
ઉપર છે, તેમજ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય આ બે વર્ણોને સગાની જો
તા પણ તે બેજીમા (આદ્યજ્ઞોના કરતા કુલ કરી, પણ ઘણું કરીને
તેટલુજ) ક્ષત્રિયોનો દગજા વધારે છે.^{૫૪} ઘણું કરીને રાજ્યએ
આ વર્ણમાહેલા હતા, અને તેમજ ઘણું કરીને તેઓના સાધારણ
પ્રધાનો પણ તેનાજ હતા.^{૫૫} લશ્કરનું તથા લશ્કરના ટોળાઓનું

(૩૮) અ. ૮ શ્લો. ૩૭ તથા ૩૮ (૪૩) અ. ૮ શ્લો. ૩૨.૫

(૪૦) અ. ૮ શ્લો. ૧૮૮ તથા ૧૮૯ (૪૪) અ. ૮ શ્લો. ૩૨.૨

(૪૧) અ. ૭ શ્લો. ૧૩૩ તથા ૧૩૪ (૪૫) અ. ૮ શ્લો. ૨૬૭, ૨૬૮

(૪૨) અ. ૮ શ્લો. ૩૧૪-૩૧૬ (૪૬) અ. ૮ શ્લો. ૫૪

તથા અ. ૧૧ શ્લો. ૧૦૧

અધીપતિપણું, શારંગા બધો લક્ષ્મી ધંધો અને અંદે
જેવા જતાં બધી અમલદારીની જગા, એ તેઓના જન્મારાના
હક્કજ હતા. અનુસ્મૃતિ આ ધર્મશાસ્ત્રનો ગ્રંથ બ્રાહ્મણોએ-પોતે
કીધો, એવું છતાં તેમાં કાવદાનો અર્થ કરવાનું કામ માત્ર પોતા-
ના હાથમાં રાખ્યું છે; પરંતુ શિવાય અમલ બજાવવાના કામમાં
હાથ ધાનવાની રજ તેઓએ પોતાને કોઈ પણ ટેકાણે આપેલી
નથી; આ વાત ખચિત દયાનમાં રાખવા જેવી અમલદારિક છે.
પ્રજનનું રક્ષણ કરવું, ધર્મ કરવો, પત્ન કરવા, વેદોનો અભ્યાસ ક-
રવો, અને વિવશ છોડવો, એટલા ક્ષત્રિયોના ધર્મ છે, એવું
કહ્યું છે. ૪૦

વૈશ્યોનો દરજ્જો ઊંચો નથી, કારણ જો કોઈ
વૈશ્યો.

પરદેશી બ્રાહ્મણને ઘેર આવે તો તેને આદરસન્મા-
ન કરવાનું જ્યાંહાં લખ્યું છે, ત્યાંહાં એવી આત્મા
કરી છે કે જો તે વૈશ્ય હોય તો તેના ઊપર દયા કરીને તેને પોતા-
ના આકરેલી સાથે જમાડવો. ૪૧ દાન આપવું, હોમ કરવા,
તથા વેદનો અભ્યાસ કરવો, આ તથા કામો વૈશ્યોએ કરવાં; શિ-
વાએ તેઓએ દોરો રાખ્યાં, બાજવટો કરવો, વેપાર કરવો,
અને ઝેતી કરવી, આ કામો તેઓએ કરવાં એવું કહ્યું છે. ૪૨

હવે વિચાર કરીને જોતાં, ખીજ વર્ણો કરતાં વૈશ્યને વેદેવા-
રનું સાત વધારે હોયું જોઈએ; કારણ દોરો પાળવાના ઉપાયોની
માહિતગારી, તથા સર્વ જલસોની અને બધી જાતની જમીનની
પૃથ્વી વહેફમારી, એટલું જોઈએ. શિવાય ખીજ દેરોમાં કેવી
આત્મે પેદા થાયછે, તથા ત્યાંહાં કઈ વસ્તુઓનો ખપ છે એની,
આ જુદા જુદા લોકોની જાણઓ અને લેવડદેવડના ધંધાને જે
ખીજું લાગતુંવળતું છે, તે બધી બાબતોની માહિતગારી તેઓને
જોઈએ. ૪૦

ખીજ વર્ણની આકરી કરવી એ રાદ્રોનો ધર્મ
રાદ્રો. એવું ટુંકામાં કહ્યું છે. ૪૩ પરંતુ બ્રાહ્મણોની આકરી
એ એઓનો પહેલો ધર્મ એવું ઘણું ટેકાણે

વિથે ભેરાડી રીતે કહ્યું છે, ૫૨ તેમા પણ એવું કહ્યું છે, કે જે આ-
લ્લણની ચાકરી નહીં મળતી હોય અને ગુજરાનની ફીકર પડે, તો
સુનિયોની ચાકરી કરવી, અને તેની ચાકરી નહીં મળે, તો દો-
લતમંદ વૈભવી ચાકરી કરવી, એની શૂદ્રોને ગળ આપી છે. ૫૩
આકૃતના વખતમાં એક વર્ણના લોકોએ ઉતરતા દરજ્જાના લો-
કોના ધંધા કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવ્યું, પણ અદત્તા દર-
જ્જાવાળા લોકોના ધંધા ઉપર નજર કરી નહીં, એનો સાધારણ
નિયમ છે. શૂદ્રથી ઉતરતા દરજ્જાની વર્ણ નથી, પણ તેને જે
ખીજે ધંધો નહીં મળે તો તેણે કાગીગરી કરીને પેટ ભર્યું, તેમા
ઘણું ફગીને નકશીનું સુયાગકામ, રાગાટકામ, ચિત્રો કાઢાડના,
અને લખવું, આ કામો કરવા. ૫૪

મંત્રો બાદ કરીને બાકી યસ વિગેરે કામો કરવાને શૂદ્રોને છુટ
છે; ૫૫ પણ જે કોઈ બ્રાહ્મણ શૂદ્રોને હાથે યસ કરાવે તો તે અ-
પરાધી થાય છે, અને તે બાબદ તેને પ્રાપચિત લેવું પડે છે. ૫૬ જે
શૂદ્ર પામે રોય, તો બ્રાહ્મણે પાતે પણ એનો અભ્યાસ કરવો નહીં. ૫૭
જે કોઈ બ્રાહ્મણ શૂદ્રને ધર્મ શિખવશે, અથવા પાપનું પ્રાપચિત
લેવાનો ગરો તેને દેખાડશે, તો તે અસંતત નામના નરકમા જશે
એવું કહ્યું છે.

આ જગતની બાગમા પણ શૂદ્રને ઉપદેશ કરવો નહીં એવું
કહ્યું છે. ૫૮ શૂદ્ર પામેથી બ્રાહ્મણે દાન લેવું એ પાપ છે, એ વિષે
વાગ્ધડીએ તથા કંકણ વચનથી એ વાતનો જોરનો નગર ફીરો
છે, તેજો નીજ કોઈ પણ દાનધર નથી. ખીજું એવું કહ્યું છે,
કે જે એવું દાન લીધેલ હોય, તો તે પછુ આખા વગર પ્રાપ-
ચિત કરીને પણ તે દોષમાથી છુટકો થવાનો નથી. ૫૯ જે કોઈ
બ્રાહ્મણ બુજે મગતો હોય તો તેણે શૂદ્ર પાસેથી મુકુ અન લેવું,
પણ તેણે તેવાર કીધેના પાડવાનું કરી પણ ખાવા નહીં. પો-
તાના ઘણીનું ગેરુ એકું અથવા તેના ઘરના ધાનની કુટ્ટી

(૫૨) અ. ૯ શ્લો. ૭૩૪

(૫૩) અ. ૧૦ શ્લો. ૧૨૧

(૫૪) અ. ૧૦ શ્લો. ૬૬, ૧૦૦

(૫૫) અ. ૧૦ શ્લો. ૧૨૭, ૧૨૮

(૫૬) અ. ૧૦ શ્લો. ૧૦૬-૧૧૧,

તથા અ. ૧૧ શ્લો. ૪૨, ૪૩

(૫૭) અ. ૪ શ્લો. ૬૬

(૫૮) અ. ૪ શ્લો. ૮૧, ૮૨

(૫૯) અ. ૧૧ શ્લો. ૧૬૬, ૧૮૭,

તથા અ. ૧૦ શ્લો. ૧૧૧.

આધને શૂદ્રે પોતાનું શુભચરણ ચલાવવું; અને ધણીનાં જીનાં કપડાં વાપરવાં.^{૬૦}

દ્રવ્ય એકઠું કરવાની શૂદ્રને રાક્ષિ હોય તોપણ તેણે કરવું નહીં; કારણ કે જો તેણે ધાવ તો તેને ગર્વ થઈને તે બ્રાહ્મણને પીડા કરશે.^{૬૧}

જો કોઈ શૂદ્ર જાયા વર્ણના પ્રશ્નને ગાળો દે તો તેની છબ કાપી નાખવી.^{૬૨} જો તે બ્રાહ્મણની સાથે એક એક ઉપર બેસે, તો તેના રાગીરનો દોષો બાગ (એટલે કુલા) કાપી નાખવા, (અથવા તેના કુલાં ઉપર ડામ દઈને તેને દેરાપાર કરવો).^{૬૩} જો તે બ્રાહ્મણને ધર્મોપદેશ કરવા લાગે, તો તેના મોહોમાં તથા કાનોમાં તપાવેલું નેશ રેડવું.^{૬૪}

મનુસ્મૃતિમાં જે નિયમો છે, તેઓમાંથી નમુનાને વાસ્તે થોડાક ઉપર દર્શાવે છે; આ જેમ હસવા લાયક છે, તેમ કૂર પણ છે; અને તે ખીજા વર્ણને અનુકૂલ છે, અને શૂદ્રોને પ્રતિકૂલ છે.

શૂદ્રનું નામકરણ કરતી વખતે (એટલે નામ પાડવાની વખતે) જે નામ પાડવું તે નિદાવાચક હોવું જોઈએ; ૧૫ અને ખીલાડું, રેડકું, કુતરું, ધરોડું, તથા ખીજાં કેટલાંક જનવરોને માસ્થાનું જે પ્રાપ્તિત કહ્યું છે તેટલુંજ શૂદ્રની હયાનું પ્રાપ્તિત કહેલું છે.^{૧૬}

હવે આ પ્રમાણે શૂદ્રોની સ્થિતિ નોંચ હતી, એવું આ અંથ ઉપરથી સારી રીતે સ્પષ્ટ થાય છે. તોપણ તે વખતના ઓકોમાં તેઓની પ્રત્યક્ષ હાલત કેવી હતી, તેના ખરોખર ખુલાસો સમજાવતો નથી. બધા શૂદ્ર લોકો તે દાસ, એવું આ અંથમાં બધે ઉકાળે કહ્યું છે, અને જો કોઈ ધણી પોતાના શૂદ્ર ચાકરોને પોતાના દાસપણામાંથી છોડે, તોપણ તેઓ સાધારણ દાસપણામાંથી છુટતા નથી એવું કહેલું છે. એનું કારણ એવું કહેલું છે કે “જો હાલત તેને જન્મ થકી મળી છે તેથી તેને કોણ છોડવી શકશે?”^{૧૭}

(૬૦) અ. ૧. ૩૩૦. ૧૨૫.

(૬૧) અ. ૫. ૨૩૦. ૧૨૯.

(૬૨) અ. ૮. ૨૩૦. ૨૭૦.

(૬૩) અ. ૮. ૨૩૦. ૨૮૧.

(૬૪) અ. ૮. ૨૩૦. ૨૭૨.

(૬૫) અ. ૨. ૩૩૦. ૮૧.

(૬૬) અ. ૧૨. ૩૩૦. ૧૩૧-૩૨.

(૬૭) અ. ૮. ૨૩૦. ૪૧૪.

એટલું જતા દેડ રૂદ્ર રૂલાણા માણસનો દાસ છે, એવું કહેલું નથી. કાગણ તેની મજામાં આવે તે માણસની ચાકરીમાં ગેહ પાને તથા પોતાને વાસ્તે વડો કરવાને છુટ છે, એવું આગળના ભાગમાં જોવામાં આવ્યું છે. તેમજ રૂદ્ર લોકો સંકારના ગુલામ હતા એવું માનવાને પણ ઈ આધાર નથી; ખીજું, દ્વિજ એને પેટેલી પણ જાનોના લોકોને પરદેશ જાનો અંગત છે, પણ તે વાતની શૂદ્રોને છુટ છે.^{૬૮} આ વાત ઉપરથી એવું જણાય છે કે તે વખતમાં રૂદ્રો પાસે ચાકરી કરાવવા તો પૂરો હક ઝોધને પણ હતો એવું કોઈ સમજતા હતા એમ નથી.

ગુનામ લોકોને માતમતાના ધરીપણાનો હક્ક નથી,^{૬૯} પણ શૂદ્રોને એનો હક્ક છે એવું ધણે ઠેકાણે લખેલું છે.^{૭૦} રૂદ્રના ધણી પાસેથી તેના શરીરનું રક્ષણ થવાને માટે ટ્રેલાએક નિયમો બાંધેલા છે, અને તેઓને શિક્ષા કરવી હોય તો તેની પણ હદ રાખે બાંધેલી છે, તે પ્રમાણે શિક્ષા કરવી જોઈએ. શૂદ્રોને મજા કરવાનો જો કાપતો છે, તેજ સ્ત્રીઓ, ગેકરા, વિદ્યાર્થીઓ, તથા નાહના બાઈઓ એવાને લાગુ છે.^{૭૧}

તે વખતે કેટલાએક રૂદ્રો ગુનામગીરીની હાલતમાં હતા, આ વાત નિર્વિના છે. પરંતુ ખીજા વર્ણના લોકો પણ તે હાલતમાં આવવાને લાયક હતા, એવું માનવાને બધી રીતે આધાર છે.

આ બધા કાગણો ઉપરથી એવું જણાય છે કે પ્રાચીન કાળના ધુનાની વિગેરે ટ્રેનાએક પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્યો માહેલા સરકારી ગુનામો કરતા શૂદ્રોની હાલત ધણી સારી હતી તેમાં પણ ખ્રિસ્તી શકના પાંચમા સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધી ધુગેપુ ખણમાં “વિનેન” એના જે એકલ લોકો હતા, તેઓના કરતા અથવા ખીજા જે બધા ચાકરી કરનારા લોકો આપણા જાણવામાં આવેના છે તેઓમાંથી ઝોધના કરતા પણ શૂદ્રોની સ્થિતિ સારી હતી, એવું માલમ પડે છે.

“જમીનનું કબજા તથા તે નેહલું ગુએલું હોય અથવા મૂળથી ઓછું હોય તો તે વધારવાને નેહલી મેહનત પડવી હોય તે પ્રમાણે” તેમાંથી પેદા થવાનું ને ધાન્ય તેનો ખારમો, અથવા આકમો, અથવા છટો, હિરમો લેવો.^{૧૪} એ દરપણ જરૂરીની વખતે મગથીરા સુધી વધારવો. રાજ્યની કુલ જમાબંદીમાં જમીનના કરનું ઉત્પન્ન હજારાં અંતિ મોહોરું હતું એવું લાગે છે.

ઝાડો, માંસ, મધ, સુવર્ણિક પદાર્થ, અને ખીજત સેહેજ ઉત્પન્ન થનારા, તથા હાથથી બનાવેલા પદાર્થ, એઓનો એક વરસમાં નેહલો નક્કી વધારો થવો હોય તેઓનો એક પાંચાંસ લેવો.^{૧૫}

ખંધા વેચાણ ઉપર ને કાપડો થશે, તે કાપડાનો અંકવિરાંસ રાજ્યએ લેવો.^{૧૬}

જો કોઈનો નિરંજન ધાવ તો તેનો મેવારસી માલ રાજ્યનો; તેમજ ને માલનો ધણી જાહેરખખર આપ્યાથી ત્રણ વરસમાં હાજર ન થાય, તો તેપણ માલ રાજ્યનો;^{૧૭} તે વખતમાં કેટલી એક ખાણી રાજ્યની પોતાની હતી; તેશિવાય જમીનમાં જો કોઈને ઝવેર મળ્યું તો તેમાંથી અરધું રાજ્યનું એવો કાપડો હતો.^{૧૮} તેમજ કેટલીએક જાતની જણાસો સર્વેના કરતાં રાજ્યએ પેહેલી જોઈએ તેટલી વેચાવી લેવી, ખીજતઓએ લેવી નહીં; એવો તેને અધિકાર હતો એવું જણાય છે.^{૧૯}

ઉપર વર્ણવેલા હક રાજ્યને હતા. તથા તેશિવાય જમીનનું કે- વળ ધણીપણું રાજ્યને હતું એવું અનુરમ્તિમાં મળેલું હતું. તે ય. થમાં એક એવો લેખ છે (અ. ૮ રજો. ૩૬) તેમાં રાજ્ય જ. મીનનો અધિપતિ છે એવું લખેલું છે; અને ખી. ને એક લેખ છે (અ. ૮ રજો. ૨૪૩) તેમાં જમીનવાળો જો પોતાની જમીનમાં વાવેતર કરે નહીં તો તે રાજ્યનો જપાપદા થશે એવી આજ્ઞા છે, એવું લોકો અનુમાન કરે છે. આ બે લેખો ઉપરથી ઉપર કહેલું મત સંબંધ યાય છે.

(૧૪) હાલમાં અત્યંત જિન્ડામાં ને જિન્ડા લખેલા છે, તે કુદરતીકા ના- મનો ને પ્રાચીનકાળમાં ઠીકાકાર થયે તેણે વાળે મુકેલાં છે.

(૧૫) અ. ૮ રજો. ૧૨૭-૧૨૮.

(૧૮) અ. ૮ રજો. ૩૬.

(૧૬) અ. ૮ રજો. ૩૬૮.

(૧૬) અ. ૮ રજો. ૩૬૮.

(૧૭) અ. ૮ રજો. ૩૬.

ઉપરું મત ૨૬ કરનારાઓનું એવું કેહેવું છે કે પેહેલા લેખ પ્ર. માણેજ ખીન્ને એક લેખ છે (અ. ૭ ગ્લો. ૭), તેમાં ને રાજા તે “વરણ (એટલે સર્વ પાણીનો રાજા) તથા મેહેન્દ્ર (એટલે વરસાદનો રાજા)” છે એવું તેનું વર્ણન કરીલું છે. આ લેખ ઉપરથી ઉપર કેહેલો ને પેહેલો લેખ તે નખલો પડી જાય છે.

ખીજા લેખવિષે એવું કેહેછે કે તે મૂળે શુદ્ધ નથી; પરંતુ તે વિષે જો વાદ નહીં હોત તોપણ જમીનના માલિકની કસૂરીથી રા. જાનો રાજભાગ ફોકટ નહીં જવો જોઈએ માટે તે નિયમ ઠેરવેલો હશે, એવું સમજવાને કારણ છે. “ને માણસ જમીન માહેલું જંગલ તોડશે, તે તે જમીનનો માલિક,” અથવા ટીકાકર કુલ્લુકબદના અભિપ્રાય પ્રમાણે “જેણે તે માહેલું જંગલ કાઢાડીને ખેતર કરીલું હોય” તેની તે જમીન, એવું છે. (અ. ૬ ગ્લો. ૪૪). આ વાત રાજાના હક્કની સાથે આવેછે, પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રાજાનો ભાગ એક પક્ષારા અથવા અતિમોહોટો થાય તો એક અનુધારા એવી હદ ઠગાવેલી છે, તે ઉપરથી બાકી રહેલા પાંચ પક્ષારાનો અથવા ત્રણ અનુધારાનો કોઈ પણ ખીજો માલિક હોવો જોઈએ, અને તે બધા માલના એ ને બે ભાગીદારો થયા તેમાં પેહેલાં કરતાં ખીજાનું તે માલમાં ઉધાડી રીતે વધારે હિત છે, એ ઉધાડું છે.^{૨૦}

જમીનમાં લોકોનું ને ધણીપણું છે તેવિરે ધણે ઠેકાણે લખવાની જરૂરીઆત છતાં અનુસ્મૃતિમાં ધણુંજ થોડું લખેલું છે; આ વાત અજાણ છે. ખેતગેતી હદોની બાબદ એક ઠેકાણે લખ્યું છે તેમાં જમીનની માલિકીવિષે પ્રત્યક્ષ લેખ છે (અ. ૮ ગ્લો. ૨૬૨-૨૬૫); અને ખીજે ઠેકાણે (અ. ૬ ગ્લો. ૪૬ તથા ૫૨-૫૪) એક માણમનું ખીજા ખીજા માણમના ખેતરમાં વાલ્યું એવી કલ્પના કરીને એક તકરાર ઉઠાવેલી છે; તેમજ (અ. ૪ ગ્લો. ૨૩૦-૨૩૩ એમાં) લોકોને જમીન દાન આપવાનો અધિકાર છે એવું લખ્યું છે; હવે આ ઉપર લખેલા લેખોમાંથી છેલ્લા બે લેખોનો સમઘ ગામો તરફ લાગે છે, અથવા રાજા તરફ પણ લાગે છે.

સાક્ષીનકતના વેચાણના પ્રકરણમાં, તથા જે પ્રકરણમાં ગીરો મુકવાના નિયમો કહ્યા છે, તથા જ્યાં લોકોની માન્યતાનું વર્ણન કરાયું છે, અને જ્યાં દેરાપાર કરવા માણસોની જાણનાવનું વર્ણન કરાયું છે; તે સર્વ ટેકાણે ખીજ મિલકતનું વર્ણન છે, પણ જમીનવિશે કહી પણ લખેલું નથી.

પહેલો જે સેખ છે (અ. ૮ ગ્રંથો ૨૧૨-૨૧૫) તે જો નહીં હોત તો જેમ હાલ હિંદુસ્થાનમાં ખીજે પુષ્કળ ટેકાણે વહિવટ છે તે પ્રમાણે તે વખત પણ બધી જમીન ગામવાળા લોકોની સહી-આડી હતી એવો સિદ્ધાન્ત આપણે કરી શકત. હવે કદાચ તે કાળમાં ધણું કરીને એવોજ સાધારણ કાયદો હતો, પણ પછી દેશભ્રમક લોકોને મામ તરફથી જમીનો મળી, અથવા રાજની તરફથી જમીન ઉપરનો કર મળીને તેઓની પાસે પોતાની જમીન થઈ હતી.

રાજ્યએ પોતાના દેશના આરા પાછવાળા ગ્રાન્તમાં પોતાની રાજધાની વસાવધી, પણ જ્યાં જ્યાં રેતાની રાજદરબાર ધણી અડચણ છે એવાં ટેકાણાં નજીક જોઈએ, અને જે કોઈ ખીજે રાત્રી આવે તો ત્યાં તેનો મુજારો થઈ શકે નહીં એવી તે જગા જોઈએ. પુષ્કળ લોકો તથા બધો જલનો સામાન એ રાજ્યએ પોતાના કિલ્લામાં હથેલાં રાખ્યો. પોતાને રહેવાની હવેલી કિલ્લાની વચ્ચે વચ્ચે બાંધવી; તે પણ શાસ્ત્રી લોકો જોઈએ અને તેનું કામ સુંદર અને અકમળીત જોઈએ, અને તેની ચોતરફ પાણી અને માડો જોઈએ.

પછી શાસ્ત્રી ક્રમ માંહેલી અને સ્થાન-એવી ગંભીરી કરવી, અને એક પુરોહિત રાખવો. ૨૧—પુરોહિત એવો ધરનો ઉપાધ્યાય.

રાજ્યએ રાજને છેલ્લે પોહોરે ઉઠવું, અને જોમ વિગેરે કિલ્લાઓ કરીને પોતાની શુભ સમાગધે દરબારે બેસવી, અને ત્યાં બધી પ્રજાઓની ગાયે મીઠું મીઠું જોઈને અને તેઓની ઉપર કૃપા દર્શિ કરીને પોતપોતાને ટેકાણે વિરોધ કરવી. એટલું કર્યા પછી, તો જોઈએક પાહોડ ઉપર, અથવા અગાસી ઉપર, અથવા

બાગમાહેલા છાંત્રા મંડપમાં, અથવા જંગલમાં, અથવા ભ્યાંહાં કોઈ સાંભળનારો નહોં હશે એવા એકાન્ત ઠેકાણામાં, પોતાના મંત્રીઓની સભા કરેલી; અને તે મળાગમથી સ્ત્રીઓ તથા બોલનારાં પક્ષિઓ તજનીજથી છેટે કાઢાડી મુકયાં. પછી ક્ષત્રિયોને લા-યક એરી મેહેવ કરીને તથા નાહીને અંતપુરમાં બોજન કરું, તથા પોતાના ઘરની વ્યવસ્થા, કામદારો નિમવાનો વિચાર, અને જે ખીન્ને મરકારી કાગ્યાર ખીલકુલ પોતેજ કરવાનો હોય તે, એટલું કામ કરવામાં આ વખત તથા મ'વરાતની વખત અરચરી.^{૨૧}

જમ્યા પછી કેટલીએક વાર સુચી મનને વિશ્રાન્તિ આપનારી એરી વાતો કરેલી, પછી પોતાના લગ્નગની તપાસ કરવી; અને મૂર્ધારતની વખતમા મંખા કરીને પછી પોતાના હેગેએ બાહ્યથી જે બળગે આણી હોય તે સાંભળી લેલી. આખરે પોતાના મંદિરના અતિ છુપા મેહેલમા જમ્ને મંધાકાળનું બોજન કરવું, અને પછી કેટલીએક વાર મુધી સારાં વાલો સાંભળીને મુવા જનું.^{૨૨}

હવે વિચાર કરીને જોતા, ઉપયા રિયતિ યોગ્ય તથા આનંદકાર છે, પણ અરિયાખણ માહેલા રાજસોકોને ખીથી જે બખરદારી રાખરી પડે છે, તેથી તેઓના આનંદને જેનું કંઈ જળવણુજ પડે છે, તેવી ખમરદારીઓ વિષે ઉપલી સ્થિતિના વર્ણનમા જે લખ્યું છે તેથી તે બરી સ્થિતિનું મનોહર રૂપ બગડે છે. રાજની સોઈ વિધાસુ માણસોએજ કરેલી જોઈએ, અને તેણે પોતાના જમણસાયે મિત્રોનો નારા કરનારા પદાર્થો ખાવા જોઈએ એવું કહ્યું છે. ભ્યાગે તે પોતાના હેગેએ આણેલી ખખર સાબળનો હોય ત્યાગે તેણે હથીઆરબંધ રહેવું જોઈએ; પોતાની દાસીઓ હથીઆગે છુપાવી રાખશે, માટે તેઓનો પણ ઝાડો લેવો, અને રાજ ધગમા અથવા બાહ્ય કહીપણુ હોય તો પોતાના રાત્રુ કંઈ કિંતૂ કરશે માટે તેણે તે વિષે સર્વ કાગ સાધર રહેવું જોઈએ.

હવે રાજ્ય કરવા વિષે જે નિયમો કહેલા છે, તેઓમા પરરાજ્યમંબંધી તથા લદાર્જસમંધી પુષ્કળ રાજ્યમંબંધી છે. તે નિયમો ઉપરથી તેટલા પ્રાચીન કાગમાં વ્યવસ્થા, પણ હિંદુસ્થાનના નાહાના મોહોટા પુષ્કળ રવતંત્ર

રાજ્યો યદને દેશના બાગ થયા હતા એવાં ઉદ્યાડાં પ્રમાણે મળે છે; અને આ દેશમાં દેશ જોડો સુધે જતા તથા સ્વભાવે ગરીબ હતા એવી પણ પૂરક નિશાનીઓ તેમાંથી આદાર પડી આવે છે. આ કારણોને વારે આ નિષ્કોષ ધણા રોધ થકી જોવા જોવા છે. રાજ્યો અપગતાથી તથા તૈયારીથી રહીને પોતાને નિરાંત ઉપજે એવી તત્કાલીન રાખવી; પણ બધા પ્રસંગમાં વગર કપડે આલયું, દોષિણ વખતે કપડથી આલયું નહીં.^{૧૪} રાજ્યો આર ઉપાયથી છૂતવા. તે ઉપાય:-દાન, બેદ, સામ, અને દંડ. આ એઓમાંથી કાલા જોડો આપરના જે ઉપાય પરંદ કો છે.^{૧૫} પોતાના અતિ નજીકના પડોશી રાજ્યો તથા તેઓના મિત્રો, એ પોતાના સ્વાભાવિક સત્તુ છે એવું રાજ્યો માનવું; તે રાજ્યો તેઓથી દૂર હોય તે મિત્ર એવું માનવું; અને જેઓ તેથી દૂર હોય તે બધા ઉદાસીન એરને રાજ્ય નહીં અને મિત્ર પણ નહીં એમ ગમત્યું.^{૧૬} જો દોષ કાણ પ્રસંગ આવે તો જે સાધારણ ઉપાયો કહેલા છે તેમાં પોતાના કરતાં વધારે બળવાળા રાજ્યનો આશ્રય રોધવો એવું ધણીવાર કહ્યું છે, આ વાત સ્થાનમાં રાખવા જેવી છે.^{૧૭}

હવે જો એવો આશ્રય કરવો હોય તો તે આશ્રય આપનાર રાજ્યને અનન્યભાવથી સરખા જવું જોઈતું હતું; અને ત્યાંહાં એવો આશ્રય કરવા વિરે છેલ્લી વારે લખ્યું છે, ત્યાંહાં એવું લખ્યું છે કે એવો આશ્રય કીધાથી પોતાનું અકલ્યાણ છે, એવું જો પોતાને લાગતું હોય તો આપરની વખત આવે અને પોતે તો દુર્બળ છે એવું છતાં પણ બેરાક એકલાએ કપારાથી લકાઈ કરવી.^{૧૮} પરરાજ્યસંબંધી અવરધમાં તથા લકાઈમાં છુપા જાસુઓનું મોહોતું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે; અને આ કામમાં કિયા પ્રકારના પુરોગને લગાડવા તે વિષ આરીકીથી કહેલું છે. એવા કામોમાં જે લોકોને આગળ લગાડવા હતા તેઓના સરખા જાતનો વખતમાં

(૧૪) અ. ૭ ગો. ૧૦૩ / ૧૦૪૨૫) અ. ૭ ગો. ૧૦૬.

(અ) દાન એટલે નજરાણું, બેદ એ (૨૬) અ. ૭ ગો. ૧૫૮.

૩૬ ખીનના જગરમાં કુર પાડવી, (૨૭) અ. ૭ ગો. ૧૧૦.

સામ એટલે શત્રુની સામે મેલાવા, (૨૮) અ. ૭ ગો. ૧૭૧-૧૭૬.

લી કરી, અને દંડ એટલે લકાઈ.

પણ કેટલાએક લોકો હિંદુસ્થાનમાં લગાડે છે. આ કામમાં જે લોકો લગાડના તેમના નામો,—૧. ચચલ તથા કપટી જીવાન પુરૂષો, ૨. બ્રષ્ટ થએલા મન્યાસીએ, ૩. દગિદ્ગથી પીડાએલા એકુતો, ૪. અગણ હાલતમાં આનેના વેપારી; અને, ૫. ટોંગી સાધુ. ૨૮

લડાઈ નો જે નિયમો કહેવા છે તે માદા છે; અને તે બ્રાહ્મણોએ ડોંગેના છે, તે સમજથી હાલના વખતમાં કે-
ટલીએક લડાઈઓમાં જે હિંદુઓએ પોતાની હુશ લડાઈવિષે. આથી દેખાડીને નામીયા થયા છે, જે હુશ આથીની ઈ નિરાની આ ચથમાં બાહાર પડી આવતી નથી. લડાઈ કાવાની જે રીત કહેલી છે તે શ્રીશંકરામાહેય આગળના પ્રજ્ઞસત્તાક ગાંધ્યોની અથવા મેમનબોકોની અવધની કાગીર્દાની રીત જેની દેખાવ છે, અને જે પ્રદેશો હાલ હિંદુસ્થાનમાં છે તેઓના કાતા ધણા નાહાના પ્રદેશોના કામમાં તે રીત આની હશે એક જણાય છે. જ્યારે જિન્દાગાનો તથા વગ માદનો પાક તૈવાય થયો હશે ત્યારે ગાંધ્યે સનાથી કમીને જલુઃ તે ચઢાઈ સીધી રાત્રીની ગજધાની ઊપર કાગી એકું એક ડેકાણે વર્ણન છે. ખીજે ડેકાણે એક કહ્યું છે, કે જે એક કિલામાં મો વીગદાજ દોષ તો તે દસ હજાર રાત્રીની બગમરી કાશે, એ ઊપરથી તે વખતમાં ગજલુ કાવાની હીકમત કાતા હતા કાવાની હીકમત ધણી કમ હતી, તેથી એના કાગમાં કોઈ રાત્રી પેગે ધાલીને ખેસનો હયે એનો અદેગો લેનાવું કાણુજ નથી. પણ જે કોઈ આગે ન આવે તો ગાંધ્યે રાત્રનો મુનક જિન્દા કરેનો, અને તેના સગદાગેની સામે કીતૂની મસનત કરેની, અને એ પ્રકારથી આખરે જેમાં પોતાનો કાયો થયે, ૩૦ તેની રીતે આ પછો રાત્રી આપણી સાથે લડાઈ કાગે એનો તેને જિસ્મનો, અથવા લડાઈ રિવાજ ખીજ સામોપચારથી તેને ડેકાણે લાવનો.

તે વખતના લગકરમાં ઘોડેસનાગે તથા પાવજા ગેહેવુ હતુ, અને મેજે બાજુના લોકોની પાસે વીગકામકા તથા હાનતગાર ધણુ કરીને ગેહેતી હતી. તેઓ લડાઈમાં હાથીનો ઊપયોગ ધણુ કરતા હતા, અને તે વખતના લગકરમાં ગયનુ માન સારજ હતુ, એમ જણાય છે.

કેઈ રીતે ક્રમ કરવી, તથા સમર્થ કરવી, એવિયે ચોડામાં બધારે રીત જણાવી આપી છે. જે લોક નવા ગમવા, તે બ્રાહ્મણ-હિંદુસ્થાનના ઉપરના ભાગમાંના ગમવા, એવો ગમતે ઉપરના કોણે છે, અને હાલના વખતમાં પણ તેજ દેશમાં ઉત્તમ સદ્ગુણી લોકો મળે છે. ગમતે પોતે જાહાદુરીના કામો કરીને પોતાના લોકમાં સારી નકલ જણાવવી, અને ત્યારે લોકો સદાકર્મમાં ઉત્તરે છે, ત્યારે ખુશી તથા જાહાદુરી ઉત્પન્ન થાય એવાં કુલો બાળણીથી બોલોને હિંમત આપવી એવું કહ્યું છે.

જે હુકમ જેણે મેળવી હોય, તે તે મેળવનારનીજ, પણ જે કોઈ એકવાએજ મેળવી ન હોય, તો તે બધા લોકોમાં વહેલી આપવી.^{૨૧}

સદાકર્મ વિષે જે નિયમો કહેલા છે તે સારા, લોકો પસંદ કરે એવા, અને વ્યાપક છે. ઝેરી અને દુષ્ટ બુદ્ધિથી જેઓને કાંઈ બનાવેલા એવા લોકો, અને અમીના ખાણ, એ સર્વ જોડી દેવા એવું કહ્યું છે. કસાણે કે કાણે રાત્ર હોય, તો તેને ક્વારિયણ માગવો નહીં, એવું કહ્યું છે. જેમકે કોઈ માણસ વગર દુધીઆરે હોય, અથવા ધાવણ થયો હોય, અથવા જેના દુધીઆર બાગેલાં હોય, તથા જે અનુદાન માગતો હોય, અને “હું તારે બંદીવાન થયો” એવું જે કહેતો હોય, એટલા બધાઓને કોઈ પણ વખતે માગવા નહીં. એ ગિવાય બીજા પણ અગ્રાવ કીરેલા છે, તે દેશ બુદ્ધિથી કહેલા છે. લોકોઉપર અથવા રથ ઉપર બેઠેલા પુરુષે પાપકર્મને મારણ નહીં; તેમજ જે યાત્રીને બેઠો હોય અથવા જે મુતેનો હોય અથવા જે નાશી જતો હોય, અથવા જે બીજા માણસની સાથે કુદ્દ કરતો હોય, તેને મારવાની પણ રજા આપેલી નથી.^{૨૨}

જીતી સીરવા દેશની અવસ્થા પણ તેવીજ હિંદુસ્થાનની રીતથી કીરેલી છે. કોઈ રાજ્યએ એક દેશ સીપ્પો કે પહેલા તરત દેશો પીડીને બંધી ગમતેને અર્બણ, અર્પણ, તેમજ તે દેશ માલિયા ધર્મ તથા કાપડા કાપડા, ગાળીનિતેઓરે માન આપક, અને કેટલીએક વખત ગયા પછી તેઓ તે નવા સીરવા દેશમાં પા

લોકો ભરોગો ગામના જેવા થયા એક ગમતનથી, તો ત્યાંના જુના રાજવંશમાંથી એક પુરુષને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો, અને તેણે તે ગામનો કાગળા છતના ગામની મજા પ્રમાણે આપ્યો.^{૨૩}

રાજના ધર્મચાક્રોના પગાર વિશે હીક બારીક સોધ કરીને ૬ રાજ કથો છે.^{૨૪} એક છતાં આ અધમા બધા લોકોના ગેજ મુજા વિશે, અથવા તે લોકોએ પોતાનું યુજગાન શી રીતે ચલાવ્યું એ વિશે એક અક્ષર પણ કહેતો નથી. અર્થાત્ પ્રાણના હીક લોકોની આજ ઉપરથી નો આપણે એવું ધારીએ કે હાલની વખત પ્રમાણે તે વખતના લોકો સંદર્ભે મુનક તોડીને આપ્યો હતો અને તે ઉપર તેઓની ફોજનો યુજગે થતો હતો, તો જે વાગે મનુષ્યની યજ તે વાગે મગદાગેનું માન પણ સાર હોત તેથીએ આ એક માન જે હોત તો તે ગથકો નથી મુલકના અલગના તોમરનું વર્ણન કીધું છે તો આ મગદાગે વિશે તે જાણ નખત નહીં એક માનક અમલાય છે, કાગળા કે એના નોત્તમ ગામમાંથી શી રીતે આવ્યું અને આ કીડી કેમ કરી, એનો વાગે બાવડા વિશે, અને જે જમિનો રાજ્યએ તેઓ આપી હોય તેઓની ઉપર ગામનો કઈ પણ અપત્યાગ ગામના વિશે, એ જે બાળોના નિયમો જે તે વખતે કોલા ન હોત તો પણ તે લોકો વિશે કઈ પણ બીજા લેખ હોત દક્ષિણદિશામાં કેનાએક નાહાના ગસ્થાનો છે, તેઓને મુસનમાનોનો જાઓ ઉપદ્રવ થએતો નથી. તે મુનક માહેના શિખીના નોડેને હજી મુની પ્રતેકના યુજગાનને વાસ્તે જમીન કાહાડી આપાડે, તે પ્રમાણેજ આગળ પણ લશ્કરનો ગેજમુગે આપતા હતા એક સબરે છે, અને દિવાની તથા મુલકી સંદર્ભેને પગારને વારને એવીજ જમીનો આપતા હતા, તે ઉપરથી ઉપના મતને લગાર ટેકો મળે છે.^{૨૫}

રાજ મુઓ હોય, તો તેની ગામના વિભાગ ન થતા તે એક ડોડરો મળતુ હતુ એક એક લેખ ઉપરથી જણાય છે, અને

ધણું કંઈને (હિંદુઓના નિયમ પ્રમાણે) ને છોકરો બાપને સારો બાપક બાપે તેનેજ તે મળતું હતું એવું બાગે છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

ન્યાય.

બ્રાહ્મણ તથા બીજા મંત્રીઓની મદદથી રાજ્યએ પોતે ધન-
સાક કરવો;^૧ અથવા એક બ્રાહ્મણને મદદગાર
સાધારણ બીજા તથા બ્રાહ્મણો આપીને તેના ઉપર તે કામ
નિયમે સોંપવું.^૨ ફોજદારો ધનસાક વિષે કંઈ જુદી રીત
લગાડી યુક્ત છે એવું નથી; પરંતુ એ વિશે ને
કાયદા છે તેઓની સાધારણ હજી ઉપરથી એવું ધોરણ બંધાય
છે કે દિવાની કચ્છાઓની એકસાઈ કરતાં ફોજદારી ધનસાકના
કામમાં રાજ્યએ વધારે ઘીલ રાખવું એવી ધર્મશાસ્ત્રની મત-
લખ હતી.

પ્રાન્તો માંહેલા ધનસાકના બંદોબસ્તવિષે આ અંધમાં કાંઈ જ-
એવું નથી; તે ઉપરથી ને થોડે રાજ્યને રહેવાના કેકાણાથી દૂર
હતાં તે માંહેલી ધનસાકની કારદોમાં રાજ્યને કેકાણે તે થોડેમાં
ને કારણથી હતો તે બેમતો, હશે એવું અનુમાન કરાવિત ક-
રતાં આવડશે.^૩

(૧) અ. ૮ રૂઝો. ૧ | ૨. | (૨) અ. ૮ રૂઝો. ૫-૬.

(૩) બીજા અંધમાં આ બાબત હિંદુલોકોની આગ્રહની આંતરે વિષે ને
લખ્યું છે, તે ઉપરથી જિલ્લી યોગના ખરાખર ખેડેમાંથી થતા નથી; કારણ
તે અંધા ઉપરથી એવું જોવામાં આવે છે કે દેવના જુદા જુદા બાગમાં
રાજ્ય ન્યાયથીય નેત્રીને પોકલતો હતો; તે ન્યાયથીયેને પંચાત નિમ-
વાને અપાવવાર આપ્યો હતો. તે પંચાતે ત્રણ પ્રકારની હતીઓ:—
પેકેની, સગાંસાકાંજોની; બીજી તેજ ધંધામાંહેલા લોકોની, અને ત્રીજી,
ગાંમના લોકોની. એઓમાંથી પેકેનીએ કીધેલા ધનસાર ઉપર બીજીની
હજુરમાં અપીલ થતી હતી; તથા બીજીના કરાવ ઉપર ત્રીજીની હજુરમાં
થતી હતી; તથા ત્રીજીના કરાવ ઉપર ને પ્રાન્તની કારદોમાં અપીલ થતી

ધનિસાકની વખતે જે કરજ પ્રતિવાદી કબૂલ કરશે, તેના ઉપર સેકડે પાંચ ટકા દંડ તેણે રાજ્યને આપવો, અને જો તે નાકબૂલ કરીને તેના ઉપર સામેદ થશે, તો તેને માથે સેકડે દસ ટકા રાજ્યને દંડ આપવો.^૪ આ દંડની પેદાશ ઘણુંકરીને ન્યાયાધીશોને મળતી હતી, અને તેથી બ્રાહ્મણોએ ખીજતો પગાર લેઈને આ કરી કરવી નહીં એવો જે નિયમ, તે તોડ્યા વગર તેઓને તેઓની મેહનતનો ખદવો મળતો હતો એવું મંભવે છે.

કુલ્યાની ચોકસીની વખતે વાદીપ્રતિવાદી તથા તેઓના મા હેઠી એઓનો એહેલો, તથા તેઓનો હાવબાવ, તથા તેઓની ખોલવાની ઢબ, એ બધી વાતો ગણત્રે અથવા ન્યાયાધીશે મન લગાડીને જોની જોઈએ.

કેરાદેરામાહેલી જગા જગાનો વહિવટ, કેટલીએક જાતીઓના વિલક્ષણ ડગવ, તથા કુટુંબમાહેલી ચાલો, તથા ચેપારી લોગોનો વહિવટ, એ વાતો ઉપર તેણે ધ્યાન આપવું; અને આગળના જડજોએ કેવેલા ધનિસાકો બધાં ઉપલી વાતોની માંમે નહીં આવતા હોય તો તે ઠરાવો પ્રમાણે તેણે ચાલવું.

રાજ્યએ અથવા તેના અમલદારોએ કુલ્યાઓને ઉત્તેજન આપવું નહીં; પણ જે કુલ્યાઓ માગમથી તેઓની હજીરમા આવે તે જોવામા તેઓએ મુસ્તવી પણ કરવી નહીં.^૫

જે ગણ પોતાની પ્રજા પાસેથી પોતાનો ગજબાગ લે છે, અને તેને ખદવે તેઓનું સારી રીતે રક્ષણ કરતો નથી, તો તે નીચોધી નીચ એવો માનવો.^૬

હતી, અને તેની ઉપર રાજધાનીની મુખ્ય કોરઠમાં, તથા તે ધકી રાજની હજીર તેની કોરઠમાં થતી હતી. પુરુ રાજની કોરઠમાં ફુલાચેક જડજો નિતે તા હતા, તથા તેઓની સાથે રાજના મંત્રી તથા તેના પુરોહિત એઓ ખિસતા હતા, તે વારે રાજ્યને સમજણ આપીને તેનું દિન રસ્તે લગાડવું એ કામ પુરોહિતનું હતું. હરે જીવ તા ખરા લોકોએ ઈ નસાઈ વિષે રાજ્યને સમજવું એકલો માત્ર તેઓનો અખતાર હતો, પણ ઈનસાઈ કરતો તે રાજના હાથમાં હતો. આનો મંદોમરન ક્યારે ભરપૂર આ તો હતો તે વખત ખગાર કહેલી નથી.

જે અક્ષાંશ એલા વાદીપ્રતિવાદીઓ, તથા ઘરડા અને રોગથી પીડાયલા લોકો રાજની આગે જાય અને કંઈ કંઈ ભાવણ કરે, તો તે રાજને સહન કરવું.

ધર્મશાસ્ત્રમાં હુશિઆર એવા પુરોહિત મંત્રી લીધા વગર રાજને પોતાના જ મતથી કંઈ આચરવા નહીં એવિયે અપરદારી રાખવાનું કહ્યું છે. તેમજ જે કામનો એક વખતે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચુકાદો થયો તો પછી તે કામમાં ફરીથી બળેડો ધાલવાની રાજને સ્પષ્ટ રીતે મના કીધી છે. કંઈ આની ઓકસી કરતી વખતે રાજને લોકરો તરફ જોઈ ચાલવું.

(૧) ફોજદારી ખાતું.

‘‘મનુસ્મૃતિમાં ફોજદારી કાયદાસંબંધી નિયમો ઘણા જંગલી છે, અને એ પ્રકરણ તથા ધર્મસંબંધી પ્રાપ્તિઓ રોજદારી પ્રકરણ એ બંને ઉપરથી અમલના હિંદુ લોકોની કાયદો. રિયતવિયે બોચનારાઓના મનમાં ઘણો અસાધ્ય વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી મનુસ્મૃતિના ખીલ જોઈ ભાગથી થતો નથી.

હવે ધર્મસંબંધી જોખા ભાવંથી અથવા સાતિઓના અભિમાનથી, એ કાયદો કહી સમ્પત્તિ હશે તો હશે, પણ સાધારણ રીતે તે તેવો નથી. કેટલેકે કેટલે ને રાજનો કહેલી છે તે ઘણી જાણી છે, પરંતુ ખીલે કેટલે ને રાજનો કહેલી છે તે અતીરાય હલકી છે. બધા એશિઆમંડમાંહેલા ખીલ કાયદાઓ પ્રમાણે હાથપગ કાપી નાખવાની શિક્ષા પણ તેઓમાં છે; (તે ઘણું કઠિન હાથ કાપવાની શિક્ષા છે). તે માણસ પ્રાણહીન અપરાધ કરે, તેને છાતી બાજી નાખવો, એ એક સજા કહેલી છે; પરંતુ સાક્ષી અથવા ફેદી, એ જોઈને પણ તેઓને કબૂલ કરાવવા સારું સમીરને ધ્વજ કરવી એવું એ સ્મૃતિમાં કહી પણ કહેલું નથી. તે, આ કાયદામાં તથા ખીલ દેશોના જુના કાયદામાં જખાણ કરવા સાથે તફાવત છે. એવું

છે તોપણ મનુસ્મૃતિના આ ભાગમાં 'જે, દીક્ષાર્થ, તથા ગડબડ, તથા લંગલીપણું, એઓ ભરેલાં છે. તે ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે એ કાયદો ઘણા પ્રાચીન કાળના વહીવટ ઉપરથી બાંધેલો હશે; અને જે વખતે મનુસ્મૃતિ ગ્રંથ થયો તે વખતે પણ તેજ જુના કાયદા તે ગ્રંથકારે કબૂલ રાખ્યા, તે ઉપરથી તે વખતની સ્થિતિ પણ સુધરેલી ન હતી. હવે જેવો અર્વાચીન કાળમાં વહિવટ પડ્યો છે તે પ્રમાણે, સદસદ્વિચારશુદ્ધિને વધારે મળીને જેમ રાજાઓના મનમાં આવતું હોય તેમ નવી રીત નીકળીને ઉપલા કાયદાના કેટલાએક ભાગ તે વારે પણ રદ પડ્યા નહીં હશે એવું સંભવતું નોંહોતું એમ નહીં; ખીજું, આ સ્મૃતીમાં ધર્મ તથા શ્રાદ્ધશોની સાર એઓને અનુકૂલ એવા જે કૂર કાયદા છે, તે તે સ્મૃતિ કરનાર જે શ્રાદ્ધણ, તેણે પોતાના વિચાર પ્રમાણે એવા હિંદુઓના પૂરા ઉત્કૃષ્ટ જોજ્જદારી કાયદા એવું સમજીને ધાલ્યા હશે, તોપણ તેઓ પ્રમાણે કોઈ પણ ક્ષત્રિય રાજા ક્યારે પણ ચાલ્યો નહીં હશે, એવું સંભવે છે. ૧૧

તેવા જતાં એવું માલમ પડી આવેછે કે, મનુસ્મૃતિ માંહેલી સજાઓ મૂળે બધીજ કઠણ છે એવું નહીં; પણ ઘણે ઠેકાણે ગુન્હાના સ્વરૂપ પ્રમાણે નથી. તેમજ ઘણે ઠેકાણે તે સજાઓ સ્પષ્ટ કહેલી નથી, અને એકબીજીનો અર્થ ઉઠશે થાય એવી પણ છે, તેથી ગુન્હેગારની હાલત શી થશે તેનો ખીલકુલ નિશ્ચય થતો નથી.

ઉપર કહેલા બેઉ અપગ્રાહ આ આગળનાં ઉદાહરણોમાં સ્પષ્ટ નજરે આવે છે;—શ્રાદ્ધણને મારવો, મલ પીવો, શ્રાદ્ધણનું સોનું ચોરવું, અને ગુરની સ્ત્રી સાથે બિચાર કરવો, આ બધા

(૧૧) મૃત્યુકંડી નામનું હિંદુઓનું બધાં કરતાં જુનું નામ છે, અને તેની રચના અજ્ઞાતે શિશ્ની શકતા આરંભમાં થઈ છે; તેમાં શ્રાદ્ધણનું બેઘમાર માન કહીં પણ નજરે આગતું નથી. તેમાં એક શ્રાદ્ધણ જીવ ગુન્હો સામેલ થયાથી તેને ૩૨ મારો એવી સજા રાજાએ દેવી હતી. પછી એક બંડ જોડીને ૨૦૦ પાશું અને તે રાજા પરચુત થયો અને તે શ્રાદ્ધણ નિરપરાધી છે એવું સાબીત થયું, તોણે તે રાજાએ આ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિનું અપમાન ગણાડી રીતે કીધું એ દોષ તેના જીવ મુક્યો નથી.

છે તોપણ મનુસ્મૃતિના આ ભાગમા જે, દીનાઈ, તથા ગડબડ, તથા જગલીપણ, એઓ ભગેના છે તે ઉપરથી એનું સિદ્ધ થાય છે કે એ કાયદો ધણા પ્રાચીન કાળના વહીવટ ઉપરથી બાંધેનો હશે; અને જે વખતે મનુસ્મૃતિ ગ્રંથ થયો તે વખતે પણ તેજ જુના કાયદા તે ગ્રંથકારે કબૂલ ગણ્યા, તે ઉપરથી તે વખતની સ્થિતિ પણ સુધરેલી ન હતી. હવે જેવો આર્ચાઈક કાળમા વહિવટ પડ્યો છે તે પ્રમાણે, સત્સદ્વિચારશુદ્ધિને વગર મળીને જેમ રાજાઓના મનમા આનંદ દોષ તેમ નહીં રીત નીકળીને ઉપના કાયદાના કેટલાકે ભાગ તે વગર પણ ૨૬ પડ્યા નહીં હશે એવું સંભવનું નોંહોનું એમ નહીં, ખીજું, આ સ્મૃતીમા ધર્મ તથા શ્રાદ્ધશૈલીની સાત એઓને અનુકૂલ એવા જે કૂર કાયદા છે, તે તે સ્મૃતિ કરનાર જે શ્રાદ્ધણુ, તેણે પોતાના વિચાર પ્રમાણે એવા હિંદુઓના પૂરા ઉત્કૃષ્ટ કોળદારી કાયદા એવું સમજીને ધાલ્યા હશે, તોપણ તેઓ પ્રમાણે કોઈ પણ ક્ષત્રિય ગણ ક્યારે પણ ચાલ્યો નહીં હશે, એવું સંભવે છે ૧૧

જેવા જતા એવું માનમ પડી આવેછે કે, મનુસ્મૃતિ માહેલી સજ્જાઓ મૂળે ખરીજ કાઢણ છે એનું નહીં પણ ધણે ઠેકાણે ગુંદાના સ્વરૂપ પ્રમાણે નથી. તેમજ ધણે ઠેકાણે તે સજ્જાઓ સ્પષ્ટ કહેલી નથી, અને એકબીજીનો અર્થ ઉત્તરો યાવ એવી પણ છે, તેથી ગુંદેગારની હાલત શી થશે તેનો ખીલકુખ નિશ્ચય થતો નથી.

ઉપર કહેના એક અપગાવ આ આગળના ઉદાહરણોમા સ્પષ્ટ નજરે આવે છે, - શ્રાદ્ધણુને મારવો, મદ્ય પીવો, શ્રાદ્ધણુનું સોનું ચોરનું, અને ગુરની સ્ત્રી માથે બિભિચાર કરવો, આ બધા

(૧૧) મૃત્યુકાંડી નામનું હિંદુઓનું બધાં કરતાં જુનું નાકક છે, અને તેની રચના અન્ય મસિં ધિમ્ની થમ્ના આરંભમાં થઈ છે તેમાં શ્રાદ્ધણુનું બેરમાર માન કહીં પણ નજરે આપતું નથી તેમાં એક શ્રાદ્ધણુની રૂંદો સામે થયાથી તેને મા મારવો એવી નજમ રાજાએ કરતી હતી પડી એક બંડ જોડીને જોડે પામ્યું અને તે રાજા પાસેથી થયો અને તે શ્રાદ્ધણુ નિરપરાવી એવું સાબત થયું, તેમજ તે રાજાએ આ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિનું અપમાન જોવાડી રીતે કીધું એ દાવ તેના ઉપર મુખ્યો નથી

અપરાધો એકજ દરજ્જામાં આણેલા છે; ૧૨ તે શિક્ષા એવી
કહી છે કે ગુન્હેગારના કબાજ ઉપર ડામ દેવો, તેને સ્વદેરાપાર
કરવો, તથા બધા લોકોએ તેની સોલેજત ઓડવી; પણ જો તે
દોષ બાળક નેલું પ્રાપ્તિત કચ્છું હોય તો, ૧૩ તેને ડામ ન દેતાં તે
ગુન્હાને બદલે જો અતિ મોહોરો દંડ કહ્યો હોય તે લેવો; એ
નિયમ બધાં વર્ણોને લાયક છે એવું કહેવું છે. ૧૪ તો પણ પછી
લાગણુંજ કહ્યું છે કે પ્રાપ્તિત કચ્છા પછી, જો તે ગુન્હા બાહ્યજો
કચ્છા હોય, તો તેને મધ્યમ દંડ કરવો, અને કેવો પણ અપરાધ
હોય પરંતુ તેની માન્યતા લેવી નહીં, તથા તેને તેના કુટુંબથી
જુદો કરવો નહીં. એમ છતાં બીજી વર્ણોમાંના ગુન્હેગારો જો
પ્રાપ્તિત કચ્છું હોય, ત્યારે, જો તેણે પહેલાંથી નિશ્ચય કરીને
ગુન્હો કચ્છો હોય, તો તેને મૃત્યુની શિક્ષા કરવી. ૧૫

અભિચાર, તથા અભિચાર કરવાની ઈચ્છા દેખાડનાર એવાં
જો પ્રત્યક્ષ દામો કહેલાં છે તે, એઓને જો મળત કહેલી છે તે
ઉપર કલ્પાયકી પણ તમામ ઉલટી છે. જતનને ડેકાણે અથવા
અરણ્યમાં, અથવા બધાંહાં બે નદીઓનો મેંઘમ થતો હોય ત્યાંહાં
પરચી સાથે બોલવું, તથા તેને કુજો અને બીજા સુગંધો પદાર્થો
માલવા, તેના પોરાકને અથવા અનંકારોને અડકવું, અને તેની
સાથે એક મંચક (એટલે કોચ) ઉપર એમણે, એ બધાં અભિ-
ચારાગિલાખી (એટલે અભિચારની ઈચ્છા દેખાડનારા) હતો છે
એવું કહ્યું છે. ૧૬ એવું છતાં પણ આ ગુન્હાઓ કરનારને એવી
શિક્ષા કરવી કે તેનું સારીર નેષને લોગેને દંડાણો આપે, એવા
તેના અવગવ કાપી નાખીને તેને દેશ બાહાર મોકલવો એટલીજ
શિક્ષા કહેલી છે. ૧૭

જો કોઈ પ્રત્યક્ષ અભિચાર કરે, તો પહેલાંકાંઈ કરોર ન કર-
તાં એવું કહ્યું છે, કે તે અભિચારિણી સ્ત્રીને કૃતરાં પાસે કરાવવી,
અને તે અભિચારી પુરુષને લોકના મિછોના ઉપર બાળી ના-
ખવો. ૧૮ પરંતુ પછાડ નો વાકો આપ્યો છે તે બેપરથી એવું

(૧૨) અ. ૮ રજો. ૨૩૫.

(૧૩) અ. ૮ રજો. ૨૩૬.

(૧૪) અ. ૮ રજો. ૨૩૭.

(૧૫) અ. ૮ રજો. ૨૩૮.

(૧૬) અ. ૮ રજો. ૨૩૯ / ૩૪૦.

(૧૭) અ. ૮ રજો. ૩૪૨.

(૧૮) અ. ૮ રજો. ૩૪૧ / ૩૪૨.

જણાય છે, કે જ્યારે બીજા વધારે ગુન્હા ન કરતાં બલિયાર કર્યો હોય, ત્યારે પાંચ ગોથી હજાર પણ મુઠ્ઠી દંડ કરવો.^{૧૯} એ દંડ જે સ્ત્રીસાથે બલિયાર કર્યો હોય તેના જિંદગણ પ્રમાણે વધારે થતો હતો;—જેમ કે, જે એક બ્રાહ્મણની સાગ ગુણોની સ્ત્રી સારી રીતે બચાવીને રાખેલી હોય, અને તેની માથે ક્ષત્રિય પણ બલિયાર કરે, તો તેને સુકું ધારા અથવા લાકડાં મળગાવીને જીવતો બાળી નાખવો.^{૨૦} એ પ્રમાણે આ અંધમાં ઊધાડા વિગેરો છે. એમ થવાનું કારણ એવું રીમે છે, કે આ મનુષ્યમૃતિ કાનારે જુદી જુદી વખતોના નિષેધો, અથવા જુદા જુદા આધારો ઉપરથી મોળા નિષેધો એક ડેકાણે ધાલ્યા; પરંતુ એ તેનો પરસ્પર સાથે મંબંધ કેવો છે તેવો વિચાર કર્યો નથી.

જુનના ગુન્હાને કૃપાણી શિક્ષા એવું પ્રત્યક્ષ કહી પણ કહ્યું નથી. એક વાક્ય ઉપરથી^{૨૧} એવું જોવામાં આવે છે કે જુન કાવું, તથા ધગે બાળવા, તથા માગમારી મુઠા ધાડ પાડવી, એ ત્રણે ગુન્હાને દેહાન્ત દંડ કહેલો છે; અને બીજે ડેકાણે જે હલકી શિક્ષાઓ લખેલી છે, તેઓ જે ગુન્હા જણીએને પેટેનાથી નિસ્વય કરીને કર્યા ન હોય તેઓને લાગુ છે. હવે કૃપાણા પ્રકારના પુરુષનું જુન કર્યું હોય તે ગુન્હેગારને દેહાન્તદંડ કરવો એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે;^{૨૨} તે ઉપરથી બીજા સાધારણ જુનના ગુન્હાને શ્રી શિક્ષા કરી તેનો સરાય ગ્રહે છે.

જ્યારે ચોરી હલકી હોય, ત્યારે તેને દંડની શિક્ષા છે, જ્યારે મોઢોટી રૂમની હોય, ત્યારે ચોરના હાથ કાપી નાખવા, અથવા જે ચોરના માત્ર મુઠા ચોર પકડાયો, તો તેને દેહાન્તદંડ કરવો.^{૨૩}

ચોરીનો માલ લેનાર, અને ચોરને આશ્રય આપનાર, એ ઓ ચોરપ્રમાણે શિક્ષાને લાયક છે, એવું કહ્યું છે.^{૨૪}

હલકી ચોરીના ગુન્હામાં જે એક બ્રાહ્મણ ગુન્હેગાર હોય અને એક શૂદ્ર ગુન્હેગાર હોય તો તે બ્રાહ્મણને શૂદ્રથી નિંદાન આડ

(૧૯) અ. ૮ ૩૧૦ ૮૭૬ તથા (૨૨) અ. ૮ ૨૧૦ ૨૩૨.

૩૮૨-૩૮૫

(૨૦) અ. ૮ ૨૧૦ ૨૭૭.

(૨૧) અ. ૮ ૨૧૦ ૩૪૪-૩૪૭

(૨૩) અ. ૮ ૨૧૦ ૨૭૦.

(૨૪) અ. ૮ ૨૧૦ ૨૭૮.

જો મનના પોલોંગીને યોગેને અટકાવ નહીં કુશ્યે અથવા તેઓને પકડે નહીં, તો તેઓને યોગે પ્રમાણે શિક્ષા આપવી.^{૩૨}

શુભો રમનાગ તથા શુભો રમવાની જગા મળનાગ એઓ દેહંડને યોગ્ય છે.^{૩૩}

ખીજા ધણાખગ મુન્દાઓને દડની શિક્ષા છે; પરંતુ કોઈ કોઈ વખત ખીજી શિક્ષાઓ તેને ખત્યે કહેલી છે.

હજાર પણ ઉપગત, અથવા ખમો પચાસ પણથી કમી, એવો કોઈપણ દંડ હોયો નહીં લેઈએ.^{૩૪}

ખીજાની આમર ખરામ કરી હોય તો, તેને દડનીજ શિક્ષા છે, પરંતુ તે અપરાધ રૂદ્ધે કચ્ચો હોય તો, તે દુકાના માગને બાપક થયો. જો બ્રાહ્મણ ગૃહની બેઆખર કરે, તો તેને પણ દડ છે; એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી લેઈએ.^{૩૫}

જો કોઈ અપરાધ બોલશે, તો તેનેગદને જો શિક્ષા કહેલી છે, તેમા પણ જાતીના સમધથી ઉપર કહ્યા કરતા પણ કમીજરતી શિક્ષા છે, એવું છતા કાયદાના આ બાગમા પણ કેટલાએક મુરોબા મતોના અગો નેવામા આને છે. તે આ પ્રમાણે:— જો લંગડાપણ, અધાપો, અથવા ખીજી કઈ સ્વાભાવિક ખામી, એ વિરે જો કોઈપણ માણસ પોતાના પડોમીની નિદા કરે, અને તેણે કહેલી વાતો સાચી હશે, તોપણ તેને કંઈ પણ દડ કુવો.^{૩૬}

જો એક જાતના લોગે વચ્ચે માગમારી થાય અને તેમા લોહી નીકળે તો તેની શિક્ષાને વાગે મો પણ દડ કુવો, જો ધા વાગ્યો હોય, તો તેથી વધારે દડ કુવો, અને જો હાડકું બાગ્યું હોય તો દેશખાગ કુવો.^{૩૭}

શુદી શુદી વર્ણના લોકો વચ્ચે જો ટોડો થયો હોય, તો શુદી શુદી જાતના લોકોને જો સજાઓ કહેલીઓ છે તેમા જો અતિગમ તફાવત છે તનું કાગળ આગળ કહેલું છે.^{૩૮}

ન્યાહા પોતાના ધર્મ પ્રમાણે આતવાને કોઈ જાજરજમતીથી

(૩૨) અ. ૮ ગ્રો. ૨૭૨

(૩૩) અ. ૮ ગ્રો. ૨૭૪

(૩૪) અ. ૮ ગ્રો. ૧૩૮.

(૩૫) અ. ૮ ગ્રો. ૨૬૬-૨૬૭

(૩૬) અ. ૮ ગ્રો. ૨૭૪.

(૩૭) અ. ૮ ગ્રો. ૨૮૪

(૩૮) પાનાં ૪ | ૬ જો

હરકત કરશે ત્યાંહી, અથવા ત્યાંહી કોઈ જોડોની ઉપર ખીજી કોઈ જોડોએ અન્યાયથી હોમજો કર્યો હોય તે વખતે તેઓની મદદ કરતા છતાં, પોતાનો ન્યાય કરવાને માટે સદાઈ કરીને ખીજના રાસીરને ઈજા કીધી હોય, તો તેવિયે મારી રીતે ખંદો-ખરત કીધેલો છે.^{૪૬}

ધણા અપાટાથી કિંવા ધ્યાન ન પાહોંચાડીને માડી હાંકી હોય, તો તેના બદલામાં જે દંડો કહેલા છે તે, માણુમનું મરણ અને ધણા નીચ જનવરનું મરણ એ બેઉ વચ્ચે જેવો તફાવત છે તેવા તફાવતના છે.^{૪૭}

જો કોઈ મળ નાખીને ગામમાર્ગે ખરાબ કરશે, તો તેણે તે મળ કાઢાડી નાંખવો, અને ખીજે થોડો દંડ આપવો.^{૪૮}

જે પ્રધાન, જોડોના કામમાં લાંચ લેશે, તેની મીઠકંત રાજાએ જપ્ત કરવી.^{૪૯}

જે પૈદા અથવા રાસ્ટ્રપૈદા (વાઠકૂટીઓ) પોતાની મેવકૂદાઈથી પોતાના ઘરાકોને ઈજા કરશે, તો તે અપરાધ; ખેતરની વાડય અથવા ગુનામાટી વગર પાધેલી પાયરની ફોટડી ભાગશે અને માટીની મૂર્તિ ભાગશે; સારી જણસમાં ખરાબ જણસ મળવશે, અને ઘરાકોપામે ખીજી કાઢાઈ અપાવશે; એ બધા ગુન્હા રાજા ગણીને તેના ૨૫૦ થી ૫૦૦ પણુ મુધી દંડ કહેવો છે.^{૫૦} એવું છતાં, ખરાબ અનાજ છતાં સારું કહીને વેચશે, ત્યારે તેને સજા દેહંડ કરાવેલો છે;^{૫૧} અને મોતીએ હુમ્મલાઈ કરી હોય, તો તેના અજાવતે કડકેકડકા કરી નાંખવા એવી આજ્ઞા કરી છે: આ છેલ્લી વાતમાં તો ગુન્હાનાં સ્વરૂપના બેદની હદ ધણીજ મુકી દીધી છે એવું જોવામાં આવે છે.^{૫૨}

ખીજા ધર્મશાસ્ત્રકાગેએ જે કૃત્યોએક દોષોવિગે કૃત્ય નથી તે દોષોના નાહાનામોહોટાપણા ઉપર નજર ન રાખીને મનમાં આવે તેમ તે વાતોખાખદ આ સમૃતિમાં સજાઓ કહેલી છે.

(૩૯) અ. ૮ જો. ૩૪૮. ઈ. પા. દિ. (૪૨) અ. ૮ જો. ૨૩૧.

(૪૦) અ. ૮ જો. ૨૪૦-૨૪૮. (૪૩) અ. ૮ જો. ૨૮૪-૨૮૭.

(૪૧) અ. ૮ જો. ૨૯૨. તથા (૪૪) અ. ૮ જો. ૨૯૧.

૨૪૨. (૪૫) અ. ૮ જો. ૨૪૨.

એનું ઉદાહરણ;—જો કોઈ માણસ પોતાનાં માખાપો, છોકરાંઓ, અથવા સ્ત્રી, એઓને મુકી દેશે તો, તેને ૬૦૦ પણ દંડ કરવો, અને જો કોઈ પોતાના પડોસીને કેટલાએક પ્રમંથ ઉપર જમવાનું નોહોતરું ન આપે તો તેણે એક માપ (એટલે માસો) મોનું દંડ આપવો એવું કહેલું છે. ૪૬

હવે દેરાની અદરના ખંદોખસ્તના નિયમો ત્રાસદાયક તથા મરજીમા આપ્યા તેવા કહેલા છે. રાજ્યએ ગરત (એટલે ચોકસીના કેરા) કાપાનેસાર, તથા જગાજગામાં પોહોગે બરવાનેસાર લોકો રાખવા; તેઓમાંથી કેટલાએક જાહેર તથા કેટલાએક છુપા હોવા જોઈએ, શિવાય ગાજ્યએ પુષ્કળ છાના જાણીયા ગાખવા, અને તેઓએ યોગેમા જાણીને જેની રીતે તે યોગે પારામાં પડી જાય એવે કેદાણે તેઓને લેઈ જવા. ન્યાયે સાગ ઉપાયો કોડે જાય, ત્યારે ગાજ્યએ યોગેને પકડીને તેઓના સગાવાહાયા મુલ્યા મારી નાખવા; પ્રાચીન ટીકાકાર કુલ્લુકબટ એવું લખે છે કે “તેઓનો ગુન્હો સાબિત થયાપછી, અને તેઓના સગાંવાહાલા તેઓને સામેલ હતા એવું ઠસ્યા પછી” ઉપગત તેઓને મારવા. આ લખ્યું મૂળગ્રંથથી થયું સુધરેલું છે એમા રાડ નથી, પરંતુ એવા લેખને મૂળે આધાર કાંઈ નથી. ૪૭

જીગારી લોકો, નર્તક (એટલે ઉઘાડી રીતે નાચનારા,) ગ વૈયા, વેદની નિદા કરનારા, ખુલ્લા પાખડી, પોતપોતાની વર્ણોના કામો જેઓ કરતા નથી તે, અને દારૂ વેચનારા, આ બધાઓને તેજ વખતે થોડેમાથી કાઢાડી મુકવા, એવું કહેલું છે. ૪૮

(અ) અંગરેજમાં ૩૩ એવું કહેવું છે, જે મૂળ સંસ્કૃતમાં મોનું એવું છે (ભા. ૬૦)

(૮૬) અ. ૭ ગે. ૧૦. ૨૮૬ તથા ૩૨૨.

(૫) મેનાતિથિ તથા ગોવિદરાજ આ કુલ્લુકબટથી થયા પ્રાચીન ટીકાકારો છે કુલ્લુક એટલે ટીકાકાર, નેથી અર્થાચીન ટીકાકાર સંપ્રદાયનાં આપ્યા નથી (ભા. ૬૦)

(૪૭) અ. ૬ ગે. ૧૦. ૨૫૨-૨૬૫

(૬) દારૂ પિનારો એવું કુલ્લુકની સમગ્ર ટીકામાં છે (ભા. ૬૦)

(૪૮) અ. ૬ ગે. ૧૦. ૨૨૫

દિવાની ખાતુ

દિવાની રાખ્યા મહેલા કાપલ કોઈદારી કૃષ્ણા કૃત્તા પ્ર
 બુજ સારા છે, આ પીછ મીતે બેના જઈએ
 દિવાની તો પણ તે સારાસાગનિયાબુદિને લાયક બામે
 કાપલ એવા, તથા ધણો પિચાર કચી કોરતા એના
 છે એના કાપલ એટલા પ્રાચીન મગમા હશે

એની આગળ આપણે મગી રાકત નહો

જે કુલઆમા વાદીની નનમુર વાની તથા જેમા પ્રતિવાદી
 ઉપર એતકુદિર નિરો થવાનો, એવા રકાગતા
 કુલઆ પહેને કહેતા છે, અને પછી જો કોઈ
 વાની રીત કુલઆ આગળ ચાલીને ઈસાક થતો આ
 વચોતેનો પહિવટ કુરો તે વિરો વિરો કહેતા છે.

સાક્ષીઓને કહેવાના મધ્યભાગમા બેના કચીને વાદીપ્રતિવા
 દીની હજુરમા તેઓને મવાનો મવા તેની અગાઉ ન્યાયાધીશ
 ગામ્મમા કહેલી રીતથી તેઓને ઉપરો કરવા, આ પછી સા
 હેદી આપી હોય તો અતિ મોહોટુ પાપ છે, અને તો બહેને
 બીજા લોકમા સજા થશે એ નિયે તેઓને અતિ કડક રાખેલી
 ચેતવણી આપવી ૧૦ જો સાક્ષીઓ નહો હો તો ન્યાયાધીશ ૫
 શકાગેલી પ્રતિસાઓ કુલ આગળ ૧૧

અનુરમ્તિમાહેનો પુગાવિરો કાપલ ધણી રીતે
 પરાવારિયે ઈનડના પુગાવિરોના કાપલ સજા છે. કોઈ
 મામે પછ કુલઆમા જે લોકોને ઈનાણાનો રામથ
 હોય અથવા જે તેને તમામ-ગેઆમદાર
 હોય, અથવા જેઓ હાથકેડવાના આક્રમે હોય, અથવા મિત્રો
 હો તો આ ખા તોફારી સાહેબી નહીં નહો, એવું પહેને કહ્યું
 છે, અને બીજાઓને પણ યોગ્ય કારણે વાફે જાપાવક ઠેરવતા
 છે, પરંતુ જે બીજી રીતનો કુરો ન મો તો ધક્કાગી
 બધી તો હા લોકો કડકાગે વા અને ન્યાયાધીશે તેઓની

ના લાયકીના કાગણીનો વિચાર કરીને તેઓની મજબૂતી જેમ તેને બાસરો તેમ ધારી. ૫૨

આ નિયમો બીજી રીતે સાચી જુદીથી કીરલા છે, એક છતાં, તેઓને એ અપવાનોનો ડાર લાગેલો છે, —તે અપવાદો ઉપર પુરોપખણના લોકોનું જેટલું ધ્યાન લાગેલું છે, તેટલું તે નિયમો ઉપર પણ નથી. તેમનો આ એક અપનાદ, —જોઈપણ વર્ગને માણસ, જે પોતે દેહાન્તરાસનની સજ્જતે લાયક થયો હશે ૫૩ તેના જીવનું રક્ષણ કરનામાર જે કોઈ ખોટી સાક્ષી આપશે, તેની સ્વર્ગપ્રાપ્તિ નહીંસગળી થનાર નથી. હવે, જે કે તે સાક્ષી પૂનાગને પ્રાયશ્ચિત્ત કરું એક કરેલું છે, તોપણ બીજી રીતે જોતા તેણે વખાણવા લાયક પ્રમ કર્યું એક વર્ણવેલું છે. ૫૪

બીજી અપનાદ ઈનસાફમા પુગવાને લાગતો નથી, ૫૫ તેમા એક લખ્યું છે, કે સ્ત્રીનીસાથે સમોગ કરવાની મતબબથી મિત્રાઈ કરતી વખતે, અથવા ગારે જ્યાહા ધાસ દિવા કરો ખાનાની વાત આવી દો ત્યાહા, અથવા શાસ્ત્રજીનું રક્ષણ કરના સાફ વચન આપ્યું હોય તે વખતે, પ્રતિષ્ઠા તોડ્યાનું ગાતું પાપ વાચ્યું નથી. ૫૬

એ વાત ઉપરથી લોકો એક સિદ્ધ કરે છે કે, હિંદુશાસ્ત્રમા મોગ મોગન લેનાની પ્રત્યક્ષ ગત આપી છે; અને હિંદુસ્થાનમા બંધા ધર્મોના લોકોમા ખોટી સાક્ષી આપવાનો જે ધણો વર્તન છે, તે આજ કાગણીથી, એક કરે છે. એક છતાં, બીજા અપવાદોના નિયેવવિરો આ સમીતિમા જેટલું કરેલું છે, તે કરતા ખોટો પુગનો નહીં આપનો એનિયે ધણું લખ્યું છે, અને પુરોપખણ માટેના ક્યારેપણ થએલા ધર્મના અથવા કાયદાના મોર્

(૫૨) અ. ૮ રે. ૧૦ ૬૧-૭૭

(૫૩) પ્રાચીન રીકામાર કુંજુકમરે “દેહાન્ત શાસન” એ શબ્દની પાઠળ “નગર કાળજીથી અથવા સુકળી” (રુઝે થયે હેય તો) એના અપુરો ઘાલ્યા છે, તે જીરથી એવું સિદ્ધ થાય છે, કે રીકામારનીજ વખતમા મૂળગ્રંથમાંનું વાક્ય લોકોની ચતુર્ધિઆરજીદિને નહીં જના મરતું થયું હતું.

(૫૪) અ. ૮ રે. ૧૦ ૧૩ / ૧૦૪ (૧૧) અ. ૮ રે. ૧૦ ૧૧૨.

પણ પુરતકમાં નેટલા બંધકર રાખેથી આ અપરાધનો નિષેધ કીધો છે, તેવોજ આ ગ્રંથમાં પણ છે. ૧૬

તે કોઈ પ્રતિવાદી બણાવેછને ખોટી તકગર કરે, તો તે સખ દેડને લાપક થશે એવું કહ્યું છે. આ કાપલે કહ્યો અથા- વિચારથી કીવો છે એવું લાગે છે; પણ તેજ વરાનીરીતનું નિયમ ખેંચીને આગળ એવું ઠેરવ્યું છે, કે જે સાંપણ વાદી પોતાનું લેણું માગવાને વાર લગાડશે તેને ફટકા મારવા:- આ ગાંડાપણું છે. ૧૭ તે કોઈ દિવ્ય કાવને તૈયાર થાય, તો તે આ સાચે કબૂલ કીધું છે, અને આવા ભોળા લોકોમાં એવી વાત ચાલુ હશે, એવું સહે-જજ આપણા ધ્યાનમાં આવી જશે. ૧૮

ઈતિહાસના કામમાં નીચે લખ્યા પ્રમાણે અદાર વ્યવહારમાર્ગપ્રક-રણો કહેલા છે, એટલેજે કહ્યોઆ ઉપજન થવાના તેઓના અદાર વર્ગ કરેલા છે:- ૧ હું, યુજગનને વારને લીછીનું કરજ; ૨ જ્યુ, અનામત તથા ઉપભોગ કાવને આપેલી યાપણો; ૩ જ્યું, ધણી-પણું ન છતા કીવેજુ વેચાણ; ૪ હું, રારાકત અથવા પંત્યાગનો વેપાર; ૫ હું, આપેજુ મજરે લેજ; ૬ હું, મેજમુગે અથવા ભાડું ન આપજ; ૭ હું, કગરે પ્રમાણે ન અમકું; ૮ હું, લેવડવેડ ૨૬ કરી; ૯ હું, ધણી તથા આકર એઓની વચ્ચેના કહ્યોઆ;

(૧૬) "બોડા સોગનના છુડામાં જે બધાં સુને આરી બધડ, તે બધું સારી રીતે ધ્યાનમાં લારીને જે બધું ચાહું હોય તે બરાબર કહેજે." અ. ૮ રે. ૧૦ ૧૦૧.

"અદારથ દરનારો, તેમજ સ્ત્રીબાગવાતી, મિત્રોની, તથા દુનપ્ર, આ બધાએનેવારને જે નરકો કહેતાં છે, તે બધાં-બોડી-આણ પુરનાર સહિરીના કપાંગે લગાડી રીધેતાં છે." અ. ૮ રે. ૧૦ ૮૯

"તે પુરપ બોડી આણ પૂરેછ, તે, નાગે, જામન દીધેનો, જુખ તથા તરસથી પીડાયેનો, તથા આંગિયો અચેડ, એની હાનનમાં યનુત બારણા આગળ બીજ માગજાજો." — "જે દુષ્ટ પારી ઇનસાંઈ બાબદની ચીકરીયા, એકે વજ સંપાદને જવાજ મોટા આપે, તો તે પેલ અંપાદનમાં સૈય બહુ જે હાજર વજ બહુજ નરકમાં પડશે." અ. ૮ રે. ૧૦ ૯૩ / ૯૮. આ પ્રમાણે બોડા સોગન વિશે અનુ-રમતીમાં કહેજું છે.

(૧૭) અ. ૮ રે. ૧૦ ૫૮ / ૫૯. (૧૮) અ. ૮ રે. ૧૦ ૧૨૪—૧૨૬

૧૦ મુ સીમાડાવિષે વા ૧૧ મુ, તથા ૧૨ મુ મારામારી ક
રવી તથા અપરાધો બોલવા, ૧૩ મુ, હનડી ચોરી ૧૪ મુ,
દગોડો તથા ખીજનજબરજસ્તીના કામો ૧૫ મુ, અભિચાર ૧૬ મુ
સ્ત્રીપુરુષોના ટટા, તથા તેઓના પગસ્પર્શના ધર્મ ૧૭ મુ, વડી
લોએ મેળવેલી મિત્રફત વેદેશવાના નિયમ અને ૧૮ મુ પાસાથી
તથા છત્તી વસ્તુ આકીને જુઓ મવો — આ પ્રમાણે આ અ
ઠા પ્રકરણો છે. ૧૯ આ ઉપથી તે વખતમા લોકોની હાનત
કીક મુરેલી હતી, એવુ અનુમાન થાય છે ઉપલી કજીઆ
ઓના વાંકવાની ગીત સારી સમજણથી કરી રહી તથા સ્પષ્ટ ન
હતી એવુ નહીં પણ તેમા દિવાની તથા ફોજવાગી કજીઆ
મેળવા છે એવી ખામી છે

ઉપર કહેલા પ્રકરણોમાથી કેનાએકોનુ પૂરુ તથા ખાતરી
થાય એનુ વર્ણન કરેલુ છે, એનુ છતા ખીજ ને કેટલીએક
ખામતોવિરે ને નિયમો કહેના છે તે થોડાચોડા છે, અને તેઉપ
રથી એવુ દેખાય છે કે ને અવહાગેવિરે તે નિયમો કહેના છે
તે અવહાગે તે વખતે સાદી હાનતમાજ હતા, વચગે ફેલાએલા
નોહોતા હો કુ પ્રતેક વાંકાહેલી ને વાતો અતિરાય ધ્યાનમા
ગણવાજેવી છે તેઓમાથી થોડી થોડી માનકુ છું.

પોતાની કુઠિઆ, ગોગ્રમા લાનતા પહેના લેણુદારો ધરજવિરે
પોતાનો હાથ ને ઉપાડ થાય તે કાનો આરોગેટી
એક રીતે જુલમ કરવાની હદ આપી છે તાહામુવો દેણુદાર ઉપર
જુલમ કરવો ૧૦

આ કાયો હજુ સુધી કેટલાક હિંદુ ગાળ્યોમા એવા જોગથી
મતિ છે, કે લેણુદારો પેના દેણુદારો પાસ ને પોતાનુ લેણુતે
તેની પાછી જોગમરીએ ખાદેર ધરાના માટે તેને તેનાજ ધ
ગમા પૂરી મુકે છે, કેટલાક વખતમુધી જુખ્યો અને ગમીમા
તપે એનો પુખમા ગણે છે

દર મહીરે દર રોકડે બે ટકાનમાજે ગાજીજને, તથા તે પછી
મકનો દર તે મુદ્રો દર મહીન પાચ ટકામુધી, એનો આજનો

પેશાના ૬૨ છે. જ્યારે કુંઈ ગીરવી હશે, ત્યારે વ્યાજ અ-
વ્યાજવિષે ૨૬ કમી થશે, અને જ્યારે તે ગીરવીના વહિવટ-
થી લેણદારને કાપદો થતો યસો, ત્યારે ૨૬મનું
વ્યાજ નહીં જોઈ શકાય છે. ૬૧

વાહાણુ ગીરવી એકની દગીયામાં સફ્ટ કરવાનેવાસ્તે પૈસો વ્યાજ
આપવો, તથા જમીનકંપરના તેજાજ જોખમી વેપારસાફ પૈસો
વ્યાજે આપવો, એવિષે નિર્ણય કહેવા છે, અને મુદતથી વ્યાજ
વધારે થવા નહીં દેવું માટે જીજ્ઞ કુંઈ નિર્ણય કહેવા છે. ૬૨

આ પ્રકારમાં કંગાનામાંવિષે, તથા તેમજ
કારનામાંવિષે. હાજરજમીનીવિષે, તથા પેશાની લેવડલેવડવિષે,
નાનાપ્રકારના નિર્ણય કહેવા છે. દગલખાણથી
ગીરવાં કંગારનામાં તથા તેમજ કાપદાવિરહ કામ કરવાનાં કરા-
રનામાં, આ આપવાના નથી, એવું કહેવું છે. પોતાનો ધણી પરદેશ
ગયો છતાં, તેના કુટુંબનું શુભગત ચત્રાવવામાટે તેના શુભાગે કી-
યેવું કંગાનામું પણ ધણીને માથે લાગુ થાય છે. ૬૩

જો પુરુષ જો વરગુનો ધણી નથી, તેણે જો તે
ધણીપત્નીગર ધેચી હોય તો તે વેચાણુ ૨૬ છે, એટલે તે વે
ચાણુથી લેનારનો વારસો આપનાર નથી; પરંતુ

જો તે સ્ત્રીજો તેણે પુરુષજ લોકોના રેખતાં બિધાડા
ખાનરમાં લીધેલી હોય, અને જોણે તે વેચાલી આપી તેને જો તે
લેનાર લાવીને હાજર કરશે, તો તે વેચાણુ કાયમ રહેશે; નહીં તો,
તે સ્ત્રીજના મૂળ ધણીએ તે સ્ત્રીજ લેનારને કીમત આપી
હશે તેનું અર્થ તેને આપીને પોતાનો અર્થ લેશે. ૬૪

જો વેપારી પોતાના સખુતથી, નાકખુતજગે, તો તેને દંડનો;
અને જો તે સખુત મોગનું હોય આપેતો હોય તો તેને દેશપાર
કરવો. ૬૫

કુંઈ વેચાણુની લેવડલેવડ ચેરૂંથી, આપનાર અથવા લેનાર
એઓમાથી કોઈ પણ ને લેવડલેવડ ૨૬ કરવા ચાહે, તો તે આ
લેવડ પણ પૂછી ચાલેતો નહીં. ૬૬

(૬૧) અ. ૮ ગે. ૧૪-૧૫ (૬૨) અ. ૮ ગે. ૧૬-૧૭-૨૦-૨૧-૨૨

(૬૩) અ. ૮ ગે. ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫ (૬૪) અ. ૮ ગે. ૨૧-૨૨

(૬૫) અ. ૮ ગે. ૨૩-૨૪-૨૫ (૬૬) અ. ૮ ગે. ૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦

ધણી તથા ચાકર એઓમનથી ને કજીઆ ધણી તથા ચાકર
કહેલા છે, તે ધણુ કચીને બધા બરવાડોવિરે એઓમનના
તથા તેઓના માયાજીવ દોગેમનથી ને ને કજીઆ
ખમો ગેહેડે તેવો છે ૧૭

નરી સરખા પોતાનીજે યએવા પતાર્થથી અથવા ચિમાડાવિરે
ઝાડો ગોપીને, અથવા તળાવો ગોપીને, તથા તેની કજીઆ
બાજીએ રેવગો બાધી, એની રીતે ગામની
સીમની નિરાની કચી મુકવી, અથવા જમીન બેપર પથગેની
નિરાનીઓ ઉધાડી મુકીને, અથવા કોતરેલા પથગેની નિરાની
જમીનની હેઠળ દાટીને તે શિમાડાઓ બારે છે. બ્યાહા વારો
પડે છે, ત્યાહા બધા વાદીવતિવાદીઓની હજુરમા સાહેદીઓના
માયા ઉપર માટી મુકીને, તથા તેઓના ગળામા લાલ કુનોના હાગે
ધાવીને, તથા તેઓને લાલ વસ્ત્રો પહેરાવી, તેઓને સોગન
આપી જીબાનીઓ લેની ને પુગનાથી તે વાતનો મુકારો
નહી થાય તો રાજાએ બરો તપાસ કરીને પોતાની સત્તાથી હજો
કચી આપવી.

ખાસગી એતગેની હજોવિરે નેજપ્રમાણે ચાનવુ. ૧૮

સ્ત્રીપુરુષાવિરે ને નિયમો કહેના છે, તે બધા
હનકી વાતોથી પૂગ બગેલા છે. હવે પહેલે કેળા સ્ત્રીપુરુષોની વ
એક લગ્નોસખની નિયમોવિરે ચોડી હકીકત લખીને એના મંબંધ
પછી ઉપના નિયમોમાથી મુખ્ય મુખ્ય કહીરા નિયે

૭ પ્રકારના લગ્નો રાજામા મજૂર ગણ્યા છે તેઓમાથી
ફક્ત ચાર વ્રાહ્મણોને વાસ્તે યોગ્ય એક કહેલું છે તે ચારે ન
કામદો કેળાએક નાહાના તક્ષાનો છે, પણ જોડીની કિમ્મત
લીના વગર બાપે તેનું લગ્ન કરતું એવો નિશ્ચય ચારે પ્રકારોમા
છે. બાકી રહેના બે પ્રકાર ક્ષત્રિયોનેવાસ્તે કહેલા છે પરંતુ એની
હદ કહેલી છે તોપણ તે પ્રકારે ધણી મોહોટી નજર ગણીને ક
હેલા છે. બ્યારે લઢાઈમા રૂબેરૂ થયા પછી તેઈ ક્ષત્રિય એક
સ્ત્રીને પકડીને લઈ જઈ તેની પુત્રીવિશ્વ તેને પરણાગે, તે ઉપ
લા બે પ્રકાર માહેનો એક, અને બ્યારે ખીનજીલ કોઈપણ

મંત્રોની વિધિ વગર સ્ત્રીપુરુષોની ખુશીયા ને વિવાહ થાય છે, તે ખીન્તે પ્રકાર. આ છ પ્રકારો શિવાય ખીન્ત એ લગ્નના પ્રકારો છે તેઓવિધે નિષેધ કીયો છે. તેઓમાથી પહેલો પ્રકાર, - ભયારે બાપ છોકરીને બદલે દ્રવ લેછે, તે એક પ્રકાર;^{૧૦} તથા દારૂ પીધાથી ઉન્મત થઈને અથવા ખીન્ત કારણથી લગ્નના કાવળે હુ કબૂલ છડી એનું ખરી રીતે સમજવાની ને સ્ત્રીને શક્તિ નહીં હોય ત્યારે તેની સાથે લગ્ન કરવું એ ખીન્તે પ્રકાર.^{૧૧}

જોકરીનું લગ્ન આઠમ વર્ષે કિયા તેથી પહેલું કરવું, અને તે ઉપર (એટલે લાયક ઉમરની) યથાપણી ભયારે વળુ વડેની અંદર તેનું લગ્ન થયું નહીં, ત્યારે તેને સ્વંવર કાવાની છુટ છે.^{૧૨}

પુરુષે પોતાથી ઊતરતી વર્ણુમાંની સ્ત્રીસાથે લગ્ન કર્યું હશે તો આપશે, પરંતુ પોતાથી ઊંચ વર્ણુમાનો સ્ત્રીસાથે લગ્ન કદીપણ કરવું નહીં.^{૧૩} કોઈ પુરુષે માબાપપાસેથી સમજેલા મંગલની જ પેઢીઓની અદર લગ્ન કરવું નહીં, અથવા ને સ્ત્રી પોતાના મોતની હોય, તેનીસાથે લગ્ન કરવું નહીં, કાગળ એકમોત ઉપાધી એવું જણાઈ આવે છે, કે તે પોતાનાજ કુળમાની છે.^{૧૪}

એક વર્ણુના સ્ત્રીપુરુષોનું લગ્ન, હાથમા હાથ ધાલીને, થાયછે; પરંતુ છત્રિય જાતની સ્ત્રી આસણસાથે લગ્ન કરતી હોય તો તે હાથમા બાણ પકડે છે (તેને ધણીએ અડકવું); વૈશ્ય સ્ત્રી હોય તો તે હાથમા આશ્રક પકડે છે (તેને ધણીએ અડકવું); અને શૂદ્રીએ (ધણીના) લુગડાનો છેડો પડવો.^{૧૫}

હવે એકજ વર્ણુનું લગ્ન કર્યું, એવું આ સ્મૃતિકાગ્રુ વધારે કેવાનુ છે. પહેલું લગ્ન તો આપ્રમાણેજ કર્યું. આસણે શૂદ્રીની-

(૬૯) એ પ્રકારણ વિધે ખવી સ્મૃતિઅર્થે જરાજસરખી રીતની થાયગેલ છે. તે એરી, કે છોકરીના બાપે દ્રવ લેવું એ ને છામરીને વેચા નેજું છે, એરી તે વાતની નિધ કરીને સાગરણ અભિપ્રાય લખેનો છે એવું જતાં, કુલેક કંકણે એરી રીતે લીધેલા દ્રવની હાવત કેરી કરવી, અને એલા દ્રવથી કોઈ પણ પ્રકારનો દુષ્કર્મ થાય, તે વિધે કાવદાની ખીજ બાલો પ્રમાણે ટીકા ટીધી છે.

(૭૦) અ. ૭ રી. ૩ ૨૦-૩૪.

(૭૩) અ. ૭ રી. ૧૫

(૭૨) અ. ૮ રી. ૧૦ ૮૮-૯૩.

(૭૪) અ. ૭ રી. ૪૪

(૭૨) અ. ૭ રી. ૧૨-૧૬.

સાથે લગ કરવું એ સારું નથી, એવું કહ્યું છે; અને પેહેલી સ્ત્રી તો સૂદ્રી કરીજ નહીં, એવી સાક્ષી ના પાડી છે. ૭૪અ.

એક વખત લગ થયું, એટલે તે ફેરવાય નહીં; અને સ્ત્રીપુરૂષે એકબીજાના સાથે અરેપણે આલકુ જોઈએ, એવું કહ્યું છે. ૭૫

પુરૂષે ખીજી સ્ત્રી કરવાયિયે જે પછવાડે યોડા પ્રકાર કહેવા છે, તે ઉપરથી એણે અનુમાન થાય છે, કે એવા પ્રકાર નહીં હોય તો તેણે એકજ બાઈથી કરવી. કોઈ પુરૂષની સ્ત્રી મરવાથી તેણે ફરીથી લગ કરવું; પરંતુ વિધવાઓનો પુનર્નિવાહ કરવાયિયે જાતેજન આપેલું નથી, અને સૂદ્રજાતિ બાદ કરીને બાકીનાઓને તેનો અટકાવ કોલો છે.

જે સ્ત્રી આઠવર્ષ સુધી વાઝણી રહી હશે, તેને, અથવા, જેને અગિઆર વર્ષમા હોકરો થયો નહીં હશે, તેને, અધિવિભાગ કરીને ખીજી સ્ત્રી કરવી. ૭૬ એ વાઝ લખ્યું છે, તોપણ કુટુંબમા જે જાંચી પદવી તે પ્રથમ પરણીએતની સ્ત્રીનેજ હોવી જોઈએ એમ જણાય છે. ૭૭

દાર પીનારી તથા ખરાખ આપની સ્ત્રીઓ, અને તેનીજ જે પોતાના ધણીઉપર દૂષ કરે છે તે, તથા, જે જીડાજી હોય છે, તેને ૨૬ પાડવી. ૭૮

જે સ્ત્રી પોતાના ધણીનું ઘર છોડી જશે, અથવા વગર કામગ્યે એક વર્ષ સુધી તેના ઉપર અભાવ કરશે, તેને ધણીએ કેના છોડી દેવી. ૭૯

જ્યારે ગેઈ પુરૂષ મુગાફરી કરવા જતો હોય, ત્યારે તેણે પોતાની સ્ત્રીને ખાવાપીનાનો ગંગોબસત કરીને મુકી જવું. ૮૦

પોતાનો ધણી મુસાફરીએ ગયો હોય, ત્યારે, જો તે ધર્મના કામને માટે ગયો હોય, તો સ્ત્રીએ તેની આઠ વર્ષ ગાહ જોની, જો

(૭૪અ) અ. ૭ ગો. ૧૨-૧૭ (૭૬) અ. ૬ રેલો. ૮૧

એ મૂળમાં નથી. (ભા. ૩૦) (૭૭) અ. ૮ રેલો. ૧૨૨.

(૭૫) અ. ૬ ગો. ૪૬, ૪૭, (૭૮) અ. ૬ ગો. ૮૦.

૧૦૧, ૧૦૨

(૭૮) અ. ૬ ગો. ૭૭-૭૮

(૬) એટલે તે છતાં ખીજી સ્ત્રી કરવી (૮૦) અ. ૬ રેલો. ૭૮

(ભા. ૩૦)

વિદ્યા ક્રિયા આગર મેળવવા ગારૂ ગયો હોય, તો ૯ વર્ષ; અને મોજનેમોટે ગયો હોય, તો ૧૫ વર્ષ માત્ર વાર નેતી.^{૮૧}

ન્યાયે કોઈ પુરુષ નિર્મનના યજ્ઞને મરસો, અથવા છવતો છતાં તેને છોકરા થવાની આશા રહી નહીં હોય, ત્યારે પણ તેના બાઈ પાનેથી તેની સ્ત્રીને છોકરાં પેદા કરવાની આજ્ઞા આગમ છે, એવું કહેવું છે. કુતરુ રુદ્ર જ્વલતામાં તેડું થાય તો, અથવા જે વિધવાનો ધણી ગર્ભાધાન (એટલે અધવણી) પેહેલાં મુયો હોય તો તેને કેકાણે એવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાને અડચણ કહેવી નથી.^{૮૨}

કોઈ પુરુષના ઓગસ પુત્રો, તથા તેઓના પુત્રો, કાપમાગ અને તે ૧ હોય તો તેના વંશની જુદી કરવાસાથે તેની છોકરીનો છોકરો, એઓ તેના સ્વાભાવિક.

વારસ છે.^{૮૩}

પેહેલા કહેલી રીતીઓ પ્રમાણે^{૮૪} ન્યાયે કોઈ પુરુષની છવવાની આશા નહીં હોય, અને તે વખતે તેના અતિ નજીકના સગા પામેથી તેની સ્ત્રીને પુત્ર થયે, તેને પણ છોકરા પ્રમાણેજ વારસાનો હક છે.^{૮૫} એ રીત પારાણ, મઢિ સ્મૃતિઓ પમંદ કરી નથી; પણ ન્યાયમાં એવી વાત થઈ હોય, ત્યાહા કાપદાની નજરે તે નાકબૂજ કમું છે એમ નથી.

(૮૧) અ. ૯. ૭. ૧૦. ૭૨ કુલુસ્મકે પેતાની ડીકામાં એવું લખ્યું છે, કે એકલી મુદત થયા પછી “નેહીએ તેની પછરાડે જવું,” પરંતુ સ્મૃતિ-કારનેા અર્થ હણ કરીને તે મુદત પછી તેને મીશું લગ કરવું એમ જ જણાય છે. આ સ્મૃતિમાં વિધવાઓના પુનર્વિવાહારને તથા બીજા પ્રકરણમાં નિરોધ છે, તે જાણથી એવું અનુમાન કરતાં આરડે છે, કે એ કાપદો જુદા જુદા વખતમાં તથા જુદે જુદે કાલે, જુદી જુદી રીતના હોય, અથવા તે અપકારના નિયમ, અને તે વખતના બોહોની આજ એકની જ સાથે મનની નોહોતી કાનની રજીતમાં બોહોતી બનેા આરાં લખથી જાણતાં છે, અને તેજ પ્રમાણે કુલુસ્મકની વખતમાં પણ પછું કરીને હેવું જોઈએ.

(૮૨) અ. ૯. ૨. ૧૦. ૭૩ કુલુસ્મકે પેતાની ડીકામાં એવું લખ્યું છે, કે એકલી મુદત થયા પછી “નેહીએ તેની પછરાડે જવું,” પરંતુ સ્મૃતિ-કારનેા અર્થ હણ કરીને તે મુદત પછી તેને મીશું લગ કરવું એમ જ જણાય છે.

(૮૩) અ. ૯. ૭. ૧૦. ૭૪ કુલુસ્મકે પેતાની ડીકામાં એવું લખ્યું છે, કે એકલી મુદત થયા પછી “નેહીએ તેની પછરાડે જવું,” પરંતુ સ્મૃતિ-કારનેા અર્થ હણ કરીને તે મુદત પછી તેને મીશું લગ કરવું એમ જ જણાય છે.

(૮૪) અ. ૯. ૭. ૧૦. ૭૫ કુલુસ્મકે પેતાની ડીકામાં એવું લખ્યું છે, કે એકલી મુદત થયા પછી “નેહીએ તેની પછરાડે જવું,” પરંતુ સ્મૃતિ-કારનેા અર્થ હણ કરીને તે મુદત પછી તેને મીશું લગ કરવું એમ જ જણાય છે.

(૮૫) અ. ૯. ૭. ૧૦. ૭૬ કુલુસ્મકે પેતાની ડીકામાં એવું લખ્યું છે, કે એકલી મુદત થયા પછી “નેહીએ તેની પછરાડે જવું,” પરંતુ સ્મૃતિ-કારનેા અર્થ હણ કરીને તે મુદત પછી તેને મીશું લગ કરવું એમ જ જણાય છે.

ઉપર કહેલી રીતની પ્રજા નહીં હોય, ત્યારે દત્તપુત્ર શુંદરીનો વારસ થાય છે. મૂળના બાપની માલમત્તા ઉપર દત્તપુત્રનો વારસો ગેહતો નથી, અને જો દત્તવિધાન પછી દત્તક લેનાર બાપને ઔરસ પુત્રો થાય, તોપણ તે છઠ્ઠા હિસાનો માત્ર થાય છે.^{૮૬}

ઉપર કહેલા વારસો ન હોય ત્યારે, પછવાડે દસ પ્રકારના પુત્રો કહેલા છે; એવા પુત્રોની કલ્પના હિદુએજ કરવી; ખીજા લોકો કદી કરી ન શકે. કાગણ હિદુ લોકોમાં ખીજા ધણીએક બાબદોથી ઉત્તરકાર્ય કરવાને વરાજ હોયો એ વાતનું માહાત્મ્ય વિશેષ છે. જો કોઈ પુરુષ સુસાક્ષીને ગયો હોય અને ત્યાર પછી તેની સ્ત્રીને છોડગે થયે, અને તે કોનાથી થયો એ સમજાય નહીં, ત્યારે એનો છોડગો; તેમજ લગ્નની વખતે ધણી ન જણાતા સ્ત્રી ગર્ભવતી છતાં વિનાહ થયે, તો, તે પેહલા ગર્ભનો છોડગો, એ બને ઉપરના દસમાં ગણાય છે. કોઈ ગોકર્ગીને વિવાહમંસ્કાર વગર કોઈ પુરુષ પામેથી પુત્ર થઈને પછી ખીજા પુરુષસાથે તેનું લગ્ન થયે, ત્યારે તે પેહલાનો થએનો છોડગો; તેનોજ ધણી છોડી ગએલી સ્ત્રીને, અથવા વિધવાને પગપુરે પેદા કરીવેનો છોડગો, એ સર્વ ઉપરના દસમાં આવે છે; અને શૂદ્ર સ્ત્રીથી જે પુત્રો થાય છે, તે આ દસમાં છેલ્લા ગણાય છે.^{૮૭} એ અને ખીજા મળીને એકદર દસ, એ ધર્મશાસ્ત્રની કલ્પનાએ પુત્ર એવા માનેલા છે; પગુ પોતે રમૂતિકારજ એના પુત્રના સમધાવે તિરસ્કારથી વર્ણન કરે છે, અને તેઓના હાથે સારી ઉત્તરક્રિયા થયે માટે તેઓ કામના છે, તોપણ તેઓને ધણા હલકા માનેલા છે.^{૮૮}

પોતાના છોકરાઓ ન હોય ત્યારે બાઈના છોકરા (વારસાને)

છોકરો પેદા કરવો" એ ધર્મશાસ્ત્રપ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્ર હવે પગુ એ પ્રમાણે મૂળઅથર્વાજને નથી, અને આ સર્વ પ્રકરણોપિ આસ્મૃતિ કારણે બીનપુરુષ એકમીભથી જાણ્યું છે હાલની વખતમાં આ વારો કન્યા બધી વર્ણને મના કરેલો છે

(૮૬) અ. ૮ ગ્. ૧૦ ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૬૮, ૧૬૯

(૮૭) અ. ૮ ગ્. ૧૦ ૧૫૯—૧૮૧, તથા ૧૬૭—૧૮૦ હાલના હિદુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે કાઈ પુરુષને ઔરસ પુત્ર તથા દત્તપુત્ર એ ચિંતા બાકીના ઉપર કરેલા ગર્ભ પુત્રો નામજુર ધારેલા છે

(૮૮) અ. ૮ ગ્. ૧૦ ૧૬૧

લાગુ થાય છે, ધરણ તેઓને યુવપ્રમાણે મળેલા છે; અને તે તેઓની ઇચ્છા હોય, તો ખીજા બધાઓને છોડીને તેઓતેજ તેઓના કાકાએ દગડાં લેવા લેઈએ. ૬૮ છોકરા, છોકરાના છોકરા, દગડાં લીધેલા છોકરા, તથા બચીજા, એટલા તે ન હોય, તો બાપ તથા મા એઓ વારસ થાય છે; તેઓની પછવાડે ભાઈ, દાદા, તથા દાદીઓ, ૬૦ પછી ખીજા સાપિણ્ડ મહેલા દાવાદ, ૬ અને તે ન હોય તો ગુરુ, દવાદવાથી, ૬ અથવા શિશ્યા અને એટલા તે ન હોય, (અને મનનાર પ્રાણીને જાતીનો હોય) તો બધા પ્રાણીઓ વારસ થાય છે; અને તે મનનાર ખીજા વર્ણુમાનો હોય, તો તેનો વારસો રાજપાસે જાય છે. ૬૧

બાપે જીવંતપણે પોતાની દેહત પોતાના છોકરાઓને વેહેચી આપવી, તે મરજીમાફ વેહેચવી, કોઈ નિયમિત માપથી વેહેચવી એ કાઈ કશું નથી, અને મૃત્યુપત્ત કરવાનો અધિકાર બાપને છે એવો કહી પણ ઉલ્લેખ નથી. ૬૨

બાપ યુવાપછી છોકરાઓએ બધી મીઠકત એકી ગાળીને સામઠક (એટલે ૨છીઆગ) ગ્રહેણું, અથવા કહેલા નિયમો

(૮૬) અ. ૯૨નો. ૧૮૨. (૮૦) અ. ૬૨નો. ૧૮૫ તથા ૨૧૭.

(૬) આત પેટી મહેતાઓને સાપિણ્ડ દેડે, અને છોકરા, ભાઈ, રિજરે જેઓ હાંદગીના નિજામને યોગ્ય છે તેઓ દાવાદ દેડેલાય છે. બા. ૬૦

(૬૬) એક દેકાણે ચિખેડે તે બા. ૬૦

(૮૧) અ. ૯૨નો. ૧૮૬-૧૮૮. ઊત્તરક્રિયા કરતા ઊપર વારસાનો હુકમ લાગુ થાય છે, એથી કૌનાએક વિલક્ષણ નિયમો પેદા થાય છે. બાપ, દાદા, વડાદા, એ ત્રણેની માત્ર પહેલા દરજ્જાની ઊત્તરક્રિયા થાય છે, મારે જ લોકો ત્રણ પેઢીની ઊત્તરક્રિયા કરવાને અધિકારી હોય છે, તે વારસાને પહેલા લાગુ થાય છે, પછી એ પેઢીની ઊત્તરક્રિયા કરનારા, તેની પછી એક પેઢીની ઊત્તરક્રિયા કરનારા, એ લાગુ થાય છે. જે મૂળે ત્રણ પેઢીઓને લાગુ થતા નથી, તેઓને વારસો મળતો નથી. આ નિયમ પ્રમાણે જો કોઈનો પ્રપૃષ્ઠા હોય, તો તેને એક વારુએ પુકીને મરનારની પાસેથી ત્રણ પેઢીની માહેવો કૃષ્ણણ ખીજા કુળનો વડાદીકનો દાવાદ હોય તો તેને વારસાનો હક મળે. પેઢીની આગની ક્રિયા એટલે ત્રણ પેઢીઓની ક્રિયા કરનારાઓની પગલે, બીજા પ્રકારની એટલે એ પેઢીઓની ક્રિયા કરનારા એક પુષ્કળ લોક વારસાને લાગુ થાય છે

(૮૨) અ. ૯૨નો. ૧૦૪. ઊત્તરજે હાંદગી વેહેવાનો અપનિઆર હશે, તેને કુષ્કળકની ટીકાનો માન રહે છે

પ્રમાણે હુંદગીના વિભાગ કર્યા. જો તે એકદા ગણા, તો મોહોરા ભાઈએ મને હુંદગીનું ધણીપણું લેલું, અને બાકીના ભાઈઓએ જેમ પેહેલાં તે બાપના અધિકારમાં હતા, તેમ આપનું; અને ત્યાહાં ભાઈઓ આની રીતે જુદા થયા નહીં હશે, ત્યાહાં તે સૌની કમાઈ સહીઆરી પુણ વધારે છે.^{૬૩}

જો ડોકરા જુદા થયા તો બારમો હિસ્સો મોટા ડોકરા માંડ જુદો કાઢવો, એસીમો હિસ્સો છેક નાહાના ડોકરા સાર જુદો કાઢવો, અને વચના ડોકરાઓને માંડ એક એક આગીસાગ જુદો કાઢવો; અને બાકી મહેલી પુંજના બગાવા ભાગ કરીને બધાઓએ લેવા. પરંપરા વગરની કન્યાઓને તેઓના ભાઈઓએ પોગરી; તેઓને બાપની મીનકતમાંથી ભાગ મળવાનો નથી,^{૬૪} પરંતુ માની મીનકતનો માત્ર ભાઈઓની બગેબરીએ ભાગ મળશે.^{૬૫}

ઉપર જે ડોકરાઓની બગબરી કહેલી છે, તે એક માથકી અથવા એક તણીની માઓ થરી ઉત્પલ થએલા ભાઈઓની છે; પણ તેનું ન હોય તો બ્રાહ્મણ વર્ણની સ્ત્રીના ડોકરાઓને આ દિમા; ક્ષત્રિય સ્ત્રીના ડોકરાને, ત્રણ; વૈશ્ય સ્ત્રીના ડોકરાને, બે; અને સૂદ્રીના ડોકરાને, એક આ પ્રમાણે મળતા હતા.^{૬૬}

તે ઉપર કહેલા હિસ્સાઓમાંથી એક હિગો એટલે બધા મીનકતનો દમમો ભાગ, એ સૂદ્ર સ્ત્રીથી થએલા ડોકરાને જે

(૯૩) અ. ૯ ગો. ૧ ૨-૨૦૫. આ નિયમને કેટલાંક અસાદો છે, ૧૩ એ નિયમ ઉછમુરી એટલે ભરી છે, કે હાતનાં ૧૫૫માં જે પુરુષ પંથવાની દીરાનગરીને આહોદિ અથવા તેણે જે આદર હુંદગી મેળવી, તે મેળવાને ધણીકરીને તેઓની ગિરતુર મલ્લ ન હતી એ ૫૪ તે દીરાનગરા મરીય દાવાદો તેની નેનકનના ઠાગ્યાન લાગુ થી ધામાં આપ્યો: ૧૪.

(૯૪) અ. ૧ ગો. ૧૧૨-૧૧૮.

(૯૫) અ. ૧ ગો. ૧૯૨.

(૯૬) અ. ૯ ગો. ૧૫૨-૧૫૧ આ નસ અવેભાંડે ૧૧ એ ૧૧ પ્રમાણે નિયમોમાં એકું કનું છે કે જે કન્યાઓ તથા નીચ મોટા દાવાદો, એ આપેલી તેઓનાં નસા પુરાણ હે ૫, ને એને પેટા, આપનું એવી આજ્ઞાથી ૬૫ મલ્લ ૬૬ ૨, ૬૭ એ ૧૩ ૨૩ તેઓમાં છે નહીં તેનો નિશ્ચય કોણે કરે, ને કોણે નથી.

મોહોદયામાં મોહોદ્યો વેદમણુનો ભાગ મળવાનો તે: પછી જો તે પુરુષને ખીજા છોકરા ન હોય તોપણ તેને જગતી મળવાનું નથી. નપુંસક, સાતિષ્ઠ, જન્મથી મુગો, બહેરો, કિંવા આંધળો: તેવાજ જોના હાયપણ વિગેરે અવયવો ગમ્મલા હશે તે, અથવા જો ગાંડો કિંવા મૂર્ખ હોય તે: એટલા બધા પુરુષો વાગ્ધાને લા-યક નથી: પરંતુ તેઓને છંદગીના વારસાએ પોસવા જોઈએ, તથાપિ જો એ વારસાને લાચુ ન શીવેલા લોકોના છોકરાઓ હશે, તો તે વાગ્ધાને લાચુ થશે. ૯૭

પ્રકરણ ચોથું.

ધર્મ.

મનુષ્યમૃતિમયે લેખાનો ધર્મ કહેવો છે, અને તે આસલ મંથ વિષે આ સ્મૃતિના પ્રતોક પૃથમાં ઉલ્લેખ છે.

વેદો આ છે: પશુ પુષ્કળ વિદ્વાન્ હિંદુ લોકો એથી વેદ કબૂલ કરતા નથી. માટે તેઓની મંથ્યા તણ છે. પ્રત્યેક વેદના જે અથવા વિચાર ક-રીએ તો તણ ભાગ છે. પ્રથમ ભાગમાં મંથરૂપ સૂત્રો તથા અર્થવાદ સૂત્રો છે. ખીજા ભાગમાં ધર્મમંથરી કામો કરવાની આતા, અને ઈશ્વરી વિદ્યાનું વિવેચન છે. ૩ 'ઈશ્વરી વિદ્યાવિષે ઈશ્વરવરણ શુદ્ધ શુદ્ધ નાદના નાદોનાં મંથરૂપ છે. આ વિ-વરણ ક્યારે ક્યારે ઉપર સખેલા ખીજા ભાગમાં પણ પાતલું છે, અને કહી કહી આ બધા નાદોના નાદોનાં મંથરૂપો શુદ્ધ જ-માવ કરીને વેદનો પ્રીતિ ભાગ શીવેતે છે. ૪

પ્રત્યેક વેદમાં જે ધર્મો આચર્યમાન છે, તે ધર્મો કાય

- (૯૦) અ. ૯૭ (૧) ૨૦૨-૨૦૮ ક્રમ) કહી કહી આલેખામાં જે કાય
(૧) એને મંથ કહે છે: મંથ: ભાગ આલેખે છે ને એ ભા. ૭૭
(૨) એને આલેખ કહે છે. (૮) તેઓને કામનિષેદી કહે છે.

વખતે આમગ્વા તે વખત ઠરાવવાનેમાટે કાળની વ્યવસ્થા કેરી કરવી તે સમજવાને વાસ્તે પ્રતેક વેદમા એક નાહાનો ગ્રંથ છે.^૫

વેરો એક એક પુરૂષે કુળેલા નથી. પ્રતેક વેદ પુષ્કળ ગ્રંથ કાગેએ ત્રીયો છે, તેઓના નામો તઓના લખતોમા છે, અને દ્વાયિત્ જો તે બધા લખતોમા ન હેય, તો વેદમા જે મતસ્વ સૂકનો, તથા અર્થવાદ મૂકનો છે તેઓમા તો છે, અને હિદુલો-કોના મત પ્રમાણે તે તે કથીઓને ઈશ્વરી પ્રેરણાથી આ સૂકતો જુદા જુદા મુત્રયા. આ મૂકતો ધારુ કરીને જુદા જુદા વખતમા લખેના હો. જોએ, પગ્તુ સ્મિનની અમાહિના યોદમા સૈકામા આ મૂકતો એકા કરીને તેઓને હાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે.^૬

વેરો તમામ જુની સસ્કૃત બાપામા લખેલા છે, તે બાપા હાલની બાપાયત્રી ધણી જુની છે, તેથી બાલ્લણોમા પણ જે વધારે નિદ્ધાન છે તેજા માત્ર વેદ સમજે છે. વેદના ચોડાક ભાગનો માત્ર હજીસુની યુરોપિયન બાપાઓમા તરજુમો થયો છે.^૭ હવે વેરોમા જે લખેતુ છે તેનો સાગરા કોનુકસાહેમે કાઢ્યો છે, તે ઉપરથી તેઓમાહેવા મનોનુ સાધારણ વળણ કેવુ છે તે ખુલી રીતે મમજાય છે, (અને એ સાગરા જેણે લેયો છે તેની સાગસાગ્રાદિ તથા સમ્યાઈ એ પૂર્વે વિશ્વામ રાખના જેના હતા) તોપણ તેઓમા કેનો તપમીન લખ્યો છે તેવિષે આપણાથી સિદ્ધાન્ત કરીને કેહેનાવુ નથી, અથવા અર્નામીન કાળના હિદુનોકો જે ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ ગણે છે તે ધર્મનો બારો જે કયાઓનો તથા મનોનો બનેનો છે તેમાથી રનાણા ભાગનિષે વેદના કોઈ પણ ભાગમા કેનોપણ ઉલ્લેખ નથી એવુ આપણાથી ખમિત કેહેવાવુ નથી.

ઈશ્વર એક છે, એ વેરોનુ મુખ્ય મત છે. એકંશરમત "પરેખર જોતા કેવળ એક ઈશ્વર છે; તેજ

(૫) તેને વેદાંગોત્પત્તિપ્રદેહ બા. ૬૦

(૬) આ પુસ્તકની પુનર્ણી અંક પેહેનો જો

(૭) એ/ રી-મટન સાહેબે એ ગ્રંથ લખ્યા પછી હાતમાં પુષ્કળ વેદોના બાપા ન્તરો થયેલાં છે. બા. ૬૦

પર તાત્કાલ, જગ પાલક, બધું જાણાણ, એ તેણે કૃત છે." એવ,
વારો નેત્રોમા વાગેછડીએ આવેના છે."

પરમરુને જે પ્રાણી હાલ જા મ્યા છે, તેમા ટેટલાએક મનુ
બધી એટ છે, તેઓનું પૂજન કરવું અને મુતીના રસ્તાથી તે
ઓનો આશા તથા કૃપા મેળવવી. તેઓમાથી, વેંમા પત્ર
તરોની દેવતા, નક્ષત્રો, તથા ગ્રહો, એઓનો હિલેખ વિશેષે ક
ચીને સર્વથી જાણી છે, પણ મનમગની ગમિત તથા મુશુ
એઓને નામો આપીને કોલી સમરવની રાખી દેવતાઓ આ
વેલી છે. ઘવા, વિચ્છુ અને શિવ, એઓ જે કમિયના વળ
મુખ્ય રૂપો, અને તેઓના જે ખીજા ગુણ તથા ખીજી ગમિત,
જેઓને નામો આપીને દેવતા કરેલી છે, તેઓ, અને તેપૂજ
હિદુઓના દેવોનો વાક, તેઓમાના ધણુચીને ધીન દેવ, એ
ઓનો હિલેખ વેંમા છે, અથવા જ નહીં તો તેઓની ધર્મા
નો નીચેની છે પણ દેવ એક માનેલા ધીમેની પૂજ કરી
એવું આ મતમા મ્હીં પણ નથી

ઘલા, વિચ્છુ તથા શિવ એઓના નામો મ્હીં મ્હીં તેલકિ
ન તે આવેના છે તેઓનું વેંમા ધણુ માહાત્મ્ય છે એવું નથી,
ઓ તેઓ ની બગિ કરવી એવું પણ (વેંમા) ધણુ કરીને મ્હીં
જાણીવું નથી, અને તેઓ ૥ અનતાય થતા છે એવી સૂચના

(૮) પ્રારંભ વિનય એક ઉક્ત ગણિધાન નગરીના અખ્યાન કરના
ની વખતે, પૂર્વે એક નિહાન ધાત્યજે કરનારું કે સ્વરૂપે દેવના
ઉલ્લેખ તે નર વિનિયમ જે નક્ષત્રો કુલું ક્ષુભનું તે દિવે તામ વર્ણન
કીકું છે તે આ પ્રમાણે— પૂર્વે સ્વરૂપે પૂજાને દેવ અદિત્ય નિય
કરના રાષ્ટ્રી આર્ચનાય તથા હુદિને નાયકે સર્વવશ વર્તાવિ
ગત અનંત નિબર્તમા નિયમ દેવમાત્રાને દર્શાવત વગરખનો
છતા જાણી અનારો વગર હે મને છતાં, સર્વજ્ઞ દારક વગર આ
ખાની છતાં અર્જુનનારો વગર કાળે ૪૧ ૪૨ સાલગનારા તેને
ખીતે પુદિમાનુ પ્રેમ છતાં, સર્વજ્ઞને ખીજી કારણ છતાં તે
જાણું અમાણુ સર્વજ્ઞતા અપરિધાનુ જાણી વસ્તુઓના
ધાતા (અર્થે કરનાર) જાણા (અર્થે તારનારો) તથા સર્વવર્તમા
અર્થે સર્વ વર્તમા એકે જે એક પરમાત્માને, તે છે "

ક્રનાગ ને તો, કોણ મુકમાહેજના કહીં પણ જોવામા આવા નથી.'
તે વેળાએ મૂર્તિઓ મૂગજ ન હતી, અને પૂજાર્હ (એને પૂજા
કરવા લાગ) વરતુની દેખાય એવી પ્રતિમાઓ પણ ન હતી એવું
જણાય છે.

સર્વ મનુસ્મૃતીમા કેનનેધર મતનુજ પ્રતિપાદન
છે, અને તે અચની શેવટે એવું કહેલું છે, કે ઉપ મનુસ્મૃતી
મનિા ધર્મ.
નિપત્તેએ કહેના "એક પગમગનુ ખડેખર
સાન પેદા કરી લેતુ, એ" બધા ધર્મોમાનો "મુખ્ય વર્મ છે," ૧૦
મનુએ (નેમા કહેના) ઈશના એકપણાની તપના કાયમ
રાખેલી છે, પગતુ ઈશના રાભાનરિષે અને કામોનરિષે જે
તેના મતો છે તે વેતોમાના મૂળ મતોનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ ગોડીને ગણીચ
થએલા છે.

મૃષ્ટિ ૨મ ભિતબ થઈ, એ નિપ મનુએ જે
વર્ણન કયું છે, તેમા (ઉપની કલમમા કહેતુ) સૃષ્ટિ
તેના મતનુ ગલીચપણુ વિરોધે કર્મને ઉધાકુ થયુ
છે ઈશને એ 'આ ધણાણડનો ભિપાદનમંદાણુ છે અને તેજ
પત્તી છે જગદ્રૂપી નારા પામનાગે ધડો ક્રનાગ તે કુભાગ છે,
ઓ જે માઠીમાથી તે ધડો ક્રનો છે, તેપણુ તેજ છે.' આ
અર્થોના વા નો વેદોમા છે, પણ તેઓનો અર્થ ક્રવામા જે લોડો
ધણા હુશિઆ છે તેઓનો અભિપ્રાય એનો છે, કે આ લેખો
અક્ષરે અક્ષર જેના લખ્યા છે તેમા સમજનાના નથી, બરી
વરતુઓ ની ઉત્પત્તિ એજ કાગણુયરી છે આગેજ સિદ્ધાન્ત કે
ગ્રવો, એ આ વાગોની મતલબ છે. બધા ઉત્પન્ન કીવેલા જુતોને
માહેતુ તત્ત્વ તથા તેઓનુ રૂપ, આ બેજી, જે પોતેજ થએનો
જગતનુ મૂળ કારણ તેની સ્તિ માત્ર ધકી થએલા છે, એક
દેખાનાનુ વેતોનુ સાચાણુ વળણુ છે

(૮) એ તિ મંત્રસમાણુ અને મંત્રમાત્રત, એના બે વંસ્કૃત ગ્રથો
જોડાનાં આવા છે ભા. ૬૦.

(૧૦) અ. ૧૨ મો ૮૫

(અ) જે પ્રણયીજ કાંઈની રચના થા છે, તેજ તેનુ ઉપાદાન કારણ જેમ
ધડાની માઠી ભા. ૬૦

(૧) ઈશને જે બરી વરતુઓ તેલડી રી, તેઓનાંની દરએ જુત કંડ
વાય છે ભા. ૬૦

હવે મનુસ્મૃતિમાં જે વિશેષ રપટ લિખેલ નથી, તોપણ આ બધું બ્રહ્માણ્ડ પેદા કરનારના સત્ત્વથી થયું છે, એવા વિચારો તરફ તે અંધનું વળણ છે, એવું દેખાય છે; અને પ્રકૃતિએ એક ઈશ્વરી તત્ત્વનો ભાગ છે, અને તેની સ્થિતિ અનાદ્યન્ત છે, એનો સંગવળગેલો વિચાર આ સ્મૃતિમાં છે એવું જણાય છે. "તેપછી પોતે અચક્ત છતાં પચ્ચમહાત્મ્ય તથા બીજી રાત્રિઓ એથી આ જગત બ્રક્ત કરનારો એનો જે, સ્વયં ભગવાન, તે અક્ષયી તેજથી અધાર દૂર કરતાં છતાં પ્રકાશિત થયો." ૧૧

"પોતાના ઈશ્વરી તત્ત્વથી નાનાપ્રકારની પ્રજા ઊત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા તેને થઇને; તેણે પોતાના વિચારથીજ પાણી પેદા કરી, અને તેમા ઊત્તમ પ્રકારનું બીજ વાંચ્યું." ૧૨ આ બીજ થયેલી બ્રહ્માણ્ડ ઊત્પન્ન થયું, તેમા બ્રહ્મદેવને રૂપે ઈશ્વર પોતે જન્મ પામ્યો. ૧૩

એજ રીતે તોહમવી દેવોના ઊપાયોથી ઈશ્વરે બ્રહ્મદેવને રૂપે મર્ગ, તથા પૃથ્વી, તથા મનુષ્યજીવાત્મા, એઓ કીધા; અને બધા ઊત્પન્ન થીવેલા જૂતોને જુદા જુદા નામો આપીને જુદા જુદા બધા લગાડી દીધા.

તેજ પ્રમાણે પેદા કરનારે "ઈશ્વરી શુણ્ણ તથા શુદ્ધ આત્માઓ, એઓસહિત એવા દેવ," અને અતિરામ મુક્તમંરૂપી એવા સાધ્યશ્રુ ૧૪ ઊત્પન્ન કર્યા. ૧૫

આ બધી શ્રુષ્ટિ નિયમિત કાળસુત્રી માન રહે છે. તે કાળ પૂરો થયાપછી, તેમાંથી ઈશ્વરનું તેજ જગુ રહે છે. બ્રહ્મદેવ, એ પોતે પરમાત્માના તેજમા અન્તર્ધાન પામે છે, અને એઆ બધી બ્રહ્માણ્ડની રચના નહીં જેની ધાય છે. ૧૬

એ પ્રમાણે ઘણી મોહોટી સુદૃતપછી કૃત્રી કૃત્રીને સૃષ્ટીની ઊત્પત્તિ તથા પ્રલય એઓ યાવ છે. ૧૭

- (૧૧) અ. ૧ શ્લો. ૬ (૧૬) સાધ્ય એટલે એક દેવોની
(૧૨) અ. ૧ શ્લો. ૮ આને રીપો વર્ણવેલી છે બા. ૬૦
મુ. ૧ અથવા સુધી છે બા. ૬૦૬, ૬૦૭ (૧૭) અ. ૧ શ્લો. ૮-૨૨
(૧૩) અ. ૧ શ્લો. ૮ બા. ૬૦ (૧૮) અ. ૧ શ્લો. ૫૧-૫૦
(૧૯) અ. ૧ શ્લો. ૭, ૭૧, ૭૪

એથી કમી પદવીની જે દેવતાઓ છે, તેઓ પાંચ મોહોટાં તત્ત્વોની દરેક છે; જેવું આકારાનું દેવત, ઈન્દ્ર; તેજનું દેવત અગ્નિ; પાણીનું દેવત, વરુણ; પૃથ્વીનું દેવત, ધૃતિહી; આકારા- માંના ગણોનાં દેવતો, સૂર્ય, ચન્દ્ર. બૃહસ્પતિ, અને બીજાં ત્રણ. તેજપ્રમાણે ગનના વિચારે બીજા નામનો આગેપ મુકીને તેઓની ગણના દેવોમાં કરેલી છે. બિદાહણ, ધર્મ એથી કમી પદ- એટલે ન્યાયની દેવતા; અને ધન-વતરી, એટલે ધીની દેવતાઓ વૈદ્યકની દેવતા.^{૧૮} જે રામકૃષ્ણાદિ વીંગેનો દે- દોમાં ઉલ્લેખ ન હોઈને, જે હાલમાં હિંદુઓના દેવતાર્ચનમાં એ ટલા મોહોટા મહત્ત્વમા આપ્યા છે, તેઓનો આ યથમા કહોંપણ ઉલ્લેખ નથી; જે દેવતાઓના એ અવતારો, એવું કહ્યું છે તેઓ- વિષે પણ કહોં લેખ નથી. ઐશ્વર્યનુ નામ ધણી વખતે આ- વેલું છે, પાંતુ વિષય અને શિવ એઓનું કહોં પણ નથી.^{૧૯} ઈશ્વરના આ ત્રણ રૂપોની વૈદિકી દેવતાઓમા મોહોટી ખ્યાતિ નથી;^{૨૦} અને તેઓના યુગ વિયુષ્ણાત્મકત્વ વિષે મનુમા કંઈ સૂચના નથી, તથા ધણકરીને વેનેમા પણ નથી. તથા એવું વર્ણન કીધું છે કે, અગ્નિ, ઈન્દ્ર, તથા સૂર્ય, આ ત્રણ દેવતાઓ- માથી એક દેવતાના રૂપમા બધા દેવો આવી રાકે છે.

ગણ દેવતા નામની દેવો ધકી એક તમામ જુદી દેવતાઓ છે, તેઓની ગણતરી સૃષ્ટિકર્મના વર્ણન ગણ નમા દેવોમા ન કરતા, જુદોમા કીધેલી છે. આ દેવતાઓમા મારી તથા નગ્ની એવી બે જાત છે. “યજ્ઞ, ઋક્ષ, ધિરામ, ગધર્વ, અપ્સરા, અમુગ, નાગ, રાપ, મુપર્ય (એટલે ગરુડ), અને એઓથી જુદા એવા પીતંગેના ગણ,” એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કીધું છે.^{૨૧}

હવે મનુષ્યો વિષે વર્ણન કર છું. મનુષ્યને બે અન્તઃગત આત્માઓ છે; એકને જીનાત્મા કેહે મનુષ્યો છે; તેથી રાસીરનું અવન વવન થાય છે, અને બીજાને

(૧૮) અ. ૬ શ્લો. ૭૭-૭૯ અને બીજાં કંઠાણે

(૧૯) વિષ્ણુનું નામ છે, અ. ૧ શ્લો. ૧૦ ને ભા. ૬૦

(૨૦) આ ત્રણે દેવોના નિષેષ મહિમાનું વર્ણન વેદોમાં છે ભા. ૬૦.

(૨૧) અ. ૧ શ્લો. ૭૭

સાદરાદ્વિચારક્ષમ આત્મા ફેરે છે; તે, મનુષ્યના દેહમાટેના ને કામ-ક્રોધાદિ વિગત, અને સદ્ગુણ, તથા દુર્મુણ, એઓનું મથાન છે. આ બેઉ આત્માઓની રિયતિ એકબીજાથી જુદી જુદી છે, તો પણ ને ઈગ્વચી તેજ બધા પ્રાણી માત્રમા ફેલાયતું છે, તેની સાથે એઓનો સંબંધ છે.^{૨૨}

મનુષ્યના પાપનું પ્રાપચિત્ત તેના જીવાત્માને પડે છે, તેના અપરાધપ્રમાણે તેને પીડા ભોગવવી પડે છે, અને પછી તેને મનુષ્યોનીમા િંવા જીજી જીવોનીમા િંવા શ્રાદ્ધોમા પણ જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. તે એવો કે, જેટલું પાપ વચાગે હોય, તેટલી નીચ યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે દુઃખ ખમીને તથા દંડ ભોગ લીને નિર્ગોપ થયે, એટલે તે જીવાત્મા (પરમાત્મા તથા જુતાત્મા એઓ) ને પોતાના શુદ્ધ મોખ્ખા^{૨૩} તેઓની સામે ફરીથી જન્મને મળે છે, અને ફરીથી મમારના ઝંઘા પડે છે, પછી તેથી તેને કદાચિત્ મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઈગરે માણસોને ઉત્પન્ન કર્યા, ત્યારેજ તેઓ તેઓને અહંકાર “એટલે અદગનો મુખના કરનારો” આપી સુઝો છે;^{૨૪} અને ધર્મ, અધર્મ, શુખ, દુઃખ; ઇત્યાદિ એકબીજાથી ઉપગ્રાધર્મોના ને હલ્લા તેઓપચ્ચે તમામ ઉધાગે ફૂક ફરી સુઝો છે.^{૨૫} પછી યત કર્યો એવી ને મૂળે આત્મા ફેલી છે, તે ધન માગે થવામાટે વેદો ઉત્પન્ન કર્યા; એ પમાણે મનુષ્ય વર્ણન છે. ઉપગ્ર કલ્પ છે તે ઉપગ્રથા આ સ્મૃતીમાના તરતિચારક્રમણ વિષે હવે વધારે નિસ્તાર કરનાનું કાર્ક કાગળુ રેખાગ્ર નથી. આ પ્રથમા અવહાર અધ્યાયવાને માટે ધર્મના બે ભાગ કર્યા છે; એક કર્મકાણ્ડ; તથા એક વિચારકાણ્ડ, એવા બે છે.

હિંદુઓના ધર્મસામર્થ્યો-ધર્મો ફરીને કર્મકાણ્ડ કર્મકાણ્ડ જાણે છે; પરંતુ-તેમા િગાંકણ્ડનો ભાગ છે-કર્મ નહીં સંખ્યો નથી. એક ગર્ભવતી છતાં, તથા પ્રેમથી પછી, અને પાંડળથી ધણી

(૨૨) અ. ૧૭નો. ૧૪ તથા ૧૫, ૨૩) - ૧. ૧૨ ૨નો. ૧૬-૨૨
અને અ. ૧૨, ૩. ૧. ૧૭-૧૮, ૨૬, ૨૮) અ. ૧ ૨નો. ૧૪
ઈત્યાદિ.
(૨૫) અ. ૧૭નો. ૨૬.

વખતે ધર્મસંબંધી મંસ્કાર કુવાને કહેયું છે, તેમાંથી મુખ્ય મૂડા-કર્મ (એટલે એટલી રાખવી.) આ મંસ્કાર પેહેલે કીંતા ત્રીજે વગરે કુવાનો છે; ૨૬ પગ્તુ બધા મસ્કારોમાં મોહોટો મંસ્કાર ઉપ-નયન, એટલે મનોપરીત (જનોઈ) લેવી, એ છે. એ મંસ્કાર, આદ્મણ હોય તો, સોય વર્ષો ઉપગત રાખવો નહીં. ૨૭ એ મો-હોટા મંસ્કારને ખીજો જન્મ એટું કહે છે, અને આ મસ્કાર પેહેલી ત્રણ વર્ષોને માત્ર થાય છે; માટે તેઓને દ્વિજ એવું નામ મળે છે, અને એજ નામે આ બધી સ્મૃતિમાં ને ત્રણ વર્ષોની ટીકા કરી છે. જે પુરુષને જનોઈ દે છે, તેને તે વખતે, 'ઓમ' કરીને જે છાના અર્ધનો રાખે છે, તે તથા ગાયત્રી, એટલે વે-દમાં જે ઘણું પવિત્ર વાક્ય છે તે, એ બંને રાખને છે. એ વાક્ય ભક્તિમારું કિવા પ્રાપ્તિસાર બણવું એવું આ સ્મૃતિમાં અરાખ્ય ઠેકાણે કહેલું છે; અને એ બણવું, તથા પ્રાણિ માત્ર ઉપર ઉપકાર કરવો, એટલું જો મનુષ્ય કરે, નો તેને ધર્મસબંધી ખીજા કોઈપણ સંસ્કારની મદદ રાખાય મોક્ષ પ્રાપ્ત થયે. ૨૮ એ છાત્ર વાકન હાલમાં આદ્મણો પામે માત્ર છે, અને તે સમજવું એ હાલમાં કઠણ છે; તથાપિ કેટલાં વિદ્વાન્ યુગપોષન લોગેએ તેનો સાગે સોધ કરીયો છે. કોઈપણ સાહેબે તેનું બાપાન્તર કર્યું છે; તે એટું:—“જગન્નિયન્તા (એટલે જગને નિયમ લગાડનાર) ઈશ્વરના વખાણવા લાક તેજનું આપણે ધ્યાન કરીયે; ત આપણી જીદિ મારે લગાડે.”

એ વાક્ય કહી કહી સવિસ્તર કહ્યું છે, તેઉપરથી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે, કે તે વાક્યમાં તેજ એવો જે રાખે ધાર્યો છે, તેનો અર્થ પરમાત્મા છે; પગ્તુ સૂઈ એવોપણ તેનો અર્થ થઈ શકયે.

આ વાક્યની વિશેષ પવિત્રતા સુ કાગણ માટે છે તે સમજવું એ સહેલું કામ નથી, પગ્તુ જે વખતે લોક નવગ્રહોમાના સૂર્યની પૂજા કરતા હતા, તે વખતે જે કોઈએ ઈક્ષ્વા (એટલે ઉપદેશ) લીધી હશે, તેઓને ઈશ્વરના ખગ્ગ સ્વરૂપ નિપેતુ જે ગુણ

સાન, તે આ મને તે વખતે કેરેતા હશે; પણ તે મનની બાબત
હ્યય (એટલે બે અર્થની) છે. ૨૯

દેવે આત્મણે, દરગેજ સ્નાન કરતું જોઈએ, પ્રાત્ર મહે મૂં
બિગતા પહેલા તથા સાયકામે મૂર્ધારે ધીપણ ત્યાહા લોકોનો સ
આ નહીં દોષ ત્યાહા શુદ્ધ પાણી પામે બેગનિ મધ્યા કરવી જો
ઈએ, ૩૦ અને દરગેજ પાચ મોહોગ વજ કરવા જોઈએ તે આ
પ્રમાણે, —વેદાભ્યાસ, તર્પણ, વૈશ્વદેવ, રાજન પ્રાણિઓને અન્ન
આપતું અને અતિથીઓને જમાડના ૩૧ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે
ધણુકર કરીને બના હોજોએ ૩૨ જોઈએ

ધી અને સોમવત્રીનો રસ એઓનું હાન કરીને દેવોનું આ
રાધન કરતા હતા, તે કર્મો કરવી વખતે દેવે દેવનું નામ લેઈને
હવન કરતા હતા આ અથમા મૂર્તિઓ વિષે ઉલ્લેખ છે, અને
તેઓને માન આપતું ૩૩ એક એક ટેકાણે કહેતું છે; પણ
તેઓની પૂજા કરવી, એ વિષે ત્યાહા ત્યાહા ઉલ્લેખો આપ્યા છે,
ત્યાહા ત્યાહા પોતાની નાપમદી બતાવી છે. તેમજ તેઓને સુ
મની પદાર્થ તથા કુનો અઢાવવાની ને ચીત હાન પડી છે, તેનો
કહી મણુ ઉલ્લેખ નથી ને હાન કરવાનું હોય તે બ્રાહ્મણોએ
પોતાના ધર્મના અભિમા ૩૪, અને ખીલ ને કર્મો કહ્યા તેમણુ
તેઓએ પોતાના ધર્મના દરવાજા

ઉપર કહેલા પાચ કર્મોમાના ખીલ ધણાક કર્મો જલદી યાપ
છે, પણ વેદનો અભ્યાસ કરવો એ મોહોટું બારે કામ છે વેદ,
એ, મન સિય કરીને અને મર્ધાદાથી બેગીને સ્પષ્ટ વર્ણોઆર

(૨૮) એ વાચ્ય ઉપર પુષ્કળ દીધા છે, અને એના અર્થનિષે મનજેદ છે
વિદ્યાશુર વિનયન એકે “હિંદુઓનું આ ધર્મશાસ્ત્ર” એને ઇંગ્રેજ
સય કર્યો છે તેમાની એક રીપર્ત એ વાચ્યને અર્થ કર્યો છે, તે એવો
—“આપણે તે ઇસ્ત્રી મૂર્ધારે એકતમ શોભાનું ધ્યાન કરવું, (૫૪) તે
તેજ આપણી પુરિ પ્રકાશિત કરે.” મુન્દરોન મોહનરાય એકે શબ્દ
શબ્દનું ભાષ નાર કર્યું છે, તે એવું—જે તેજની સુર્ય આપણી પુ
રિને પ્રેરણા કરે છે, એના અર્થ તમતલનું અને ધ્યાન કરીએ છે

(૨૯) અ. ૨૧૨નો. ૧૦૧-૧૦૪ નથી બા. ૨૦

(૩૧) અ. ૩૨નો. ૧૮૧ નો. (૩૨) અ. ૪૩નો. ૧૩૦

(૩૨) આ શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં (૩૪) અ. ૩૩નો. ૮૭ પતાવિ

કરીને બાણવા જોઈએ. પુષ્કળ પ્રકારના અપરાધન થયા છતાં, અભાસ બંધ કરવો પડે છે, અને તેમજ જે ઘણી વાતો થયા છતાં મનમાં ગત્યત્વ થઈને તે વેદાભ્યાસ કરવાને અયોગ્ય થાય છે, તેની વખતે પણ વેદપઠન બંદ કરવું જોઈએ. ઉદાહરણ;— વાપ્ત, વગસાં, પીત્તળીનો ગડગડાટ, જૂંકપ, તાગઓનું ખડબું, સહણો, શિઆગોનું આગડડું, તથા ખીજી ઘણી વાતો, એ પહેલા પ્રકારની અડચણો છે, અને જ્યાંહાં વાજંત્ર વાગતા હોય, અથવા બાણોના ઝણઝણ આનાજ થતા હોય, અથવા જ્યાં એકાદા રોહર ઉપર યોગે આવીને પડ્યા હોય, અથવા જ્યાંહાં કાંઈક નિયંત્રણ અમલદાર થનાથી લોકોને ભય પેદા થઈ હોય, એ સર્વ પ્રમત્તે જે વેદ બાણવાને નિષેધ કસ્યો છે, તે ખીજા કારણથી છે એવું ખુદી રીતે માન્ય પડે છે.^{૭૫}

ઉપરના કામોમાંથી પરોણાઓનું આદરસન્માન કરવાવિધે જે શેષટનું કામ કહેવું છે, તેવિધે સવિસ્તાર વર્ણન કસ્યું છે; તેમાં ખીજાનો મત્કાર, તથા પોતાની હંદ્રિતોને અટકાવ કેમ કરવો એ વિધે આજ્ઞા કહેલી છે, તે ઘણી મનોરંજક થઈ હોય, પરંતુ આ ઘણોએ પોતાની વર્તમાના બોલોની પરોણાગત કેમ કરવી એટલાજ વિધે તેમાં લખ્યું છે, એમાંટે તે નીરમો ભય વધારે પ્રીતિ જેમતી નથી.^{૭૬}

દુરોજના તર્પણ શિવાય, સુએશા પૂર્વજોના આદો પ્રત્યેક પુરૂષને દરમહિને કરવા પડે છે. “જે કુલગેની વચેની ખોમા, જે રવાબાનિજ રવરૂ હોય છે તાહા, અથવા નગીને કઠિ તથા ખીજી એકાન્ત જગ્યામાં” એ આદો કરવા. તાહા આદ કરનારે કંઈ દનન કરવું, અને પુષ્કળ વિધિ કરીને બાત તથા ધીના પિષ્ટ કરીને મુકવા, અને પિતરોએ આવીને તેઓનો સીકાર કરવો માટે તેઓની પ્રાર્થના કરવી.

પછી તેજે ચોડા આજ્ઞાગુને જમાડવા, પરંતુ તે તેના હમેશાના મિત્રો અથવા પરોણા ન જોઈએ. તેઓની તેજે મોહોટા મન્માનથી સેવા કરવી અને તેઓએ પણ સુપજારી જેમીને જમાડું.

“એ પ્રીતે ગાતરેલા આજ્ઞાઓ પાસે પિતરો જેસાક આવેવા

ટોપ છે, અને તેઓની ચોરસ શુદ્ધ આત્માના રૂપે રૂપ હોય છે, અને ત્યાં તે જગે છે, ત્યાં તેઓ પણ તેઓની, બાળ્યને જગે છે.' ૩૭

તે બોધોએ ગેરબાળ્યને કિંવા કાર્ત્ત પાપ આચર્યો પોતાનું આયુષ્ય ગમાવ્યું હોય, અથવા તેઓએ માત્રનિરૂપિતાના જીવનો ધાત કીરો ટોપ, તેઓની ઉત્તરક્રિયા કરી નહીં ૩૮ આ એક વાત થઈ, પરંતુ તોઈ માણસ પતિત થશે હતા, તેના કુળે તેને છોડી દેશે તે જીવનો જતાજ તેની નિરિ પ્રમાણે ઉત્તરક્રિયા કરી એક કલ્પ છે, તે મોટોગે અજ્ઞાનને માનના જેવો સ્મર છે પછી જો તેજ પાપને પડ્યાતપ થઈને તે પ્રાપ્તિત કરશે, અને ખીજ એક નિરિ કરશે, તો તે પાપો પોતાના કુટુંબમાં આવી ગરશે, અને આગળપ્રમાણે પેતાની મરતના ધર્મ સ્નાયી ગરશે ૩૯

હિંદને આવેને મના કીરના એવા અગમ્ય પદાર્થો છે, તેઓમાંથી કેટલાએક કિંવા કાગળોથી મના કીરના છે તે કાગળો ખુલા નજરે આવે છે. ઉદાહરણ,—માસ પાનાગ પક્ષી બાગ્દા આગળ રૂનાગ કુકરો, અને તે ખીજ જનવગેનું આ હારણ રૂપ અથવા યુજ્યન સ્નાનનાની આન ગાના વગેલી છે તે, એ બધી બીજે સામારે નહીં ખાતી તેતે ગમ્ય ઉધારો છે, પરંતુ કુકરા, કનક, ૪૦ ગાગર, કુમળી, એઓમાંથી તોઈ પણ બીજા આધારી માણસ સાતિજટ થાય છે, ૪૧ એવું હતા, જનાયિધ, અં સાહુડી, ધો, તથા ગમ્યો, જે આવેને મહ અડચણ નથી, એમ યુક્તી રીતે કવું છે. એઉપરથી એવું જણાય છે, કે જે પદાર્થોની મનાઈ કીરી છે. તેઓની હદ મનમાં આવી તેમ ડેરવેલી છે. પાંચવી અથર્વાકુકરો, માણસ, અથવા સોની અથવા નેત્રાનું કાંમે કરનારો, અથવા ધોખી, અથવા રંગેજ, એઓનું અજ પ્રાણીઓએ ખાઈ નહીં, અને તોઈ આવે

(૩૭) અ. ૭ ૨૧૦ ૫૮૬

(૩૮) અ. ૫ ૨૧૦ ૮૮

(૩૯) અ. ૧૧ ૨૧૦ ૧૮૨-૧૮૭

૪૦ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૪૧ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૪૨ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૪૩ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૪૪ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૪૫ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૪૬ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૪૭ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૪૮ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૪૯ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૦ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૧ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૨ ૧૨૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

તો તેને બદલે કહણ મળ્યો કહેલી છે. હવે, પાંધીનો ધરો નિર્મય તેથી બ્રાહ્મણોની નજરે તે ખોટા માણસોની બગાળરીમા ગણાયવો તેવો તો હોય, પણ એ શિવાય ઉપા ને ખીજ મન માનેવા નિષેધો કહેલા છે, તેઓમાં વૈદનો પણ કહેનો છે, ૪૨ અને આ વિદ્વાન્ તથા પગેપકાગી લોગના પ્રધાની ગણતરી ને ખીજ અતિરાય બગાળ ધંધાઓ તેઓનીમાયે હમેશાં કીરેલી છે, તે જોઈને આશ્ચર્ય લાગે છે.

આ અથમા ઘણા પ્રકારનું મામ ખાનાને બ્રાહ્મણોને મન આ પેલી છે, ૪૩ અને દેશ્યાએક મોહોટા સમાજોની વખતે ગાયનું મામ પણ ખાતું એવું ખમુસ કહ્યું છે, તે જોઈને અમોને વધારે આશ્ચર્ય ઉપજે છે, ૪૪

બ્રાહ્મણોએ વસતિવાય માસભક્ષણ કરવું નહીં, એવું કહેલું છે ખરૂં, પણ એ રીતના વસો નિરાકર્મમાના છે એ ઉપા જોવામા આજુ છે. શિવાય, બાત, ગોલી, તથા એઓ સગખાજ નિર્દોષ એવા ખીજ પુરુષ પદાર્થ એ પણ (વસતિવાય) ખાવા નહીં, એનો તે પ્રમાણેજ પ્રતિબંધ કરી આપ્યો છે, ૪૫

હવે પ્રાણિઓ ઉપા દયા કરવી એવી ભ્યાહ ત્યાહ મોહોટી સ જોધી આસા કરી છે, અને માસભક્ષણ ન કર્યું છતા પ્રાણિઓને ક્લેશ કમી થાય છે, માટે તેમ કરવું એ ધણુ રુદ્ધ છે, એક કહ્યું છે. હવે આ વાતો ખરી, પણ એ કાણુ માટે માસભક્ષણ કરવું નહીં એવો જુદિવાદ કહ્યો છે, ૪૬ તોપણ માસભક્ષણવિષે સાક પ્રતિબંધ, અથવા તે ભક્ષ અરુદ એરી નૂચના પણ જહી જણાતી નથી. એક જતા પુરુષ ટેડાણે માસભક્ષણ એ ગાજપ્રમાણે છે, એક મુદામ ક્યું છે, ૪૭

ગાયનું માસ ભક્ષ કરવા વિશે જે ઉપા જહી પ્રમાણે

(૪૦) અ. ૪ રેનો. ૨૧૦

(૪૩) અ. ૧ રેનો. ૨૭-૩૮

(૪૪) અ. ૫ રેનો. ૪૧ | ૪૦

(૪૫) અ. ૫ રેનો. ૭

(૪૬) અ. ૫ રેનો. ૪૩-૫૬

(૪૭) અ. ૧ રેનો. ૩૦ " ને

માસમ અયાગ્ય ભક્ષણ ને છે, તેણે

શાસ્ત્ર પ્રનારો ખાસાને યોગ્ય એ
જા પ્રાણિઓનું ખાંદ જો દર ગેજ
ખાણુ તોપણ તેને દોષ લાગતો ન
થી, કારણુજે પ્રાણી ખાસામાં આરો
છે, તથા તેઓને જે ખાય છે, તે બંને
ને સરખાજ બ્રહ્મદેવે જીવન દીધા
છે, એવું કહ્યું છે

પગવાનગી આપી છે, તે ધણીજ વિતક્ષણુ ખ્યાય છે, કુણુ જેની ગાય હાતમા ખનિન મનિ છે તેરી તે જખતમા પણ માનતા હતા એવુ દેખાઈ છે. એક ગાના છતનુ રક્ષણુ કમ્યુ હતા ખલ દયાનુ પ્રાપચિત થા. છે એક માનતા હતા ૪૯ અને એ-ગો ૧૨ થયો હતા પ્રાપચિત સાદુ તથા મહિના તથા કમીને આરોના એક ધોગની સેના કુની પડતી હતી ૪૯

આરાપીગાવિરો ઉપર કહેતા આ નો ગિા. હાગેજના તમામ સામાન્ય નેપાગે ગમધી પણ ધણા અતિ ઝીણા નિયમો પ્રાક્ષરોની પગાડે લગાવ્યા છે, તેઆમાથી તેજ એક નોડરો હતા, પાપ કીધુ એમ સમજવું એક કમ્યુ છે

એખખાઈ કેવી ગમધી એવિપેના નિયમોથી મનુષ્યની ॥ અરુ આમાથી વરાટે સથ બનેલો છે.

ગોડ સોવાહાનો મગ્યુ પામ્યો હતા ગાણુચને મુતક આને છે. આ એક મુતકનુ તમામ સાધાગળુ કાણુ થડ, ૫ ગુ નો મનાગ માણસ એ અતિ નહકનો સગો ભો, નો પ્રાક્ષરો દસ દાહાડા અને ગૂઢને એક મહિનો એવુ મુતક આને છે.

ઉપર દેશ પ્રમાણેજ અસખ્ય જાતના કુગર તથા ખીછ નાનો એઓથી પણ ગાણુસ અપવિત થા છે, પછી તેને પવિત રૂનાને મનાત અને ખીછ ક્રિયાઓ કરવી પડે છે, તેઓના નપાટા વર્ણવવાને રણા લા. છે માટે તેવિપે ૪૬ કેહેતો નથી ૫૦ આ નિયમો કેરવાએક અપાતે કહેતા છે, તે ઉપરથી એક જણાય છે કે જેઓને નો નિયનો ખાધ્યા તે સાગ કુદિમાનુ હતા, કાણુ આવા અથવા આના નિયમો કુત એની અરકા આપણાથી થાત નહા ઉદાહરણ — ગમ્મને કપાટે પણ મુતક આનવાનુ નથી, તે તથા એની મુખી દુગ્ધ ને લોકે ને ન હોની જોઈએ એવુ મળતા માર્ગે આવશ્ય નોતેગોતે પણ મુતક આનવુ નથી લકાર્મો મુખેના ગિપાઈઓના સગા વાહાવાને મુતક નથી, અને નો શિપાઈ પેતાની આકરી

(૪૮) અ. ૧૧ રજો. ૮૦

(૪) સમ ૧૫ કાલ છતાં યતન હોય

(૪૯) અ. ૧૧ રજો. ૫૦૯-૧૨૦ છે, એવુ મૂળમાં છે આ. ૫૦

(૫૦) અ. ૫ રજો. ૧૦ થા મોહ મુની

જનનની વખતે મગજ પામ્યો તો તેણે અતિ મોટો વસ્ત્ર કીધો એવું યાદ છે, અને તે જઘા પાપોમાંથી છુટે છે.^{૧૨} સારી રીતે દ્રવ્ય મેળવતું, અપરાધોની ક્ષમા કરતી, દાન, તથા તપ, આ આગે ગુણોથી માણસ જેવો શુદ્ધ થાય છે તેનો ખીટ કોઈ પણ શુદ્ધ વસ્તુથી શુદ્ધ થતો નથી.^{૧૩}

હિંદુ યોગોનું પ્રાપચ્છિતોનું પ્રકરણ એ તેઓનું કર્મકાળક તથા નિત્યાકાળક એઓની વચ્ચે છે. લોકોએ અપરાધ ન કરવા માટે દેહરાગ આપના ગાર એ પ્રાપચ્છિતો છે, તથા ધર્મસંપત્તિ આનો તોટી હોય તો તેજસ્વ શિક્ષા કરવાનેમાટે પણ પ્રાપચ્છિતો કહેના છે. પણ તેઓની રાણા હમેશા બેઠાવે, અને મનમાને તેની કીરલી છે, તેથી બોઝોના કાણાણિયે તેઓનો જેવો ઉપ યોગ દોરો તેજસ્વિ તેવો થતો નથી.

દાર પીરો, આ પેહેના દરજ્જાના દોષમા ગણેલુ છે, એક છતાં બિચારા નિરપરાધી પ્રાણિઓને મારવાને વાસ્તે પત્તો કરના એ ત્રીજા દરજ્જાના પાપોમા ગણેલુ છે. જે પ્રાપચ્છિત કેળા એક ખરેખરા ગુન્હાઓને વાસ્તે કહેલુ છે, તેજ અશ્વ શૈવે પોડા દેવી, તથા “વાસ લેનાને નાનાયક એરી ચીલેનો વાસ લેરો,” આ બેઉને પણ કહેલુ છે.^{૧૪}

દેવતાઅક પ્રાપચ્છિતો કહેવા છે, તે કરનારની મહાપ્રમાણ કરવાના; તેજ જે કરનારની સન્નિ કીરવી દોત, તો તે અતિગા નિર્ભય રાજા થાત. જે તે પ્રાપચ્છિતે કરના એ કરનારની મહા ઉપ છે તોપણ તે ધણા અણધારના છે, તેથી ગુન્હેમાર બોલે, આ બોડમા નાવનાહાર મેલે તથા ખીલ્લ લોકમા સન્ન ભોગ વરી એ મેલે પોડા ઢાળવા ગાર પગ, તે પ્રાપચ્છિતો કોઈ કરતા નથી. એનું દૃષ્ટાન્તઃ—માતૃગમન તથા ગુરુપજા, બેહેન, નહાની કુમારી, અથવા અતિગુદ્ડા, અઓનીગાયે ગમન, એ કીધા છતાં, તે પુરુષને લોકાના મિલના ઉપ મુલાકીને જાગી નાખતો, અથવા એક ઝોનુ ધાવુનુ પુતજીનીને તે કડકડિત ગમન કરીને તેને તે પુતજીને બેગરીને મારી નાખતો, એ પ્રાપચ્છિત કહેલુ

છે ૧૬ તરૂ પીરો જતા કડકડિત મોચુન પીરો મગી જુઝ એક પ્રાચલિત છે ૫૫

ખીલ ને પ્રાચલિતો કહેવા છે તે ધણ કડીને દ્રવ્યવેડ તથા અપરાધારિ વ્રતો, એઓએ કરવાના છે હડને બદને ધાત્તણો ગાયો નિમેરો દોમે દાન આપના એમ ધણ કડીને હમેગા કહેવું છે, એક બજાર આં ૧૦૦૦ ગાંધો ગોના પણ કંઈ ગોહોટા વડ કહેના છે

એ પ્રાચલિતો એટલે ગિફ્તાઓ, એપણ અપગમોના મગદૂર ગમાગે નથી, એ વિનક્ષણ છે. હાથજે સર્પ માસ્યો છતા એક ગોના, કે અને કોઈ નપુસકો માસ્યો હોય તે પગાળનો એક જો તે આપો, એવું કહ્યું છે

પેતા ૥ હાથીઓને “ગુ” તૃ” એવો શબ્દ જો થો હોય, આપના ધાણણને વાગ્યા હગ્યો હેવ તો થોડું નાચિત કહ્યું છે જનજનુ માગ્ય, આં આડ કિવા વારા કામશિવાય કાપડ એવું પણ પ્રાચલિત છે કારણ આડમાપણ સ્પર્ગના છે, આની તે શ્રવકારની રામજણ છે ૫૬

પ્રાચલિતો વિષે એક વાકા મેંડુ છે, તે ધણી રીતે વિનક્ષણ છે. તે એક — ને ધાણણ બધો કમચેદ મનમા ગમે તેણે ‘જો નૈરોડમાના લોનો નાણ લીધો આં અતિ નીચ પારેથી ‘અબબક્ષણ કહ્યું, તોપણ તે બધા પાપકર્મી મુક્ત થશે ૫૭

જોજીશી કાપડમા ને કાઈ પ્રાચલિતો તથા ને કાઈ ગિફ્તાઓ કહેલીઓ છે, તેઓગાથી ને કાઈ ભટતામનવી છે તેઓ ઉપરથી તે વખત ૥ લોકોની રીત ધણી ખગા ૥ ધર્મ ગર્હ હતી અથવા સ્મૃતિકાર ૥ જ મામા વધારે ખગાળી હતી એકુ દેખાય

(૧૪) આં ૧૧ ગો ૧૦૪, ૧૦૧ (૫૬) આં ૧૧ રી ૧૨૫ થી તથા ૧૭૧

(૫૧) આં ૧૧ ગો ૮૦. (૧૭) આં ૧૨ રી ૦૦૫ ને વે

(ક) મુગધયામાં તીક્ષ્ણાગ્રનો સ્પર્શ જે બજારનો છે તે મૂળે આપના એકલ (ક) અર્જીશી ગો લોકોનો પ્રસાર નકી આ મગાળની એક દાંડી એક છે, તથા નેના અર્થ લખ્યું થયે નાં ૨૦ દાંડાં એક દેવતા નથી નાં ૨૦

છે; ૫૮ પશું વિચાર કરીને જોતાં યુગેષખણમાંના કંઈ તોપાતોપ-
વિવેકીઓ પ્રમાણેજ ઘણું કરીને આ ગ્રંથકારો પોતાની બુદ્ધિનો
ઉત્ક્રમ્બક ઉપયોગ કરીને, તેઉપરથી આ પ્રાવચ્છિતો વિગેરે ઉ-
ત્પન્ન કરેલાં હશે એવું જણાય છે.

ખીજા કેટલાક નિપમો એઓયકી આનંદકાંક છે, તેઓ ઉ-
પરથી આશ્વસોમધ્યે પણ ધર્મવિષે ભોજપણનું વધારે જોર આ-
લવું હતું એવી અમારા મનઉપર અસર થતી નથી. એવું
ઉદાહરણ;—જો કોઈ માણસ પગમાર્ગમાર પણ પોતાનું દ્રવ્ય ધર્મ
કરશે, અને પોતાના કુટુંબને અડચણમાં મુકશે, તો તેને મુલા
પછી દુઃખ ભોગવવું પડશે. ૫૯ જે પુરૂષે પ્રાવચ્છિત કર્યું હશે
તે, શાસ્ત્રપ્રમાણે, લોકોસાથે વ્યવહાર કરવાને લાયક થાય છે ખ-
રી, પણ જેઓના દોષો મૂળજ ઘણા અધમ હશે, તેઓના
ઉપરનો પવન પણ બધાઓએ લેવો નહીં, એવું કહ્યું છે; અને
રાજાગતને મારવો, તથા ઉપકાર કરનારને અપકાર કરવો, આ
બે કામો મોહોટા અપગામીમાં ગણેલાં છે. ૬૦

હવે, જોવા જઈએ તો મનુના ધર્મધર્મી નીતિ-
મંમંધી પરિણામ સાધારણ રીતે સાગે થાય છે. નીતિમંમંધી
ધર્મ તથા અધર્મ એઓની વચ્ચેની મૂળ જરૂર. પરિણામ
રીતી જુદાઈ, એ પહેલા કલા પ્રમાણે આગંભેજ
રપટ રીતે દેખાડેલી છે, અને તે જુદાઈ સારી રીતે ઘણું ક-
રીને બંધે ડેકાણે રાખેલી છે. ખોટી સાક્ષ્યવિવેનાં ઉપર કહેલાં
પ્રસિદ્ધ વાક્યો, તથા યત્ન કરવાસાર ખીજની માલમત્તા જળરા-
ધધી ચોરીને લાવતી, એવિષે જે એક બે ડેકાણે લખ્યું છે, તે
લેખ; ૬૧ અને મુન્દેમારલોકોનો પત્તો લાવવાને તેઓને પકડવા-
વિષે ઉપાયો કરવાની જે ગત્તને લગાડ છૂટ આપેલી છે ૬૨ તે,
આ વાતો માત્ર આ ગ્રંથના સારાપણને ખામી પોહોચાડે છે;
એઓ રિવાજ ખીજ વાતો એરી માગ ધ્યાનમાં આવતી નથી.

હવે, ન્યાય, મત્સ્ય, તથા સદ્ગુણિ, એઓનું પાત્રન કરવાવિષે

- (૫૮) અ. ૧૧ શ્લો. ૧૭૧ રી. (૬૦) અ. ૧૧ શ્લો. ૧૮૦-૧૮૧.
૧૭૮, ઇત્યાદિ. (૬૧) અ. ૧૧ શ્લો. ૧૧-૧૮
(૫૯) અ. ૧૧ શ્લો. ૮ તથા ૧૦. (૬૨) અ. ૮ શ્લો. ૨૫૬-૨૬૮
અંગ્રેજીમાં અ. ૮ છે તે જુવે. ભા. ૬૦.

ધણી આગાઓ કીવેલી છે, અને અગાજ આમરણથી આ સોકમાં તથા મર્યોકમાં થનારા ને અગાજ પગિણામો, તે પણ ધણી રીતે કહેલા છે. ને માણસ અગે છે તેને લે દિગ્દેખીડ્યો, તો પણ તેણે દુઃખી થઈ ન લેઈએ; કારણ "અધર્મી માણસને કંઈ મુખ યત્ર નથી, તથા જેણે ખોટી માણ આપીને સંપત્તિ મેળવેલી હશે તેને પણ થઈ નથી." ૧૩

નીતિવિષે કરવાના ને કામો છે, તે ૧૪, અનુકાન વિગેરે ને ધર્મના કામો ૧૫ છે, તેઓ કરનાં એક છે, એક એક ટેકાણે ખુશી રીતે કહ્યું છે. ૧૬ ધર્મમંત્રેથી કેટલાંએક પાપો થયા હોય, તો તેઓને માટે જેમ ખીજ વોકમા કપાણી શિક્ષા થવાની એક કહ્યું છે તેમ પ્રમાણે ને અપગરો થકી લોકોના વેહેવારમાં ન બેડા થાય છે તેઓને પણ તેનીજ શિક્ષા કહેલી છે.

એ પ્રકરણમાજ એક મન છે, તે થકી એટલી તારીફ કરવાનું પગિણામ થતો નથી; કારણ તેમા એક કહેવું છે, કે જેઓને તેઓના અપગધની સંકાર થકી મોગ્ય શિક્ષા મળે છે, તે શુદ્ધ થઈને સર્ગમાં જાય છે, અને જેઓએ પ્રણય કહ્યું હશે તેઓ પ્રમાણેજ તે શુદ્ધ થાય છે. ૧૭

હવે, આ પ્રકરણમા છેલ્લે એટલું કહેવાનું છે, કે હાલના કલ્પેલા દેવોનાં ઉદાહરણોએ તથા કંઈ પયોમાંના લોકોની ધર્મમંત્રેથી ક્રિયામા અભિમાની છૂટ આપી છે તેની છુટથી, જેનો સામે કહેલી નીતિનો ખીગોડ થાય છે, તેનો ઉપર કહેલા ધર્મસાક્ષિ ને નીતિ કહેલા છે તેનો ખીમાડ પહેલા નહીં થતો હતો.

પહેલાં જુદે જુદે ટેકાએ પ્રજાજ વામોનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે, તે ઉપરથી આ સ્મૃતિમા ઉદાર જુદિનાં વામો તથા ગંભીર વિચાર નથી એમ નથી, એવું દેખાડવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ હાણીની નીતિનો સાધારણ પગિણામે કોઈને ઉપદ્રવ ન કરતાં રહેવું એવો છે, અમુક ઉદ્યોગ થકી ખીજનું માર કરવું એવું

(૩૩) અ. ૦. ૪ સ્તો. ૧૭૦-૧૭૯	(૩૭) અ. ૦. ૮ સ્તો. ૩૧૮. પૂર્વનું
(૩૪) તેઓને ૫૫ કહેતો ભા. ૦. ૩૦	પણ હવે તે સર્ગમાં જાય છે એવું
(૩૫) તેઓને નિયમ કહેતો ભા. ૦. ૩૦	કુલ્યુકાદે રહેતો છે ભા. ૦. ૩૧.
(૩૬) અ. ૦. ૪ સ્તો. ૨૦૪	

નથી; અને ચિત્તની સ્થિતિ ગેરેથી, તથા જ્ઞાનવાળાં પ્રાણિઓને ધન અથવા અપાવ થવા દેવા નહીં, એ તેઓની નીતિની મુખ્ય મતજ્ઞ છે.

પ્રકરણ પાંચમું.

લોકોની રીતભાત તથા તેઓની સ્થિતિ.

કોઈ પણ લોકોની રીતભાતનો રોધ કરવા લાગ્યા, એટલે તેઓની સ્થિતિ કેવી હતી સ્થિતિ એ વાત ઉપર આપણું લક્ષ્ય પેહલું જાય છે. હવે, મનુસ્મૃતીની વખતમાં હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી હતી એ તે ગ્રંથમાંના લખસંબંધી નિયમો ઉપરથી સમજામાં આવશે, અને ખીજા કાયદા તથા ગ્રંથકાગની મતજ્ઞ એઓમાં સ્ત્રીજાતિવિષે તે લોકોના અભિપ્રાયો કેવા હતા એ સહેજેજ જાણવામાં આવે છે; તે ઉપરથી પણ આપણને અટકળ બાંધતાં આવડશે.

લખસંબંધી જે ધારા ઉપર કહેલા છે, તેઓ ઉપરથી જો તે વખત જંગલી હતો એની નિશાનીઓ રપષ્ટ દેખાય છે, તથાપિ બધું સરખાવતાં તે નીચમો સ્ત્રીઓને પ્રતિકૂલ નથી; બાકી ખીજા વાતોમાં તેઓની હાલત કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે તે કાયદાના રવસ્થા ઉપરથી આપણે જેવી અટકળ કરીએ છઈએ તેવીજ તે વખતે હતી એવું દેખાય છે.

સ્ત્રીએ પોતાના ઘરતાગની બગેબ આસામાં રહેવું, અને તેની અવબિચારિ ભક્તિ કરવી, પતિએ તેને સાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રતિગઢ કરીને ચાલકું, પગ્દુ નિરપકારી, તથા સાસ્ત્રપ્રમાણે એની મોજવિગે તેને છૂટ આપવી.^૧ જ્યારે પતી નહીં સગ્ગો થાય, ત્યારે તેણે પોતાના સગા પુરુષોમાના કોઈના પણ આધાર ઉપર રહેવું.^૨ એ સ્ત્રીની ચાલની બાળદનો પ્રકાર થયો. હવે, તેનો ધણી, તથા

છે; રાત્રીથી ચાક્રી કરવાવિષે તથા પોતાના ગુરૂનાં ખીન્ન સગા પાદાલાંઓને વિદાર્થીઓને વંદન કરવાને કહ્યું છે, ત્યાહાં, જે ગુરૂની શ્રી શુદ્ધાન હોય તો તેના પગોને અડકવું નહીં એવું છે. શ્રીઓની મંગલમાં છતાં, તેણે હમિસા સાવધ રહેવું એને જ શ્રીઓ તેને અતિ પૂજ્ય, એવીઓનો પણ મેળાપ એકાન્ત કેકાણે થયો છતાં, ઘણી ગાવધાઈથી રહેવું એવું કહેવું છે.^૭

મનુસ્મૃતીમાં જે વસનોવિષે રાત્રીને સાવધ કર્યો છે, તેઓ ઉપરથી તે વખતે કયા વસનોમાં જોગે મરક હતા, એ કોઈ સમજનારો આપશે. (અ. ૦. ૭. ૩૧૦-૩૨૦). શિકાર કરવો, શુદ્ધો મનો, દાહાડે મુજ રહેવું, અતિરાય શ્રીભોગ કરવો, દારૂ પીવો, ગારૂં, વગાડવું, નાચવું, અને કાષ્ઠસિનાય કરવું, એ રાત્રીને જે વસનોવિષે સાવધ કર્યો છે, તેમાં છે. જોગે ધુતાગ, બવિષો ફેરનાગ, તથા ખીન્ન ઢોંગી એઓ ચક્રવાતી જગાઓ ઉપર છુપાઈ રહે છે, એવું કહ્યું છે, તેઉપરથી પણ તે વખતની રીત-બાતવિષે કેટલીએ ખબર મળે છે. તે ચક્રવાતી જગાઓ વર્ણવેલી છે, તે આ પ્રમાણે:— તળાવો, બડીઆગખાનાં, વેરવા-ઓના ઘરો, પીઠા, કમિઆણીની દુકાનો, ત્યાંહા ચાર ગરતા આવીને મળે છે તે કેકાણા, મોહોદા તથા નામીયાં જાડો, લોકોની મિજલમો, તથા જાહેર તમાસા. બધી વર્ણના લોકોએ એકબી જાને સલામ કેમ કરવી, તથા એકબીજાનું આદરસન્માન કેમ કરવું, તેવિષે શ્રીણા નિયમો કહેલા છે.

માનાયોને^{૧૦} તથા ધગડાઓને વધારે માન આપવું એવું કહેવું છે, તેમજ વિદ્વાનપણું તથા સદાચરણ, અને રોનત તથા રંગરત, એઓને પણ માન આપવું, એવું કહેવું છે. "જે પુરુષ પદ્મજાતી ગાડીમાં બેઠો હશે તેને, અથવા જેનું વય નેત્ર વર્ષ ઉપર હશે તેને, અથવા જે ગેંગી-દેશી તેને, અથવા જેની પીઠ ઉપર બોલે હશે તેને, તથા સ્ત્રીને, તથા (કોઈ કેકાણે) ધાજણને તથા જાજીને, તથા જોરે, એવાઓને રસતામાં ઓસાર આપવો એવું કહેવું છે.^{૧૧}

(૯) અ. ૦. ૨. ૩૧૦-૩૧૫ / (૧૧) અ. ૦. ૨. ૩૧૦-૩૩૮

(૧૦) અ. ૦. ૨. ૩૧૦-૩૨૫-૩૩૦

૭૨

આ સ્મૃતીમાં બાપદાદાની ચાલને જો, માન આપવાનું કહ્યું છે, તેનું આ પુસ્તકમાં ઘણુંજ મોહોટપણું કહેવું છે, તે મોહોટપણા પ્રમાણે તેવા આચારનું વર્ણન કિયે કેકાગે કરવું તે મને ખરાબર સૂઝતું નથી. પરંપરાગત આચાર (એટલે પેઢી દર પેઢી ચલિતો વહિવટ) એ સાસ્ત્રથી પણ મોહોટો છે, અને તે બધા તપનું મૂળ છે એવું મનુસ્મૃતિમાં વર્ણન છે.^{૧૨} પરંપરાગત આચાર એજ આજ દિન સુધી હિંદુઓની લોકચીતનો ઇવત્રાણ છે; અને તેઓની બધી ચીતભાત વિગેરે જો કાવમ રહેલી છે તેનું ઉધાડું કારણ એજ છે. આ બધી સ્મૃતીમાં વિદ્યાને મોહોટું માન આપ્યું છે, અને તે હાસિલ કરવી એવો બધી વર્ણને ઉપેશ કીધેલો છે.

વેદ તથા તેઓની ઉપરનાં ભાષ્યો (એટલે ટીકાઓ), અને બીજા કંઈ યોગ્ય ગ્રંથો, એટલુંજ શિષ્યવાચિયે વિદ્યાથીઓને કહ્યું છે ખરું; પણ તેજ ગ્રંથોમાંથી ઇશ્વરી વિદ્યા, ન્યાયશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, તથા પદ્યવિસ્તારશાસ્ત્ર, એટલા તેઓએ શિષ્યમાં એવું કહેલું છે;^{૧૩} તેમજ, દેકે વેદની સાથે શુદ્ધ ત્યોતિપવિયે હકીકતનો એક નાહાનો ગ્રંથ છે. અને ઉપર કહેલી વિદ્યાઓમાં પ્રાચીનકાળના આઠાણો અતિ કામેલ થયા હતા, તે ઉપરથી જ વપ્તે આ સ્મૃતિની જોડણી થઈ તે વપ્તે પણ આ વિદ્યાઓમાં તેઓની કામેલીયત પુણજ થઈ હતી એવું મંભવે છે.

તે વપ્તતા હુજરો સારી હાલતમાં હતા; તો-

પણ તે બાળદમા તે લોગે છેકજ અણકમળી હુજરો રિયે. હતા એમ નથી. મોનું, રત્નો, રેશમી કાપડ, તથા ઘડેણાં, એ બધાં કુટુંબોમાં હતાં એવું વર્ણન છે.^{૧૪} હાથી, ઘોડા, તથા ગાડિઓ, એ લોકોના કુવાના સાધારણ વાહનો હતાં, અને બજાર, ઘોડો, તથા ગાડાં, એઓથી હજારાં વેપારની જણગો લેઈ જતા હતા. બાગ તથા ઉપવનોમાં મોજનેવાસ્તે બાંધેલી જગાઓ, તથા અગાસિઓ. એઓવિરે પણ ઉદેતઓ આવેલા છે; અને પૈસાદાર લોકોએ લોકોની ઉપર ઉપકાર

(૧૨) અ. ૧ શ્લો. ૧૦૮-૧૧૦.

(૧૩) અ. ૧૨ શ્લો. ૯૮, તથા ૧૦૫ તથા ૧૦૬.

(૧૪) અ. ૫ શ્લો. ૧૧૧ / ૧૧૨; અ. ૭ શ્લો. ૧૩૦.

કુવાનેમોટે તળાવો બાંધવાનો, અને ઝાડોની ગેપણી કુવાની ને ચાલ આજસુધી ચાલુ છે. તેવિરે પેહેલી આસા આ ગ્રંથમાં કરી છે એમ લાગે છે.^{૧૫} નગરોવિરે ઠ્ઠા ઘણા ઉદ્દેશ્યો નથી, અને એતીવાડીના મોહોરે ગામમાંના લોકોને ને કાવગકાતુનની, તથા અમ્મતદાર લોકોની જરૂર પડવાનો, તેઓગરી વધારે કાવદા તથા અમ્મતદાર એ પણ આ ગ્રંથમાં નજરે આવતા નથી. નેટલી ગાજવાનોઓ હતી, તેટલીજ માત્ર મોહોટી નગરીઓ હતી એકું મંભવે છે.

ને ધંધાઓવિષે ઉલ્લેખ આપ્યા છે, તે ઉપગ્રથી ઠીકજ સુધ-ધરેલા નોટોને ને વગુની જરૂરીઆત હોય છે તે સર્વ તે વખતે હતી, પરંતુ ઘણીજ સારી હાલતમા આવેલા લોકોને ને બધી જોઈએ તે ન હતી, એકું દેવાય છે. ૨૧નો અને મોનાના દાગીના એ સાધારણ હતા; તથાપિ એ જણ મોનું ધણું નાણુક કામ કરનાર એવા ને નકલીનું કામ કરનાર બીજે કારીગરો, એઓવિષે કહી ઉલ્લેખ નથી. આત્રો કાઠજાં તથા લખતું એ કાજા નેટલી ૫૦-વાડેથી વધી તેટલા દરજ્જાને તે વખતે તે ધણુ કરીતે આવી ન હતી; કાણુ આકાળની વખતે રૂઢોને કરવાને લાયક એવા ને વેપાર કહેવા છે, તેઓમાં આ બે કાજાઓ છે.

પૈસાવિષે વાગવાર ઉલ્લેખ આવ્યો છે; પરંતુ તેની કીમત વ-ગને કુતા હતા, અથવા ટંકરાજમાં નાણુ પાડીને રગવત હતા, તે જણાઈ આવતું નથી. તે વખતે 'પણ' નામે નાણાનું સેવક દેવડ હતું. હાલમા કેટલીએક કોડિઓ એકજ થઈ ઇત્તા, તેઓને આ નામ આપે છે;^{૧૬} ઘણા હવકા ગાખાના નાણાનો ખુરને કુવાસાર કોડિઓ વાપરે છે.

તે વખતે ને જુદી જુદી તરેહના ધાન્યો હતા તેઓનું, તથા મસાલાની જણમો, સુમંધી પદાર્થો તથા પેદા થનારી

(૧૫) અ. ૪ કોડી ૨૬૬.

(૧૬) વરાટકા એટલે કોડી.

૨૦ વરાટકા=૧ કાઠિલી=૧ દમડી.

૪ કાઠિલી=૧ વડુ=૧ પૈસો.

૧૬ વડુ=૧ દમડા=૨ માત્રલી.

૧૬ દમડા=૧ નિબડ=૪ રૂપીઆ. અ. ૬.

વસ્તુઓ, એઓનું જે રીતે વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી આ દેગ સરસ પાકમા આનેનો હતો એવો નિશ્ચય થાય છે, અને આ બધી સ્મૃતિ જોઈ જતા તે વખતના લોક કાળજી વગરના હોઈને તેઓની ચઢતી હતી એવું દેખાય છે. તે અથમા કેડલીક વાતો કહેલી છે જેઓ ઉપરથી તે વખતે ગાંધની મેગ્યોમની હતી એવું દેખાય છે. તે વાતો હજીમુધી કમી થઈ નથી, પરંતુ દાયમા તેઓયરી લોકોએ વગર ઉપદ્રવ થતો નથી; આ વાત છેટેથી જોનાગઓને થઈ શકે એક પણ લાગાનું નથી. એક છતા, આ અથમા દુ ખતા વ વતનિયે જે ઉલ્લેખે વાગ્યા આવા છે, તેઓઉપરથી એનો શકે લાનનાને કાગણ મળે છે કે હા લમા પણ, જે મળો પડીને હિદુમ્યાનમાના નોકોનો ક્યારે ક્યારે સહાર થાય છે, તે, પેહેલાના વખતમા, આગળ પણ જલની જની પડતા હતા.

એગિઆખણડમાના ધાણુડરીને ખરા દેસોમા કેડનાએક લોકોના રોળાઓ જેમ હાનમુગી કરતા કહે છે, તેના તે વખતે હિદુમ્યાનમા હતા, એનો કઈપણ પત્તો મળતો નથી.

પ્રાચીન કાળના ખરા લોકોમા નિસાર દેશના લોકો એ ધણી રીતે હિદુઓના જેવા હતા એવું દેખાય છે, પરંતુ નિમગ દેગમાના નોકોવિષે જે માહિતી આપણને છે તે ધણી થોડી છે, તેમજ તેઓની સાથ સરખાવિએ તો, ખીજા લોકોવિષે કઈપણ વગરે ખુનામો થયે એમ લાગતું નથી.

ત્યારે મનુમૂર્તિની ચના થઈ તે વખતની નજીક નજીકના મુમારના દેસા નામે એક ખુનાની કનિ જીવના હતો. તેણે ખુનાના લોકોનું વર્ણન કીધું છે, તેઓની માથે હિ, નોકોને મગ્યાની લેવું એ કામ મિગરી લોકોની માથે સગ્યાવાના કરતા રોકેડું છે, અને તેમાણે જો જોના જઈએ, તો દુસિઆરી, ખાહા દુરી, તથા સકાર્ક, આ ગુળોમા તે નૂર ખુનાની લોકો કરતા હિદુ લોકો કમ હતા; તથાપિ એ જો લોકોના કાલ તથા ગાંધરીતિ, જેકે દેસોમાના હુનગેની હાલ, ખરા લોકોમા નીરાત મેહેરી એરી જુદિ, અને કાવનામાણે ચલનચલન; એટલી વા તોમા જો જેકે નોકોને સરખાવ્યા તો પૂરતગરના (એટલે હિદુ)

શાસરણ
નિમા

લોકો વધારે સુધરેલા હતા એક ખુલ્લું દેખાય છે. હિંદુઓની અંદરની શિસ્તો યુનાની લોકોના જેટલી નંગલી ન હતીઓ; તેમજ તેઓ પોતાના રાત્રીઓની સાથે જે ગૃહ ચલાવતા હતા તે વધારે દયાભરેલી હતી; તેઓના સાધારણ કામેલિત યુનાની લોકો કરતા ધણીજ વધારે હતી; અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વશ્રવણે તથા તેની પ્રકૃતિવિષે જે જ્ઞાન તેઓને મળ્યું હતું, તેની ગેરાની આપેલા શહેરની ચઢતીમા જે અતિ મોહોટા અકલવાન ધર્મ ગયા તેઓની નજરમા પણ તે ગેરાની આપીત્રાંખીજ આવી હતી. હવે જોવા જતાં, ગ્રીક લોકોનો પહેલા ધણી દેશોમાના લોકોની સાથે ખુલ્લો હતો, તેથી તેઓ જરા મિજલસના મમમા વધારે હુશિઆર થએલા હતા, અને તેઓએ જે જે જ્ઞાન જે જે લોકોની પાસેથી પ્રાચીનકાળમા મેળવ્યું તે તે લખી ગયું છે. હવે, હિંદુઓનો સુધારો એકબીજા વધી ગયો, તેથી તેનું રૂપ અપૂર્વ તથા અસાધારણ થયું; અને તેનેલાંધે હિંદુ લોકોએ આગળ જતા કોઈની મદદવગર પોતાનો સુધારો જે પોતાનીમજે સુધારીને ડાબે દોળને ચઢાવ્યો, તે જોઈતે અન્યએજ લાગે છે. આપ્રમાણે પ્રાચીન કાળમા ખીજ કોઈ પણ લોકોની સાથે ન મળતા હિંદુઓનો જે સુધારો થયો, તે હિંદુ લોકોનું એક દુર્લભ થયું આપવા નહીં તેવિષે સંશય છે; કારણ એઓ સુપ્રસ્થા, તેથી જે ખીજ જ્યાં લોકોની માહિતગારી એઓને હતી તેઓ યકી આપણે એજ થયા એ જોઈતે તેઓ પગદેશી લોકોની રીતો હસકી માનીતે પોતાની રીતને માન આપવા લાગ્યા; એવું થતાં થતાં આખરે જાહાગના લોકોની સુધારણા લઈને તેપ્રમાણે પોતાની હાલત મારી કરવાની તેઓની તાકાદ જાતી રહી, અને તેઓ પોતપોતામાં પણ ફેરફાર કરવેનિ નાખ્યું ધર્મગેતા.

હિંદુલોકોનીકિ- મનુસ્મૃતીમાંથી લીધેલો ઉપગનો મર્મરૂં જોતાં
તત્ત્વિ તથા ત્રણ દિવસવર્ણાયકી નેપા લોકો-થયા.—તેટલા
સ્થિતિ વિષે, ધર્મશાસ્ત્ર નિયમ બાધ્યા છે, અને સૂદો એ
આકરપેરાના તથા નીચ સ્થિતિમાં હતા એવું

(અ) અસ્તિ, એટલે છે, એમને ના, એ વર્ણ વાચક પ્રત્યય છે. તેથી ઈશ્વરનું જે હમેચાંનું હેનાપણ તેજસ્યાય છે, તે સ્થિતિનું નામ, અસ્તિત્વ લા. ૩૦

જણાય છે. એવું છતાં કેટલાંએક નગરોમાં શૂદ્ર રાજ રાજ્ય કરતા હતા, એમ જણાય છે, તથા ત્યાંહાં બ્રાહ્મણોએ રહેવું નહીં એવો ઉપદેશ સ્મૃતીકાં કસ્યો છે; ૧૭ અને "અથા દેશોના દેશો ગુદ્રોથી વમેજા, તથા નાસ્ત્રિકોથી પીડા પામેજા, તથા જેમાં બ્રાહ્મણો નથી," એવા હતા, ૧૮ આ પ્રમાણે વર્ણન છે.

હિમવત ૧૯ તથા વિંધ્યાદ્રિ ૨૦ આ જે પર્વાતની વચ્ચે પૂર્વેસ-મુદ્રધરી પશ્ચિમસમુદ્રમુધી જે દેશ છે, તેમાં ત્રણે દિગ્વર્ણોએ હમેશાં રહેવું એવો હુકમ કીધો છે; ૫૪૭ આ ત્રણ મુખ્ય વર્ણોને આટલાજ મુલકમાં રહેવાની બની હતી તોપણ, જે ગુજરાત યવાને મુસ્લીમ થાય, તો ગુદ્રોએ મગજમાં આવે ત્યાંહાં જવું એવું કહેલું હતું. ૨૧

આ બધી વાતો ઉપરથી, દિગ્વર્ણોના લોકો, એઓ, જે લોકોએ બ્રાહ્મણના મુલકથી આગીને આ દેશ જીતી લીધો, તે હતા; અને જે મૂળના રહેનારા યદન તેઓથી પગાળ્ય પામેજા હતા, તેઓ હાલના શૂદ્રલોકો છે. અને જે શૂદ્રલોકોનાં સ્વતંત્ર થયેગે હતાં તે ઉત્તરદિગ્વિસ્થાનના જે નાહાના નાહાના વિભાગો થયા હતા તેઓમાંથી જે કેટલાંએક નાહાના નાહાના પ્રદેશો હજી મુધી પોતાનું આપઅન્નિઆર્થીપણું સંભાળીને રહ્યા છે, તેઓમા હતા; અને વિંધ્યાદ્રીની પેલીતરફના અથા મુલકને આ ઘોઘીઆ લોકોનો હાથ હજીમુધો લાગ્યો ન હતો, અને તેઓના ધર્મનો પણ તે મુલકમા પ્રવેશ થયો ન હતો; એવો સિદ્ધાન્ત ન કરવો એ વાત અસાધ્ય છે.

હવે એવો મંત્રાવ ઉત્પન્ન થાય છે, કે આ દેશ જીતી લેનારા જે ઉપર કહેલા દિગ્વર્ણો, તેઓ બ્રાહ્મણથી આવ્યા હતા; અથવા આ દેશમાનાજ એક જોતના લોકો હતા; અથવા તેઓ એકાદ દેશી રાજ્યમાંથી એક બાગમાના ધર્મમંધી પંથના લોકો હતા

(૧૭) અ. ૪ શ્લો. ૬૨.

(૧૮) અ. ૮ શ્લો. ૨૨.

(૧૯) એને હિમાવય કહે છે.

(૨૦) એને અણ્ણી એજ નામ છે,

તથા જેવો હિમાવય એ ઉત્તરદિગ્વિ-

સ્થાનની બિચરશીમા છે, તેવો એ

દક્ષિણશીમા છે. આ પર્વતનો પૂર્વ-તરફનો છેડો કોનો છે તેનિયે સ્મૃતિ કરનારના મનમાં અધુરો વિચાર આવ્યો હશે એવું લાગે છે.

(૨૧) અ. ૨ શ્લો. ૨૧—૨૪.

અને તેઓએ પેતાના ખીજા દેશીઓથી વધારે સાત મજબૂતિ
પાધા દુનિઆદારીના કાયદા પોતેજ એવી લીધા? આ સંસારના
વળુ પ્રકાર છે.

સૂર્યોદયની ખીજા લગ્ની વર્ણના લોકોનો એહેલે બાહ્યથી
દેખાઈને જુએ છે, તે આજ દિવસગુની નજરમાં આવવા નેવો
છે; તે ઉપરથી ઉપર ફરેલી વર્ણના લોકો પરદેશમાંથી આવ્યા
છે એવું આપણને લાગે છે, અને હું પણ આ વાત (પ્રાક્ષણો
તથા ક્ષત્રિયો એઓને જેટલી જાણ પડે છે, તેટલી તો) તમામના
અજ્ઞાત રંગો નથી; પણ ખીજા કેટલાંએક વાનો એવી છે, કે
તે આ વાતની માતૃગૃહી વળા તોડી પાડે છે, વાસ્તે તે વાનોનો
આપણે વિચાર કરવો પડે છે; એમણે તે વાતો આગળ કહું છું.

આણ્ડાળોની વર્ણ, એ આણ્ડાળોથી અતિરાવ જુદી છે; એકું
છતાં, આણ્ડાળોની મૂળ પેદારા પ્રાક્ષણ સ્ત્રીથી છે, માટે તેની
મુરત તો મૂળ ખીજા જેની કષ્ટિજી રહેલી નેહાએ; કારણ
આણ્ડાળોની જાત અતિ નીચ છે તેથી પોતાની શિવાય ખીજા
જાતોમાં તેઓથી મજાતું નથી. તે શિવાય ખીજાં એવું કાણુ
છે કે, જો લોકોની આનો જુદીઓ હશે, તથા ધંધા જુદા હશે,
તો તેટલા કાણુઓવાળા પ્રાક્ષણ તથા ગૃહ એઓની વચ્ચે જેટલો
તફાવત છે તેટલા પેદા થઈ શકે; અને હિંદુઓના ધંધા પેઠી
૬૦ પેઠી જુદા જુદા લગાડી આપેલા હોય છે, તેથી તે ફરક
મહિને હાહાકે હાહાકે વધી જાય; એવું થયું એવું છે. ૧૧

મનુસ્મૃતિમાં (તથા મને લાગે છે કે બેઠોમાં પણ) અથવા
અચિત મનુસ્મૃતિની પહેલાના એવા કોઈપણ સંધમાં (હિંદુસ્થાન
શિવાય કાણુ દેશમાં) આ લોકોનો પહેલો વોસ હતો, અથવા
હિંદુસ્થાનની બાહ્યના કોઈપણ દેશના નામો શિવાય તે દેશની

(૨૨) બે પુરવો ભારે સંસારમાં પૂરું ભારે એક દેશમાં હતા, એમ
છતાં, તેઓ પછી જુદે જુદે પંક્તિઓવા તથા તેઓમાંના એક આ-
ચારી એક મારી કમણી પંક્તિઓમાં ચિજાન રહ્યા, તથા મીઠા ને શેરે-
માં પણ દાસદ્રિગેનાં દેશમાં હતાં, નેમ જાણેલા તથા એક એ-
વી, તથા જગા રોજિટ, એવે કેકલે જાહેર રહ્યા એવું થયું હોય તો,
ધોડાં પર્વોમાં તે એવેમાં ફરલે નિશાવત પડે તે જુદા, એકલે જાહેરના
તથાત કેકલેક દાનેમાં આવ્યો.

ખીજ કાઈ પણ માહિતી એઓને હતી, એવો કહી ઉત્તર નથી. આ લોહોની જે દત્તકયાઓ છે, તેઓમા પણ હિમાલય પર્વતની પેલીતરફ જનાવું નથી તથા તે પર્વતમા દેવોનું મહેનાનું મેમાણું છે એવું કહ્યું છે. આ વાત ઉપરથી, હિન્દુ પરંપરામાથી આપ્યા, એમ કેવાને ખાતર આવે છે.

સંસ્કૃત ભાષા તથા પશ્ચિમતરફની (યુરોપીયન વિગેરેમાની) ભાષાઓ એઓનું મૂળ એક છે તે ઉપરથી જે લોકો આ બા પાઓ ખોનતા હતા તેઓનો, કોઈએક વખતે, એકખીજાઓની માથે મન હતો એમા સંક નથી પણ તે અત્યંત ક્ષાહા હતો, તથા ક્યારે હતો, એવિયે તેઉપરથી ઈ કમાન થતો નથી. કંઈ સિત્ત એ મન ધણા પ્રાચીન જાણમા હશે તેથી તે મનવ યત્રી તે વખતના જુદા જુદા લોકોના સ્તિહાસોનીબાબત આપણને ઈ વાંદેશગારી થઈ શક્યે નહીં. કોઈ કહેશે કે આ અમૃત નિગેરેની મૂળ ભાષા એક અપરંપરાથી બને છેકાણે દેનાઈ ગઈ છે, તો આજુ પેટુ અમરુ પોકળ છે એવો ખીજ દાખલા એથી ઉતરુ. કામળ જે દેવો વમાયા તથા જે સાતના દેનાયો થયો તે બેઉનો દેનાનો વર્તમાન થયો નથી પણ પૂર્વથી પશ્ચિમતરફ ચર્ચ ગયો છે. ખીજ જે બાસ હિંદુસ્થાન, ગ્રીમ તથા ઈલી, આ દેગામા દેનાઈ ગઈ, અને ઈરાનુડિયા સિરીઆ તથા અરબિયા, એ (અરબ) દેરાનો જે બાસએ મ્પરાં પણ કીરો નથી, એરી બાસાનું નામ હિન્દુ તે સ્વાહા હયે પાર ?

એ ઉપરથી આ વાત હજીમુરી ગઈ બોલીજ છે. હાલમા સ્વાહા હિંદુઓ મહે છે, તે દેરા સિનાસ હિન્દુ દેગમા તેઓની મેતા હતા, એવું માનનારો ઈ કામળ નથી. આ તેઓની ધણી જુની તનારીઓ, તથા તેઓની તત્કાલે એઓનો જે દેવો છે તે દાયમા આવે છે, તેની અગાડની વખતમા તેઓ કદાચિત્ ખીજા યુવકમા રહેતા હશે આ મન પમ નાકબૂન કવાને કઈ કામળ તેમજ નાજી આનુ નથી.

અપરંપરા હોઈનેજ અથવા બાહ્યથી આવીને જે લોકોએ આ દેરા છલો, તે છતનારી કોમના એ બધા લોકો છે, એનું નોંધિયાગિએ તો એવું દેખાય છે કે હાલના હિંદુ નોકોમાના જે માતિમેર અને જે ખીજ તેઓ આજાએજ વર્મો, એ પૂર્વ

અધાક્ષ ન હોત, (એટલે શાસ્ત્રનો તથા ધર્મનો મુખ્ય અધિકાર તેજ પાદશાહ પામે હોત); અને ત્યાહાંના ધર્માધ્યક્ષોના ખીજ નિયમો ગણીને તેઓને લાભ કરવાની તથા પોતાનાં હોદ્દાને પોતાનો ધંધો શિખવવાની પરવાનગી દોત, તે જોડે હાલ હિંદુ લોકોમાં પરિણામ થયો છે, તેજોજ યુગમાં પણ થયો હોત, એવી કલ્પના કરવી એ સહેજ છે, એમાં કાંઈ મુશ્કેલ નથી.

તે વખતના લોકોમાંની ચાનો તથા ગાજાએ વખતપ્રમાણે કં રેલા કાપતા, એઓનો અંધ ધાપ ત્યાંહાંમુખી ધર્મી કાળ મયો હોત, અને પછી લોકોની વધતી રિયતીમાંના ફેફારોં કરવાને લાગે અથવા શાસ્ત્રીઓના ગાજાદારપોથી ત્યાંહાં જરૂર આવી, ત્યાહાં, તે કાપતા-ઓમાં પોતાનીમેળે કોઈની મમજામુમાં ન આવતા ફેફાર થયા હોત. જુના અંધોના આધારઉપરથી ધર્મશાસ્ત્રના નવા પણ અંધ ઘણા દિવસ થતા ગયા હોત, તથા તે બધાઓ કરવાને ઈશ્વરની આજ્ઞા હતી એવિરેનો સન્દેહ હત્યમ થયો નહીં હશે; પંડુ ચેનટે તે ધર્મશાસ્ત્રના મૂળમુજા કાવમ થઈ ગયાં હશે, ત્યારે જે પાઠગથી ફેફારોં કરવાના તે, મૂળ અંધોઉપર દીકર કરીને, અથવા શાસ્ત્રના અધિકારથી નવા કાવમ પ્રસિદ્ધ કરીને, કચ્છા હશે.

હિંદુ લોકોની રિયતનો છેક પહેલાની મળજો વટારી જઈને પુણ્ય વખત જલપ ત્યાંહાંમુખી, મનુરમૂતિની રચના થઈ ન હતી, એવું બધી રીતે જોતાં જણાય છે.

મનુસ્મૃતીનો ધાટ આલખોએ ધડ્યો આરું જા-
 બ્રાહ્મણલોકો- જાણ છે, એમ છતા, તે જાશે થય તપાસી
 વિષમતક- જોતા તેમાં ત્યાંહાં બ્રાહ્મણોનો સંબંધ આજો છે,
 રિક વાતા ત્યાહાં, જે વિલક્ષ્યા વાનો આપણા મનમાં આવે

છે. પહેલી એ કે, દેવાવસોમાં પૂજા કરવાનું અધિકાર તમા ધર્મ-
 મંથથી સાં પ્રકારના મંત્રાર, એઓને તેઓએ ફેફાર પોડ માન
 રાખ્યું હતુ. હવે, કોઈ પણ નેદીમાં ધર્માધ્યક્ષ એ ખીજ મંસાવી
 લોકો તથા ઈશ્વર એઓની નેદી ફેફારિતી મધ્યસ્થી કરે છે,
 એવું લોકોના મર્મમાં આવાથી તેઓને ખીજ મગે છે; તેમજ
 ઈશ્વરથી પ્રેરણાથી બધાઓ ફેફારે ત્યાં, તથા ખીજ રીતની ક-
 ગાળાજથી તેઓને પુણ્ય મળત મળે છે; એવું જતાં, જો પુણ્ય દિ-
 વસામુખી આ દુનિઆનો અધિકાર મળ્યાથી તે લોકો નિર્ભય થઈને

તેઓએ પોતાનું વજન વધારવાના ઉપાયો ચોક્કસની સુગતી કીધી હોત, તો તે એક જીને વાત યાત; પંચ મનુસ્મૃતિ જેવા ધર્મશાસ્ત્રના જીના અથમાથી, (જે અથની મુખ્ય મતલબ 'શ્રાદ્ધજીની મત્તા મજમૂદ કરીને વધારી એવી છે, તેમાથી) ઉપર કહેવા ઉપાયો કાઢાડી નાખ્યા છે, એ આશ્ચર્ય છે. આ મુસ્તીથી જે પરિણામા થયા તેપણુ દાન પોહોંચાડીને જેવા જેવા છે. પગાર લેને દેવગમા પૂજન કરવાને ગેહેવાનું માન ઓછુ થયાથી, તેવી પૂજન કૃપાધિરે લોકોમા હાલ જે અનાસ્થા નજરે આવે છે, તે મેહેજ ઉત્પન્ન થઈ હશે; પણ એક છતા હજીમુરી બધી વર્ણના લોકોમાં નિયમથી પૂજન કરવાનો જે પાક રહ્યા છે, અને યાત્રાઓમાં, તથા ઉત્સાહોમાં, તથા ખીજી વખતે ઈશ્વરભક્તિથી લોકોમા જે જોસ્મો ઉત્પન્ન થાય છે; એ બેઉ વાતો પણ અજાણ્ય છે.

ખીજી (આ શ્રાદ્ધજીનો) અજાણ્ય વાત એવી છે, કે તેઓના સંમાગના બધા પેહેવાગે કેમ ચલાવવા, તે જેવા એક મઠમા ચલાવતા આવડગે એના કંઈયુ તથા બારીક નજરથી બાધી મુકતા છે. હવે શ્રાદ્ધજીનો સમાજ આટનો મોહોટો, આટલો વિસ્તીર્ણ દેરાબર પસંદ્યો, તથા ખીજા લોકોપ્રમાણે પોતાના કુટુંબોસુદાં તેઓ ગેહેનાગ, તેઓઉપર કોઈ એક મુખ્યની અથવા મહડગીની સત્તા નહી, અને ધર્મમગધી પણ ફરવેના અધિકારની, અથવા તામેદારીની કાઈ ગિસ્ત કરી આપી ન હતી; એથી બધી વાતો છતા, ઉપગના નિયમોની શિસ્ત તેઓમધ્યે કેમ ચાલી, આ નવાઈ સમજી છે. આ શિસ્તનો પેહેલા નશીય ઉપર હવાયો રાખ્યો હતો એવું લાગે છે. પંચ પછી તેનો પૂકપુગવો, ઘણા કારણોએ કચ્છો, તે એ પ્રમાણે—

- (૧) ઈશ્વરી સાસ્ત્રઉપર પ્રથમ બોળા બાનથી રાખેલી જે શક્તિ, તે જે લોકોએ તે સાસ્ત્ર રચ્યું તેઓના વરાજેના પણ મનમા કાળે કરીને ઉત્પન્ન થતી ગઈ હરેકે
- (૨) તેમજ તેઓની નાહાનપણમા શિખવવાની સત્ર કેદ;
- (૩) તેઓના ધર્મમા કહેલાં પ્રાપચિતો, તથા કદાચિત્ તે પ્રાપચિતો અમલમાં લાવાવને રાજના અધિકારની મદદ;
- (૪) તેમજ તે કાયદા જીના યવાથી તેઓવિષે લોકોને ટેવ પડીને તેઓના મનઉપર પેદા થએલી

અસર; આ બધા કાગણોએ તે શિસ્તને ટેકો આપ્યો હતો; પણ પોતાની સત્તા રહેવાનેમાટે આ શિસ્ત રાખવાની જરૂરી છે એની આ લોકોની માહિતગારી, તથા પોતાની બધી વર્ણના માધારણ હિતવિષે ઘણી સત્તા દાઝ (એ દાઝ જેવી શ્રાક્ષણોના દિલમાં છે, તેની કોઈનામાં પણ નહીં હતો,) આ બેઉ કારણોએ તે લોકોની હુશિઆરી વધારે થઈને, ઉપલી શિસ્ત રહેવાને બધાં કારણોકરતાં એ મોહોટું કારણ થઈ હતો.

આટલું કંઠિઆત છતાંપણ, તે શ્રાક્ષણી શિસ્ત હજવે હજવે ધટલી આવી છે. જ્યાંહાં લોકોનાં કારણો મોહોટાં હતાં, અથવા જ્યાંહાં પોતાનું વજન ખોવાનું જેખમ નજરમાં આવવા જેવું ન હતું, ત્યાંહાં પોતાની જાતીના નિષ્કોણરે તેઓનું દુર્લભ થયું છે; તેથી આખરે તેઓના સ્વરૂપની ઓખાઈ ઓછી થઈને તેઓની ગતિ દુખળી થઈ, અને તે ધણંકરીને ખીજી વર્ણના લોકોના હાથમાં ગઈ છે; તે ખીજી વર્ણના લોકો એકલા મળીને ગોરાઈ, બેરાગી, વિગેરે પંથોનો મોહોટો જમાવ થયો છે.

ખણે ખીજો.

મનુસ્મૃતિપછી થએલા ફેરફારો, તથા અર્વાચીન
દાખલા હિંદુ લોકોની સ્થિતિ.

હિંદુ લોકોએ પોતાની ઘણીએક ગાલો જીવીની તેવીજ રાખેલી છે, તેવી ખીજા કોઈપણ લોકોએ રાખ્યાની અમને માહિતી નથી, તથા એઓની ચાલો જોઈતા વગર રહેલી છે તેટલી વખતસુધી ખીજા કોઈની પણ રહી છે એવો લેખ નથી; પરંતુ એવું છે, તોપણ, (મનુસ્મૃતિ ધર્મને પચીસ સૈકા થયા) તેટલી મુદતમાં એઓની સ્થિતિમાં ફેરફારો થયા નથી, એવું કોઈએ સમજવું નહીં. તે ફેરફારો કયા થયા છે તે વર્ણન કરવાની કોસેસ હું હમણાં કરું છું. હવે, તેઓમાં મુસલમાનોયકી કેટલા ફેરફારો થયા તે કલાણા એમ જાણ કરવા એ અસાધ્ય છે, તોપણ, ધર્મ, રીત-બીત, તથા રાજ્યરીતિ, એઓસંબંધી જે લખણો અજીવ સધી ધણું કરીને હિંદુઓમાં છે તેઓનુંજ માત્ર વર્ણન કરીશ. તેમાં જેવો અનુક્રમ મનુસ્મૃતિમાં ધારેલો છે, તેજ રાખીને પેહેલાં કહેલી વર્ણોની હાલની વખતની સ્થિતિ કેવી છે તેના ઇતિહાસનો હમણાં આરંભ કરું છું.

પ્રકરણ પેહેલું

જાતિઓમાં ફેરફાર.

મનુ પછી જે અતિરામ મોહોટા ફેરફારો થયા તે જાતિવિભાગ તથા દરેક જાતિના લોકોના ધંધા, ચાર મુખ્ય વર્ણ-એઓમાં થયા છે; એવા ખીજાં કરામાંપણ ક- માંના ફેરફારો દાખલ થયા નથી એમ કહેવાને અડચણ નથી.

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, તથા કદાચિત્ શૂદ્રવર્ણ પણ હાલની વખતમાં નથી એવું બ્રાહ્મણો કહે છે; પરંતુ જે લોકોવિષે બ્રાહ્મણો આ નિવેડો કરે છે તે લોકો એ કહેકે કેવળ કપૂજ કરે છે એમ નથી.

પોતાની ઉત્પત્તિ શુદ્ધ ક્ષત્રિયોયકી છે એવું શબ્દપુત લોકો અનુ-
મુખી ઉઘાડી રીતે કેહે છે, અને કેટલાંક વેપારી લોકો તેજ-
પ્રમાણે આપણે વેરવોયકી યથા એવું બોલે છે. તથાપિ ઘણું
કરીને ત્યાંહાં ત્યાંહાં શ્રાક્ષણોનું ચાલીને તેઓએ બીજી વર્ણોને
હોયે વેદ લાગવા બીધા નથી, અને સર્વ માણસે કરેલી તથા
ઈશ્વરી વિદ્યા તેઓએ પોતાના ટોળાના હાથમાં રાખી છે.

હવે, શ્રાક્ષણોએ પોતાની મેદી નિર્વિવાદ રાખેલી છે તો પણ
તેઓએ ધાગી વાનોમાં પોતાના ધર્મનેના નિયમો તથા આચારો
જાડી બીધા છે. કેટલીક જાણદોમાં તેઓ પેહેલાં કરતાં ધણી
સખ યથા છે. એનું ઉદાહરણ:—તેઓમાં હાલની વખતમાં
માંરાજક્ષણનો નિગ્રહ છે,^૧ અને નીચ વર્ણસાથે લગ્ન કરવાનો
અટકાવ છે; પરંતુ એઓશિવાય ધણીક વાતોમાં તેઓનો આચાર
ધણી રીતે વધારે દીનો યજ્ઞ છે. તેઓમાં જે ચાર આશ્રમો
હતા છે તથા તે આશ્રમમાં શ્રાક્ષણી, વિરક્ત, (એટલે વાન-
પ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેનારા પુરુષો) તથા યતિ, એઓવિર જે નિ-
યમો રહેલા છે, તે બધા લોકોએ જોડી બીધા છે. હાલમાં
જો કોઈની ઈચ્છામાં આવે તો ઉપર કહેલા ચાર આશ્રમોમાંથી
એકાંદ કબૂલ કરે; પરંતુ પેહેલાં તે ચારે પણ આશ્રમો અનુક્રમે
બધાઓને લેવા પડતા હતા.

હાલમાં, શ્રાક્ષણો ચાકરીમાં રહે છે, તથા તે બધા વેપાર-
ધધાઓમાં મેડેલા નજરે પડે છે. પેહેલાંની રીતપ્રમાણે બીજા
વખત શુભરાત કરનારા એવા બધાઓમાંથી છેક થોડા મળશે;
ઘણા એતીના કામમાં પડેલા નજરે પડે છે; તથા તેઓમાંથી પણ
ઘણા શિવાઈ ચમ્પેલા છે; અને જે ધંધાઓવિર તેઓને ઉ-
ધાડો અટકાવ કર્યો છે, અને જે કાંધા છતાં કહણ શિક્ષાઓ
કહેલી છે, તેઓમાંથી જે અતિ નીચ તે કરવાવિર માત્ર તેઓ
આનાકાની કરે છે, તથા કેટલેક ઠેકાણે તે પણ કરવાવિર
આગળ પાછળ એતા નથી. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં લખ્યું તથા સરકારી

(૧) ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કેટલીક જાણદો ચલતો હતો કે જે
કેટલીક રીતનું માંસ ખાય છે, અને એવી વખતે બધે ઠેકાણે ખોરાક
આચારપ્રમાણે બંધ છે, પરંતુ દક્ષિણમાં એ રીતનો યત્ન કરીકલ થાય
છે, તેથી તે ધેરજા શ્રાક્ષણોએ રીતે રહે.

કામદાજ, એઓમગી ને ગેજગાગે છે, તે ધણુ ડીને દેના તેઓના થયા છે. તે યુનકમા, ગાંધોમા પ્રાનાયકી તે ગામના તનાદીમુરી ઉપર કહેલી જગાઓ તેઓના હાથમા છે તથા હિંદુવર્મશાસ્ત્રો અર્થ દેહેનો એપણુ તેઓ પાસેજ છે; તેનુજ ધર્માધાક્ષપણાનુ ધણુએક કામ તથા ઈજ્જતની મામલનો નિર્ગે પુરકજ જગાઓ (જેઓમા લખવાની તથા ખીજા કારભારની માહિતી જોઈએ છે તે,) તેઓ પાસેજ હોય છે.

ઉત્તરહિંદુથાનમાના જે પ્રેરોમા મોગનોનો ધાગે પક્ષો મુદ્દ થયો હતો, ત્યાહા કુદ્દાસી બાપા વટિવમા આવાયા, સગદારી પ્રામદાજ મુસનમાન તથા કુદ્દાતરે એઓના હાથમા આચ્છુ છે. એજ પ્રારણથી દક્ષિણમા નિજામના મુનુકમા પણ શાહશોનો ગેજગા કાઈક કમી થયો છે, એનુ દોષને પણ, મનુષ્યુતિની વખતે એક. શાહશુ પ્રાના તથા બવા ન્યાયાસારો એનાજ શાહશોના હાથમા તત્વજ્ઞ ગાંધ્યસત્તા હતી તેથી દાક્ષમા ન્યાહા સ્પર્હા સગદારી પ્રામમા ઉરાડી રીતે તેઓનો પ્રેરો વ ધાગે થયો છે, એ નિર્વિનાદ છે.

એપ્રમાણે શાહશોના ધરાનુ વનમુ આ જગતમા રી વેપાર તરફ ગયાથી તેઓનુ ર્મસ રી નજન કઈ કમી થયુ એ સેહે જજ છે, અને તેપ્રમાણે ગગાકામા પ્રદેશમા નો તેઓની વર્મમયવી રાત્તા નહી સગપી થઈ છે, અને તેઓમા જ્યુત્પન (એને કાખિન) થોડા છે, અને તેઓનો વસો હિતેજન પાસુ મગનુ નથી એનુ એક ધણા મોટો વિદ્વાનનુ કેલુ છે કુદ્દાનોના મુદ્દ થઈ લોકો ઉદિરા કરવાના પ્રામમા ગોસાઈ તથા ખીજા પયોના વગાગી નો એઆએ શાહશોનો પડન કેપા જા છે.

એનુ ઉતાપશુ બગાનામા દાનસુરી ખીજા મસાગી લોગે શાહશોને માન આપ છે, અને ધણે મોડજે હાને તેઓનો ધર્મ કો છે ધણુકડીને દેનાયોનુ પૂજારીપણુ તથા ધર્મમા રી મસ્કાગે ચનાના, ગે અશ્વપણુ તેઓનાજ હાથમા છે, અને હિંદુસ્વાનના જકે પ્રદેશમા તેઓનો વર્મમા રી અધિકાર મુગેજ કમી થયો નથી મહાગાદેશમા નો રકા નો અચિત આ પમાણે

(૨) એક સૂત્રનાંત છે પાનું ૬૦ પું નો (તેઓને સંસ્કૃતમા કાપમ્થ કહે છે નાં ૬૦)

છે, તથા ઉત્તરહિંદુસ્થાનના પશ્ચિમતરફના પ્રાન્તોમાં પણ તેમજ હોયો એમ જણાય છે. શ્રાક્ષણ લોકોનો જમાવ, હોલવ, તથા પદવી, એ ત્રણેયી તેઓનું વર્ણન સર્વ ડેકાણે પડે છે; પરંતુ ત્યાં, તથા જ્યાં તેઓની ધર્મગંધો ગ્રાસા પણ ગ્રેની છે ત્યાં, તેઓ ઉપગની ધણુંકરીને બધા લોકોની પ્રીતિ ઉડી ગઈ છે. એ પ્રકાર મુખ્યત્વેકરીને રાજપુત લોકોમાં તથા તેઓથી પણ વિશેષ મગેલા લોકોમાં થયો છે એમ જણાય છે; કારણ તે મગેલા લોકોનું મત લડાઉપણાના યુદ્ધ નેઓમાં હશે તેજ મેનાધિપતિ થવાને યોગ્ય છે એવું છે; તે યુદ્ધોમાં શ્રાક્ષણ આપણાકરતાં ક્રમી એવું તેઓ માને છે; એમ છતાં, શ્રાક્ષણોએ તેઓને એવી કાહાડીને તેઓનાજ દેરામાં રાજસત્તા લીધી, એ અપકાર તેઓ અશ્વસુધી વિસસ્થા નથી.

મનુની વખતે ને છેક છેલ્લેની વૃણું હતી, તે સંકરજાતિ છેક નહીં સરખી થઈને તેની જગ્યાએ, હાલમાં ધણી જાતો થઈ છે, તેઓમાંથી કંઈકીં ખીજી વર્ણના સંકર થઈ થએલી છે, તથા કેટલીએકોની મૂળખીટિકા જગપર સમજાતી નથી. તથાપિ જેવા પેહેલાંની આર વર્ણ પોતાના જોને પાળતી હતી, તેથી વધારે સખીએ પોતાની જાતિઓ ગણે છે; એઓનો અબપેહેવાર કડી થતો નથી, તથા લખતો સંબંધ થતો નથી, તથા ધર્મગંધી મંસ્કાગે પણ એક ડેકાણે થતા નથી. યુદ્ધાની ખાસે એ જાતિઓ વિશેષકરીને પ્રચ્છળ છે એમ ધણું કરીને નથી, તથાપિ તેજા પ્રદેશમાં સુમારે ૧૫૦ જુદી જુદી જાતો છે. ઘણે ડેકાણે એ જાતિ ધૂંધાસાયે મળતી હોય છે; જેમ સોનીઓની એક જાત, સુર્યાગેની, ખીજી, ઇત્યાદિ; એ રીત મનુને મળીને છે, કારણ પ્રતેક મિથ જ્વતિને એક વંશપરંપરાનો ધંધો તેણે કરાવી, એઓએ, ૩-૦ ૩-૦

જાતિના નિયમો અદ્યાપિ સખીએ, પરંતુ મત માને તેમ અમલમાં આવે છે. જે એક હાથ વર્ણના માણસે રસોઈ કઢવા સાઈ કરેલા એકામાં નીચ વર્ણના માણસનો પગ પડયો, તો તે પેહેલા માણસને, ખીજું અમલ મળેવવાનું જો સાધન નહીં હોય તોપણ, તે અમલમાં હાથ ન લાગવનાં તે લાગવું જ કાહાડી નાખશે. જાતિધર્મના એ એકડેસેમારમાં મરણ છે એકું જો ખોલીએ,

તોપણ તેનું જે કુકણ સ્વરૂપ તે બધું સારી રીતે ઉઘાડું થતું નથી. જે સાતિબ્રષ્ટ યાવ છે, તેનો વાગસો જીંગીઉપર પોહોંચતો નથી, અને તે કગાર, કરવાને તથા સાક્ષ આપવાને અધિકારી થતો નથી; શિવાય, તેનો ખાસગી વેહેવાર બધે યાંય છે, તથા લોઢસબંધી હકો પણ તેને મળતા નથી, એવા માણસને તેના બાપના ધરમા પેસવા દેવો નહીં; તેનાં અતિ નજીકના સગાંવાહાલાઓએ પણ તેની સાથે બોલવાઆલવા વિગેરેનો મરંધ ગખવો નહીં; એવી હદ ડોંગેલી છે. ધર્મથકી જે મુખ આ જગતમાં ધવાનું તે, તથા જે આનંદ બીજા લોકમાં મળવાનો તેની આરામ, આ ગેહ તે માણસને નહીં જેવાં યાવ છે. હવે, મોહોટો ગુન્હો કીધા થકી, અથવા ધણા દાહાડા સુધી જ્વલિતના નિયમો તોડ્યાથકી જે કોઈ જ્ઞાતબાહાર થયો હશે તે માત્ર નહીં; પણ આ બંને કારણો બાદ કરીને, એ શિવાય બીજાં કારણોથી જે જ્ઞાત છુટી હશે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કસ્યાથી તે પાછી મળે છે, અને એની જ્ઞાત ફરીથી મિળવાના ઉપાયો ધણા સહેલા હશે એવું દેખાય છે; કાગળ, જ્ઞાતબાહાર થવાના પરિણામો ધણું કરીને જોવામાં આવતા નથી. માહારી દેહેવાની મતયજ એમ છે કે, હાલ પણ લોકોની જ્ઞાત જાય છે, આ જ્ઞાતમાંથી કાગળવગર બાહાર ગુપ્ત બદલ હાલની ટોરટોમાં ગુપ્તસાનીની ફગિયાને પુરુષ થતી નથી એમ નહીં; પરંતુ હું ધણા દાહાડાસુધી હિંદુસ્થાનમાં હતો તેટલી ગુપ્તતામાં મેં જેવું ઉપર વર્ણન કીધું છે તેની હાલતમાં પરંપરા પુરુષ મેં ક્યારે પણ જોયો અથવા એવાવિશે કદી પણ સાંભળ્યું હતું એવું મને સાબતગુ નથી.

હાલની વખતમાં ગુપ્તમોની (એટલે દાસપણ કરનારાઓની) જ્ઞાત નથી; આ ફેરફાર બધા ફેરફારોમાં અતિ મોહોટો છે. દક્ષિણહિંદુસ્થાનમાં અને બીજાં પણ ઠેકાણે કદી જંગમ તથા ગતવટ પ્રદેશોમાં એતીમળથી ગુપ્તમો અગુ મુધી પણ છે; એ કદાચિત્ પ્રાચીન કાળના ગુપ્તોમાંથી બાકી રહેલા હતા; પરંતુ બાકીના ગર્વ પ્રદેશોમાં બધી વર્ણ સ્વતંત્ર છે, એટલે (કોઈ કોઈનો ગુપ્તમ નથી.) કદી કદી લોકોના ધરોમાં ગુપ્તમો છે,

પરંતુ એ દોષથી દેવગની વાતને અપવાદ આવતો નથી; કારણ એ કોઈપણ જ્ઞાતના જોડો દોષને મુસીબતને લીધે ગુનામગીરી પામીલા એવા હોય છે.

જેઓ સોમક ઋદિએ જ્ઞાતિની મૂળપીઠિકા લાવનારા છે, તેઓ એવી તકરાર લે છે કે હાલની વખતમાં શુદ્ધ ગૂઢ એવા કહીં પણ નથી; તથાપિ પુષ્કળ જ્ઞાતના જોડો આ પ્રકારના છે એવું આક્ષેપો પણ કયુપ હો છે. એનું ઉદાહરણ;—સર્વ મુઠા તેજ વર્ણમાંના છે. ગુદનો અરેખો ધંધો એનીનો છે, એવું હાલમાં કેટલાએકોનું મત છે; પરંતુ હાલની વખતમાં તેઓને તેજ હિંદોગની હદ બાંધી આપીએ એમ નથી; પુષ્કળ શિષ્ય પણ થયા છે; તેવાજ કાવત કરીને એક જ્ઞાતના જોડો છે, તેઓ કામકાજમાં, તથા લખવામાં સંધી હરેક વાતમાં આક્ષેપોના સાંભાવાળા છે, એવું તેઓ વિષે આગળ વર્ણન કર્યું છે, તથા તે (નિદાન બંગાળામાંના તો) કેવળ ગૂઢ છે, તથા તેઓનો હાલનો ધંધો પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી પેઢી દર પેઢી ચાલતો આવ્યો છે.

જ્ઞાતિની હદ દ્વારાથી બધા જોડોની સાધારણ હાલતમાં મુદાગનો ફેલાવો થવાને મોહોદી અન્યથા પોહોચી છે, તોપણ જુદા જુદા જોડોને મોહોદી કામો કરવા આટે પુરોષિયન જોડોની વિચારપ્રમાણે જ્ઞાતિનંદ થકી જેટલો અરક્ષાવ થવો જોઈએ તેટલો થયો છે, એવું કહીં નથી, જેમ હિંદુસ્થાનમાં જોડોની હાલતોમાં કેટલાંકો ઓચિતા તથા મોહોદી આશ્ચર્ય લાગવા જેવા થયા છે, તેવા ધર્મીના ખીજ જોઈ પણ જાગમા ધણુંકરીને થએલા નથી. પૂણામાંના ઉદ્યાત ચેરવાની પૂજારીમાં જુદો જુદો વખતે જે મુખ્ય કારજારીઓ હતા, તેઓમાંથી એક આગળ એક દેવજમાં પૂજારી અથવા ગૌરોદેવો, (જે એક કારો નીચે છે) તથા ખીજે મુખ્ય કારજારી, જે એક હતો, અને તે જે

ભગવાડ હતો, સિદ્ધિઆનો મૂળ પુરુષ હજીગિઓ હતો, અને એ અને મૂદ્રો હતા. મહાગામ્ દેગમા ગમ્તે આ નામનું ને મોહોદુ કુળ છે તેમાના પુરુષો પ્રથમ આદ્યશોના મુળના વધા કરતા હતા; પછી તેઓ મોહોદા સગર યવા, અને ચેનટે લ મુકી સગર યવા. એપ્રમાણે જ્યાં પત્નીએ ચેનટે લોગેના ધણા ઉદાહરણો કેરેતા આવડયે. ખાસગી વેલેવાગમા લોકોએ પેતાના વધા બલ્યાના ઉદાહરણો ધણા નજરે પડતા નથી; પરંતુ (ઉક નથી એક કેરેના જર્મિએ તો) યુગોપિયન રીતપ્રમાણે નાટાની નાદાની તસરીગે કાદવાનું કામ ને હિદુમરીગર પ્રથમ કરવા લાગ્યો તે જાતીનો છુટા હતો.

આ દેશમા ગોસાર્જ લોગેના પયો ચાલુ થવા થી એક નની જાત ચાલુ થઈ એક મહીએ તો ગોમાઈ લોગેના ચાલશે એઓમા પુરુષ પયો છે. તેઓ પંથા માના લોકો પોતેના કેમ એમ્કા થવા, તેનિયે આ ગળ ધોકુ વર્ણન કરે જુ પણ તે વર્ણન એ ફક્ત માગ મનમા આવેતો વિચાર છે તે પ્રકાર,—

મનુષ્યતાના નિયમો માણે આદ્યશો, ત્રીજા આશ્રમમા, જગ હમા એનન્તનાગમા તથા પોતાના ગરીગને દણ્ડ રૂપીને નીમ્ને વખત ખગઓ, અને પછી એ યો આશ્રમ લીયો, એગને પછી તે ખરા તાન્તિડ ક્રમોચકી છૂટે છે, અને પછી ઈશ્વરનિયે વિચાર મના થકનાડે વ ત ખગચનાનિયે તે અરિકાગી થાય છે. એ પ્રકારના સંખ્યાસી લોકો, ધર્મમનવી વાત્તિનાં રૂવામાર, ભેગા થતા હયે અને તેઓમાથી નેઓ વચગે વિદ્વાન્ હયે તેઓનુ બોનકુ માભગનામાટે ખીજા લોકો મળતા હયે, અને તે માભગનાગ તે નિહાનોની પડોમમા રહેતા હયે, પણ તેઓમવે કનાજોગ એનો વર્મ મુ ૨૨ થઈને જુદી જુદી રોજિઓ અર્થ નહીં હો હો, હિદુમ્યાનમા આકુ થયુ કિના કેકુ થયુ હયે, તે હો; પરંતુ પ્રાચીન કાગના ઈસ્તી લોગેમા ને પ્રથમ જુદા જુદા ગોસાર્જઓ થઈને પછી મહો થવા, તે આજપ્રમાણે થવા હતા. ઉપર જ્ઞાપ્રમાણે ધર્મનત્તોનિયે ગોવ કનાગ લોકોની સગામા કાગેકરીને આદ્યશોગિનાય ને ખીજા વર્ણને વેદાધ્યાસનો અવિ કાર હતો તેઓમાના ગિઓ આનના લાગ્યા હયે, તથા તેઓમાનો

દરેક પોતપોતાની વર્ણના આજપ્રમાણે સ્વર્નત્ર રહેતો હશે. ને વખતે સિંહ-દરવાદરાદ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો, તે વખતે એ ધર્મસંગંધી પંથો ઉપરની હાજતમાં હતા એમ જણાય છે; પરંતુ તેપેહેવાના યુવાની અંધકગેના ને લેખો છે તેઓઉપરથી એવો તર્ક બાંધનાં આવડે છે, કે હાજમાં પક્ષા બનેલા ગોમાઈ લોકોના જેવા પંથો થયા છે, તેઓની હાજની ગીતની નજીક, ઉપર દશા કુતાં પણ વધારે, એઓની ગતિ થઈ હતી. ઉપરનો દાખતો પૂરો નથી એવું બે આપણે કહિએ, તો ઉપર કહેલા મેજાઓના પયો ક્યારે જુદા જુદા થયા, તથા તેઓમાંના ગિજ્ય લોકો પોતપોતાની જાતિઓના નિયમો ઠોડીને તે તે પંથોના નિયમોને ક્યાથી મળતા લાગ્યા, એવિયે અટકળ કરવાને આપણી પામે ખીજું સાધન નથી. હિંદુલોકોના અંધોમાં જેવા જઈએ તો આવા પંથોની સ્થાપના થવાનો પત્તો ખિરતી રાકના આઠમા મૈદામુધી લાગે છે, તેની પેહેલાંનો યાગ લાગતો નથી; અને ને પંથો હાજની વખતમાં આવે છે તેઓમાંના ચૌદમા મૈદાની પેહેલાંના એવા ધોડાજ છે. કંઈક પંથોમાં અજુમુધી બ્રાહ્મણો માત્ર છે, અને આવા ને પંથો છે તેઓમાંના કંઈક ચોડા પંથો, એ, પેહેલાં કહેલા ને ધર્મસંગંધી વાદવિવાદ કરનારી રાજાઓ તેઓનીજ નકલો છે એવું માનીમું તો આવશે; પરંતુ ગોરાઈ-ઓના પંથોમાં પેકા, એટલે જનો જાતિબેદ નહીંસરખો થાય છે; આ થાણુંદરીને બધા પંથોમાંનો વિત્રલખા ધર્મ છે. બ્રાહ્મણો પેતાનું જનોઈ તોડે છે; ક્ષત્રિય, પૈશ્ય, તથા શૂદ્ર, એઓ પંથોમાં આવ્યા પછી પોતાની જાત છોડે છે, અને તે પંથમાંના ત્રણ લોકો બરાબરીના દરજ્જાના રિખો થાય છે. આ હિંમતી રક્ષાર ચૌદમા મૈદાની આખરીના અથવા પંદરમા નૈકાની અ-નલીના શુભાગમાંગુરુ થયો હશે, એવું વિદ્યાગુરુ વિધ્વાન એવું મત છે. જેવા યુગેપખંડમાંના વેરાગીઓના પંથોમાંના લોકોનું એકમ-ખું રૂપ દેખાય છે, તેવું હિંદુઓનો પંથોનું દેખાતું નથી. તેમજ એને ખીજા લોકો થકી અથવા ખીજા પંથોમાંના લોકો થકી મોગખાવાને, મેહેલી રૂતિ ગમજવો જોગ એવી, દરેક પંથની હિર નિરાનીઓ કંઈ નથી. એજ પ્રમાણે આ જંધી વર્ણને વિદ્યારણ નામ પળું નથી. હવે, બેધા પંથોને સાધારણ રીતે

ગોસાઈ એમ કહે છે, પગ્નુ ખગેખરે જોવા જઈએ તો એ નામ એક પેગમાટેવા પથનુ છે. આ સર્વ લોકો તેઓના પોતાક ઉપગ્રાહી ઓગખાય છે; કાગણુ તેઓના કેટલાક કપડા (ધણુંકમીને પાતડી તથા ધોતણું) મના લાત ગના હોય છે; કેટલાક લોક છેક નાગા કૂતા હોય છે; અને બધાઓએ કઈ પણ સોગન લીરના હોય છે; અને બધા ભીખ લેંછે, પગ્નુ બધાઓ ભીખ માગતા ફરતા નથી.

ઉપર કહે ની વાનો એટલીજ માત્ર સર્વ ગોસાઈઓને લાગુ કરવા જેવી છે; પગ્નુ ઘણુંકરીને પુષ્કળ પયોવિષે ખીજપણુ કહીકે સાત્રાગણુ મિન્હો છે. પ્રત્યેક પથનો જે ગુરુ હોય છે, તેની હાત પ્રમાણે તે પથની હાલત હોય છે; તે ગુરુના મતો તે પથના લોકો પાળે છે, તથા તે જે નિયમોએ ચાલ્યો હયે, તે નિયમો પાળે છે. આવા પયોના પુષ્કળ સ્થાપકોના જીવદા જીવદા ધર્મગમધી મતો પણ સ્થાપના છે; તે કાગણુમાટે ગોસાઈ લોકોના મતો શુદ્ધ હિંદુઓના ધર્મપ્રમાણે એવા જન્વેજ હોય છે. આના પયોમાના લોકોની ગણુ તરીમા પણ ઘણો તફાવત હોય છે; કેટલાક પયોના મતદાયી ચોડાક હોધને એકાવા પ્રવેશમાજ માન હોય છે, અને ખીજાઓના શિષ્યો બધા હિંદુસ્થાનભર પસંદલા હોય છે.

ઘણું કરીને બધા પયોના મઠો છે; તેઓને કોઈ મોઈ ઠેકાણે જમીનો આપેલી છે, તેશિવાય બારિક લોકો ધર્મ કરે છે, તે, તથા ભીખમાથી જે દ્રવ્ય મળે છે તે, આની તેઓને ખીજ પે દાસ છે. ઘણે ઠેકાણે વેપારની પણ પેદામ છે. તે ઘણે ઠેકાણે ઉધાડી રીતે કરે છે, પગ્નુ તેથી વધારે ઠેકાણે જાની રીતે ચાલે છે. આ પ્રત્યેક મઠમા એક ગુખ્ય મહત્ત હોય છે; તે તે બધા પથના લોકોએ અથવા તે પથમાના ખીજા મહત્તોએ પસંદ કરીને નીમનો હોય છે, કેટલેક ઠેકાણે આ મહત્તપણુ વરાપગપરા ચાલે છે, અને એથડી પણ પુષ્કળ ઠેકાણે મહત્ત, પોતાની પાગળ પોતાની ગાદી કોણે ચલાવતી, એ કરાવી ચુકે છે. એક ક્રિયા બે વર્ગોસુડી પરીક્ષા લીધાશિવાય બાહ્યના લોકોને પથમા લેતા નથી. પછી તે નના શિષ્યને એક ગુરુ પોતાનો ચેતો કહેવારો છે, તથા આવા એક એક ગુરુના ખીજા પણ ચેવા ઘણે ઠેકાણે હોય છે, તે બધા શિષ્યો તથા તેઓનો ગુરુ એઓ ઉપર

તે મહત્તા મુખ્ય મહંતનો હુકમ ચાલે છે. બંગાળમાં એક પંથ છે તેમાં એક મહંત પુરુષ તથા ત્રિઓ રહી રહે છે; પશ્ચિમ તેઓએ શુદ્ધ ગૃહેવાસિયે કહ્યું સોગન લીધેલા હોય છે.

પ્રજ્ઞા ગોમાંઈ લોકોના મહો છતાં પણ તેઓ પોતાનો ધર્મ કરીને જયો આવગદા બાઝતા કરીને ગમાયે છે, તથા બીજા માગીને પોતાનું શુભચાન કરે છે; ખીજા કંઈક ગોમાંઈ છે કે જામારા મુધી કરતા હોય છે. તેઓમાંના કેટલાએક, એવા હોઈને પણ મહંતોના હુકમમાં ચાલે છે, તથા ખીજા છે કે સ્વતંત્ર હોય છે, તથા એ ખીજા પ્રકારના ગોમાંઈ મરજીમાં આવે તે નિયમો પ્રમાણે ચાલે છે. પશ્ચિમ આ ચેવરની જાતીના ગોમાંઈઓમધ્યે કેટલાએક અતિરાય વિચ્છા સાધુ હોય છે; તેઓમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને એવા હોય છે, કે તે છે કે જંગલના મધ્યભાગે જઈને માણસમાનથી છે કે જુદા ગૃહે છે; જો કોઈ ધર્મ કરનાર પુરુષે તેઓની તજવીજ રાખી નહીં, તો તેઓ દુકાળમાં પડે છે, અને તેવા જંગલી તથા એકાન્ત જગ્યાઓમાં જો નારાકારક પશુઓ માત્ર ગૃહે છે તેઓમધ્યે તેઓને વધારે ખીજા હોય છે.^૧

અતિ કહણ પ્રતિષ્ઠાઓ ચોડાકજ પંથોમાં હોય છે. ગોમાંઈ લોકોમાં દેવજે જયું, અપવામ કરવો, જાગરણ કરવું, અથવા પુ. ગોપખાણમાના વેરાગીઓની પેઠે ખીજા કંઈ વિધિ કરવી, એ કંઈ નથી. કેટલાએકોએ એકવા રહેવું એવી હદ હોય છે; પશ્ચિમ ખીજા પ્રજ્ઞા લોકો છતર સંસારી લોકોમાંથી લગ્ન કરીને પોતાના હુકમમાં ગૃહેવાસિયે પોતાના સંપ્રદાયી લોકોને છૂટા આપે છે. એક પંથના લોકો કેવલ બાળકુળની ભક્તિ કરનારા છે. તેઓનું મત એવું છે, કે, જ્યાં પોપાક વાપવવા તથા મિટાજ આવું. તથા બધી ગીતની નિરપકારી-એજા મોરવી, એ પોતાનો ધર્મ છે, અને આ મતથી તેઓની પ્રમાણરે કમી ન થતાં તેઓના સિંચસમ્પ્રદાયી લોકોમાં તેઓનું રજાન એહ છે, તથા તેઓનાં જો ધર્મમંજીથી કરજી જન કરવાના હિલદાર વિચાર

(૧) વાડે ગાહેને એક ગ્રંથ કહ્યો છે, તેમાં તે લખે છે કે, સાગર તામે એક બીજામાં એક કેડાણે તજ મહિનામાં આ પ્રકારના છ વેરાગીઓ વાવે, જો એકી લીંચા એવી પ્રજ્ઞા અને મળી જતી.

તેઓપ્રમાણે આચાર કરવાના સાધનો, તેઓના શિશ્યસમ્પ્રદાયી લોકો તેઓને બગ્પૂર મળતી આવે છે.

કેટલાક પયો છે, તે, ઉપર કહેવા રોગના પયથક્રી ધણા જુદા છે. ઉદાહરણ,—કેટલાક પયોમાના લોકો પોતાના એક કિંવા બેપણ ટાય ઊંચા હબા ધરે છે, તે રોગટે નિર્જીવ થઇને તેવાજ થઈ ગે છે, અને તેઓના નખો હાથમાથી કુટીને બાહાર પડે છે; તેમજ ખીજ કેટલાક છગીઓના ખીજાના કડીને તેઓનીજ ઉપર સુઈગે છે; તેમજ કેટલાક રાપથ લેઈને છેક મુગા ગે છે; તથા ખીજ વળી ખીજ પ્રકારના મનમા આવે તેના ફેહદંડ કરી લે છે.

થોડાક ગોસાર્લોકો બધી રીતની ગવગી તથા અપવિત્રતા કરી દેખાડે છે, અને પોતાના દેખાનથી લોકોને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરીને અથવા પોતાના અનયનોમા છરીઓ ભોંકીને લોકો પામેથી જીલને ભીખ લે છે.

ઉપર મહા પ્રમાણે કેટલાક લોકો નાગા ફેરે છે, તથા ધણા ગોમાર્લો ધણુકરીને બધુ અગ ઉગાક મુકે છે. આ રીતના ટેનાક ગોસાર્લો છે તેઓને નાગા કેહે છે,—તે શિપાઈગિરીની ચાકરી ફેરે છે, તથા કેટલેક કેકાણુ હજારો હોય છે એઓના સરાદાગે એઓમાનાજ હોય છે.

પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાસાર અમે હથિઆર પગડીએ ટેએ એવુ એ લોકો કેહેતા નથી; પગુ ડોઈ પણ ગળાએ તે ઓને પગાર આપ્યો હોય તો તેની ચાકરી ફેરે છે. તે ધણુ કરીને આક્રમ સ્વભાવના તથા દુર્બંસની ટોય છે, પાગુ તેઓ મોહોગ જીરસાએ લહે છે એવી તેઓની પ્રખ્યાતિ છે. તેઓના રાખ ઓળેના નાગા અવધનો, તેઓની મોટોટી રાખેથી દાદિઓ, અને જટા પાનેના તથા સુકિતએ વચારીને જેડાની ચારે તરફ સુધીને આવેના મોટલા, એ બધા મળીને તે લદ્દાયે ગોસાર્લો મોહોટા અમહારિક દેખાડે છે. જ્યારે જેઓ કોઈની ચાકરીમા નથી ટોતા, ત્યારે તેઓના મોહોટા યેળા મળીને મુલક સુદતા તથા દ્રવ્ય વસૂન કરતા એવા તેઓ બટ તા ફેરે છે, એ વાત જાણે છે. પેહેનાની કાગડીતોમા આવા સુદાર લોકોએ ક્ષિટિગ લોકોના ગ નથ ઉપર અનેક દલા કર્યા હતા.

ઉપર કહેલાં ટોળા શિવાય, અથવા લઠાર્જની વખતે જમાવ થાય છે તેઓ શિવાય પણ, તે હથિઆગ્રબંધ ગોસાધિનોટો ક્યારે ક્યારે પ્રબળ એકઠા મળે છે, અને આ પ્રમાણે એકબીજાથી ઉલટા પંથોના મોહોટા મળા એક ઢેકાણું મળ્યાથી મોહોટી મારા-મારીના પ્રસંગો બની આવ્યા છે. ૪૦ સં ૧૭૬૦ માં હરિ દ્વારમાં મોટોટી જવાની વખતે શિવના નાગા તથા વિશ્વના નાગા એઓનો એક નાહાનો સરખો પ્રગળ થયો, અથવા લઠાર્જ થઈ એક પણ જો બોલીએ તો ધણું કરીને માનશે. તે વખતે ૧૮,૦૦૦ લોકો ગણજૂમી ઉપર મરણ પામ્યા એવું ત્યાં કહેતા હતા. એ કહેલી ગમ્યા વિલક્ષણ અતિરાયોજિતએ વધારેલી હશે, એમાં શક નથી, પણ તે લઠાર્જના કેટલા લોક હતા એવિયેનો તે ઉપરથી કંઈપણ અડસટો ક્રૂતા આવડે છે.

એક પ્રકારના સૈવ ગોસાધિ છે, તેઓ યોગી હોય છે (પ્રકરણ ૫ મુ જો) તેઓ ધ્યાન, પ્રાણાયામ, તથા બીજા ઢોંગો કરીને, સાધુત્વતાઈ મળવવાની મહેનત કરે છે. આ પંથમાના જેઓ અતિ નીચ છે, તેઓ સૃષ્ટિના નિયમોની વિરુદ્ધ ચમત્કારો પોતે કરી દેખાડવાનો ઝોળ ધારે છે, અને કેટલાક તો ઉધાડી રીતે ગારડીપણાનો વધો કરીને માફક તથા કંઈ વગાડવાના વાજાં લેઈને સુલકુબર ફરે છે, અને ગારડથી તથા હાથમા-લાકીની બીજી સુકિતએ લોકોના મન ગ્રિયે છે. બીજા એક પ્રકારના ગોસાધિ છે, તે એઓયકી ચમત્કારિક છે. તે પોતે મો-હોટા બાવિક બહત છેએ એમ કહેવગાયે છે; અને, પૈસાસાઈ નહીં પણ પોતે મોહોટા પ્રબળતાનું એવી પોતાની કીર્તિ થવી માટે, ઇશ્વરના ચલાવે છે. તેઓમાં કેટલાક છે, જે પ્રબળ મિ-નિરોસુધી જ મીન થકી તણ હાથ-સુધીની ઉચાઈ ઉપર અત-રિક્ષ મેરે છે. તેઓની હાથેજોની પોરનો બાગ એક પાખાવાળી લાકડીઉપર બાગ લીધા વગર સુકોતો હોય છે, અને તેઓને દે-ખાઈતો આધાર તેટલો જ હોય છે. અને તેઓના આગળ

(અ) ૬ મું ઢોંગો, ભા. ૩૦

(વ) ૪ મું ઢોંગો મળી જવાની રાખત ભા. ૩

(ક) ૧ મું નિરોસુધી ૨૬ મું, ભા. ૬૦

માળા ફેરવવાના કામમાં યુથાએલાં હોય છે. એ શી ક્રિયક્રિયાએ એમ બેશી રહે છે તે અશુભધી ઉધાતું માલમ પડ્યું નથી.

ગોસાઈ લોકોમાં કેટલાક યોગ વિદ્વાન છે, અથવા કેટલાક ધર્મપણ ગયા છે; કેટલાક, ગ્રીતીએ ચાલનારા, નિરપદ્રવી, તથા પોતાના ધર્મપ્રમાણે ચાલનારા છે; તથા ધણા નિર્વજ્જ, તથા ત્રાસદાયક ભિખારી અને કોડીના માલ, એવા બધી રીતની અગણ ચાલના લોકો પણ એઓમાં છે; તથા આ પંથોમાં આ જમુ પછીને ભટકતા ફરવાનું મેળ છે તેને લીધે તેઓ એવા પંથોમાં ગએલા છે. સાચારણ રીતે જોવા જઈએ તો, વિષયના જે ભક્તો છે તે ધણા પ્રતિષ્ઠિત છે, અને વેગાગીઓમાં જેટલા 'દાગો ઉપજવનારા' ગુણો છે તેઓથી શિવભક્ત વેગાગીઓ અનિરાધ નિરાધેવા છે, આ ગોમાર્ગ લોકોની ચાનો જેમ જેમ વધારે મનમાને તેની અગત્ય હોયછે, તેમ તેમ લોકોમાં તેમનું માન ઘટતું જાય છે; એ ઉપરથી હિંદુ લોકોની સાગસારજીવિની તારીફ કરી શકે.

કેટલાએક વૈજ્ઞાન પધીઓ પોતાના ગોસાઈ ગુરુઓને જે માન આપે છે, તે કેટલું છે, એ જો કહીએ તો કોઈને સાચુ લાગશે નહીં. અમાલામાં પોતાના ગરુનું માન ઈશ્વરકરતાં પણ વધારે તથા તેનો સત્કાર ઈશ્વરથી વધારે કરવો યોગ્ય છે એવું કેટલાએક લોકો માને છે.

હિંદુધર્મમાં બધાઓનો સાચારણ ઉપરી એવો કોઈ નથી; તેને લીધે પુષ્કળ પંથોનો અનેમસ્ત ધણો દીનો પડ્યો છે; એકલોકોલ વેરાગી તથા યોગી એઓમાં કુંઈજ નિયમ રહ્યો નથી; અને લઈનેના નાગા ગોસાઈ લોકોના જેના મેળા હોય છે, તેવા એકાધદ લોકોના ટોળા એકકા યા છે.^૯

(૮) ખ્રિસ્તી લોકોમાંના ગોસાઈઓના પંથોમાં કેટલીએક વખતે એજ પ્રમાણે દીનાઈ થતી હતી, તેથી તેઓના જે ગુણ્ય ધર્માધ્યક્ષ પોપ તેને તથા બીજાઓએ, અંદોમસ્ત કરતા માટે, તેઓનાં ટોળાઓના કારભારમાં હાથ નાખતો પડતો હતો.

ખ્રિસ્તી ધર્મની અપ્પવીમાં સાચારણ નામાના જે ગોસાઈઓ હતા, તેઓના મંદે ન હતા, તથા તેઓના ઊપર કોઈની હુકમ ન હતી, તેઓ આખો દેશ ભ્રમતા, બીજા આગીને પેનું પૂરું કરતા, અને

પ્રકરણ બીજું.

રાજ્યરીતમાં ફેરફારો.

મનુષ્યે જે ગાંધરીત વર્ણવેલી છે, તેમાં, અને અર્વાચીન કાળના હિંદુઓની રાજ્યરીતમાં, તફાવત છે. એ તફાવત જાણી-નેધને ફેરફાર કરવા થકી વધારે ચર્ચાએ એમ નથી; પરંતુ તે પ્રાચીન રમૂતિકારે જે પદ્ધતિ શિસ્તવાર ધાલી લીધી હતી તે ઢિલી પડવા થકી એમ થયું છે, અને એમ પણ દેખાય છે, કે મનુની શિસ્ત પ્રમાણે બધો ખરાખર વહિવટ એવો કદામિત્ કોઈ પણ રાજ્યમાં કદીપણ ચાલુ ન હતો.

પેહેલાં પ્રમાણે અમુકજ પ્રધાન તથા નિયમિત મંત્રિઓની સભા, એ હાલના ગભાઓગામે હતી નથી. તેઓને આવેજે તેના હાથનીચે જુદા જુદા ખાતાના કારભાર મુખ્યો હોય છે, તેઓને તથા પોતાના મુખ્ય પ્રધાનને જે વાતો પ્રત્યેક પ્રધાનના પોતાનાજ ખાતાવિષે હોય છે તેઓવિષે તે વખતપ્રમાણે મગ્યેહત પુછે છે.

દરાઆમાધિપતિ, રાતઆમાધિપતિ, તથા સહ-દરના મહમૂની સ્વઆમાધિપતિ, એવા જે દેરાના મહસૂલી વિ- નિભાગો. ભાગો મનુસ્મૃતિમાં કહેવા છે,^૧ તેઓની યોડી યોડી નિશાનીઓ અજુમુધી મગે છે, તથા તે ઘણું કરીને દક્ષિણમાં જોવામાં આવે છે; હવે એ બધા વિભાગો જોવાના તેવાજ ગદ્દા છે એમ નથી; પરંતુ તેઓમાંથી પરગણા નામે જે વિભાગ ગહેજો છે તે ઘણું કરીને પેહેલાંના પ્રમાણેજ છે, અને તે મો ગામોના અધિકારીના મુલકને મળતો છે. તે તે દેરાના વિભાગોમાં પેહેલાંની શિક્ષામાંના અમલદારો પણ અદ્યાપિ

(૧) મહમૂની જોરની હકીકતારિયે જે ટીપા ધાનસાની તેઓમાંની ઘણી ટીપા લાંબી છે. અને આ વિષય ગાંધાજી રીતે સમજવાને તેનું કંઈ કારણ નથી; એમને જે તે પૂરવણી અંક પમાં દાખલ કરીને, તેઓને ત્યાંકો ત્યાંકો ખત હતા, ત્યાંકો ત્યાંકો મૂળ અથમાં અ, બ, ક, ડ, ઇત્યાદિ સંકેતી અક્ષરો ધાળ્યા છે.

ગણેલા છે, તથા તેઓને જમીનો તથા ફેરફાર હજો મળે છે, પરંતુ હમણાં સરકારના અંગેજીસનો ઈંઈ કારણે તેઓ પામે નથી, જમીનસંમંધી રકતર ગાજવાનું કામ માત્ર તેઓ પામે છે (અ). મુઝમ્મનોએ દેગ છતી લીધા પછી એ અમમતદારો ગદ પડ્યા એવી લોકો માધાગળ અટકળ કરે છે; પરંતુ જેમ હિંદુઓની બધી વાતો વંશપંચગ આવે છે, તે પ્રમાણે એ ઓલોદ પછી વંશપંચરાના થઈ ગયા, અને વાગોમાં પેઢેમાઈ જવાને લાપક થયા; તેથી જે કાગળોનેમાટે એ ઓલોદ (આ કીધા હતા તેઓ પાગ પાડવામાટે એ ઉપરોગી પડ્યે નહીં એક બધા હિંદુ તથા મુસલમાન ગાજઓને લાગીને પોતાને ભગેમો આવે એવા પોતે પગદ કીચલા અમમતદારો તેઓની જગાએ નીમવાની જરૂરીયાત તેઓના ધ્યાનમાં આવી હશે.

હાલની વખતમા હિંદુઓના પછી મુસલમાન વિભાગો ધધને ના હાના મોહોદા ગભ્યો થયાં છે, અને જેવી જરૂર પડે છે, તેવા તેઓના પછી ફરીથી વિભાગો કરે છે. ગભ્યમાંના મુખ્ય પ્રાન્તોના મુમેદારો ગાજ નીમે છે, તથા પ્રત્યેક મુમેદાર પોતાના હાથનીચેના પ્રદેસોના મુતાલિફો (ઈઆને ડેપુટીઓ) નીમે છે.

હાલ કાગળાના બધા ખાતા એક મુમેદારનેજ હસ્તક હોય છે; મનુની વખતે જેવા લગ્નરી વિભાગો હતા, તેવા હાલમા નથી, અને ઇનમાફની કોર્ટો, જો હોય તો, ગભ્યાનીમા આવે છે, ખાકી કહી નથી.

એટલા બધા ફેરફારો થયા તેઓમાં ગામકીઓની જોડી ને તેથીજ મહેલીઓ છે. એ ગામકીઓ એ મહેલીઓ કમી છે; એઓયકી હિંદુસ્થાનમાના અતિ મોહોદાનો ફેરફારો મડ બનેલા છે.

જે નોંહાની મોહોદી નિર્વચિતે કંમાર્માં બોડોનો ગામકીઓની એક ગંમાજ મહે છે, તે જઓને ગામકી ફહીએ-
કીકત નેતની હેરા બગેજ કરી આપેલી હોય છે, તથા તેઓવિષે લોક મોહોદી બગજકિતએ યપેલા હોય છે. ગામકી ઓમાર્ગ પ્રકારની જમીનો હોય છે; ફેરફારો જમીનો વા પેતરની હોય છે; ફેરફારો પડતા મુદેલી હોય છે; ફેરફારો પોષિતરફની નેવી હોધને પછી તેમા કરી હજીયુધી પોષ પછી

ન કીયેલો એવી હોય છે; તથા કેટલીએકોમાં કંઈ ઉત્પન્ન થવાનું નહીં એવી હોય છે, બંરી જમીનના કડકા પાડેલા હોય છે, અને જેમ બંરી ગામડીની હદો તળવીજથી ડેગેલી હોય છે, તેજ ખમાણું આ કડકાઓની પણ હોય છે; અને દેક જમીનનું નામ, તેનો મગદૂર, તેનું ફેવફલ, તથા તેનો માલિક, એઓની નોંધણી ગામડીના દફતરમાં તફ્તીય સિજે હોય છે. બધી ગામડીઓના લોકો પોતપોતાના ગામોની હદોમાં એકઠા થાય છે; હિંદુસ્થાનના પુષ્કળ બાગોમાં આ ગામોને ઢોઢો હોય છે, અથવા તે ગામડા ઓને આધારનેનાસ્તે એક નજીક નાહાની સરખી ગદી અથવા બાનાકિલો હોય છે.

પ્રત્યેક ગામડી પોતપોતાનો અગ્નનો કાગળાગ ચલાવે છે; જે મહસૂબ સરકારને આપવું હોય ગામડીઓના છે તે ગામમાંના લોકોપામેથી વસૂલ કરે છે, અને ઉમેો. તે પૂરૂ ભરી આપવાનું જોખમ બધી ગામડીને માયે હોય છે. ગામની હદોમાંના ચુન્દેગાર લોકોનો બદોબસ્ત ગામડીના તરફથી થાય છે, તથા તે હદોમાં જઈ માલ ચોરાઈ જાય તો તેની જવાબદારી ગામડીના માયાઉપર હોય છે. ના હાના ચુન્દામદલ શિક્ષા કરવી, અને ઢોધપણું કજીઆનો પેહેને નિવેડો કરવો એટલી બાગદોમાં ગામમાંના લોકોનો ઈનસાફ ગામડીના તરફથી થાય છે.

ગામના કોમે તથા દેનગો દુરસ્ત કરવા, ગામસમવી હોમ તથા ધર્માદાય એઓનો અર્થ ચલાવનો, તથા તેમજ ઉત્સાહોની વખતે કંઈ ધર્મસમધી ક્રિયાઓ કરવાને તથા કંઈગમત કરવાને જે ખગચ લાગે તે કરવો, એ ગામમાંના બંરા ખગચો કરવાનેમાટે પેમો બેગો કરનાસાર ગામડીના તરફથી લોકોઉપર લાગો ખેસે છે.

ગામડીના ઉપર કહેલા સરખા કામો, તથા ગામના લોકોની હાલતને લાવક એવા જીવન નાના પ્રકારના કામો, એ કરવાને જોલા જરૂર હોવા જોઈએ તેટલી ગામડીપામે અમ્મલદાગે હોય છે. એ ગામડીનો એંદર ખટતો મગ્દારનો છેક હકુમતમાં હોય છે, તથાપિ ધણે પ્રકારે તેના જર્જર તો, પ્રત્યેક ગામડી, એ એક સાર બનાવેલું લોકસચાક રાજ્યજ છે, તથા એ પોતેજ પૂરે પૂરે લોકોની સચામાં હોઈને તેને બાહારના સાધનોની જરૂર નથી.

રાખેલા છે, તથા તેઓને જમીનો તથા ફેરજાક હક્કો મળે છે; પરંતુ હમણાં સરકારના અંગેજીઓને કંઈ કારણો તેઓ પામે નથી, જમીનમંત્રી દક્તર ગાજવાનું કામ માત્ર તેઓ પામે છે (અ), સુમત્રમાનોએ દેશ છૂટી લીધા પછી એ અમ્મનદાગે ૨૬ પડ્યા એવી લોકો માધારણ અટકળ કરે છે; પરંતુ જેમ હિંદુઓની બધી વાતો વંશપરંપરા આવે છે, તે પ્રમાણે એ ઓહોદા પણ વંશપરંપરાના યર્ષ ગયા, અને વાગોમાં પેહેચાઈ જવાને લાયક થયા; તેથી જે કારણોનેમાટે એ ઓહોદા લેવા કીધા હતા તેઓ પાર પાડવામાટે એ ઉપરોગી પડશે નહીં એવું બધા હિંદુ તથા સુમત્રમાન ગાજીઓને લાગીને પાતાને ભગેગો આવે એવા પોતે પમંદ કીએલા અમ્મનદાગે તેઓની જગ્યાએ નીમવાની જરૂરીયાત તેઓના ધ્યાનમાં આવી હશે.

હાલની વખતમાં હિંદુઓના પણ મુશ્કેલી વિભાગો ઘણે ના-હાનાં મોહોટાં રાખ્યા થયાં છે, અને જેવી જરૂર પડે છે, તેવા તેઓના પણ ફરીથી વિભાગો કરે છે. ગાજીમાંના સુખ્ય પ્રાન્તોના મુમેદાગે ગાજી નીમે છે, તથા પ્રત્યેક મુમેદાર પોતાના હાથનીએના પ્રદેશોના સુતાલિટો (ઈઆને ડેપુટીઓ) નીમે છે.

હાલ કારણોના બધા ખાતાં એક મુમેદારનેજ હસ્તક હોય છે; મનુની વખતે જેવા લગ્નકરી વિભાગો હતા, તેવા હાલમાં નથી, અને ઇનસાફની કોર્ટો, જો હોય તો, ગાજીમાંના માત્ર છે, બાકી કહીં નથી.

એટલા બધા ફેરફારો થયા તેઓમાં ગામકીઓમાં જે રી ને તેવીજ રહેલીઓ છે. એ ગામકીઓમાં ગામનાથી કમ્પો છે; એઓયકી હિંદુસ્થાનમાના અનિર્ણયિત હોય ન હોય તેની ધડા બનેલા છે.

જે ગામકીઓમાં મોટે દીર્ઘનિર્ણયિતે એઓમાં લોકોનો ગામકીઓની એક ગેંગાજ રહે છે, તે જગ્યાને ગામકી કહીએ. તેની હોદ્દા બનેલર ડગરી આપેલી હોય છે, તથા તેઓવિષે લોક મોહેદી બગબકિતએ સપેલા હોય છે. ગામકીઓમાં ગામ પ્રતારની જમીનો હોય છે; ફેરથીએક જમીનો વાવેતરનીએ હોય છે; ફેરથીએકેપડતર મુદેલી હોય છે; ફેરથીએક ચોવેતરનીએ હોય છે; તેની ટોચને પણ તેમાં કહી હજીસુધી પોત્ત પણ

ન કીચેયો એવી હોય છે; તથા કેટલીએકોમાં કંઈ ઉત્પન્ન થવાનું નહીં એવી હોય છે, બધી જમીનના કડકા પાડેલા હોય છે, અને જેમ બધી ગામકીની હદો તજવીજથી ઠેરવેલી હોય છે, તેજ-ગામણું આ કડકાઓની પણ હોય છે; અને દરેક જમીનનું નામ, તેનો મગદૂર, તેનું કોવરૂલ, તથા તેનો માલિક, એઓની નોંધણી ગામકીના દફતરમાં તફસીલ સિમે હોય છે. બધી ગામકીઓના લોકો પોતપોતાનાં ગામોની હદોમાં એકઠા થાય છે; હિંદુસ્થાનના પુષ્કળ બાગોમાં આ ગામોને ઢોઢો હોય છે, અથવા તે ગામડા ઓને આધારનેવારે એક નજીક નાહાની સરખી ગદી અથવા ખાખાકિયો હોય છે.

પ્રત્યેક ગામકી પોતપોતાનો અંદરનો કારભાર ચલાવે છે; જે મહસૂબ સરકારને આપતું હોય ગામકીઓના છે તે ગામમાંના લોકોપામેથી વસૂલ કરે છે, અને ઉપજો. તે પૂરું જમી આપનાનું જોખમ બધી ગામકીને માથે હોય છે. ગામની હદોમાંના ગુન્હેગાર લોકોનો ખંદોબસ્ત ગામકીના તરફથી થાય છે, તથા તે હદોમાં કંઈ માલ ચોરાઈ જાય તો તેની જવાબદારી ગામકીના માથાઉપર હોય છે. નાહાના ગુન્હામદલ શિક્ષા કરવી, અને ઢોધપિણુ કજીઆનો પેહેને નિવેડો કરવો એટલી બાબતોમાં ગામમાંના લોકોનો ઈનસાફ ગામકીના તરફથી થાય છે.

ગામના ઢોઢો તથા દેવગો દુરસ્ત કરવા, ગામસમઘી હોમ તથા ધર્માદાય એઓનો ખર્ચ ચલાવવો, તથા તેમજ ઉત્સાહોની વખતે કંઈ ધર્મસમઘી ક્રિયાઓ કરવાને તથા કર્તવ્યમત કરવાને જે ખર્ચ લાગે તે કરવો, એ ગામમાંના બધા ખર્ચો કરવાનેમાટે પૈસો એગો કરવાસાથે ગામકીના તરફથી લેઢોઉપર લાગો ખસે છે.

ગામકીના ઉપર કહેલા સઘળા કામો, તથા ગામના લોકોની હાલતને લાયક એવા ખીજ નાના પ્રકારના કામો, એ કરવાને જેટલા જરૂર હોવા જોઈએ તેટલી ગામકીપામે અમમલદારો હોય છે. એ ગામકીનો એંદર ખટનો સરકારનો છેક હકુમતમાં હોય છે, તથાપિ ઘણું પ્રકારે જોવા જઈએ તો, પ્રત્યેક ગામકી, એ એક સારું બનાવેલું લોકસત્તાક રાજ્યજ છે, તથા એ પોતેજ પૂરે પૂરે લોકોની સવામા હોઈને તેને બાહારના સાધનોની જરૂર નથી.

આ ગામડીઓની સ્વતંત્રતા તથા તેની સાથેના હક્કો, એ રાજાઓએ ધણી વખત તોડ્યા છે, તથાપિ કોઈએપણુ એ છેક નાકબૂત્ર કીધા નથી. ગજા જીલમી હોય, તો એઓની મદદથી એમનો કંઈપણ ખચાવ થાય છે, અને વખતે જ્યારે બધા દેશોમાંનાં રાજ્યોનો નારા થાય છે, ત્યારેપણુ ગામડીઓની હક્કોમાં કંઈપણ બદોબસ રહે છે.

સરચાર્જસમેટકાકર એનો એક લેખ છે, તેમાંથી નીચે લખેલો ફકરો ઉતારી લીજો છે; કારણ તેની આપમાં વજનદારી હોઈને, લોકોમાં તે પ્રશ્નના બોલવાનું વજન પણ છે. તે એવું રહે છે કે;—“પ્રત્યેક ગામના લોકોનો જે સમુદાય તે નાહાનું મરખું લોકમત્સારાજ્ય છે; તેઓને જે કંઈ જોઈએ, તે ઘણું કરીને તેઓમાં પોતપોતામાં હોય છે, અને, બાહ્યના સખચોના તાબામાં તેઓ ઘણું કરીને રહેતા નથી. જ્યાંહાં ખીજે કોઈ બંધોબસ ટકતો નથી, ત્યાંહાં એ સમુદાયો રહે છે એમ જણાય છે : વંશોની પછવાડે વંશે ધૂળ મળ્યા; ધાત્રમિત્રો પછવાડે ધાત્રમિત્રો થઈઓ; હિંદુ, પાણુ, મોગલ, મેઘા, સીક, તથા ઇંગ્લિશ, એ બધા એક પછવાડે એક સત્તાધીરો થયા; પરંતુ એ ગામડીના સમુદાયો તેવાજ રહેતા છે. રાત્રુ આવ્યો હોય તો, તે અડચણની વખતે તેઓ હથિઆરબંદ થઈને કોટ કરેછે; જ્યારે ગજુની ફોજ દેશમાંથી જતી હોય છે, ત્યારે એ ગામગામના લોકો પોતાનાં દોગદાંખર પોતાના ગામના સીમાડામાં જમાવે છે, અને રાત્રુને ન ખિજવતાં તેને જવા દે છે. જો તેઓનેજ સુંદરતા તથા તેઓની દુર્દશા કરવાને રાત્રુએ પાસું, અને રાત્રુની ફોજ અછંડય હોય, તો જે પોતાના દારૂનોનાં ગામો ત્યાંહાંથી દૂર હોય છે ત્યાંહાં તેઓ નાશી જાય છે, અને તે તોફાન નહીં સરખું થયું એટલે પાંચ આવીને પોતાના ધંધા કરવાં લાગે છે. જો એકાદ પ્રદેશમાં ઘણાં વર્ષોમુધી એકસરખીજ સુંદરલુંડ તથા કાલ આવીને ગામોમાં વસી નહીં થઈ રહેતી હોય, તો એટલું પણ થયું છતાં નીરવે ગતિ અલાવવાનો વખત જ્યારે પાંચ આવેછે ત્યારે તે ચોતરફ ફેલાએલા ગામવાળા લોકો વળી પાછા આવે છે.

(૨) આ એક વર્ષને હિંદુસ્થાનનો ગાર્નર જનરલ હતો. પા. ૩૧.

એક પેઢીના લોકો યુજરી ગયા હોય, તોપણ ખીજી પેઢીના લોકો તો ત્યાહાં આવેજ છે. ઝોકગમ્મો પોતપોતાના બાપોની જગા લેછે; જ્યારે ગામની વસ્તી તોડીને લોકોને ગામમાંથી નાશી જતું પડે છે, તે વખતે લોકો જે ઠેકાણે ગેહતા હતા તેજ હદોમા ગે-હે છે, અને તેજ ધગ્યાગે, અને તેજ એતીવાડીઓ, એ તેઓના વંશજો ફરીથી લે છે. તેવજ કાઈ હવકું કાગણ હોય. તો તેઓ ગામ ઝૂડીને જવાના નહીં; કારણ પુષ્કળ ઠેકાણે બબેડાની તથા ધાવમેલની વખતે તેઓ પોતાની જગા પકડીને મેકા છે, અને જૂર તથા જીલમ કરનારા ગત્રુઓને હસારીને પોતાની ફતેહ કાવાજેગ પણ કેટલે એક ઠેકાણે બજવાન થયા છે. આ ગામકીના લોકોના જમાવોમાનો દરેક જમાન એ એક પોતે નાહાનું સરખુ ગાળવજ થયું છે, અને હિંદુસ્થાનમા જે રાજ્યોની શરૂઆત તથા ઉપ-લપાયલો થઈ તેજી મહીને તેઓમાંથી જે લોકોનો બચાવ થયો, તે તે બધાઓનો જમાવ થવાથી થયો છે; તેશિવાય ખીજી વધારે બજવાન કારણ હવુ એક મને લાગતું નથી. તેમજ, એ જમાવો તે લોકોનું મુખ, તથા ખોલાસો, તથા અવતરતા, એ-ઓનો જે તેઓને સાગેજ ઉપબોગ મળે છે, તેનું મોહોરું સા-ધન થયા છે.

જ્યારે કોઈ ગામમાં એક મુખ્ય હોય છે, ત્યારે તે છેક સાદી ગામકી છે એમ સમજવુ (બ). એ એક મુખ્યના હા મુખ્ય ફક્ત ગામનો કારભારી છે એવું તેવિધે થયકી ગામને મનુસ્મૃતિમા લખેનું છે; અને રાજના મનમા આવે કારભાર ત્યારે તે એને કામકેમથી કાહાડી રાકતો હશે, એવું જણાય છે. એ મુખ્યનો ઓહો હાથમા વતની થયો છે, અને હજીસુધી એ ઓહો ધગાનનાર, એજે પટેલ, એ રાજનો આકર એકું માને છે, તોપણ ખરેખર જોવા જઈએ તો, તે લોકોની તરફનો કાગ્યારી છે. પટેલીના કામને લાયક એવો માણસ તે વતનદાર કુળમાંથી પમદ કવો આ કામ ક્યારે ક્યારે ગામવાગા લોકોના હાથમા હોય છે, પણ ઘણું ફરીને તે નેમણુક સરકારનાજ હાથમા હોય છે; તથાપિ જો તેના ઉપર જે ઉનો એતવા હોય તોજ તેનાથી લોકોને અથા સરકારને ઉપયોગ થાય છે. તેના હાથમા ચોડી જમીન હોય છે, તથા શિવાય

તેને સરકારમાંથી વરસુંદી મળે છે; પરંતુ તેને લોકોપાસેથી ટેક-લાએક આપો મળે છે, તે તેની મુખ્ય મિલકત છે. તે પટેલ તથા તેનું ગામ, એ એકલે લોકો એકજ સમજે છે; તે અહીં-સુધી કે આખા ગામની કબૂલાતબદલ તેને જાતે જવાબ આપવો પડે છે, અને કહી મહેસૂલને આટકાવ થયો, અથવા મહેસૂલ આપવાનું રહ્યું તો તેને ગુરંગમાં નાખે છે.

સરકારને વર્ષે દાહાડે જમાંબરી ટેકલી આપની પટેલનાં કામો. તેનો બંદોબસ્ત પટેલ મગકાર સાથે કરે છે, અને ગામવાળા લોકોનીતરફ જોડલી જમીન હશે તે પ્રમાણે, તથા દસ્તી, અમગ જે બીજા પ્રકારની હશે તે મુજબ, કોઈએ ટેકલું મહેસૂલ આપવું તે તે ડેગથી આપે છે. તે પ્રમાણે જ જે જમીનનાં એકતરફેનો નહીં હોય, તે તે ઈન્તરે આપે છે; એતીના કામનેમાટે નેહરનું પાણી વેદેથી આપે છે; કહી ટંકાવએક થાય, તો તે મરાડે છે; ગુ-હેગા લોકોને પકડે છે, અને તેઓને પરગણાના સરકારી અમલદારતરફ મોકલે છે; સારારા, આપ્રમાણે ગામસંમંધી સરકારનાં બધાં કામો ચલાવે છે.

આ બધું કામ તે ઉધાડી રીતે તેને કામ કરવા માટે નીમણી જગા હોય ત્યાંહાં (એટલે ચોરામાં) બેસીને કરે છે, અને જે વાતોમાં બધા લોકોનું હિત અથવા અનહિત હશે તે બધી વાતો વિષે ગામના લોકોની સાથે ખુલ્લી રીતે બોલાચાલી થઈને તેઓની સલાહથી કામ થાય છે. દિવાની કજીઆઓમાં પટેલની મદદે પંચ હોય છે; તેઓને બાદીપ્રતિવાદીઓ નીમ છે, અથવા પોતે પટેલ નીમે છે. તેના આહોવાને લીધે આખા પરગણામાંના લોકોમાં તેને થણું માન મળે છે, અને પોતાના ગામમાં પણ તેનું વજન સારીપેટ હોય છે. પટેલનું વતન વેચી રાકાય છે, પણ તે કોઈએ છેક જોડી લીધું, એમ કોઈજ વખત બને છે. વખતે પટેલનીનાબદ જે ખરેખર કાષ્ઠ થયા જેવા દફો તે વેચવાનું ત્યાં કોઈને કાગળ પડે છે, તારે, તે ગામજીનાં ટેકમાંએક નીમણાં કામોમાં આગેવાંતીના દફો, તથા બીજાં કંઈ નામનાં માનવાનો એ પોતાના હાથમાં રાખે છે.

પટેલની મદદે ખીજપણ જુદાજુદા અમ્મલદારો હોય છે; તેઓમાં તપાટી તથા પગી એઓ મુખ્ય છે. ગામતરફના લોકોની નેમણુક;— તપાટી (ક),—એ ગામનું દક્ષિણ રાજે છે; તેમાં તપાટી, પગી, જમીનની જમીનની પ્રતોનો બધો તક્સીય, તથા ઈત્યાદિ. તે જમીનો હાથ જેઓ એડતા હશે તથા જેઓ આગળ એડતા હતા તેઓના નામો. તેમજ તે જમીન ઉપરનું મેહેમુય, તથા તેના માલિકપણામંત્રી ખીજ ઠરાવો, એ બધું તેમાં હોય છે. તે ગામનીનો હિસાબ રાજે છે, તથા દરેક ગામવાળાનો સરકારસાથેનો તથા એક જીજસાથેનો હિમાબ તે રાજે છે. તેપ્રમાણેજ તે તેઓના ખતપત્રો લખવાનું કામ કરે છે, અને જેઓને જરૂર પડે તેઓના ખાનગી કામગીરી પણ લખે છે. તેને મુસાહિરામદ્દ લોકોની તરફથી ફેરવાએક લાગા મળે છે, તથા કહી કહી સરકારમાંથી નફા નેમણુક અથવા જમીન તોડીને આપેલી હોય છે.

પગી (ક) એ ગામની સીમાઓ તથા લોકોની જમીનની સીમાઓ એઓનો રક્ષક છે. તે એતરો ગાજે છે, સરકારી ભોમીઓ તથા જમીનસ પણ તેજ હોય છે; અને પટેલના હાથહેકે ગુન્હાઓનો ખંતોખસ કરનાર એ છે. આ છેલ્લા ઓહોદાથી તે ગતનો પેહરો કરે છે; ગામમા આખા કોણ તથા ગયા ઢોણ તેનો તપાસ ગાજે છે; ગામમાંના દરેક માણસનો આપચલણ ફેની છે તેની માહિતગારી કરી ગાજે છે; અને ગામમા કોઈપામે જો ઓરીનો માલ હોય તો તેનો પત્રો કાહાડવો આ કામ તેનું છે, અથવા પોતાના ગામની સીમાતપચ તેણે ઓગળુ પગલુ કાહાડક જોઈએ, એટલે પછી તે ઓરીનું જોખમ તેની નજરના પગે સારી માથે પડે છે.

આ બધા કામો એક જ માણસની રક્ષિતબાહા છે એક બાગરો, પણ આ કામોવાળદ જે મુસાહિરો મળે છે તે એક કુટુંબને આપેનો હોય છે, તેથી તે કુટુંબમાંના બધા લોકો તે ચાકરી કરવાને મદદ કરે છે. પગી, એ હુમેરા નીચ જતીના લોકો હોય છે.

(૩) જીવર દલાપ્રમાણે બધાએ જાણે કામનું જોખમ સોંપાધી શાયદો ચાય છે તે રકત આ કામમાં ખીજ કામમાં કિરસેદાર લોકો વાગપ્રનાણે કામ કરે છે તેથી ખરાબી થાય છે, એવી રીતે તપાટીના કામમાં જે

ગામનો સગર એ પણ ખેલનો એક મદદનીશ એમજ સં-
મજનું લેઈએ; કાગળ જે પેમા વસૂલ આવે છે તે પરખીને
લેવા એ તેનું એક કામ છે, તથા ગામનો મોની પણ તેજ હોય
છે. એઓશિવાળ ગામડીના ખીન્ન પણ કામદારો હોય છે;
તે બાગ હોય છે, એવું સાગરણુ દેશી લોકોનું મત છે, અને તે-
ઓને દેશભાષામાં (પાર બહુલદાર એ) નામ પણ તેનું છે;
પણ ખરેખર જેવા જઈએ તો એ કામદારોની મજ્બા જુદા
જુદા ગામોમાં જુદી જુદી હોય છે, અને તેમાના કામદારો પણ
હમેશા મગ્યા થતા નથી.

ઉપાધ્યાય એટલે ગોર, તથા જોશી, (એઓમાથી એક ઘણું
કરીને નિશાગનો મેહેતાજી હોય છે,) તથા શિવાય લુહાર, સુ-
ધાર, વાળંદ, કુંભાર, અને મોચી, એ બધા પણ ઘણું કરીને
નથી હોતા એમ નહીં. દરજી, ધોળી, વૈદ્ય, વાછંત્રી, બાટ, તથા
ખીન્ન કેટલાક, તેજા પ્રખળ ઠેકાણે હોતા નથી. દરએક ગા-
મમાં એક કલાવંતણી (એટલે મણિકા), દક્ષિણહિંદુસ્થાનમા માત્ર
છે એમ જણાય છે.

બાટ, એ પદ્માત્મક (એટલે રનોકવિગેરે) કવિતા બોલે છે,
અને નરી કવિતા કહે છે. કેટલેક ઠેકાણે તો એનું સુખ્ય કામ
ગામની વંશાવળી રાખરી એ છે. ઉપર કહેવા ગામના કાર-
બારીઓ તથા કારીગરો એઓને હક્કો કરી આપેલા હોય છે;
તે કહી કહી નહીં હોય છે, પણ ઘણું કરીને અત્યાજના દર
માગે એક અથવા બે આડિયાં એપ્રમાણે એનજીનરી હોય છે.

ત્યારે કમીન એકનાર, તથા મજાન એઓ
ગામડીના વચ્ચે ખીન્ને મોઈ હોયો નથી, જો ગામના કાર-
કારનાર. બાગની રીત ઉપર કારનારો પણ છે; પણ

ખગમી થાય છે, તેજાગરી જોશી-મુંતે ૩ કોંગ્રેસ કામેગાર વારંવાર
બદલાવાયેલી મગજવન નહીં નરના થાય છે, અથવા કારનારે પડે છે,
અને કામમાં પૂરે સકર થનારોગ એક વધારે રખત જેવો નથી

- (૮) હિંદુસ્થાનમાં ખી રહેતા વચ્ચેના કોંગ્રેસ નારે છે, અને જમણિના
નિયમો પણ અંતરમાં પડેલા છે, તેથી ઇંગ્લેન્ડમાંની રીતોગીઓ
રાખવા કરતાં ખીની રીતોગીઓ રાખવી ધીની ક'ડ છે.

અર્ધા હિંદુસ્થાનમાં અને તેમાંથી પણ ઉત્તરતરફના તથા એક દક્ષિણમાંના દેશોમાં દર એક ગામમાં લોકોનો એક સમુદાય હોય છે, તે તે ગામકીને ડેકાણે ગણાય છે, અથવા તે સમુદાય તેજ ગામકી, એવું કહીએ તોપણ ચાલશે: કારણ ત્યાંહાંના પાકીના લોકો, એઓ તેમાંના લોકોનાં કુળો હોય છે. (ઈ). તે સમુદાયમાંના ને લોકો, તે જમીનના કેવળ માલિક, એવું ધણુકરીને બધા જોડો માને છે, અને ત્યાંહાં ત્યાંહાં તે લોકો છે, ત્યાંહાં ત્યાંહાં તેઓનું જમીનઉપરનું ધણીપણું વતની અથવા ખીજને વેચાતું અથવા ખીજી રીતે આપવા જેવું છે, એવું બધાઓનું મત છે; પણ આ લોકોની માલિકીના હક્કનું પક્ષાપણું અંદેશા ભરેલું છે, માટે તે લોકોનું ને તદ્દશીય સ્વર્ચ (એટલે બિ અર્થનું) નામ છે તે રાખીને, તેઓને ગામમાના “જમીનદારો” (ફ) એવું કહીએ તો ઠીક પડેશે.

ત્યાંહાં એવા (જમીનદાર) લોકો હોય છે, તે ગામોમાં વળતે ઉપર કલ્યાપ્રમાણે એક મુખ્ય કારભાર અધાવે છે; પરંતુ એકરતાં પુષ્કળ ડેકાણે એવું યત્ન હશે કે આ લોકોના કુટુંબોના (પુષ્કળ) વંશો હોય છે, તેઓમા પ્રત્યેકમાં એક મુખ્ય હોય છે, (અથવા મૂળે જમીનદારોનું કુટુંબ વધારે હોય તો પ્રત્યેક કુટુંબનો એક મુખ્ય હોય છે), તે તે વંશનો (અથવા કુટુંબની) અદરનો કારભાર જીવે છે, અને ખીજ વંશોના (અથવા કુટુંબોના મુખ્યોને મળીને ગામના એકંદરમાનો) કારભાર જીવે છે.

અપ્રમાણે તે મુખ્યોની ને મંડળી મળે છે, તેનો ઓહોદો નેયો ખીજે ડેકાણે અકલાલ પટેલનો હોય છે તેવોજ હોય છે; અને તે ઓહોદાબદલ સરકારમાંથી તથા ગામવાજાઓની પામેથી ને વનન મળે છે, તે જો મંડળમાંના લોકો પોતપોતામાં વહેંચી લે છે; જેટલા ગામના લોકો હોય છે તેટલા એ મુખ્યો હોય છે, પરંતુ આઠ ડિગ્રા દસ એઓયરી વધારે હોય છે એમનો કહી-કળ. પ્રત્યેક ગામમાં ને એક વહીવટ વંશ હોય, જોમાંથી તેનો મુખ્ય નીતે છે; પરંતુ ને ખીજી જમીનદારોનાં વંશો દેવ-તવાન હોય છે, અથવા ખીજી રીતે પ્રખ્યાત થએલો હોય છે; એવું કંઈ નથી.

ને ગામોમાં ગામના જમીનદારો હોય છે, ત્યાંહાં તે પહેલા

ગામના લોકો વર્ગના લોકો એમ સમજવું; પરંતુ તેઓશિવા
કાના વર્ગો. તેઓયકી કમી દરબનના એવા ખીજા ચાર વર્ગ
હોય છે, જેમ;— ૨. ગિરાસદાર; ૩. ઉપરી;
૪. મજુર; ૫. જમીનની અનુકૂળતાનેમાટે ગામમાં વસી કરીને
રહેલા દુકાનદારો.

જે એક કિંવા અનેક લોક એક ગામમાં પહેતો
ગામડાંઓમાંના વાગ કરીને રહેતા હતા, તેઓયકી તે ગામડાં
જમીનદાર. માંના બધા જમીનદારો યવા છે; અને જે લોકો
કોએ મૂળના વંશોમાંના લોકોયકી તેઓના હકો
વેચાતા લીધા છે, અથવા ખીજી રીતે તે હકો મેળવ્યા છે,
તેમના લોકો માત્ર ઉપર કહેલા નિયમને અપવાદ છે, એવું લોકો
નેનું મત છે. આજ દીવસ સુધી નાહનાં નાહનાં ગામોમાંથી
ધણે ડેકાણે એકજ જમીનદારનો વંશ છે, તથા મોહોટાં ગા
મોમાં પણ એવા વંશો વધારે નથી (ગા);—પરંતુ પ્રતેક વંશના
ધણા ફાટા કુટીને, ઉપરી લોક અથવા મજુર એઓમાંથી એ-
કની પણ મદદશિવાય બધી જોતીનું કામ પણ જમીનદાર લોકોજ
કરે છે, એવું યોગેક ડેકાણે છે એમ નથી; આ વાત ઉપરથી
ઉપરની અટકજને મજબૂતી મળે છે.

ઉપર કહેલા જમીનદારોના હકો સહિઆરા હોય છે, અને
જે કે ધણું કરીને હમણાં તેઓના ધોડાધણા દિધા પાડેલા
હોય છે, તોપણ તેઓ પોતાના તનઆ (એટલે હકો) ઉકે સાક
જોડતા નથી. એનું ઉદાહરણ.— કોઈ જમીનદાર પોતાના હકો
વેચી અથવા ધરાણે ઝુકી રાકે છે; પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં
તેણે ગામના ખીજા લોકોની કમ્પાત લેવી જોઈએ, અને જે
તેના હકો વેચાતા લેશે, તેણે તેને ડેકાણે સુધને ગામસમંધી
અરસ નિગેગે જોગનું જોખમ લેવું જોઈએ. જે કોઈ કુટુંબનો
નિર્વંશ થયો, તો તેનો હિસો કરીથી સહિઆરી પૂંજમા આવે છે.
કેટલાક ગામોમાંના જમીનદારો પોતાના હકો સહિઆરા
રાખે છે, અને બધાજણ એકંદરેનુંમાટે મહેનત કરીને સમકા-
રની માગણી આપીને નક્કી પેદારા મેલે છે તે વેદેચી લે છે.
કેટલેક ડેકાણે વાતેતર જમીનની જુદાવણી કરી લેતે, પરંતુ તેમ
કેમ્વં તથાપિ સમકારના દેવાનું જેમ જમીનથીએ બધાઓઉપર

હોય છે; આરે ક્યારે તેઓ પોતાના હિસા વારાફરતી ખાવ છે. ખીજા કેટલાએક ગામોમા વાવેતર જમીનના પક્ષા ભાગ કંઈ છે, અને પડતર જમીન તથા ખીજા કઈ હકો એ માત્ર સહિઆગ ગમે છે; પરંતુ વખતે તે પડતર જમીન પણ વેહેંચી લે છે. જમીનના હિમા પાડતી વખતે પ્રતેક જમીનદારને એકજ ટેકાણું એકજ પ્રકારનો ભાગ વેહેંચણુમા આવે છે એવું ધણુકરીને યત્ન નથી; પરંતુ દરેકને બધી રીતની જમીનમાથી એકેક ભાગ હ ગમે છે, તેણુકરીને દરેકને એક ટેકાણું સારી જમીનનો એક કડકો, ખીજા ટેકાણું ખગખાનો એક કડકો, ત્રીજા ટેકાણું ગોચર જમીનનો એક કડકો, અને આખાણું નેટલી નેટલી જતની જમીન તે ગામમા હોય કે તેના ભાગ મળે છે (ગ અ).

આ મુલુકના જુદા જુદા ભાગોમા જમીનદાર લોકોના હકો નાના પ્રકારના છે. ત્યાહા તેઓની પૂરી માલિકી છે, ત્યાહા તેઓએ સરકારને પોતાની જમીનોબદલ અમુક ધારે આપનો, અને તેઓમા વાવેતર કુવુ, એની કાયમ હક ડગવેલી છે, અથવા તેઓની જમીન મૂગજ માફીની કે. ત્યાહા તેઓપામે છેક થોડી માલિકી હોય છે, ત્યાહા તેઓપામે કઈ પોષન માન પાત્ર ગમેયુ હોય કે, તેટલોજ જોના જઈએ તો તેઓમા અને ખીજા ગામનામા લોકોમા તફાવત હોય છે. (હ)

જમીનદાર લોકો જીવ સારે પોતાની જમીનઉપર રહેડે; એ તેઓની પ્રીતિ જોને ખીજા એકજ લોકો જેટલા કે આ પગાને નાખુરા હોય છે, તેટલા જગજ કે સરકાર એઓઉપર બેમાટે છે; એવા મળ્યા હતાકમળો બની આરેતા કે, એમ છતાં પણ, તે સંગેને કાઈ પણ પ્રત્યક્ષ અથવા પાછી ધનાગે ફા મરો હો. એ; કારણુ જે ગામમા જમીનદાર લોકો છે, ત્યાહા તેઓમા દરેક કોઈ વખતે પેચ તા નથી અથવા ગીમે મુકાતા નથી, એવો કોઈ પણ પ્રેમ નથી. જે પ્રેમામા તેઓ હોય છે, ત્યાહાના લોકો દરેકમા તેઓનુમાન ગમે છે; આ તેઓ નો ફાતો દરિયા હોય છે. જે કોઈ જમીનદાર પેતને હાથે મીટેનવ કરનામે હોય તોપણ તે માનતા યોગે મોઃ તેની સાથે મરીશમ લે કે કે. અને જે ખીજા દ્રવ્યવાનુ, તથા તે જમીનદાર પ્રમાણેજ સારી જગનો, પરંતુ કમી વર્મનો, મુદમ્ય દરે, તો તેનીસાથે કરતા નથી.

ગામના જમીનદાર લોકોની માલિકી તેઓની જમીન ઉપર છે, એ વિચાર લોકોના મનમાં એટલો બારાઈ ગયો છે, કે ત્યારે એકાદને સરકારનો ધારો આપવાનું પણ ત્યાં સરખું થઈને તેને પોતાની જમીન છોડી દેવી પડે છે, ત્યારે તે જમીન છોડ્યા ઉપરાંત પણ તેને માલિક એમ સમજે છે, તેમજ તેનું નામ ગામના પટાઉપર ગ્રે છે, તથા ત્રણ પેઢેડી, કિંવા ૧૦૦ વર્ષો સુધી, જો તેની હાલતમાં કંઈ ફેરફાર થઈને તેને પોતાની જમીન લેવાની હિંમત થશે તો વારસો કુવાનો હક તેને હોય છે.

તમીળ દેશમાં તથા ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં કોઈ જમીનદારે વમૂલ ન આપ્યાથી તેને સરકારે કાહાડી મુક્યો અને નવો એકુત ઠરાવો, તો તે એકુત તે કાહાડેલા જમીનદારને માલિકીની દસ્તૂરી પોતાની મરજીથી આપે છે, એવું પણ કહી કહી થાય છે.

અહાં ગામોમાં જે પ્રકારનાં કુળો હોય છે, મિરાસદારકુળો. ત્યાંહાં જમીનદારો હોય છે, ત્યાંહાં તે તેઓને સાંચ આપીને જમીન એડે છે, તથા ત્યાંહાં જમીનદારો હોતા નથી. ત્યાંહાં સરકાર પાસેથી જમીન લે છે. આ કુળોને માધાગળુ ચીતે કૈમ્યત એવું કહે છે (ચૈ); અને એઓના જે વર્ગો છે ઉપરી અને મિરાસદાર.

જે લોકો રહેવાના ગામોમાંની જમીન એડે છે, અને તે જમીન તેઓની હવાલીમુદી તેઓપાસે રહીને પછી તેઓના હોકાગાઓને મળે છે, તે લોકો મિરાસદાર કહેવાય છે. (કે)

મિરાસદારો તથા ગામના જમીનદારો, એઓ એકજ એની ધરૂલત ધણે ટેકાણું ધઈ છે; પરંતુ આ બંનેમાં ફરક છે, અને ત્યાંહાં માલિકની દરમુચી કરીને જુદો હક છે, ત્યાંહાં તે બધે ટેકાણું ઉપાડી ચીતે રેખાય છે; જમીનદારશિવાય કોઈ પણ કુળને તે દરમુચીનો હિસ્સો મળતો નથી.

ધણાઓનું એકું મત છે, કે મિરાસદાર એ જમીનના ખગ મનિકો છે, તથા ખીલ્લઓનું કહેવું એવું છે, કે એ કેવળ ખગીયા ગ્રેનાગ છે. હવે મિરાસદારોને પોને જમીનનો વહિવટ કરવાનો હાક હક છે, પરંતુ તેઓની જમીન વેચવાનો તેઓને હક નથી, આ બંને દરોને સંનું સમ્મત છે.

હવે, ત્યારે મિરાસદારોને જમીન વાપરવાનો હક છે એકું

બધા કબૂલ કરે છે, ત્યારે જમીનદારોને પોતાની જમીનનો ધાગે વધારવાનો હક્ક છે તે કારણથી તે વહિવટદારનો હક્ક બર્થ થાય છે, એવી ઈ લોકો તકગાર લે છે; અને જીભ એવી તકગાર લે છે, કે જમીનના ધાગની એટલી હદ ઠગેલી છે કે આમ-પાસના પ્રદેશમાં જે દુની રિગત હશે તેથી જરૂરી ધારો ઠગે એ લેવો નહીં, એક છે.

હવે ત્યાહાં સુધી સરકારના માગણાની હદ હતી ત્યાહાં સુધી મિરાસદારોનો હક્ક જાહેર હતો; પરંતુ ત્યારે સરકારની જમા બદી મનમાને તેની ચલા લાગી, ત્યારે તે હક્ક પણ પોકળ તથા એકાધારનો એવો થઈ ગયો, એ વાત ખરી છે એવું સબલે છે.

હાલમાં જમીનદારોની નજર પોતાના ફાયદાઉપર હોય છે, તે માટે મિરાસદારો બચાવ થાય છે; કારણ મિરાસદાર એ જે જમીન એકતો હોય છે, તે તેના વરો ધણા દીવસમુધી ભોગ-વેલી હોય છે, તથા જે ગામમાં તેનું ઘર હોય છે, ત્યાહાંજ તે જમીન હોય છે, તેમાટે તે પારકા માણસ કરતા વધારે ધાગે આપે છે; પરંતુ જો જમીનદારે તેને અડાઓ, તો તેથી પણ હલકા દરે જીભ ગામમાં તેને ઘોડી મુલતના કુરો મેલેજ જ મીન મળી રહે છે. (૯)

ગામડામાંના અમલના જમીનદાર લોકોઉપર જુલમ થવાથી કાપર થઈને તેઓમાંથી જેઓ બાકી રહ્યા તેઓ મિરાસદારો થયા છે, એક દેખાએકોનું મત છે. જીભઓનું મત એવું છે, કે મિરાસદારો, એ, પહેલાં ઊપરી હતા; તેઓને ધણા દીવસના વહિવટ ઉપરથી મિરાસદારીના હક્કો મળ્યા છે. આ ઉપરની બંને આટકો દેનેક દરજ્જે ખરી છે એક સંભવે છે; પરંતુ ત્યારે ગામોમાં લોકોની વચ્ચે ત્યારે જમીનદાર લોકોએ એ હક્કો તે મિરાસદારોને ધણે કેકાણે આપ્યા છે, એવી એક વીજ આટકા છે, તેપણ તેવીજ સંભવે છે.

જે માણસ ઉપરી કુળ (મ) હોય છે, તે જે ગામમાંનો હોય છે તે ગામ ઘોડીને જીભ ગા જરૂરી કુળો મોની જમીન એક છે. તે લખતમાં અવવા પોત પોતામાં ધણેલી સમજૂતીના કરાવે વર્ષની બોળીએ લીધેલી હોય છે. ગામોમાં જે અબન શ્રીની જમીન હોય છે, તે ત્યાહાં

રહેનારાં કુળો એક છે, એમાટે જે જમીનોને વધારે માગનારા હોતા નથી, એવી હલકા દરજ્જાની જમીન ઉપડીને મળે છે. એ કારણમાટે તથા તેને ખીજી, પણ વાતો ઉપડી હોય છે તેમાટે, મિરાસદારો કરતાં તેને હલકા દરે જમીન મળે છે.

ખીજી વળી એક પ્રતિના કુળો હોય છે; તેઓની માતબરી ઉપર કહેવા બંનેથી પણ કમી છે; તથાપિ તેઓની હકીકત કેહેવાનેગ છે (ત). એ કુળો એવા છે કે જેઓ પોતાની જાતનેમાટે અથવા લોકોમાંના દરજ્જાનેમાટે 'પોતાને' હાથે ગ્રેહનત કરી શકતા નથી, અથવા જે ધંધાઓમાં પુરૂષો પછવાડે આવવું પડે એવા ધંધા તેઓની બહારીબોને હોતા નથી. આ પ્રતિકૂળ કારણોથી મગારદાર મજૂરોને હાથે તેઓને પોતાની કુશલતાના અથવા ક્ષમ્બની મદદે ધંધા કરતા આવડે એટલું સુતર થવાનેગ હલકા દરે તેઓને જમીન મળે છે. (ઓ)

મજૂર લોકોનાં કામોતથા તેઓના રોજગાર, મજૂર. એ રહેજળ ધણી ચીતના હોય છે; જેમું એ બંને ખીજા દરજ્જા કરતાં વધારે જુદા છે એમ નથી, માટે તેઓનું વર્ણન હું કરતો નથી.

ઉપર કહેલા બધા પ્રકારના લોકો દરેક ગામમાં જરૂર હોય છે એમ નથી; એકલા ગામમાં એકજ પ્રકારની વસ્તી હોય છે, અથવા બધાની હોય છે, અથવા જુદા જુદા પ્રકારે ટોચ છે; એ બધું ફરીથી કેહેવાનું કારણ ન હતું, પણ કહ્યું છે.

કુશનદાર ઇત્યાદિ લોકોને જમીનનું બાકું બ-કુશનદાર — રકમ પડે છે, અને શિવાય જેઓની જમીનમાં ઇત્યાદિ. તેઓ રહે છે તેઓને કંઈ કર આપતો પડે છે.

રોજગારી કામોમાં તેઓઉપર પડેલનો સાધારણ અધિકાર હોય છે, પણ તેશિવાય લોકો સાથે તેઓનો યોગ્ય સંબંધ હોય છે.

હિંદુલોકોએજે ગામો પ્રથમ વસાવ્યાં તે બધાં ઉપર કહેલા આગરામુદારોના હાથમાં હતાં, એ વાતનો સંજય ધણો છે. તેઓની બહારીબો કેલા અપાગમાં જંગમ લોકોને ખેતરો કરવા, અને મૂજના રહેનારા લોકોના તથા સાતથી જનાવગેના

આમમુદાર
એરહેગામ-
કીઓ, એ
ઓની બીજ-
તિતથાક્ષય

પણ હજીયાઈ પોતાનો ખચાવ કર્યો, એ એકએકલાથી કામ ચલું ચલાવ્યું હતું; ખીજાને ચાકરીમાં ગણવામાટે પાસે પૂછી ન હતી; અને જ્યાંહાં તે કામો કરનારને ધણાં સગાંવાહલાં ન હોય, ત્યાંહાં તેની મદદે નેસ્તો બોલાવવા પડતા હતા; પછી તે મુલૂક વસાવ્યાઈકી યનામ કાયદાઉપર તેઓનો હક્ક પોહોચતો હતો; અને એજ કારણથી આમમુદાયો થયા, તથા દેરાના વિભાગો પડીને ગામાકીઓ બન્યા.

જ્યાંહાં લોકોની સ્થિતી નિયમિત થઈ હશે, ત્યાંહાં બધે ઠેકાણું એમિરાઈ જમીન રાજની હોય છે, તે પ્રમાણેજ આ દેરામાં હતી એવું ખેરાક જણાય છે; પરંતુ એકદમ કિમ્મત લેધને અથવા (ખીજા દેરામાં વહિવટ છે તેપ્રમાણે) વર્ષનો કાયમ ધારો કરાવીને ઉમેદવાર એકત લોકોને એ મિલકત ન આપતાં એન-જનસ હિસો આપ્યો એવો ઠગવ ગણ્યો કરી મુક્યો હતો એમ જણાય છે. એ હિસો એવીના વિસ્તારપ્રમાણે તથા જાતપ્રમાણે ઓગોવતો થતો હશે. બાકી રહેલું ઉત્પન્ન મુલૂક વસાવનારોની જમાતનુ હતું; પરંતુ પોતાને જાતે એડવાસાર રહીને શિવાય પુલકજ સારી જમીન છે એવું જો તેઓની નજરમાં આવ્યું હોય તો, તેઓએ ખીજાઓની મહનતની મદદે તે જમીનથી પોતાનો કાયદો કરી લેવાની મહનત કરી હશે. ત્યાં જો માણસ સગકારનો હિસો બનીને શિવાય તે આમસમુદાયને હિસ્સો આપવાનો કબ્જા કરતો હશે, તેને તેઓએ તે જમીન આપી હશે, કારણ ઉપર કહેલી રીતે કાયદો કરી લેવાના ઉપાયથી ખીજા વધારે મેહેયો ઉપાય જણાતો ન હતો. હવે જ્યાંહાંસુધી જમીન ધણી હતી, અને ધણા ગામોવધવા આવ્યા હતાં, ત્યાંહાંમુધી પોતાને જમીનનો ઉપબોગ હમેશાં મળવાનો હોવા વગર કોઈ પણ જમીન ઉપરનું જંગલ તોડીને સાફ કરવાને તૈયાર નહીં થયો હશે, અને આ કારણથી મિગસદાર લોકો ઉત્પન્ન થયા હશે, પછી જેમ જેમ લોકોનો વધારો થતો ગયો, તેમ તેમ ઉપરી, તથા મજુર, એ લોકો વજવાડેથી આવ્યા હશે. પછી વારનામાટે માલમતાના કડકા થઈને ઉપર કહેલી સ્થિતિ તોડીને બધી પ્રતીના લોકો મજુરોની હાલતમા આવવાજોગ સેહેજેજ લાયક થયા હશે,

પરંતુ ત્યાંહાંસુધી પડતર જમીનની હુંડાહુંડે હતી, ત્યાંહાંસુધી ઉપર કહેલો નિયમ બરપૂર ચાલુ થયો નહીં હશે.

એ ઉપરનું કારણ ન હોય, તો ત્યાંહાંસુધી ગજબાગની હદ ન કરતાં એક સરખી કેદરો ત્યાંહાંસુધી તે આમસામુદાયની રિયતિ પણ એકસરખીજ કેદરો. ત્યાંહાંસુધી રાજા પોતાનો કર તથા રહે, ત્યાં જમીનદાર તથા મિરાસદાર કુળો એઓનો કાપલો કમી થયો જરો, અને કુલાણી હદ પાહાર રાજાનું માગણું વધતું ગયું હોય, તો તેઓને પોતાની જમીન નુકસાન ખમીને એકી પડી હશે; અને જે એવુંજ કેટલાએક દિવસ ચાલ્યું હશે, તો તેઓને પોતાની જમીન છોડીને શુજરાનનાં ખીજાં સાધનો સોંધવાં પડ્યાં હશે.

અનુની વખતે ઉત્પત્તના એક પદારાને આશરે લોકોઉપર રાજાનો કર હતો, તેનું હાલ મહોટામાં મહોટું પ્રમાણ એક દ્વિતીયાંશ ઉપર ચાલ્યું છે; તેમાટે બધા આમસામુદાયોનું સત્તાનારા થઈને ખીજાઓની દુર્દશા થઈ છે. એ બધું કેમ થયું તેનું કારણ કેદરું સહેલું છે. જમીનદાર લોકોએ જે જમીનનો ખેડાવો આપ્યો, તે પાછી સરકારને મળેલી છે.

ઉપર કહેલો લોકોની રિયતિ કરવાનો પ્રકાર સારોજ સાધારણ હશે; પરંતુ તે બધે કેકાણે તેવોજ હતો એમ નથી. જે પ્રદેશ છત્તી લેતા હશે, તેઓમાંથી પહેલાંનીજ વાપેતગની જમીન રાજાની માલિકીની થતી હશે, તથા તે તેની મારફત, તે જમીનના શુના માલિકોજ એતરના માલિકની હામતમાં આવીને જોડતા હશે. હાલમાં પણ લોકોનું જમીનદારપણું કપૂમ કચ્છા શિયાય, ગામો વસાવવાનું માથે લેનારા લોકોને સરકારપામેથી હથેરાં જમીન મળે છે. આ એવડેવડમાં નાના પ્રકારની સરતો હોય છે. સાધારણ રીતે બધા કોલકરારમાં અમુક વર્ષોસુધી છેક અથવા થોડીમણી માફી, તથા ત્યારપછી પામેલાં ગામોના શિરસ્તાપ્રમાણે વગૂજ આપતું એક હોય છે.

ઉપર કહેલી રીતોશિયાય, ત્યાંજ પણ ગામો વસાવવાની રીતો થઈ હશે. એક, જે તેઓનાં ત્વરિણામો થયા છે તેઓ ઉપરથી, જણાય છે; પરંતુ તે કેવા કેવો થયો તેનો ખતો સાવતાં આપડો નથી. કાનડા, મમનાર, તથા ત્રાવણકોર, આ પ્રાંતોમાં

એકએક આશીનીપાસે પૂરી માલિકીની જમીન છે, તેનીઉપર જે સગકારનું દેવું છે તે કાયમ કરેલું છે.

જમીનઉપરના ઉત્પન્નનો એક દ્વિતીયાંશ એ જમીનઉપરનો પૂરો રાજભાગ એવું હાલમાં કહે છે, અને બ્યાંહાં સરકારી કર. રાજ 'એક તૃતીયાંશ લે છે, તે દેશમાં સરકારનું મહેસૂલ ઠીકજ છે એવું માને છે.

જે પાકનો હિસો રાજને મળવાનો તે ઉધાડી રીતે ચઢાવીને એ મહેસૂલનો વધારો થયો છે. એમ નથી; પરંતુ ખીજ નાના પ્રકારના ફરોથી તથા બાબોથી થયો છે; તેઓમાંથી કેટલાએક બાબો પ્રત્યક્ષ જમીનઉપર ખસે છે, અને ખીજઓ લંબાણના અથવા આડાઅવળા રસ્તાથી એકુતોને ઈજ્જ આપે છે. સાંધીઓઉપર તથા ઠોંગેઉપર કર તથા એજ પ્રકારના જે ખીજ કરો, તે ઉપર કહેલા પહેલા પ્રકારના કરો છે; કેટલીએક સરકારોની કારકીર્મીમાં વાળં વગાડે છે તેઓનીઉપર તથા વિધવાઓનીસાથે જગનો કરે તેઓઉપર, એ તથા એવી ખીજ બાબોઉપરના કર, તથા ધરખાતાના ખરચના પદાર્થોઉપર નવા કર હતા; એ બધા ખીજ પ્રકારના કરો હતા. એઓ શિવાય જેઉ તગેહના મનમાને તેવા બાબો છે; તે પહેલાં ટુંકી મુદતનાં કારણોનેમાટે એવું કરીને ખેસારેલા હતાં, પરંતુ વહિવટમાં તેઓ કાયમ થઈ ગયા છે. જમીનના બધા વહિવટદારોની આગળના વસૂલની રકમ પ્રમાણે જે બાબ તેઓઉપર ખેસારેલો છે, તે, તથા ગામનાં તથા પરગણાંના અમલદારોના ઉત્પન્નઉપર જે બાબ ખેસારેલો છે, તે, એ, ઉપર કહેલા પ્રકારના કરો છે.

જે લોઠોઉપર એ કરો ખસે છે, તે પૂરા કરી દેવાને જે તેનું કુટિમ્બ હશે તે તે કરોની હદ હોય છે; એશિવાય એ સરકારના માગણને ખીજ હદ નથી; તેથી પોતાની પેદાશ છુપાવવાની કોસોસ કરવી એજ વેળા જઈએ તો લોઠોને પોતાનો બચાવ કરવાનો ઈલાજ ગ્રહે છે. એ કારણમાટે તેઓ પોતાની પેદાશ કમી કહે છે; તેદસીવદારોની સમજમાં આવવા નહીં દેતા તેમાંથી કેટલોએક ભાગ છુપી રીતે કાઢાડી લેઈ જાય છે; તથા તે શિવાયપણ મળી વખતે પોતે એટલી જમીન છુપાવે છે, અને પોતાનો હિસાબ ખોટો કરી રાખે છે, તેજ કરીને મળી કમકમાટભરેલી

તથા ખગ્ગનીએ આણનારી એવી જમીનની પાહાણી કરીને તપાસ કર્યા શિવાય તેઓની એવી ઉધાડી પાડવી અશક હોય છે. શિવાય બપાહા બપાહા જમીનદાર લોકો છે ત્યાહ ત્યાહ તેઓના ખીજા અંદરના નાવદા હોય છે, તેઓ કેટલા છે તેની તપાસ સરકારને ગોઠવવું વખત લાગે છે. ઈલાચ આપીને મહેમૂન હુનાગ અમ્મનદાર પાસે આપ્યું આડા કાન કરાવે છે, અને તે પૈસો અદરના ખગ્ગમાર એવી રીતે વસૂલ કરીને “છુપી ચાકરીને માટે” એનો હિસાબમા ખગ્ગ લખે છે. અને ગામના લોકો તથા પાછળથી આવનારા મહેસૂલના અમનદારો તથા તપાસનોસો એઓ કચરેપણુ આ અશબ્દિયે એકી કરતા નથી, એ એક તેઓની પોતપોતાની ઈમાનદારીની સમસ્યા છે.

સરકારની ડગાઈને સરખાવનારેવી ઉપર કહેલા રકામની લોકો ડગાઈ કરે છે, માટેજ મેહતાની ગસ્ટીની દદ થાય ત્યાહ સુધી જમીનજીપર જાહેર ધારો ખેસાલો છતાં પણ, તે જમીનનું બાકુ લોકોને મળે છે, તથા તે વેચવાનેરી તેની કિંમત હોય છે, નહીં તો આકુ થયું ન હોત.

આ પ્રમાણે અને પક્ષકારોની ડગાઈથી જે ગડબડ પેદા થાય છે, તેમા, છીલપબના માપે કર આપવાનો જે નિયમ, તે નજરમા આવતો નથી. અને હિંદુસ્થાનમાના થલુકરીને બધા પ્રદેશોમા વર્ષે જમાનવી કરી તે ગઈ સાનોની જમાનવીના અંદાજને કરે છે, અને મોમમનો ટાનત કુઈ નવાઈ મરખી થઈ હોય તો અથવા ખીજો દર અંતનો ફાવો, કિંતા આપણે થઈ હોય, તેમા જે ફેરફાર કરવાને યોગ્ય જણાય તે કરે છે.

આ પ્રકારના જતોજતને બપાઝે અને પક્ષોના જોમે કપૂન થવા નથી, ત્યારે તે વર્ષે કેટલું નફો વસૂલ આપવાની તે ગામનો તાકાત છે તેવિયે અંદાજ તપાસ કરે છે તે એવી કે, જમીનની મગરૂ પ્રમાણે (ઉપર કહેલી રીતિ) તત લગાડીને તેમા એવી કરવાને અનુસૂલતા કેટલી છે તે જુદે છે, પછી પાક તૈયાર કરવાને બરચ કેટલું ખેસાયે અને તે વળે જતા બાકી તુ ગહેયે તેની અગવળ કરતા આવડે છે. તેમાથી એટલના અંજાન જેટલી પેદાર એક બાજુએ કાઢાઈ છે, અને બાકીનું, ગામખરચ ઇત્યાદિ

વળે કચીને સરકારને મળે છે. બાકીનાં બધાં સમોપચારનાં સાધનો નહીં મરખાં થયાં, એટલે શેવટે પાકના બાગો પાડવાનો પ્રસંગ આવે છે; પરંતુ આ સમજુતીની રીતમાં દગો થવાને ઘણા રસ્તા છે, તેમણે બંને પક્ષોના લોકો તેઉપર ધ્યાન કરીને આણુતા નથી; પરંતુ બંને સરકારનો મુતાલિક અને ગામના લોકો, એ-ઓનો ઘણા દિવસ સંમંથ વધીને એકબેકનો એકબીજાઉપર વિશ્વાસ બેઠો હશે, તે ઠેકાણે બધા બંદોબસ્તો કરતાં પાકના હિસા પાડવા એ લોકોને અતિ ધ્યાન પસંદ પડે છે.

આ સરકારના અમલદારોના તથા ગામવાળાઓના કજીઆમાં જો ખેતી કરનારાઓને ન મેહેવાય એવો બોલો તેઓઉપર બેઠો, તો બધાઓ એક દિલ કરીને પોતાની જમીનો છોડી દે છે, પોતાનું ગામ છોડી જાય છે, અને સરકાર સાથે કંઈ કબૂલ કરવાનું નાકબૂલ કરે છે. પછી સરકારના અમલદારો તેઓસાથે દોરતી કરે છે, તથા બધા જણાયે છે, તથા જરૂર હોય ત્યાંહા તેઓના કેહેવાપ્રમાણે કબૂલ પણ કરે છે. જો તેઓએ સજી કરી, તો તેમજી લોકોને ઘણો જીલમ જણાય છે, અને તેમજી કામ પણ થતું નથી; કારણ તેઓકચીને ગામના લોકોની ખરાબી થઈને તેઓ ખીજી હદમાં જતા રહે છે, એટલોજ જોવા જઈએ તો પરિણામ થાય છે.

ગામજીઓની અંદરના બંદોબસ્તમાં ઘણી ધાલમેલ કસ્યા શિવાય આ પ્રકારના બંદોબસ્તો યઈ રાકનાર નથી એ સહેજજ આપણા ધ્યાનમાં આવશે. ધ્યાનકચીને મરકારના અમલદારને જે વસૂલ સજીએ કરવાનું હોય છે, તે તે પટેલની માગફતે કરે છે; પરંતુ બધા કોઈ પટેલને આડો આવે છે, ત્યારે તેને મદદ કરવાસાઈ માત્ર યોગે તેમા પડે છે. ક્યારે ક્યારે તે પટેલને તેના ઓહોદા ઉપરથી અમાનત કરે છે, અને તેટલી મુન્તમુધી સગ કરવાનું મેહેસૂલ રગવીને વસૂલ કરવાનું કામ્યું કામ પોતાના હાથમાં ગળે છે. આપની તથા મુન્હાની બંદોબસ્તની બાબદમાં લોકો પામે કચીવાદીઓ તથા અખીનો એપણ તે જાણી જોઈને કરાવે છે, તેણે કરીને જીલ્લે પૈસો કાઢાડવાને બાહાનું મળે છે; આ બધાં કારણોનેમાટે જો રાબત નહાગે હોય તો ગામજીઓના હક્કો ધ્યાનકચીને નહીં મરખા યઈ જાય છે.

હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગમાં મહમૂલનો ઇન્તગે આપવાની શિસ્ત છે, તેણે કચીને એ બધી અડમ્મણો ધણી વડે છે એક દોય છે ત્યાહ ને માણસ ગરકાના અબ્બનામાં વર્ષની ધણી મોહોટી રકમ જગાની જમીની પતાવગે તે તે તે પ્રા તનો કાર બાગ મગે છે આ ઇન્તગદાર તેજરમાણે પોતાના પ્રાન્તના કડકા કચીને ને બધાઓયકી મોહોટી રકમ જોને છે તેઓને ઇન્તરા આપે છે, અને એ રોનટના ઇન્તરદારે ગામગણના પટેલોસાથે અમુક રકમો બરવીઓ, અને શિનાય પોતાનો ફાયદો ડ્રી લેતા આવડે તેટલો લેવો, એવા ઠગનો ડું છે આ કારણોયકી ને પટેલ એડુત લોકોનો સ્વાભાવિક મત્ત કગનાર થતાં, તેજ પોતે તેઓઉપર અબ્બ જુલમ કગનારે થાય છે, કદાચિત્ત ને તે ઇન્તરદારનુ બોલવુ પટેને નાકમૂલ ડ્રસ્ટુ તો ને કોઈ પાગકો માણસ તે ઇન્તગે રવાને કબૂન હરો, તેની પાસે પટેલનો ઓ હોદો જઈને પછી તે લોગોની ઉલટી વધારે ખરાબી થાય છે

ધણે ઠેકાણે ને ગામોમાના જમીનવાર લોકો પેહેના ગામકોના માનેકો હતા તે આવા જુલમ હમણા કેવળ સરકારની ડેઅન થઈ ગયા છે, અને ડેલેએક ઠેકાણે આવા ન ખમાય એવા ઠાગેઓ પોતાની ઉપર જુલમ થઈને જમીન એડવાની જરૂર ન પડે, માટે પોતાની જમીન છોડીને તેઓને નાસી જવુ પડ્યુ છે

ઉપર કહેના વર્ણનમાં ગામોમાનો પ્રત્યેક હિસોદાર પોતપોતાના હફોપ્રમાણે ચાલનો હોય છે, એક અનુમાન કેસ્ટુ છે પગુ રાજ તથા જમીનદાર એઓને પોતાના હિમા તથા તેઓયકી ધનારા ફાયદા એ ખીજઓ વેચાતા આપવાને અધિકાર છે. ને કદાચિત્ત ગામના ખીજ અધિકારીઓને આ અધિકાર ન હોય, તો પટેલ તથા તવાટી એઓ પોતાના ઓહોદા તથા તેઓ રાજધી રાગકારી વેતન (એટને ઝુશાહિંગે) વચી રાં ૭ આ પ્રકારયકી ગામજીમાં નવા લોગોની આવક થા છે, પગુ એ ને ઓહોદા વેચાતા લેનારા લોકો અને છે, તે તેઓના પટેલાના ને લોકો હોય છે તેઓનીજ જમા ને છે

જેને રાજ પોતાનો ભાગ આપે છે તે ઉપજમાંથી ગામબાગ માન લેવાને માનેક થાય છે, પગુ ગામજીના કામમાં પટેલો તે ૨૬ પાડનો નથી, અને અબ્બરગુ રેદેનારા લોકોના કારબાગમાં

તો તેથી પણ છેક હાથ ધાવતો નથી. તેમજ જુના જમીન-દારપામેથી વેચાથી લેનારો નવો જમીનદાર જુના જમીનદારના બધા સંબંધ પોતાના ઉપર તાણી લે છે; તેજપ્રમાણે નવો પટેલ, તલાટી, ઇત્યાદિ, એઓ નવીન થએલા વંશોમાથી પસંદ કરીને નીમે છે; પરંતુ તેઓનાં કામોમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી,

ખીન્ને થોડોક ગ્રંથ થવા પછી, રાજ્યએ આપેલા ઇનામીના કારણોનું વર્ણન કરવામાં આવેશે.

એ જુદા જુદા પ્રકારની જમીનના વહિવટ-દારોનું વર્ણન થયું; હવે જમીનની માલિકીનું જે - જમીનની મોહોટું તકરારી પ્રકરણ તે સહેજેજ આપછી આવે માલિકી. છે. કેટલાએકોના મતપ્રમાણે એ માલિકી રાજની છે; કેટલાએકોના મતે મોહોટમોહોટા જમીનદારોની છે; કેટલાએકોના મતે ગામમાના જમીનદારોની છે; તથા કેટલાએકોના મતે જમીનઉપર રહેનારા કુળોની છે.

મોહોટા જમીનદારોનો હક બાકીના ઉપર કહેલા ત્રણેના હકોમાંથી એકના હકથી ઉત્પન્ન થયો છે, આ વાત પછી યોગ્ય ટૂંકાણે જણાવવામાં આવશે; એ કારણમાટે હવે જે તકરાર રહી, તે બાકી ગૃહેલા ત્રણેવચ્ચે છે.

જમીનનો ઉપબોગ કરવાનો તથા તેનો બંદોબસ્ત કરવાનો એકલાનેજ હમેશાં અધિકાર હોયો, તથા તેમજ જમીનનું રૂપ બદલવાને, અથવા ભાંડાં તેવું થઈ રાકશે ત્યાંહાં જમીનનો નાશ કરવાનો પણ હક હોયો, તેને જમીનની માલિકી કેહેવી એમ જણાય છે. એ મર્વ હક એકઠા કસ્યા છતાં, તેઓથી માલિકીના શુણ્ દેખાડનારી અટકળ પેદા થાય છે; માલિકી કરીને આ મુલતરનોયકી કંઈ જુદો પદાર્થ જણાતો નથી. ભાંડાં એ મુલતરનો એકઠા હોય છે, ત્યાંહાં માલિકી હોય છે; ખીન્ને કહી નથી. હવે, ઉપજના એક હિસાબેર માત્ર રાજનો પાસરો હક હોય છે, અને રાજની મરજીમાં આવે તો રાજ તે હક ખીન્નેને આપી રાકે છે; પરંતુ આ હદખાહાર, જમીન અથવા તેની ઉપજ એઓમાં તે હાથ ધાલી ગડતો નથી. જો સરકારી ઇમારતો, રસ્તા અથવા ખીન્ને કંઈ લોગોપયોગી કામો, એઓ-સાહે તેને જમીનની જરૂર પડે, તો તે દેરાશુકને એટલે

માછીએટને ઓહોદે તે લે; પરંતુ તે વખતે તેણે, પોતાની માથેની હિમેદાર ને રૈયત, તેને નુકસાની બરી આપવી; તેમજ અડ-અણની વખતે, ગાડિઓ, વાહાણો, ઇત્યાદિ રાજ્ય પકડી શકે છે, તથા શત્રુએ ઘેરેલાં શહેરોમાંનાં ઘરો પણ બાગી શકે છે; પરંતુ તે વખતે તેને માલિકીનો વા પણ હોતો નથી.

રાજ્યનો ભાગ આપ્યા પછી બાકીનું જે ઉત્પન્ન જમીનદારના હાથમાં આવે છે, તે તેનું; અને પછી તેનું ખરચ કરવાનો જે તેનો હક્ક તે બીજાને આપવાને તેને હંધી અટકાવ નથી. ગભ-ભાગ તથા જમીનદારોનો ધારો આપ્યા પછી જે ઉત્પન્ન બાકી રહે છે, તે કુળની; તેનો તે હમિસા બોગવટો કરે છે, પરંતુ તે હક્ક તેને તથા તેના વારસેને માત્ર છે, તેની બીજી ચીજ તેને ફેરબદલી કરતા આપડતી નથી એટલી તેને હદ છે.

જમીનદાર અથવા કુળ એ બંને પણ જમીનનો નાશ કરી શકતા નથી, અથવા તે કેટલાક દિવસપણ નકામી થાય એવું તેમનાથી કરાવુ નથી. જો રાજ્ય તથા જમીનદાર એઓ બીજા હિસેદારોને પોતપોતાનો ભાગ લેવાને કુળે પાકજ પેદા કર્યો નહીં, તો તેની જમીન જાપ છે, અને જો તેઓએ કુળે જમીનદારે કર્યો, તો ગામડીના તરફનું દિવા રાજ્યપાસેનું કુળ તેની જગાએ સુકીને તેને કેટલીક મુદત સુધી અમાનત કરે છે, અને કેટલીક નીમેલી મુદત પછી તેનો હક્કપણ મૂળેજ લેવામાં આવે છે.

આ બધા ઉપરથી જોવામાં આવે છે, કે, ભ્યાહા શ્રામસમુદાયો, તથા મિરાસદાર કુળો હોય છે, ત્યાહા, ગભ, જમીનદાર, તથા કુળો, એ ઉપર કહેલા કોઈપણ હિમેદારોની પૂરી માનેકી હોતી નથી. ભ્યાહા શ્રામસમુદાયો નથી, તથા મિરાસદાર કુળો પણ નથી. ત્યાહા ગભ બેરાક બરપૂર માલિક છે, અને જે ત્યાહાના ધણા હક્કો હોય છે, તેઓ રાજ્યએ આપ્યાયકી, અથવા તેની પાસેથી મળેલા ઇન્જગથકી પેદા થાય છે. આ દેવાની માતમરી તેઓના કારણોપ્રમાણે બદલે છે; પરંતુ ભ્યારે આરે ખાચખુચ ન ગાજતા તથા હમિસા રહેવાની એવી બક્ષિસો આપેલી હોય છે, ત્યારે તેઓયકી ને માનેકી પેદા થાય છે, તે ઉદ્દેશ પૂરી માનેકી છે.

જે વાનો એક પ્રદેશમાં ભાગ્ય કરી છતાં બરી હોય છે, તે સર્વ

પ્રેગોને લાગુ કરવાયકી અને જમીનના એક પ્રકારના ભોગવટા-
યકી જે સિરાન્તો કરાવેના હોય છે તેઓમા ખીજા છેક જુદા
સ્વરૂપના ભોગવટાનો સમાવેશ કરવાયકી જમીનની માનેકીવિવેના
ધણા ટેટા પેના થયા છે; ખીજુ, ટેટાએક એવું સમજે છે, કે
ત્યાહા મરદા પોતાના હફોઉપર ર્વ નજર ગાળતી નથી, ત્યાહ,
હવે તેના સરકારના હફજ નથી એ કારણથી પણ ધણા ટેટા
પેદા થાય છે. એકુ જના તે હફો તોડયાયકી જેઓનુ નુકસાન
થાય છે, તે, હફો છે એકુ મેહે છે, અને જે તે હફો તોડે છે,
તે પણ તે હફો નથી એકુ કોટેતા નથી, અને ત્યાહા બધી વાતો
મગતી હોય કે ત્યાહા તે હફ પેહેનાંપ્રમાણે માણુ થાય છે. વે-
હેનારની રીતે જોના ગયા ગયા, માનેકી કોની છે એવિયે તકરાર
હોવી નથી, પરંતુ ઉપજનો ટેટનો ભાગ દોરને આપવો, આ
તકાર હોય છે; તારિ આ વાતનો નિવેડો રસો તે જગાનો જ-
ગાએ તપાસ રીતે કરાવો તો થઈ શકશે, ધાગેલી માલિકીના
હફો ઉપરથી કરાવેલા સાંચાણુ નિયમેથી, અથવા જેઓ ધણા
વિનસ નિસારે પડી ગયા છે એવા પ્રાચીન કાનદાઓથીપણ
કરતા આવશે નહોં.

બીજી જમીનના ઉત્પન્નમાથી ગાજબાગ, તથા રાજના ગેહેસૂ
જે જમીનો ખાનસા હવે તેઓનો રૂ, એ બની ખીજ
બને મળાને સરકારના મેહેમૂલની ધણુ ફરીને શાખાએ
માહોદી રૂકમ થાય છે. ગાફીનુ મેહેસૂત ધણા
મરતાએ પેદા કરે છે. તેઓમાથી ધઈ, ઉપર કહેલા વા તેએ તથા
કોએ જમીનયકી ઉત્પન્ન કરે છે, અને દુકાનો તથા પંચાઓ
ઉપરના, તથા શેહેગેમાના ધગે ઉપરના, અથવા ખાવાપીવાની
વિગે જણસો ઉપરના કરો. બજાર ઉપરના લાગા, મોહોરા
મરતાઓ ઉપરની દરગુરીઓ, જકાનો, તથા ખીજા કેટનાકે કરો,
આ પ્રમાણે, જે લોકોનો ખેતી માયે સમથ નથી તેઓપાસેથી
પનૂય કરે છે, એ પણ એક મેહેસૂતનો ભાગ છે;— એમા
થી ધણાએક કરોયકી તથા તેઓમાથી પણ મરતાઓ ઉપરની
દરગુરીઓયકી ધણા જુલમ તથા ત્રામ પેદા થાય છે, અને
એટલી અગાખીમદલ મરકારને ચો તે નરો એનો યોડોજ થાય
છે. ગામના તથા ખીજા જગાજગાના અમતદારનોકો એ

ઉપજે ધણું કરીને વસૂલ કરે છે; પરંતુ તેઓમાંથી કાંઈક, તથા સુખ્યત્વે કરીને રાહદારીના રસ્તાઓ ઉપરની દરગુચીઓ તથા જગતો, એઓના ધણું કરીને જુદા ઇતિહાસોને ઇતિહાસો આપે છે.

ઇતિહાસો વિગેરે. રાજ્ય ગ્રામમાંનો પોતાનો હિસો ખીજીને આ-

પી રાકે છે, એવો પહેલાં ઉલ્લેખ આવ્યો છે, તેજ પ્રમાણે દેશોમાંના મોહોરા પ્રાન્તો, જેઓમાં ધણાં ગામો તથા એમિરાત ઉજડ પ્રદેશો હોય છે, એવા પણ ધણી વખતે આપે છે; પરંતુ આ બધી વખતે તે પોતાના હકો માત્ર આપે છે; અને તેણે પોતાના હકો ખીજીને આપ્યાયકી ગ્રામમાંના જમીન-દારોના તથા (જ્યાંહાં હશે ત્યાંહાં) મિત્રસદાગોના, પરગણાના તથા ગામના અમલદારોના, તથા પોતે અથવા પોતાના પૂર્વ-જન્મે અગાઉ જે ખીજી લોકોને બક્ષીસો આપેલી હશે તેઓના, આ બધાઓના હકોને હાં હરકત આપવી, નથી. આ દેવાં બચકરી તથા દિવાની અમલદારોની તૈનાતનેવાલે, દેવગોનો ખગમ અભાવવાને વારે, સાધુઓના સુજરાતને માટે, અથવા સરકાર ચાકરીને માટે, બક્ષીસદાખલ આપેલાં હોય છે. ઉપર કહેલાં કારણોમાંથી પહેલાં બંને કારણોને માટે જે જમીનો આપી હોય, તો તેઓને જાહગીર કહે છે. વિવક્ષિત અમલદારોની ચાકરીબદલુ સુગાદિગે આપવાની તથા સાધુઓના સુજરાતની તજવીજ કરવાની જે એ રીત, તે મનુષ્ય જેટલી જામીન છે; તે બચકરીના ખરચને ક્યારે લાગુ કરી એનો નિશ્ચય થતો નથી. ત્યારે સુસમમાનુ લોકોએ વિજયનગર તથા ખીજાં દક્ષિણહિંદુ-સ્થાનમાંનાં રાજ્યો તોડી પાડ્યાં, ત્યારે તેઓમાં એવી જમીન આપવાની આદત હતી; પરંતુ હાલ મોટા લોકોમાં જે એ વધારે પૂરી રીતે વહિવટમાં આવી છે, તે ધણું કરીને અર્થાચીત કા-ળની છે.

જે કેકાણે બચકર હશે, તેની નજીકનાં પર-
ગણાં ઉપર નેમણુક તોડીને આપવી, એ સુખ્ય
અજાનના ઉપર હુકમ આપવા કરતાં મલખ પડવા
માટે આવાં દેવાં (એટલે નેમણુકો) આપવાનો
આદત નીકળ્યો હશે; કારણ, જે દેશમાં એનજી-

બચકરી માકરી
બંદન કાકાડી
આપેની ૦૮-
ખીનો.

નસી જમાવંડી થતી હોય છે ત્યાંહા આવી દુખેજીનીરીત વધા-
ગેજ લાયક પડે છે.

પ્રથમ આ નેમણુને જેટલી તૈનાત થતી હતી તેટલીજ કરતા
હયે, પરંતુ તે નેમણુકો ઘણા દિવસ ચાલીઓ, અને એક પર-
ગણાની બધી જમાવંડી ખર્ચ જ્યાં જેની મોહોટી થઈ, એટલે
તે પરગણાના વસૂલનું કામજ તે લગકના સગદારને સોંપીને
પેહેલાનો બંગેવસ્ત સગળ કરી નાખવો એ સેહેજજ માગમા
આવ્યાથી થતુ ગયું હયે. સરદાર લોકોએ પોતાના લોકોની
તૈનાતીકરતાં વધારે લેતુ નહીં, તથા ખીજ તહસીલદારો કરતા
વધારે અધિકાર ચલાવતો નહીં, માટે એ શિસ્ત સાવધગીરીથી
મુર કરી હતી. ઉપરના કાગણુમાટે ક્યા ઉપાયો ચોલ્યા હતા,
તે આ જમાવંડીમા મેઠા લોકોએ જે બંગેવસ્ત કસ્યો હતો, તે
ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાવ છે.

તેઓના બંગેવસ્તમા દરેક સગદાર કેટલા તથા ક્યા પ્રકારના
લોકો ગાખવા, તે હદ તેઓએ કરાની આપી હતી; પ્રત્યેક માણ-
સના પગારનો આકાર તજનીજથી કસ્યો હતો; અમલદારોને
માટે નેમણુકો કરી આપિઓ હતીઓ, તે અહીંમુધી કે ક્યા
ક્યારે નામો પણ જણાયા હતા; મુખ્ય સરદારના ખામગત
ખરચની નેમણુક કરી આપી હતી; અને કેવી ચાકરી કાઢી
તેવિયે કરાર, લોક જમા કરવાની રીત તથા ખીજ, બદોબસ્ત,
એઓવિયે તહસીલવાર લખી ગણેયુ ગેહેતુ હતું. એમણું કસ્યા
પછી ઉપર લખેલા કામોને જેટલી રકમ લેઈતી હયે, તેટલી,
વમૂન મંગધી તથા ખીજે ખચ જહને જે પરગણાનો રાજભાગ
જમા થતો હયે એવા પ્રાન્ત પોણી કાહાડતા હતા; અને તેટલી
રકમ પેદા થતા બેગ તે બચો પ્રાન્ત તે મદદારને હવાને કરતા
હતા. પછી જેવા ખીજ નેહેમૂલી સુખા થતા હતા, તેઓ
પ્રમાણે તે સગદાર એક પ્રાન્તનો સુમેદાર થઈ ગેહેતો હતો, તથા
તે કામ કરનારા અમલદારોપાસે જે ખીજે જાંવો કામો હાખમા
હોય છે, તે તે કરતો હતો.

એમ થયું છતાં પણ, તેના હાથનીચેના લોકોના હકોનુ રક્ષણ
કરવો અધિકાર, તથા જેટલી રકમમદલ તે પ્રાન્ત કાહાડી આ-
પો હયે તે ચરી તપાસે ઉત્પલ થયું હોય તો તે નેવાનો હક, એ

અંને સગદાર પોતાની પામે ગાખતી હતી. એ કુલ અમલમાં લાવવામાં એ કિંવા વડારે દિવાની અમલદારો પાળાગ સગદાર માધી નીમતા હતા; અને તે સગદાર પોતાના લગ્નની તથા મુલકની ખર્ચોસ્વી કેરી ગણે છે, તેનિયે તેના કામની તપાસ તેઓ રાખતા હતા.

આગલી બંરી ખજાનારીઓ ગાખી ગતા પણ, આવા દેવાયકી જે મેહેલ યનાગ પરિણામો તે યવાવગર ગણા નથી, એ તોડી આપેના મુલક પેહેવાયકીજ પતની યતા ચાલ્યા; અને પ્રથમ નેમણગે તોડી આપી તે વેગાયકી જેમ વધારે કાગ યતો ગયો, તેમ તેઓઉપરનો સગદારી અમન હમરા નમગો પડતો ગયો; તથાપિ આ નેમણકોના મુગ કાગણોઉપરથી લોકોની નજર છેક છુટી એમ યવ નથી, અને તે કારણોમાના ફગાવોપ્રમાણે આ લવાની જરૂરીઆત નાકુલ એમ કાગેપણ કચી નથી.

આરી નેમણકોદકી એક ગાલ્યના મુલકોમાધી થોડાજ પ્રાન્તોમા ધાલમેલ યઈ. બાકીના મુલકનો પાળાગ અનુસ્મૃતિમ કહેલી રીતપ્રમાણે પ્રાચલ ગાલ્યના હાથનીએ પ્રાન્તોમાના અમલદારો કરતા હતા. જમીનો તોડી આપવાનો, એ જરૂરનો પગાર આપવાનો એક ઉપાય હતો, રાલ્યનો કારબાર કરવાનો મારમ ન હતો; તેમોટે જે તે વખતે જાહગીરે હતીઓ, તોપણ જાહગીરોનીજ શિસ્ત બધે ડેકાણે ચાલુ ન હતી.

આપ્રમાણે જમીનો તોડી આપવાની ચાલ વસ્તી યએના પ્રાન્તોમા માત્ર હતી; પગરુ ભાદા પરદેસ બેતા, ત્યાહા તે શિસ્ત જુલિજ રીતે મુર યતી હતી કેટલેક ડેકાણે પરદેસઉપર માત્ર કરનાગ લોકોએ, પાતાના રાત્રુના મુલકમાના દૂરનો પ્રાન્ત આ મજી લેઇને તેમાના ઉત્પબઉપર પોતાના લગ્નરનો મુલતમે ચલાવનો એવા હેતુએ એક ગરદાર મોડયતા હતા. અને તેનો પગ ત્યાહા મયમ યાય ત્યાહામુડી તેને રમ્ને ન જતા તેને મેહેલા બેતા હતા; પછી જેવા લગ્નકીટોળી લેઈ મએતા સગદારો દેવ છે તેઓપ્રમાણે ન રહેતા તેના વરાગે મુસાહિગની ચાકરીનો દરજ્જો ખબરબીને મેહેતા હતા. હિંદુઓના જે ગાલ્યો દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમા હતા, તેઓમા આ પ્રકારના ઉત્પબજો મગયે; તથા તેઓની આણીતગદના મેદાઓમા ધણી તથા ઉત્પ મગયે.

પગ્દેશ જીતવાની વખતે પેદા થએલા જે ઉપગ્રના જાહગીરીન પ્રકારે કહ્યા, તે, અધી વાતનો વિચાર કરીએ તો, અપવાદ છે એમ કહ્યું તો સાલશે કાણુ એવો કંઈ નિયમ નોહોતો; અને આના લીધેના મુલકનો ઘણુંકરીને બીજો ભાગ પ્રત્યક્ષ રાજના હાથમાં ગેહેતો હતો. ખીજી એક જ્વદોમરતની સીત વર્ણવવાની રહી છે, તેમાં, આની જમીન પગનારી તોડી આપવાની આપ, આયકી પણ વધારે આગળ ગઈ છે, અને તેથી જે શિરત પેદા થઈ છે, તે, (જે દૂર દેશોમાંની શિસ્તો પ્રમાણે પોતાના હમેશાના પહિવટમાંના નામો આપના તે તજનીજથી આપવા ક્ષેત્રેએ તોપણ) કુચુડપ એટલે જાહગીરીની એક ન કેહેક, એ મુસ્કીય છે.

જે વિવાજ રાજપુત લોકોમાં આવે છે, તે

- ઉપર કહ્યો તે છે. તે લોકોમાં, ગામ્ય સ્થાપ લગકરીઆકરી નારો પુરુષ, એ, પોતાને માટે કંઈ મુલક ગામીને બદલે રાજપુત બાકીનો મુલક હિંદુરાજ્યમાંના દાનભાગના નિ બોટામાંઆપે પમોપ્રમાણે પોતાના બાપાને જેહેલી આપતો લા મુલક જે પ્રત્યેક સગદારનો જેહેલમાં ભાગ આવે તેણે મુખ્ય રાજની લરકરી આકરી કરી, તથા સાધારણ સીતે તેનો હુકમ માનનો એક હવુ, પગુ તે પોતાના મુલકમાં પોતાનો અધિકાર પોતાની ઈચ્છાપ્રમાણે અલાવતો. તે સરદાર પોતેપણુ તેનીજ કબૂલાતે પોતાના બાપાને પોતાની જમીનો જેહેલી આપતો; આપ્રમાણે એકનીએ એક એના સગદારની માજિકા રથાપિત થતી હતી; તેઓપાસે રેરામાંનો દિવાની તથા લરકરી અમલ સોંપેનો ગેહેતો હતો

યુગેય અંડમાં જે જાહગીરીની સીત છે, તેથી એ જુદી છે; કાણુ આનુ મૂળ બારાતોની હિસેદારી ઉપર છે, મોહોટા લગકરી સગદારોની પોતાને મદદ મળતી એ વાત ઉપર નથી, પગુ આ લોકોએ જે નામ મુલક લીધા તેઓમાજ એ શિસ્ત હમેશા પેદા થઈ હશે એવું નહીં, અને ન્યાયે તેની થઈ હશે ત્યારે ગામ પુતોમાં જે બાપાનો મનઘ હોય છે તેઉપથી એવું સખને છે, કે નીન દેરા જીતના જનાગ લોકોનું મેનાધિપતિપણુ પણ પેહેડીપ્રમાણે સાલવુ હવુ અને મુખ્ય સગદારે જીતી લીધેલા મુલકના હિસા જે બાપાદ લેતા, તેજ જે પગકમ તે મુલક

તાણે કસ્યો, તે પેહેલાં તે જ્વતમાં નાપક હતા, એમ મંબલે છે. પોતાની બાપાદીના હક્કનું મૂળ ગાજપુત સગદાર આશુ મુર્ખ વિસસ્થા નથી. ગાજ, આ એક પ્રકારે પોતાનો બાગીદાર તમા ખીને પ્રકારે પોતાના અધિપતિ છે એવું તેઓ મમતે છે. એક મમતે મારવાડના મઝાગેએ પોતાના રાજા ઉપર ફગિયાદ કરી હતી, તેમા નીચે કહેનો લેખ છે, તેમા આ મિત્ર સંમત સાગે દેખાડ્યો છે; તે એવો—તે એક કહેછે કે “ત્યાગે અમારી આકરીનું કાગણુ હરો, ત્યાગે તે અમાગે પ્રભુ છે; ત્યાગે નહીં હરો, ત્યારે વળી અમે તેના બાપાદ ઉએ, અને મુશકના વારસદાર તથા તેઉપર હક્કનો દારો કુનાગ છેએ.”

કોઈ પણ દેરા લીધા પછી તેના વિભાગ કરવાનો જે નિયમ તે આજુ ગએનો રહેતો, અને પ્રત્યેક સગદારને પેહેડી દર પેહેડી પોતાના બાપના કુટુંબમાંના નાહાના વંશમાના લોકોના બધાજ મની તજનીજ કુચી પડતી. ત્યાગે તેઓમાંથી કોઈ વાગમની પૂરી તજનીજ ન થતી, ત્યાગે સવારીઓ કરવાને, તથા નીચા દેરા જીતીને ત્યાહા નવા ગાઓ સ્થાપવાને તેને મદદ આપના હતા—(૩૫).

જમીન આપવાની માપ આ પ્રથમ ગાજના કુટુંબમા સુક થઈ; તે વધીને પછી વાગકાઓને પણ લાગુ થઈ. હાલની વખતમા એક જ્વતના મજપુતોના ગાજોમા છેક જુદી જ્વતના રાજપુતો પામે ધણી જાહગીરી છે, અને હાલની કાગીરીમા એક પેહેલા દરજ્જાની જાહગીરી એક મુશકમાને આપેલી હતી એમ જણાય છે.(૨)

ત્યારે પેહેલા ૬૦ સં ૭૧૩ મા મુશકમાનોએ સિંર મુશક ઉપર સવારી કરી, ત્યાગે તે દેરાની સ્થિતિવિષે જે હકીકતો તે ઓએ લખેલી છે, તેઓ ઉપરથી, અર્વાચીન કાળના રાજપુતોમા જે જાહગીરીની શિસ્ત રહી છે, તેનો ત્યાગે ધણો દેવાવો થએતો હતો એ અમમાન એક જણાવું નથી.

લગકરીશિવાય
ખીજ આકરી
બદનઆપેલી
જમીનો

લગકરી શિવાય ખીજ આકરીબદલ આપેલી જે જમીનો છે, તે પેહેલા પેહેલા દેરામા તેકાણાના અમનદારોને આપેલી છે; તેઓ શિવાય પ્રધાન, તથા ખીજ કાગ્યારી એઓને આપેલી

છે, તથા તેવાજ આસગી પાટલામાના મોહોગ અમનચારો તથા
 વરાપગમના આસગીની ખિદ્મતમા ॥ લોકો એઓને આપી કે
 દેવાલયો અથવા વાર્ષિક લોકો, અથવા મો
 હોટી યોગ્યતા પામેલા આડગે અને મેદરબાની ખેરીજમુથા
 માના લોકો એઓને બીજી પગભારી જમીનો હિજાજમીનો
 આપીઓ કે. એ પરબાસ્વા દેવા ધણા કે
 પગુ ધણુ કરીને નાહાની ર મના કે એક એક ગામ એના
 વણા છે, હી એક ગામમાથી ગાજબાગમાના યોડા યોડા હિસા
 આપ્યા કે પગુ કેનેક ઠેકાણે મોહોટી મીલ ત થના જોગ
 નેમણુકો આપી કે વર્મસમધોનેમણુકો હમિરા સિગકાગ કેહે
 નારી હોય છે, અને ધણુ કરીને તેમા કોઈ હાથ ધાનગુ નથી
 લોકોને આપેના દેવા પણ ધણુ કરીને બધા નિગત આનનાના
 હોય કે, અને જે ઈ નિર્મય આસગત મિનકતો કેહેનાની તે
 માની આ માને કે, પગુ આવા ઐતાર્પના હાહુહો હજને
 હગવે નવીને તથા સારો પણ વાગવા મોટી થવા સામ્યાથી
 પોતાના પૂર્વજોએ આપેલા દેવા પાઠા લેવાને ગજબો આગ
 ક્યારે ઉઘોગી થવા કે, અથવા તે થકી પણ વણુ ઠેકાણે તેઓ
 ઉપગ ભાગે કરનો બોલો તેઓએ મુક્યો કે આના દેવાના
 નેમણુ ઉપગ અથવા એક પ્રશ્ન મુવા પછી તેના વાગસ પામે
 તે અનાનતી વ મને, બ્યાહા આરો કર નેકે ત્યાહા તે અન્યાયનો
 કે એવુ માનતા નથી, પગુ બ્યાહા આના દેવા મિનકુન
 આનમા કસ્યા કે, અથવા તેઓ ઉપગ હમિરા આનવાનો એનો
 કર મેસાડ્યો કે, ત્યાહા મોહોટો જીલમ થયો કે, એક માને
 કે એ નેમણુકો પાછી લેવાની રીત ધણા રિસો પેહેના
 મુર થઈ હશે એમ જણા છે, કાગણ પ્રાચીન કાળના તામ
 પગદિ લે તેમાં દાન આપનારના વરાનોમાતે જે કોઈ તે પાણુ
 લેરો તેને સાપ લીરો છે, એક નાગના જિનામા આવે કે

પાહાજેમાના તથા જગતેમાના પેહેનાગ લો
 કોના સગાગે પેહેનાયકી સર્વ કાળ હિદુ ગ
 જાઓ થકી રવતન હતા એવુ સખને કે, કા
 ગણુ મોગત તથા સિદિરા એ સગકાગે પણ
 પોતાની મોહોટી જ રી કાગકીર્તિમા પણ તેઓને

પર આપનાગ
 તથા બીજા
 આપાગે કેહ
 નાગ પ્રદેશો

ગિલાય તેઓની ખીચ રાજધાની પણ ન હતી, એમટે તેઓના લશ્કરની જે સંખ્યા રહેતી હતી તેમાં લઘાઈ માગનાગ લોહો કુતાં ખીજા લોહો એશુમાર વગરે જમા થએલા રહેતા હતા; અને જ્યારે તેઓ કુચ કુતા હતા, ત્યારે તેઓનો અત્યવગિયત જમાન થઈને પાચ છ ઝોરા લાગે તથા અર્ધો ઝોરા કિંતુ એક ઝોરાબર પોહોગો, એટલા પ્રદેશબર પસંદ્યો રહેતો હતો, તથા ગિલાય મામાનસંગજામ લાનનાસાઈ કિંવા હુંદવાસાઈ કેલાએક દોળાં ડાખાજમણી ગએલા રહેતા હતા.

આ પ્રકારે જે મુખ્ય લશ્કર તે રેટનેડ ઢેકાણે ધર તથા ફેર લેક ઢેકાણે પાતળુ, એમ હોય છે, અને તેમા હાથી તથા ઊગે; ઘોડેગવાને તથા પામરજા; ગાડીઓ, પાપખીઓ, બજાનો ગાડાં, તથા બાજબરદારી બગરો; હમામો, બધીંગાં, તથા છોકરા; ઢોંગે, બકરા, મેંઢા, તથા ગધેડા, એઓના જુથો, આ બધાની એક-એકમાં અતિરાય ગડગડ થએલી હોય છે, અને તે બધાની ચોતરફ વાતાવરણમાં હચી ધુજ ઉડીને તેની મોહોટી જાડી વાદળો ધાય છે, તથા તેજુ તેઓઉપર લાકણુ પડે છે. આ પ્રકારજુ લશ્કર ધણા કોરોથી નજરે પડે છે.

જ્યાહા ક્યામદી પાવણના તોરો હોય છે, તાંહાં તેઓ એક જુથથી કુચ કરે છે, અથવા, છેલ્લે સગવાગે, પદ્મખુપમખુઓની તો કરે છે. લશ્કરમા જે તોપો હોય છે, તેઓની લાખાને લાખી હાગે બધાય છે, અને રસ્તા નક્કાગ દેવાથી અથવા તોપો ખેંચવાના ગાડા બાગ્યાથી તેઓયકી હમરસા હરકતો ધાય છે. બાકી રહેલા લશ્કરના લોકો સામાનની અંદરથી કુરકજ કુરકજ આવતા હોય છે. મે ઊંચા નિરાનો તથા તેઓસાયે નોખતો (તે બધું ધણુંકરીને હાથીઓઉપર હોય છે,) એટલું મળીને એક દોળું ધાય છે. તે જુમારે પાચઝોયકી પાચ હજાર મુખી ઘોડે સવાગેજુ હોયુ જોઈએ; પગુ તેઓની પછવાડે બધા પાચપચાસ ચોર આવતા હોય છે. તે દાર્જામોનો બાકી રહેના મોરેસવાગે જુરા જુરા કિંવા દોગેગેળા આવતા હોય છે. તેઓમાનો દેક ઘોરેસવાગે કદમિન પોતાનો બામો જ્યારેકજુ લશ્કરીને પાકતો હોય છે, તેણુંકરીને જેઓ તેની પછવાડે ધસીને આવતા હોય છે, તેઓને મોહોટું નોખમ હોય છે, અને આખીમર તો તે

બાનાનાગો પોતાના મોજતીસાથે ખુસીથી દુઃખશક્તી કરતો હોય છે, અથવા ગાતો હોય છે, તે તેનો આનાજ ચોતરુના ગોધાટમાં પણ મળવાઈ આવે છે.

એ બધું લશ્કર ઘણું કરીને એમણે કુદીને પસંદ હોય છે, કે એકાદો ઘોડેસવાર એમણી પગડીપગડી અગાડીસુધી બાંધે મોડ કરીને જઈ શકશે અને તે જેમ જેમ જશે, તેમ તેમ તેને રસ્તો મળશે; માત્ર બધાહા ખીંડાથી જનાનું આરો, અથવા સાકરે રસ્તે જઈ પડશે, ત્યાહા તેને બીજા બંધાઓપ્રમાણે ઘણી વખત વંચાઈ ત્રાસદાયક અસૂર ખમવું પડશે.

વખતે અગાડી કાચા મુકામો યાવ છે, કાણુ ખીનીવાનો મગદાર (એટલે જનારમાગર જનાર) ગામનાના લોકોમાયે ડગલ કરતો હોય છે કે અમે તમારી જગામા છાવણી જો નહીં કરીએ તો તેમજ તમારે અમને અમુક દ્રવ્ય આપવું; પગડી તરફ કોઈને હુકો ખીનો હોય છે, અથવા અમરો વિસામો લેવાનો હોય છે, કિવા જ કાગ કાવાનું હોય છે, તેમણે ત્યાહા પણ મુકામ યાવ છે.

ક્યાં ક્યાં વચ્ચેથી હાણુ અથવા મનીકુકા જાય છે; તેની પગાડે તથા આગળ જીમ તથા ગોધાટ ચાલેનો હોય છે; કોઈ લાકડું નાજે છે, કોઈ ગોળી મારે છે, અને કોઈ પોતાના કિવા બીજાના રાશીરના, અથવાને અથવા જીવને ધક્કો પોહોચરો એનો કંઈ વિચાર મનમા ન આણતા તે બીડાથી સુમંગલ મારીને ઘોડા આગળ ચલાવતા હોય છે.

એમણી જેમંતોચસી હતા, તેઓની બાતમી સાચી હોય છે, તથા તેઓ પામે ઉતાવળા જનારો ઘોડેસવારો ઘણા હોય છે તે માટે એતદેશીય લોકોની રોજ કુચ કરીને જતી હતા તેનીઉપર હાથો મારવાને બનવું નથી.

આટલી અમારી લશ્કરો યઈ, તેઓમા, એ પાછળ એક એરી મોહોદી મજબૂત કરીને સામી લશ્કરમા તેઓ પગાલ્ય પામ્યા તો પામ્યા; પરંતુ તેસિવાય એતદેશીય લોકોની કે જતો બાગરદારી મામાન પણ પડારી લેવાને જનુ એક દિવાદાણું મળવું કાણુ પડશે. ઉમદુ એમ ચએકું મળશે, કે તે લોકોની કુચ કરવાની હુપાઈથી તથા ઉતાવળથી તે, રેખાવમા બાંધે એકા, રામુ.

દાવોએ ધણી કાપદા કરી લીધેલા છે. હૈદર, ટિપુ, તથા મુઝા, એઓ કહી દૂર પ્રદેશોમાં છે એવું લોકોને જણાતાં છતાં, તેઓએ ધણી વેળા જુદાં જુદાં ટોળાંઉપર હુલા કરીને તેઓને પાવમાન કર્યાં છે; અને અમાગ સગદાર પોતાના વિચારથી તેઓને પોતાની આગળ રાખીને તેઓની રાજધાનીતરફ હાંકી લેઈ જતાં છતાં, તેઓએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેજ ધણી વેળા કંઠણ ખીંડીના માર્ગે જાઈને તેઓના મુઠકોમાં તોફાન ઉડાવ્યું છે.

તેઓ મુકામે પહોંચ્યા, એટલે તેઓની વ્યવસ્થા સારી હોય છે, એવી આવા ગડબડાટમાં હોવી એવી કોઈ અટકળ કડે નહો. પ્રત્યેક સગદારને અથવા ખાતાને ત્યાંહાં જગા નીમી આપી હશે, તે ઓગળાવા સારું ચક્રચક્રિત માન્ય પડે એવા વાવડા મારેલા હોય છે; પોતાની ઓળમાંની પોતાની જગા કેઈ છે એ દરેક માણસને માહિત હોય છે.

તેઓની છાવણીનો ખટનો પડ્યો, એટલે તેઓમાં કેટલીક વ્યવસ્થા તથા કેટલીક અવ્યવસ્થા એઓની ભેજભેજ થએલી હોય છે. તેમાં રહેલ પ્રમાણે બજારોની લાંબી તથા નિયમિત ઓળો બંધાએલી હોય છે; તેઓમાં બધા પ્રકારની દુકાનો હોય છે. તોપોના તથા કવાવરી પાવરજોની હાગે લાગેલી હોય છે; પરંતુ બાકી લોકો અહીંતહીં રેવાએલા હોય છે; તેઓમાં, નેજામાં હજી વ્યવસ્થા હોવી નથી, ઘણું કરીને બવા તંબુ સરેઈ હોય છે; પરંતુ ધણીને લાવ, લીલા, અથવા આસમાની પદા હોય છે. તથા કેટલાક બધાજ તે ઝગોળા હોય છે.

ગરીબ લોકોના તંબુ નીચા તથા કાજા ઉનમાં કપડાંના હોય છે. ક્યારે ક્યારે જણ બાજા જમીનમાં ગંધીને તેઓ ઉપર એક ફક્ત ઠાંબજો માત્ર નાંખેલો હોય છે. બાપાજાજા લોકોના ઉતારાની એટલી ખરાબ હાલત નહોતી નથી.

મોહોટા લોકોના ડેરા શોભાર્થમાર્ન હોય છે; તેઓને જડાં કપડાંના પડદા કરીને ઓંગડીએ પાડેલી હોય છે, અને દરબારે નેરાઈ ને કંઈ કહેલાં હોય છે તે મોહોટા તથા જિયા હોય છે. ખીજા કેટલાક ડીંગણા તથા ગાંધારણ મોહોટા હોય છે; તેઓની કનાનો રૂબેલ, તથા ક્યારે ક્યારે બે ટપોની હોય છે; તેણે કરીને અંદર અદખ રહીને ક્રૂર તથા પવન બંધ થાય છે. તેઓને

એકમેકની સાથે જોડવા સાર વચમાં ટકાવતા રસ્તા હોય છે, અને રાજવાડામાં જે બધું એન મળવાનું તે ત્યાં હોય છે. પંડુ એટલો બધો ઠાઠ છતાં, કોઈ પણ વાત કંપા માંડી તો તે પૂરી કરી નહીં, આ જે આ લોકોની હમેસાની ટેન તથા એઓની દિવાલ, તે અહીં પણ કેટલીક નજરે પડે છે. એ કાપડના રાજવાડા એકાદી વખતે એટલી ખગળ ગીતે ઉભા કીધેલા હોય છે, કે કેટલીએક રૂઢના તોફાનો સહવાનગ પણ તે હોતા નથી. એક વખતે એમ થયું, કે શિદિઆના બધાને બધા તંજુ તોફાનથી જમીનદોસ્ત થઈ ગયા; ત્યારે એક નાહાનો મરખો ખાસગી તંજુ પવનના અપારામાથી બચો હતો, તેમા, વાચરસા-દયથી બચાવ કંપા સાર, તેઓની બહારીઆને જ્યું પડ્યું હતું.

લકાઈની વખતે, ખીજે દીવગે સુ કંપાનું તે ફકીગે અથવા ગોગાઈઓ કેહેતા જાય છે. મુકામ થવાનો હોય તો મુકામ, અથવા કુચ થવાની હોય તો તે ક્વારે તથા કેબીગમ થવાની, એ બધી છાનણીમા કેહેતા રહે છે, અને જ્યાં પછી છાનણી કંપાની હોય તેજ ઢેકાણે બીજા માગવાને ઉભા રહે છે; તથા તે મુકામના વાનરા લેધને તે વખતે લોકોની શુદ્ધ ઉદાર થઈ જાય છે, તેથી તેઓ સારીપડે કાયે છે.

લગકને અબ પૂરવડ, તે વણજગ લોકોના મેળા પૂરે છે; તે એક જાતના લોકો છે, તેઓનો વચો અનાજ વેહેનાનો છે. તે અનાજ તેઓ દૂર રંગોથી આણે છે, અને દુકાનદાર નોકોને સામટું વેચે છે.

જેઓ નાહાનામુના વેપારીઓ હોય છે, તેઓ છાવણીયકી થોડા છેટા ઉપર જે ગામો હોય છે ત્યાં જાહેને ત્યાંહાર્યા લોકો પાસેથી ખરીદી કરે છે. આ કામમા ધણુ કરીને સંકાર હાય માનતી નથી; એમ હોઈને એતદેલીય લોકોની છાવણીમા મામ-મીનો ધણુ કરીને હમેસા સાગે પુરાવો હોય છે.

છાવણીની પાસેના ગામોને કર્જ આધાર ન હોય, તો તેઓમા ખચિત લુટ યાય છે. ફોજ આવી, એટલે લેનાય તેટલી મિલ-કન લેધને ત્યાંથી લોકો નાની જાય છે; પછી ખારીનો માવ લગકના લોકો લુટી લે છે, અને દરવાજ તથા વાસ કાઢાડી લેધને ખગતણને ઢેકાણે ખાગે છે. જે ગામ મોહોટું હોય, તો

દ્રવ્યસાંચે જમીન ખોદી જીએ છે, અને નાદાનાં ગામડાંમાં પણ ખોપરાંમાં દાણો બરી રાખેલો હોય છે માટે તે વડવાની આશાએ લોકો મહેનત કરી જીએ છે, અથવા ખાડા પાડવાના લોકાના ડાંડાએ જેમ અમારા મોજણીદારો જમીન ખોદતા જાય છે, તે પ્રમાણે ખોપરાં ખોદીને તે દાંડાનો વાસ લેઈને, તે અનાજ માંથી ગયો છે, કે નથી, એનો નિશ્ચય કરે છે. આ રીતે દેશ જલદીજ ઊંડા થઈ જાય છે. જે પ્રદેશમાં થઈને કોને વારંવાર ગર્જ હોય છે, તેમાંનાં ગામોનો નાશ થઈને તે ઉંડા પડેલાં હોય છે, અને સપાટ પ્રદેશબર નાદાનાં મોહોડાં ઝાડો થએલા હોય છે; તે ઉપરથી પહેલાં ત્યાંનાં વાંચતરનાં ખેતરો હતાં તેઓનું જલદીજ જંગલ થતું જાય છે, એવું જોનારાના ધ્યાનમાં આવે છે. ગામડાંમાંથી નાશી આવેલા લોકોથી મોહોડાં મોહોડાં થઈને બરાબ જાય છે; અને તે થઈનેની પાસેના પ્રદેશોમાં ધણું કરીને શાંતી વાવણી થએલી હોય છે, કારણ ત્યાંનાં લોકો ત્યાંના જનારી ફોજને કુંઈ આપીને તેઓસાથે બંદોબસ્ત કરીને પોતાનો બચાવ કરી લે છે.

હાલમાં, હિંદુઓનો લડાઈઓમાં તોપખાનાનું ખાતું અતિ મોહોડું છે. તોપો મારવામાં તેઓ ધણા હુશિઆર છે, અને તેઓ સાથે જે અમારી બધી લડાઈઓ થઈઓ, તેઓમાં તેમણે તે યોગથી અમારું ધણું નુકસાન કર્યું છે. ટોળાં ટોળાં વચે નાદાની નાદાની લડાઈઓ મારવી, એ તત્કાલ તે લોકોને ધણી પસંદ છે. તે શિવાય બધા ઘોડેસવારો સહિત એકદમ હથોડીઓ, એ એક તેઓની લડવાની વિશ્વક્ષણ રીત છે, તેણે કરીને લડાઈ જલદીજ ચેતરઉપર આવે છે, — આ હથોડીઓ દેખાવમાં બધા એવું ખીજ્યું કુંઈ નથી. આ પ્રકારના ઘોડેસવારોનો સમુદ્ર જે હજીવે હજીવે લોટનો આવનો હોય, તે તેથી પણ મનહીસર અજબજાબ અસર થાય છે. અને તેમાં જયારે તેમવારો તમામ જીવંત રોકતા જતા હોય છે, ત્યારે તે જમીનની ગર્જના, તેઓના હથીઆગેનો અજકાર, તેઓના બાલઓના કણકાર, તેઓના નીરાનોનો વાવુંમાં કૂડકૂડાર, અને આવા અમેજ્ય સમુદાયનું ઉતાવળું આવકું, એઓએ કરીને જે બચતાની પ્રતીતિઓ પેદા થાય છે, તેઓની પેલીમર કલ્પના પણ જઈ શકતી નથી.

અગાડી તથા જાગ્રુ ઉપર એકદમ હલ્લો કરવાની તેઓની રીત છે, અને એ કામ તેઓ જે રીત કરે છે, તે જોધને ક્યારે ક્યારે તેઓના યુરોપિયન પ્રતિસ્પર્ધીઓપણ વખાણ કરતા રહ્યા છે, અને બિનક્યાયદી સમુદાયોમાં આવો કસબ જોધને અચિતજ આશ્ચર્ય લાગે છે. એવું કરવાની મેહેલાં એ બધા લોકો, જે-યામાં પોતાના રાત્રીની અગાડી, જીપર બર દોડથી આવતા હોય છે એમ જોવામાં આવે છે; એટલામાં, જેઓને તે કામ નીમી આપેલું હોય છે, તેઓ ઓચિતા એકદમ અંદરની જાગ્રુએ વળે છે, અને તેઓની મમંતવિગે રાત્રીના મનમાં રાક આવતા પેહેલાંજ, એકે અપાટે રાત્રીની પાસેની જાગ્રુ તરફ બાલા કરીને તેના ઉપર ફટી પડે છે. એ હલ્લો બપકાદાર ખરા, પરંતુ જે રાત્રીનું બગર ક્યાયદી હોય, તો તેઉપર આવતા નથી; માત્ર જે ક્યાયદી લોકો જોધને પણ ગડબડની વખત હોય, અથવા તો પોતા માટે તે પેહેલાંજ છુટા પડી ગયા હશે, અને જે પછી તેઓ લાગમા આવે, તો માત્ર એવા હલ્લો સામે છે.

હાલ ગાળોમાંના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં પેહેલાં કલાપ્રમાણે ધણે કેદાણે ઘોડે સવારોનાં લગ્નરને સરકારની જમાખંડીની નેમણુક તોડી આપીને ગણેલું હોય છે. પરંતુ તેશિવાય પણ ધણે કેદાણે મગકાગી બજારનામાંથી પગાર આપીને રાખે છે; તે પગાર દર ઘોડાને અમુક, એવી રીતે સરદારોને આપે છે, (શિવાય તે મરદારોને પોતાને વેતન તથા હાથનીએના અમલદારોનો પગાર મળે છે); આ પ્રમાણે હોય છે, અથવા એકએક ગવારને આપે છે. આ ચેવટના પ્રકારના જે લોકો હોય છે, તેઓ ધૂણુંકરીને સારા ખુબસુરત તથા મારા ઘોડા ગણનારા હોય છે; તથા તેઓ સાધારણ દરથી વધારે પગાર મળવાની આશા રાખે છે. કેટલાક લોકોને જેમવાને સરકારના ઘોડા હોય છે, અને એ લોકો જે કે બીજાઓ કરતાં ઓછી પગીના હોય છે, તથાપિ બધા બરકરમાં સાગી રૂનિ હુકમ બજારનારા તથા કામકાજ કરનારા એવા એઓ હોય છે. હાલમાં જે સર્વથી સરસ પાવદળના લોકો માકરીમાં રાખેલા છે, તે ગંડાચમુનાના કાંદાઉપરના પ્રેરામાંના છે, તથા અરજ અને શિંદી, એઓ પણ છે. પરંતુ તેઓમાં મુખ્યત્વે કરીને આરમો તેવા હોય છે. બહાદુરી, કેદ,

તથા વિશ્વામુખ્યું, એઓમાં એશિયા ખણ્ડમાના ધાતુકર્મીને ખી-
લ્લ નધા લોકોકરતાં સ્વારજ્ય ધણીજ એટ્ટ છે; તે યુજીવિષે તે-
ઓની સાથે ખીલ્લ લોકોને સરખાવતાં યમુ આવડતું નથી.

ધેગે ધાતુવાની જે હિંદુઓની પોતાની સાથે તેમાં મનુ પછી
ધણું કરીને કુંઈજ મુધાગણા યઈ નથી. અણ્ણાપિ બોક લપઈ
લપઈને દેવાયો પાસે જાય છે, અને જેમી જેસાને દેવાબોપામે
વગર ધારતીએ જવાય ત્યાહાંસુધી ખાડા ખોદતાં ખોદતા તેઓ
પોતાને ઓયો બેહે; અને કિલ્લેદાગેમાયી એકાકાને ગોળી મા-
ગીને ઉઠાડવાની મંધિ જોતા હોય છે; હજારે હજારે મોગ્યા ધાતુ
છે, વખતે વખતે તોપો મોગે છે, તેઓયડી કિલ્લાની દેવાયોને
કંઈ ધક્કો લાગતો નથી; કિલ્લાને ધેગે ધાણીને ગેહેકું, છાપો મા-
ગ્યો, તથા અદરના લોકોએ નકામા દુસા કરીને બાહાર પડકું,
આ ત્રણે વાતોમાયી એક વાને તે ધેગની સમાપ્તિ થાય છે;
પરંતુ સીધા દુસા કરીને કિલ્લો પડાતો નથી.

ગાંધ્ય કરવાની તથા મગનિહતની અર્પાંમીન
ગાંધ્ય કરવાની કાળની રીત, આ પછી ધણા રવરૂપે નજરે પડશે;
રીત એ માટે આ ડેકાણું તેવિષે વિચેનન કરવાને કંઈ
દાખલ જણાવુ નથી.

પ્રકરણ ત્રીજું.

કાયદામાં ફેરફારો.

હિંદુલોકોના ધર્મશાસ્ત્રનો પાયો અણ્ણાપિ મનુ
લેખી કાયદા રમૂતિજ છે, અને તે શાસ્ત્રમાની મુખ્ય મુખ્ય
માંના રેરગરો વાનો આજસુધી તેવીજ ગેહેલી છે.

મનુરમૂતિરિવાસ ખીલ્લ ઇશ્વરપ્રગિત એવા
* દિવાની કાયદો માનેયા કૃષિઓના નાના પ્રકારણા મયો, તથા
નાહાના મોલોટા લોકોએ કેલ્યાં અનેક બાબો, તથા
કાળની ગતિથી જે વધારે નિયમો જરૂર કરવા પડ્યા તે, એઓ-
એ કરીને લેખી કાયદામાં ધણા ફેરફારો થયા છે, તેજેકરીને

પુષ્કળ શાખાઓ યદ્યપી છે, તેઓના નાના પ્રકારના વિચારો-પ્રમાણે હિંદુસ્થાનના શુદ્ધશુદ્ધ દેશોમાંના લોકો આતે છે.

એવું છે, તથાપિ આ સર્વ ઠેકાણે મૂળ પાવો મનુસ્મૃતિજ છે; પરંતુ સારા ટીકાકારોએ જેવા તેના અર્થો કચ્છા છે, તથા તેમાં જેવા ફેરફારો કચ્છા છે, તેઓપ્રમાણે લોકો હાલમાં આતે છે; અને આ પ્રકારે જે એ ધર્મશાસ્ત્રનું બારડ થયું છે, તે એકું કરીને તેના બવસ્યાથી સંક્ષેપો કચ્છા છે તેઓ શુદ્ધશુદ્ધ શાખાઓની હદોમાં આતે છે.

બંગાલામાંના લોકોની એક પોતાનીજ શુદ્ધ શાખા છે, અને જો કે હિંદુસ્થાનમાંના ખીજ પ્રદેશોમાંના લોકોનાં મુખ્ય મુખ્ય મતો એકખીજસાથે મળે છે, તોપણ તેઓમાં નિદાન ચાર શાખાઓ છે, તે આપ્રમાણે;—મિથિલા (એં ઉત્તરબાહ્ય) ઠાશી, મહારાષ્ટ્રદેશ, અને દ્રવિડદેશ; આ ચાર દેશોની.

વિષમ (એટલે શુદ્ધ શુદ્ધ) જાતીનાં લગ્નો, અને બાઈની વિધવાને પુત્રોત્પત્તિ કરની, એનો બધાઓ નિષેધ કરે છે, અને તેવાજ ઔરસ તથા દત્તપુત્ર એઓ બાદ કરીને બાકી મનુએ કહેલા બધી જાતના પુત્રો કબૂલ કરતા નથી. આ બાબદમાં સર્વ શાખાઓનું એક મત છે. ધણીએ જીવંતપણે ખરેખરી અથવા માનેલી આત્રા આપ્યાયકી તેની વિધવા તેને ઠેકાણે પછી દત્તપુત્ર લેછે, એ દત્તવિધાન મનુમાં મળતું નથી; પણ તે ઉપલી શાખાઓમાંની ધણું કરીને બધીઓ કબૂલ કરે છે. કેટલાએક પક્ષોના મતોપ્રમાણે ધણીના તરફથી કંઈ અધિકાર ન હતાં પણ તેની વિધવાને પોતાના અપત્નારથી દત્ત લેવાનો અધિકાર છે.

વંશપરંપરાની મિલકતનો હિમો બધા છોકરાઓને સગ્ગો મળવો, આ વાતઉપર મનુ કરતાં આ ખીજ બધા પક્ષોની નજર વધારે છે. ધણુંકરીને બધાઓનું એવું મત છે કે, પોતાના છોકરાઓની કબૂલાત વગર, તથા તેમાં પણ દેગતું ગુજરાન સારી રીતે ચાલવા જેવી તજવીજ કચ્છા વગર, બાપે વંશપરંપરાની મિલકત ખીજ કોઈને આપવી નહીં; વંશપરંપરાની મિલકતના મનમાં આવે તેવા હિસા કરવા નહીં, એવું બધાઓએ સાફ કહ્યું છે, એ જે હિસા પાડનારો હશે તેણે પોતે મેળવેલી જે અંદગી

હરે તેના પણ તેની રીતિ-હિસા ન કાંધા હોય તો મારું, એવું વિરોધે કરીને કહેલું છે. દ્વાવિડ પક્ષના મતપ્રમાણે મિત્રદત્તનો બંદોબસ્ત કરવાયે છે. કુદરાઓને બાપ નેટયો અખત્યાર છે; કુદ બાપને હાથની વખતમાં ઉપભોગ લેવાનો અખત્યાર વધારે છે, તે બાદ કરીને બાકી બાપ સંથા છોડરા, એઓ સરખાજ છે.

બંગાલાનો બાદ કરીને બાકી બધા પક્ષો, કેટલીએક વખતે, હજી પણ વસીઅતનામું કરવાનો અખત્યાર આપતા નથી.

મનુની વખતકરતાં હાલનું ધર્મશાસ્ત્ર બધો વાતોમાં ત્રીણી બાબ દોની તપાસ વધારે કરે છે. ધર્મે કેદાણે જમીનોનાં નાના પ્રદારનાં સ્વરૂપો કહેલાં છે, અને જમીનદારો તથા કુળો એઓના એકબીજા સાથેના કેટલાએક મંબંધો પણ સુકર કીધા છે.

વકીલ કરવાની રજા આપેલી છે, અને જલ્લજવાગોના ધારા કહેલા છે; તે એવા છે કે સર વિલિયમમેન્સ એવું તેઓની મોહોટી જાણીક કીધી છે.

જુદી જુદી તરેહની મંચાતો કહેલી છે, અને આ કાયદામાં આગળના ધર્મશાસ્ત્રના કેટલાએક અનાડી ભાગો રહેલા છે, તોપણ જે વહિવટની રીતો એમાં કહેલી છે તે ઉપરથી આ ધારા બાંધનારને આગળના શાસ્ત્રકોગે કુતાં તેઓ વિષે વધારે અનુભવ હતો; અને એમાં જે લોકોની હાલત વર્ણવેલી છે તે પેહેલી સ્મૃતિના કાળ કરતાં વધારે યુગાચુત થયેલી છે, તે ઉપરથી એ કાયદો હાલના જમાનામાં યોગ્ય છે એવું ખુલ્લું નેપામાં આવે છે. લેખી કાયદામાં જે ગુધારા થયાં છે, તેઓને મુળ ધર્મશાસ્ત્રના સંક્ષિપ્ત શાયાની ઉદ્દેશનાની માથે સરખાવવા જઈએ તો, તે સુધારા ઇંદજ નથી; અને પેહેલાં જેવું હિંદુઓનું શાસ્ત્ર પેહેલી હાલતમાં છતાં એરિયાખપડમાંનાં તેની ખગાજીનાં ખીન સામ્રોકરતાં એક કેહેવાને લાયક હતું, તે એકપણું હિંદુઓના હાલના શાસ્ત્રને નથી.

લેખી કાયદામાં બિલકુલ કેટકાર ન થતાં, આચારમાં આચારમાં પુરુષ મોહોટ મોહોટ કેટકારો સુરેશર. માપએ થયા છે. એનો દાખલો:—જમના આઠે પ્રકારે હજીમુધી સામ્રપ્રમાણે ખગાજર છે; પણ તેઓમાંથી જે એક પ્રકાર સદ્સદ્ધિઆરજુદિને તથા ખીન લોકોના

આચારને વધારે મળતો આવે છે તેટલોમાત્ર વહિવટમા સુર છે.

ફેફદારી કાપને એ આગળના નેવોજ હજી
પણ દેસ્વપો છે, અને (ધણું કરીને તેજ કાપણને રોજદારી
લીને) તે ગેરને પડીને તેને ઠેકાણે વહિવટ તો કાપદો
અથવા મનમા ઉપજેલી ખુશીનો એવો એક જ
તનો કાપતો ચાલુ છે.

ધારાપ્રમાણે ઈનસાફ કરવાને માટે મનુલી વળને ને ઈનસા
ફની કાપમ કોરટો ડેરવેલી હતી, તથા નેઓના અખત્યારવિધે
તેની પગવાડેના અથકાગેએ વર્ણન કીધું છે, તેપ્રમાણે ડોઈપણ
હિંદુ સરકાર ચાલતી નથી. હાલમા તે સાચે ડેરવેલા ન્યાય
કરનારાની જગામા રાગત ધણું કરીને દગબારી મહેરબાનીના
સત્યથી પોતાની મજાપ્રમાણે ઈનસાફ કરનારા નીમે છે; અને
ધણું કરીને ને ટોઈ દરબારમાં મદદ આપનારો હોય, તેની મત
જમ પાડ પડે એવા તે લોકો ટોય છે. આગળની ડોગેને
ઠેકાણે હાન મત્વરથી કરનારા યોગેની મડગીઓ થએલી છે;
તેઓને પચાતો દેહે છે, ક્યારે ક્યારે તેઓ સરકારના હુકમથી
કામ દેરે છે, અને ક્યારે ક્યારે વાદીપ્રતિવાદીઓના ફક્ત કમૂખ
પણાથી કહાઆ મગડે છે. પંચાતો વિષે સમજરની બેદરકારી
છે, તોપણ મનુએ લેણદારને દેણદારકપર ને સત્તા આપી
છે તે હજીમુરી ચાને છે, તેથી, ને પુરૂષ પૈસો નહીં આપતો
હયે તેને પોતાની ઉપરના હકનો તપાસ કરવાનિયે કમૂખ થવાનો
રેગ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ કાપણથી હજીમુરી આ પચા
તોની જગાક માતમરી રહેલી છે.

બધી વાતોનો નિચાર કરી જોતા, ને છેક પ્રાચીન કાળનિયે
આપણે અમિત જાણીએ હોએ, તેના કરતા હાલ હિંદુઓના
ગાળ્યોમા દિનાની ઈનસાફ ધણો અગવ થાય છે એમા ઈર્ષ
રાક નથી.

મનુમાહેલા નિયમોમાં ને પાછળથી ફેફારને દયારીજ
થવા છે તેઓસિવાય ધણા દેસોની ચાનો હાલ
નજરમા આને છે, તેઓવિને મનુમા ઈર્ષ લખેલું નથી. તેમાની
ધણું કરીને બધી દનકીઓ છે; પરંતુ કેટલીએક, ને બાબને
પેહેના દગજની છે, તેઓસમંધી છે. ધણું કરીને આવા

કેરકાગે ત્યાંહાં હાલમાં ચાલુ છે, ત્યાંહાં, જ્યારે મનુરમૃતિ અથવા
આશ્વમેધનો અવિકાર એઓની સુરચ્ચાત યજ્ઞ ન હતી, તેની મ
શાઉ તે તે પ્રેરોમાં આગળના લોકોના જે કામ હતા તેમાં
તે આજો થઈને કરીને બાકી ગઈ છે. આ પ્રકારનો કદાચ
ધણો અન્યથા જાણ્યો મલબાર પ્રાન્તમાંના નાપર લોકો
નજરે આવે છે; તે એવો કે તેઓમાં પરછેલી સ્ત્રીને પોતાના
જાતના અથવા પોતાના કરતાં જિંદી જાતના બધા પુરુષોની સાથે
મનમાં આવે તેવો, મહેવાર કામને તદ્દીના સાક્ષની છૂટ છે
અને એની રીતે પેદા થએલી જે ઓળાદ, તે કોની, એનો નિ
શ્ચય થતો નથી, માટે કોઈ પુરુષની મિલેનનાં જે જોડાં હશે
તેના વાગસદાગે થાય છે, તેના પોતાના હશે તોપણ તેઓ વાર
થતા નથી.

પ્રકરણ ચોથું.

ધર્મની હાલની સ્થિતિ.

મનુરમૃતિપદી મનુરમૃતિપદી ધર્મમાં જે મુખ્ય ફેરફારો થય
થએના સિદ્ધાંતો છે તે આ પ્રમાણે:—

- (૧) દેવનેશ્વરના ઉપરથી લોકોનું દિલ ઉઠી ગયું છે.
- (૨) દેવલાએક દેવોને લોકોએ જોડી લીધા છે અને બીજા દેવો
દાખલ કીધા છે.
- (૩) ઈશ્વર એવા માનેલા માણસોની બકિત કરવા લાગ્યા છે.
- (૪) તહેલ તહેલના પયો સુર થયા છે, અથવા નિદાન પક્ષે
તેઓનો વધારો થયો છે; અને એક દેવનું મોહોટપણું વર્ણ-
વીને બીજાઓનું હલકાપણું વર્ણવવાની રીત ચાલુ થઈ છે.
- (૫) સમાજ, ગરકાગે કરવાનું અથવા પગેપગથી ફરતો કરવાં,
એઓ કરતાં કોઈપણ એક દેવનો-બકિત કીધાથી વધારે
પુણ્ય-મંગે છે એવું મત મુર થયું છે.
- (૬) પેદા મુઠીને નવું કર્મકાણું મુર થયું છે, અને ગોસાંઈ/લોકોના
ધર્મોનું ધર્મની બાબતમાં માન વધ્યું છે.

હાલ, હિંદુ ધર્મ કેવો છે તેનું વર્ણન કચ્છાથી તેમાં આ ફેરફારનું સ્વરૂપ જણાઈ આવશે, અને અહીંના લોકોના સાધારણ અવહારો સમજવાને પણ તે વર્ણન જરૂરનું છે.

ધર્મ, એ જેવો હિંદુસ્થાનમાં સર્વકાળ આપણા જોવામાં આવે છે, તેવો ખીજ કોઈપણ દેશમાં નથી. પ્રત્યેક શહેરમાં નાના પ્રકારનાં દેવાલયો હોય છે, તેમાંનાં કેટલાંએકોમાં ફક્ત મુર્તિ રહેવા જોઈએ સિદ્ધાસન માત્ર હોય છે; પરંતુ ખીજાં કેટલાંએક મોહોટાં દેવાલયો હોય છે, તેઓને જ્યાં કળમ, વિસ્તિર્ણ સભામંડપ, તથા સ્તંભાવલિ, એવાં હોય છે. આ બધાં દેવાલયોમાં મુર્તિને હારો અઢવવામાર, અથવા ફળપુલો અર્પણ કરવાસાથ, બકતો હમેશાં જતા હોય છે. ઘણુંકરીને બધાં શહેરો નદીઓના અથવા તલાવોના કિનારા ઉપર બાંધેલાં છે; અને ઘણે ઠેકાણે આની નદીઓના અથવા તલાવોના કિનારામાં પાણીસુધી પહોંચે એવા મોહોટાં અદ્ભુત આરત બાવેલા છે. તે આરાઓઉપર મવારને પોહોળે, રનાન કરનારા લોકોનાં, તથા પ્રવાહમાં ઉભા રહીને સંધ્યા કરનારાઓના એવાં જુથો ભગેલાં હોય છે. દિવસે, બાયડીઓ કુંધિપણ દેવ આગળ મુકવા સાથ, ટોળાં ને ટોળાં દેવને જતાં હોય છે; ત્યારે તેઓનાં ગીતોએ અથવા તેઓના સુંદર સ્વરો તથા ભરગમ્મી પોષકો એઓએ મન ખેંચાય છે.

બ્રાહ્મણો તથા ખીજાઓ, એઓના પણ મેળા એવાજ જતા હોય છે, અને તાસાંવાણંતો લેખને કેટલાંએક તેહેવાગેની ક્રિયા કરવાસાથ વારંવાર ઘણા લોકો સમારંભે જતા હોય છે, તેઓ રથઉપર ખેસાડેલી મુર્તિ લેઈ જાય છે; તથા તેવાંજ દેવાલયો, રથો, તથા ખીજ પદાર્થો, એઓનાં ચિત્રો, એ પણ સાથે લેછે; એ ચીજો સરતા તથા હલકા મામાનની હોય છે, તથાપિ તે કુશલતાએ તથા તેમાનો મર્મ સમજીને કરેલી હોય છે. તે બાહારથી જોઈએ તો મોજની તથા લખલખિત દેખાય છે.

શહેરોથી યોડા છેડાઉપર જ્યાં માણસોની વસ્તી હોય છે, ત્યાં હમેશાં દેવાલયો હોય છે; અને નદીઓના કિનારાઓ ઉપર, અથવા બર જંગલની વચમાં, અથવા પર્વતોના શિખરો ઉપર, તે વારંવાર મળે છે. અતિરાય વિકાળ જંગલમાં પણ એકાદ પથરા ઉપર સિદ્ધર ઓપડેલું, તથા તેની ઉપર જે ગ્રાહ હશે

તે ઉપર એક હાર લટકાવેનો, તથા તે ઝાડની ગાખાઓમાં એક નાહાનું મરખું નિરાન ચઢાવેનું, એવું હોય એટલે તે જગાં પવિત્ર છે એવું પંથીઓએ સમજ્યું.

અને જતા હોઈએ તો, યાત્રાણુ તથા પેરાગી વિગેરે ધર્મને બાહાને ગિમ્પ-માગનાગ લોકો, એઓના મેળા વારંવાર મેળે છે. પેરાગીઓ ફલાણા પંથના છે એવું તેઓના પોપાક ઉપરથી જણાઈ આવે છે, અને જેઓ યાત્રાણુ હોય છે, તેઓ જે દેવની યાત્રાએ જતા હોય છે તેની કંઈ પણ નિરાની પાસે ગમે છે, અને ત્યાંહાં ત્યાંહાં તેઓને ખીજ પંથીઓ મેળે છે, ત્યાંહાં ત્યાંહાં તેઓ તેને નામે શ્રમ માટે છે, તેઉપરથી તેઓ ઓળખાઈ આવે છે. આખા વર્ષમાં જે ઘણાં તેહેવારના દિવસો આવે છે, તે દિવસોએ એતદેશીય રાજાઓ મોહોટા હોય તથા ખરચ કરીને બેભાહ કરે છે; ધનવાન્ લોકોને પોતાના વૈભવનો બપકો દેખાડવાને તક મેળે છે, અને કમી પડવીના લોકોમાં પણ કંઈયોડો મગ્ગો મમારેળ તથા શોખા, એઓ તે કારણે થાય છે.

હવે જુદા જુદા દેવોના પવિત્ર દિવસોમાં જે વારંવાર યાત્રાઓ કરેલિઓ છે, તે ઘણુંકરીને ગરીબ લોકોને માટે છે. તે લોકો તે યાત્રાઓને અર્થે દૂધપણ મોહોટી ખુશીથી આવે છે.

આ પ્રકારે જે ધર્મ આઠલા અમલગિક્કિ રૂપે આપણી નજરે પડે છે, તેધડી તે બધા સમાગંઓ પેદા થાય છે; તે બધાઓમાં ખરેખર જોતાં તે હોતો નથી. એવું છે, તોપણ આ ધર્મનું લોકો ઉપર પ્રચંડ વજન છે, અને જ્યારે આ ધર્મની પ્રથમ સ્થાપના થઈ ત્યારથી આ આગમાં તેનું માન ઘણું કરીને જ ગપણ કમી ચયું નથી, તથા ઘણું હોય તો છેકજ યોડું ધણું છે.

હાલમાં જે મદાયોઉપર લોકોની બંધિત છે, તે પદાર્થો પેહેલાંના નથી; પેહેલાં ખીજઓ ઉપર બંધિત હતી.

કેવલેશ્વર મત એજ ખરે એમ એમાં જે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથા જેમાં બાકી મૈત્રે પ્રકાગેનો સમાવેશ કર્યો છે, તે જાહેર તેની જગાએ નહાઈ અનૈકધરી મત તથા અનિપૂર્ણ, એઓ આવીતિ પેદાં છે. આગજનું મત લોકોના ધ્યાનમાંથી છેકજ જડું ગણ્યું એવું કહીપણુ થયું નથી, તોપણ નતજવેનાઓ અને

ઈગરથી વિલોપદેરાડો એઓ બાદ કરીને, બાકી દોષની બુદ્ધિ આવિયે પાકી નથી.

પંચમહાજતો તથા આ જગતમાંની પેદા કીધેલી રાક્ષિઓ એઓની બકિત કરવી એના કરતા વેળા મારે આલનાગઓની સમજ વધારે યઈ હતી, અને તેઓને ઈશ્વરનું ખરેખરે સ્વરૂપ મમજનું હતુ અને પોતાના મતો ફેલાવવામાટે તેઓ ઉન્મિદવાર હતા, તોપણ તેઓએ લોકોની બકિતને કંઈ ધક્કો દીધો નહીં, અને જે આગળના સ્થાપેલા દેવો હતા તે ખરા દેવનાં જુદા જુદા સ્વરૂપો અને નિરાનિઓ છે એવુ કહીને તેઓએ તેઓની પૂજા કરવાને પરગાનગી આપી હતી. એકું કરવાનું કાગણુ એમ જણાય છે કે પેહેડી દરપેહેડીના આઆગિયે જે આ લોકોની અજ્ઞાને બકિત, તેણેકરીને તેઓ તેમ આવવાને તૈયાર થયા હશે, અથવા આલણોના ફાવદા તરફ નજર આપીને તેઓ તેવા થયા હશે, (કાગણુ કે અતિરાવ સુધેઓ પણ આલણુ એવી સાર્થિ બુદ્ધિથી છૂટો એવો માહારી નજરમા આવતો નથી). એટલું પણ કરીને તેઓએ ખરા ઈશ્વરનુ એકપણ દેવન બાવજુ નથી, તથા તેની પ્રાર્થના કરવાની આલ સુર કીરી નથી. હવે, મૂળે માણસની બુદ્ધિ દુબળી છે, માટે એની બુદ્ધિથી જેવો સેહેજ પરિણામ થયો તેઈએ, તેનોજ થયો,—તેઓના ધર્મમાનાં જે વધારે શુભ તથા ગભીર પ્રકરણો, તેઓનાકરતા જેઓ બાહાર જોવામા સમજના જેવા ઉધાડા હતાં, તેઓ વધારે જોરાવર થયા, ધણા દેવોની બકિત કરવાનો જે પ્રાચીન રેવાજ તે તેમજ રહ્યો તથા તેમા આગળના કરતા દેવ એવા માનેલા સીગેનો વધારે પ્રવેશ થયો, તેથી વવારે ખરાબી થઈ; એ વીગે જે દેવોધકી ઉત્પન્ન થયા એકું માને છે, તે દેવોનેપણુ એઓએ ગદ પાડ્યા છે.

ઉપર કહેવા નવા ધર્મના જે પુસ્તકો છે તેઓને પુરાણો કહેછે. એ પુરાણો અદાર છે; પુગણા અને તે પુગણોમાના પયોપ્રમાણે આલનાગ લોકોનું એવુ મત છે કે જે વ્યામે વેળી ગ્યના સીધી, તેણે તે કીધા; તથાપિ વારતત્ત્વિક જેવા જતા, ખ્રિસ્તી રાકના આઠમા તથા મોળમા સૈકાની વચમા આ બવા પુગણો જુદાજુદા અથકાગેએ કીયા છે, મગ્નુ કેટવેક ઢેડાણું તેમા લખેલી બાબતે માન

છે; એ પ્રમાણે આટલા દેવોને માત્ર બધા લોકો માને છે; તે દેવો આ પ્રમાણે:—

૧. ઐશ્વર્ય, એટલે પેદા કરનારી શક્તિ.

૨. વિશ્વજી, એટલે સંરક્ષક શક્તિ.

૩. શિવ, એટલે સંહારક શક્તિ.

૪. સર્વવતી.

૫. ભક્તી.

૬. પાર્વતી, એને દેવી, ભવાની, તથા દુર્ગા, એપણુ નામો છે. આ ઉપર કહેલી ત્રણ દેવતાઓ, પહેલા ત્રણ દેવોની સ્ત્રીઓ એવું દંતકથાઓ ઉપરથી માનેલું છે. ૫-

મંત્ર તત્ત્વવિચાર્યમીતે ત્રિયુષ્ણાત્મક ઇગ્નિવરનાં જ ત્રણ રૂપો તે પ્રગટ કરવાને આ કારણ શક્તિઓ છે, એવું માન્યું છે.

૭. ઈન્દ્ર, વાતાવરણ તથા સ્વર્ગ, એઓનું દેવત.

૮. વરુણ, પાણીનું દેવત.

૯. પવન, વાયુનું દેવત.

૧૦. અગ્નિ, આગનું દેવત.

૧૧. યમ, નરકનોકર્તા દેવત, તથા મુએલાંઓનો ન્યાય કરનારો.

૧૨. કુર્મ, દ્રવ્યનું દેવત.

૧૩. કાર્તિકેય, યુધ્ધનું દેવત.

૧૪. કામ, પ્રીતીનું દેવત.

૧૫. સૂર્ય, રશ્મિ.

૧૬. સૌમ, ચન્દ્ર.

૧૭. ગણેશ, એ બધા સંકરોનો હર્તા છે, માટે બધા ધરોના દરવાજાઉપર એ પેહેનો હોય છે, અને બધાં કામોનો આરંભ કરવાની વખતે એને માદ કરે છે.

એઓશિવાય નવગ્રહ તથા ધણી પવિત્ર નદીઓ એઓપણુ દેવતો છે; તેઓમાંથી મુખ્યત્વેકર્મીને ગંગા, એને દેવીનું રૂપ ધારીને એની બધાપ્રકારની પૂજા કરે છે, અને એને માન આપે છે.

ઉપર કહેલા દેવોમાંથી પહેલા ત્રણ, ઐશ્વર્ય, વિશ્વજી, તથા શિવ, એઓ મળીને હિંદુઓનું પ્રખ્યાત ત્રિયુષ્ણાત્મક દેવત બન્યું છે. એ બધાઓનાં રૂપો સારી રીતે નજરમા આવવા જોવાં જુદા

જુદાં છે, અને એ ત્રણે મળીને એક, એવો ને તર્ક છે, તે, તપાસી જોતાં, બધાં દેવતા એ કેવળ એક પરમેશ્વરતાં, જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે એવો ને ખરા હિંદુ લોકોનો સાધારણ સિદ્ધાન્ત તેની સાથે મળતો આવે છે.

કોઈએક વખતે બ્રહ્મદેવનું વધારે માન હતું એવું જણાય છે, અને ત્રણેમાંથી એનેવિષે માત્ર અનુમાન લખેલું છે, તોપણ એની પૂજા ક્યારેપણ ઘણી યત્ન ન હતી. અને બધા હિંદુસ્થાનમાં તેનું હાલમાં એકજ દેવાત્વ છે. દરગેજની મંદિરામાં એનું સ્તવન કરે છે, પણ તેની જુદી પૂજા કરવાની ચાલ ઘણું કરીને રદ પડી ગઈ છે. તેનો સ્ત્રી સરસ્વતી, એ વિદ્યા તથા વાણી એ-એની દેવતા છે, તેથી તે લોકોના ધ્યાનમાંથી એવી રીતે છેકળ ગયેલી નથી.

વિષ્ણુ તથા શિવ એઓની વાત એનાકરતાં તમામ જુદી છે. તેઓ તથા તેઓના અવતારો એઓનેજ હાલ હિંદુલોકો માને છે. આ બેઉમાંથી પ્રત્યેકનું મોહોટપણું વધારવાને અમંખ બ-ડનો ઉમેદવાર થયા છે, અને દેવતાએક લોકોએ એઓમાંથી એક દેવલિયેનું મત પકડીને મોહોટા પંચો કસ્યા છે, તેમાંનાં પ્રત્યેક પંથમાંના લોકો પોતપોતાના દેવનું ઈશ્વરપણું કેરવે છે, અને તેના સામિવાજાને દેવોમાંથી છેકળ કાઢાડી નાખે-છે.

શિવવિષે પુરાણોમાં વર્ણન કીધું છે. તે આ

શિવ. પ્રમાણે;—“જૂતકેતપિરામ્ય એઓની સાથે, મસ્તા,

નાગો, જટા અશ્વવરિચિત થએલી, ચિતાબસ્મ ચો-

પડેજો, માણુમની કોપરીઓ તથા હાડકાં એઓનાં ધરેણાં ધા-લેજો, કેટલીક વાર હસે છે તથા કેટલીક વાર રડે છે, એવો તે બટકતો કરે છે.” જે શિવનાં ચિત્રો હંમેશાં નજરે પડે છે, તે આ દુઃખબરેલા વર્ણન પ્રમાણેજ હોય છે; તે શિવાય તેઓમાં શિવને ત્રણ આંખો હોય છે, અને એક હાથમાં ત્રિશૂળ હોય છે; મેરાગીપ્રમાણે તેના માથાના વજ્રોની જટાઓ કીધેલી હોય છે અને તે મોહોટો જોડો પિચ્ચાર કરવા બેઠેજો છે એવું દેખાડેલું હોય છે. શિવવિષે જે દન્તકથાઓ કહેલી છે તેઓનીસાથે આ છેલી વાત મળતી આવે છે. તે કથાઓમાં, શિવ, એ હંમેશાં સમાધમાં ગરામૂજ હોય છે, તથા તે તે હાલતમાં છતાં નેઓ

ખેતીની કસીને તેને સતાવે છે તેઓને તે પોતાની આખોના તેજથી ભસ્મ કરી નાખે છે એવું તેનું વર્ણન કર્યું છે. હવે શિવનું સ્વરૂપ મહા કરનારનું છે, માટે તેની સાથે આ વર્ણનો સાચીપેઠે મળતા આવે છે, પણ તેના જે સ્વરૂપની હાલ પૂજા કરે છે તે કેવળ જીવ છે, અને મહાર એટલે કૃત્રીથી પેદા કર્યું એટલું તે સ્વરૂપઉપરથી દેખાડનાની મતનખ છે એટલું જણાય છે.

પશ્ચિમતરફના પ્રાચીન કાળના લોકોએ ઉત્પત્તિ ગનાર જે ઇશ્વરી તત્ત્વ તેનોજ નિરાની વહિનમા આણી હતી, તેજ પ્રમાણે એની પણ મતનખ છે પણ જેવા જઘ્નએ તો, શિવ એટલે એક પાથનું કીંગણું નિગ હોય છે તે શિવના બવા દેવાનોમા મૂર્તિને બદલે દોષ છે, પણ તે જોઈને તેના મૂળ અર્થનિપે લોકોના મનમા ઈ આવતુ નથી. શિવને લાલીના બળી આપે છે, પણ હાલની વખતમા તેના પથમાના ઘાણશો એક કરત તોડી પાડે છે. ૬૨ વર્ષે નીચેના વિષે શિવ તથા તેની સ્ત્રી એમને અર્થ ધણા નોકો પોતાના રાસીગેને પોતેજ ઈજા કરી લેછે. એવા પ્રસંગોમા ટેટલાડ લોકો પોતાના હાથપગમા છગા પોસી લેડે, તથા જીભમા છગીઆ ખોમે છે, અને તે જખ મોમા તલવાગે, તીગે, તથા જીવતા માપો, પણ ધારીને મોહોગ જોળથી કરે છે, ખીજા ટેટલાએની સીમા આગડા ખોસીને તેઓને એક ધારી ઉપર ચઢાવીને ચક્રચક્ર ફેરવે છે તે એટલા ઈચ્છાણ ઉપર ચઢાવે છે કે, જો તેઓની ચામડી ફાટે, તો તેઓના જીવો ખમિત ગુડસાન પોહોએ.

શિવના પલોગો ઉપરથી તેનું દિન માણુગોના કારખારમા છે એટલું જણાતુ નથી, અને હાલના દિનોનો મતપ્રમાણે જે પાત્રેશવરના અરા ધમી બધું જગત પદા ચક્ર છે તે તેના કારખારમા મૂળેજ હાથ ધાવતો નથી, અને આ જગતનો તોખત ફનાણા દેવઉપર વધારે કરીને નોખો છે એવો દેવ મૂળે ડેજ નહીં; પણ આ બાપરમા સાચાણુ નોખુ જે મત છે તે તેઓના ગુરુઓના મતકરતા વધારે પમર કરના સાક છે. તે સાચાણુ લોકો જે દેવની પૂજા કરે છે તેમાજ મોંઘપણુ છે એક વાગે છે, અને તેજ દેવ માણુનોની કૃતીઓ જોઈને આ લોકમા તથા ખીજા

લોકમાં સાગને બક્ષીય તથા જૂગને સજ્જ એવાં આવે છે, એવું તેઓ કહે છે.

હિમાલયનાં જે અતિ ભય શિખરો છે, તેઓમાંથી ટેલાગનામેં જે એક અતિ ઉચો તથા કુટેલો એવો શિખરોનો જમાવ છે ત્યાંહાં જે બગ્ગ હમેશાં રહે છે તેમા સિવની જગા છે એવું કહે છે.

દેવી એટલે શિવની સ્ત્રી દેવી એટલે ભવાની, એની શિવ પ્રમાણેજ બહિત છે, અને એનું સ્વપ્ન શિવના કૃતાં પણ વધારે ભવજેલુ છે એવું દેખાડેલું છે.

એનાં જે વધારે સાન્ન સ્વપ્નો છે તે મધ્ય કૃતિને દક્ષિણ-હિંદુસ્થાનમાં એવામાં આવે છે, તથાપિ તે મુલ્યમાં પણ એક મુંદર સ્ત્રી વાધ ઉપર બેઠેલી, અને વિકાળ તથા બિહામણું સ્વપ્ન પ્રારણ કરીને, જે ગણગોને માગવાને વારને તેણે અવતાગે લીધા તેઓમાંથી કોઈ એકને માગવાનેજ જાય છે, એથી તે નજરે પડે છે; પણ તેનું ખીજું ડગમણું સ્વપ્ન ક્યારે ક્યારે જાયે તેકાણું જોવામાં આવે છે, અને જંગાવામાંના લોકોને તે વધારે વાહાલું છે એવું દેખાય છે. તે સ્વપ્ન જાણ તો, તેની ચામડી, કાળી; સુખની ખુખી, વિકાળ તથા ડગમળી; મોમાથી લેહીના પ્રવાહો ચાલેલા છે, માથે કૃતા સાપો વિરેલા છે; ગળામા રુદ્રમાળા છે; અને બધી વાને દેવી કૃતાં જીવતી ડાહજની ઉપમા જેને આપવાને યોગ્ય છે એવું તેનું સ્વપ્ન છે. તે દેશમા તેનામંબધી જે પૂજા વિગેરે ક્રિયાઓ કરે છે, તેમણે જેજ પ્રકારની ટોચ છે. પહેલા તેને માણસોનું બળી આપેના હવા, અને હાવપણ જે હિંસા તેની સામે કરે છે; મનુષ્યો તેને આનંદ થાય છે, એવું જોગેનું મત છે. કથકલા પામે તેનું એકું ડેર છે, ત્યાંહાં એક મહિનામા, હજારો બાકડા તથા શિવાય બીજા જનાવગે એટલાનુ તેને બળી આવે છે એવું કહે છે. વિન્ધવાસિની કરીને એક જગા છે, ત્યાંહાં વિન્ધવાદ્રિ પર્વતની દરજક ગંગાનો આધ ચાલે છે; તે કેહાણું ફેરીની મૂર્તિઆગળનું લોહી કદીપણ મુકાવું નથી, એથી વાતો કરીને ત્યાંહાં પૂજાની લોકો મોહાદો મર્વે કૃતા હતા.

ખીજા દેશની પૂજામા તથા દેવીની પૂજામા ખીજા વાતોનો વધારે જોઈ નથી; પણ કહી કહી આ પૂજાની એક રીત છે

તેને લીધે હિંદુઓનાં બધાં ધર્મને ડાઘ લાગ્યો છે. હું જે પ્રકાર કહું છું તે આ પ્રમાણે,— કેટલાએક લોકો દેવીની છુપો પૂજા કરતા હોય છે; તથા તેઓવિષે પાદરીલોકોએ વગવા વર્ણન કર્યું છે, અને આની વાતો પોતાનામાં નથી, એવું કેહેવાને ગોઈપણ આગળ આવ્યો નથી. દેવીઉપાસકોમાં વામમાર્ગી એટલે ડાબા હાથને રસ્તે જનારા એવા એક મતના લોકો છે, તેઓ મુખ્યત્વે કરીને ખાહણો હોય છે. (પગ્ગુ હમેશાં બાદણોજ હોતા નથી, કારણ આ પથમાં જાતિભેદ નહીં મગ્ગો થા. છે,) તે લોકોની મડળીઓ મગે છે, તેઓમાં પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ એ બન્ને હોય છે. એ લોકો માસ તથા ગાંધ્યા દારૂઓ એઓની જિજ્ઞાસાનીઓ કરવામાં અને અતિરાપ બિચાર કરવાને વાગે એટલા થાય છે. હવે, આ બધું કામ મુજબ ગાળા બગેલું છે; તેમાં પણ આ લોકો ધર્મનું બાહાણ કરીને તેની કાલ નીચે એવા કામો કરે છે, તેનેલીધે તે બમણા કટાણા બગેલા થાય છે, પણ આ વાત કોઈકજા પખત થાય છે, અને ત્યાહા થાય છે ત્યાહા અતિરાપ છુપી રીતે કરે છે. જે પથના લોકો આ વાત આ લના દે છે, તેઓ, પોતાનો પથ ફલાણો એવું લોકોમાં ધણું કરીને જનુન કરતા નથી, અને બધા સાગ હિંદુઓ તે પથમાના લોકોનો ઠરાવો કરીને તેઓને નીચ માને છે. આ દેવીના બડતો શિવાય બીજા કેટલીએક જાતના ગેમાઈઓ છે તેમનો મબધ દેવીની ભક્તિ સાથે નહીં, એક છતાં પણ તેઓ એવું માને છે કે અમાગ ઉપર કાયદાનો હુકમ નથી, અને અમે અમારી ઈચ્છાઓ મનમાને તેની પૂરી કરી લેઈએ તોપણ અમાગ દા પથી પાપ થતું નથી. આ લોકોના સખ નથી હિંદુઓના ધર્મની વધારે અપકીર્તિ થાય છે; અને હિંદુઓની દંતકથાઓનો જે જમાવ છે તેના દરએક ભાગમાં ઠેકાણું ઠેકાણું કામનાસના તથા વિવધાસજ્તપણું એઓનો તરંગ બગેતો છે, આ વાત કોઈથી નાકબૂન થાય નહીં, પગ્ગુ આરો પ્રકાર પુસ્તકોમાં તથા ગીતોમાં તથા દેવજોમાં અને તેહેનાગેમાં ગાન છે, અને તે પુસ્તકો વિગેરે બધી બાબતો દરએક માણસની નજરે પડતીઓ નથી. જે કોઈ પાગકો માણસ હિંદુઓમાં વગેરેના વરમાં ગેહેશે અને તેઓની ધર્મસખવી ક્રિયાઓ તથા ખાનગી મડળીઓ જોતો

હશે, તોપણ તેની નજરે કંઈ ખરાબ વાત પડવાની નથી. સ્ત્રી-પુરુષોના વેહેવારમાં કેવી અદળ-જોડાએ એવિયે જે તેઓના વિચારો છે, તે તમામ મન થઈ ગયેલા છે; તે સખી સદ-મદિયાગશ્ચિની સાથે અથવા યુગોપિયન લોકોના વિચારોની સાથે મળતી આવતી નથી.

હવે હિંદુઓના દેશોની કથા આગળ ગમતું વિષય તથા ધું. સુદર તથા શાન્ત એવો જવાન પુરુષ, આ-તેના અતારો. સ્થાની વર્ણનો તથા ગ્રામીન કાળના રાજાઓ-ગમ્મો પેહેરાવ કીચેલો, એવું વિષયનું સ્વપ વર્ણન કરે છે. તેના દસ મુખ્ય અવતારો થયા, તેઓના સુપોપણ ચિતારાઓ કાહડે છે. તે આવતારો હવે હું હું હું, એટલે હિંદુઓની કલ્પનાનો આધાર કેવો થયે છે તે ખુલી મીન માલમ પડી આવશે.

જનપ્રત્યક્ષમાં એક ગણસ વેદો લેઈ ગયો હતો, તે પાછા લા-વવાને પેહેલો મત્સ્ય અવતાર થયો, ખીજા અવતારમાં ઠાવ્યો થઈને ગેરપર્વત પીઠ ઉપર ગમ્મો એવી એક મોહોટી નામીથી દંતકથા છે. ખીજું ધરતી મસાનત મઈ હતી તે વગ્રહ એટલે જંગમી કુકરનો અવતાર લેઈને તે પોતાની કાહડ ઉપર ઉચકી રાખી હતી. એથી અવતાર માણસને કંઈ મિઠાસ લાગે એવો છે. તેની વિગત:—એક પાખંડી શુદ્ધગી ગણ, પોતાનો છો-કરો વિષયની બાંધ કરતો માટે નેને માગવાને તૈયાર થયો હતો; જ્યારે તેની તથા તેના છોકરાની છેલ્લી શુભાકાશ થઈ, ત્યારે તે છોકરાનું જે પૂજનું દેવન વિષય તેની સર્વવ્યાપકતાની નિંદા કર-વામાટે જે દીવાનખાનામાં તેઓ રહેલા હતા તેમાંના એક યાંબજાતરફ આગળી કચીને તેને બોલ્યો, એમાં તે તારે દેવ છે? તે છોકરાએ ઉત્તર આપ્યો કે, હો, કુકરને તે બાપ ગુસ્સે થયો અને હવે તેનો શિકરકેદ કરવાનો હુકમ આપનાર, એટલામાં, વિષય, મનુષ્યનું સ્વભાવ માન. જેટલું માથું તથા પગ સિંહના, એવી રીતે તે યાજનો ફીકડેને મહાર આપ્યો અને તેણે તે રાજાને શકી નાખ્યો. પૂજના અવતારનું કારણ એવું થયું:—મલોના તથા તપના જંગ-એક ગાળેએ બળવાન થઈને દેવોપામેથી પૃથ્વી તથા સમુદ્ર એઓ લીધાં, અને મેવડના મલે તેને સ્વયે મળવાર

માટે તે યત્ન પૂરો થવાની બિહીકમાં દેવો રહ્યા હતા; તે વખતે વિષ્ણુ, વામન રૂપી બ્રાહ્મણ યજ્ઞને ત્યાંહાં આવ્યો, અને તેણે ત્રણ પગલાં જમીનની બિહી માગી. તે રાજાએ તેની કિંગણી મતિ બેઠીને હશીને તેણે માગેલું દાન આપ્યું; ત્યારે વિષ્ણુએ પહેલે પગલે પૃથ્વી ઓળંગી; બીજે પગલે સાગર ઓળંગ્યો; પછી ત્રીજું પગલું મુકવાને જગા રહી નહીં, ત્યારે તે રાજાએ પાતા-જલોકમાં જવાનું કબૂલ કર્યું ઉપરથી તેને તેના વચનમાંથી છોડાવ્યો. છઠ્ઠો અવતાર પરશુરામ, આ બ્રાહ્મણવીર હતો; એણે ક્ષત્રિયોસાથે યુદ્ધ કરીને તેઓની બધી જાતનો સમૂળ નાશ કર્યો. રામ, એ સાતમો અવતાર થયો. આઠમો અવતાર બલરામ, એ વીરે રાક્ષસોથકી પૃથ્વીનું સંગ્રહણ કર્યું. નવમો અવતાર બુદ્ધ; આ અવતારમાં વિષ્ણુએ, દેવોનાં શત્રુઓને હગવા સાર એ રૂપ ધરીને ખોટા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો; આ ઉપરથી ઔદ્ધ ધર્મઉપર એઓની નજર ખોટી છે એમ જણાય છે, કારણ તેઓના અને બ્રાહ્મણોના ધર્મનો દૂષ છે એવું પ્રસિદ્ધ છે. દસમો અવતાર અશ્વત્થામા થવાનો છે. હવે રામ તથા કૃષ્ણ, એઓ ને વિષ્ણુના અવતારો થવા, તેઓએ કરીને ખીજા અવતારો ઢંકારી ગયા છે; તેઓએ, પોતાનું ને મૂળ કારણ વિષ્ણુ, તેને રદ પાડીને પ્રાચીન કાળમાં ને પરમહાત્મ્યોની દેવતાઓ અને રિય, સૂર્ય, તથા ગણેશ, એઓ બાદ કરીને બાકીના ધર્મો કરીને બધા દેવો એઓની પણ પુજા રદ પાડી નાખી છે;—આ વાત નિદાન ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં તો થઈ છે. આપ્રમાણે ને રામને તેના બકનોએ પોતાના બોળા બાપે રામ. વિષ્ણુની ખરાબરીમાં આવ્યો છે, તે ગમ અ-યોધ્યાનો રાજા હતો, અને હિંદુઓની દન્ટકથાઓમાં નેઓનાં વર્ણનો છે તેઓમાંથી ગમે ને કામો કીધાં તેટલાંનુંજ સ્વરૂપ યોડું ધણું ઇતિહાસ નેવું છે. પ્રથમ તેને બાપનું રાજ્ય ન મળતા તેણે વનમાં એકાન્ત તપશ્ચર્ચામાં ધણાં વર્ષો કાઢાડ્યા એવું કહે છે. તેની રાજી સીતા; તેને સ્વયં નામ સદેશ બેઠીને નારી ગયો, તેને માટે તે દક્ષિણમાં કોજ લેધને આવ્યો, અને રાવણ, એ સિંહવહોપનો રાજા હતો તે મેટમાં જઈને તેનો પ-રાજ્ય કરીને સીતાને પાછી આણી. તે સવારીમાં તેની મદદ

વાનરાઓની ફાજ હતી. તેઓનો મરદાર હનુમાન હતો. તેની સૂત્રિ વાગ્વાર દેવાલયોમાં નજરે પડે છે, અને દક્ષિણમાં રામ કિંવા ખીલ્લ દોષપણ દેવની નેટલી બકિત કરે છે, તેટલી તો જરૂર, હનુમાનની કરે છે. રામનું ચેવટ સારું થયું નથી; કાગળ તેનો બાઈ લક્ષ્મણ નેણે ડોની સાથે બધાં મંકરો તથા જ્ય એઓનો અનુભવ લીચો હતો, તે એના અવિચારે માસ્યો ગયો, માટે નિરાશ થઈને એણે નગીમાં કુદકો માસ્યો, અને હિંદુઓના મત પ્રમાણે તે સ્વધામમાં ગયો; એકું થયું તોપણ અદ્યાપિ ધણુકીને બધા લોકો તેની જુની પૂજા કરે છે, આ ઉપરથી તેની વિજૂતી જુની ગઈ છે. રામની જે પ્રતિમાઓ કાઢાડેલી હોય છે, તેઓમાં તેનો આકાર રવાભાવિક જણાય છે, અને તેની ધાણુંકીને બધા લોકો બકિત કરે છે. પગ્તુ બકિતોની સંખ્યાવિ-
 પે જ્ઞેવા જર્જરે તો એનાકરતા ખીન્ને એક દેવ-
 ફળા પામિયો મનુષ્ય છે, તેનાકરતા લાંટોની ને-
 ટલી માંડા છે, તેકરતાં એનાકરતા છેક થોડી
 છે; તેનું નામ કુંભુ. આ દસ મુખ્ય અવતારોમાં નથી; અને એણે ગાળપપદઉપર કિંવા લઠાઈમાં કરેલાં એવા વગાકમો પણ નજરે પડે છે એકપણ દેઈ નથી. તેનો જન્મ યમુનાકાંઠે મધુગ નામે શહેર છે ત્યાંના ગાળવંશમાં થયો; પગ્તુ તેને મારવાને એક જુલમી ગાળ ટાપી ગયો હતો, માટે પામિના ગામના એક મવળીએ તેને સંતાડી ગામીન લેઈસ્યો. આ તેનાં બાળપણના મરિતોવિરે હિંદુઓના મનઉપર વજ્રોગ્ગસર થઈ ગઈ છે. દુધ ચોરવું, રાપો મારવા, ઇતિવાદિ કુંભુના નાહાણપણના એવો તથા પરાક્રમો, એઓનું વર્ણન રૂતાંતઓ કહીપણ ફેરાજતા નથી. આ લોકોમાં એક પથ છે, તેમાંના લોકો કુંભુને બાળરૂપે બળે છે, અને જે બધી દુર્નિઆનો મૂળ કર્મો તથા કાગળા સલાવનાર એવું માને છે. તેજપ્રમાણે જે સ્ત્રિઓ તેની બકિત છે, તેઓ તેના બાળે રવસ્થાનું તેવાજ પ્રેમે બજન કરે છે; કાગળાં કુંભુ નાસીએમીને, તથા મોરલી વગાડીને પોતાની બેચગી ગોળીઓમાં ગમારી, અને પોતાના ગામડામાંની મોમનેણોના અંત-કરણો ચોરી લીધાં; એટલુંજ નહીં, પણ

ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાંની જે ગાઝક-યાઓએ તેની ખુબગુરતી જોઈ હતી, તેઓનાં પણ ઓછી લીધાં.

તે જેમ જેમ મોહોરો યતો ગયો, તેમ તેમ તેણે ખીલ્ત અમખ સાહસો કર્યા, અને જે શુદ્ધી ગળ તેને મારવાને ધારતો હતો તેને છતીને કોતાનું વંશપગપાનુ ગાળ્ય લીધું; આ પણ તેઓમા એક પગક્રમ હતું. પછી બાહારનાં ગાનુઓએ ત્યાહા તેના ઉપર એકસંધો હલો કર્યો. તેઉપર તેણે પોતાનો ખટલો ત્યાહાથી કાઢાડીને સુન્દરાતમા દાગડા લેઈ ગયો. પછી ત્યારે હસ્તિનાપુરના રાજ્યસાહે પાણડવોના બાપતો જે કોરવો તેઓમાયે તેઓની લડાઈ ચાલી, તાજે તેમા એ પાણડવોની તરફનો યયો, દિક્ષીની ઈરાન કોણમા નવાહા ગયા ઉત્તરહિંદુસ્થાનમા પ્રવેશ કરે છે, તે ઠેકાણાથી શુભાગે વીસ દોગ ઉપર હસ્તિનાપુર હતું. એવું અનુમાન કરે છે.

હિંદુઓમા “મહાભાગત” નામે જે બાહાદુરીની કથાઓ ઉપર કાવ છે, તેમાનો વિષય એ લડાઈ છે. ખરેખર જોવા જઈએ તો, તે ગ્રંથમાનો મુખ્ય બાહાદુર કૃષ્ણ છે. તે લડાઈના ચેનટે પાણડવોની છત યઈ, અને કૃષ્ણ સુન્દરાતમા પોતાની ગજાનીએ આવ્યો. પછી તેની પણ આખરી ખગમ યઈ, કાગણ યોડી મુદતમા તેના રાજ્યમા અદના અદર કહ્યા સજાગે તેને એક પારધીએ જગતમા જુનધી બાણ માચ્યુ તેથી તે મણ પામ્યો.

સાં દેવતાઓમા હિંદુઓને કૃષ્ણ અતિ વાહાનો લાગે છે. જે લોકો બાકીના દેવોને ગેડીને નિહાળેજ બજનારા છે, તે ઓમાથી એક પંથમાના છે જે ગમને માત્ર બને છે. આ પંથમાના લોકો ધણા પ્રખ્યાત છે, કાગણ વેગગીઓમાના ધણા લોકો આ પંથના દોષ છે, તથા મોટોટી હિંમતે ધર્મતરવોનો ગોધ ઝનાગ એવા પણ કેટલાએક તેઓમા છે; એવું છતા પણ વેળણવોનો જે ખીલ્તે એક ભાગ કૃષ્ણભક્તિને વળગે તો છે, તેનીમાયે સરખાવી જોતા ગમના પંથમાના લોકોની સખ્યા, તથા તેના પધીઓ ઉપરનો લોકોનો ખાર એ ઈજ નથી.

બધા દોલતનાન તથા એવઆગમી લોકો, ધણુ કરીને બધી

મિત્રો, અને હિંદુસ્થાનમાંના બધા દરજ્જામાંના લોકોમાંથી ધણે દિસે લોકો, એઓ બધા કૃષ્ણના પંથમાં છે.

કૃષ્ણના ભક્તોમાંના ધણું કચીને બધાઓનું મત એવું છે, કે કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો અવતાર નથી, તે પોતે વિષ્ણુજ છે, અને આ દુનિઆનો અનાચંત અ તથા સ્વયંજૂથ પેદા કરનાર છે.

આ પ્રમાણે વિષ્ણુના મુખ્ય અવતારો છે; પરંતુ તેના ખીજ અસંખ્ય અંશાવતારો ગ્રંથોમાં કહ્યા છે, અને તેઓશિવાય કેટલાંએક ઠેકાણાંના સાધુઓ અથવા વીરો એઓને તેઓના સંપ્રદાયી લોકોએ પોતાની મરજીએ ઈશ્વર બનાવ્યા છે, અને તેઓના સ્વરૂપે પણ વિષ્ણુ આવ્યો છે એવું માનીને, તેના અવતારોની મંખ્યા તેઓ વધારે કુલાવે છે.

એજપ્રમાણે ખીજ દેવોની પણ હાલત થઈ છે; ખંડોબા, નામે જે મગાડા લોકોનો ગામદેવ છે, તથા જેની મૂર્તિ એક હથિ-આરબંદ સવારની હોય છે, તે શિવનો અવતાર છે; અને પૂણા પાસે ચિંચવંડ નામના ગામમાં એક વ્યાઘ્રણનું કુટુંબ છે, તેમાંનો એક પુરુષ વંશપરંપરાએ દેવ હોય છે. એ તેઓનું દેવ-પણું તેઓને ગણપતીના અવતારથકી પ્રાપ્ત થયું છે, એવું કહેછે.

આશિવાય ગામગામોતગેમાં પણ ગામદેવો હોય છે; તે ધણે ઠેકાણે શિવ, અથવા વિષ્ણુ, અથવા તેઓની શક્તિઓ એઓના અંશો હોય છે. વિષ્ણુના મોહોટા અવતારોની સાથે તથા તેઓમાંથી પણ રામ તથા કૃષ્ણ, એઓની સાથે એઓની શર-આવણી કરી, તો એ સર્વ અવતાર કાલિ નહીં જેવા ધાય છે.

વિષ્ણુની સ્ત્રી લક્ષ્મી; તેને દેવાસય નથી, પરંતુ સમૃદ્ધિ તથા સંપત્તિ એઓની તે દેવતા છે, એગોટેતોની તત્પરનાએ ગકિન કરે છે, અને તેને કદી ખુલી જાય એમ સર્વવર્ણમાંથી.

ખાકી રહેલા દેવોમાંથી ગણેશ તથા મૂર્ગ એ ખીજ દેવો.

આને વિશેષકચીને પૂજેછે. તે ખીજ બધા દેવો કરતાં મોહોટા છે, એવું તેઓના ભક્તો, માને

(અ) જેની ચરિત્ર નેતા આખરી નથી તે. ભા. ૩૦.

(બ) પોતાની મરજી સંજોગે. ભા. ૩૦.

(૧) તેઓને દેવ એવું કહેછે. ભા. ૩૦.

છે; તથા તેઓનાં દેવજો હોઈને તેઓની નિયમ પૂજા થાય છે. શિવને બાદ કરીને ખીજા કોઈપણ દેવકરતાં ગણપતીનાં દેવાલયો દક્ષિણહિંદુસ્થાનમાં વધારે છે. મુરજ, એ રથમાં બેઠેલો છે, તથા તેનું માથું કિરણોએ વિંટાયલું છે, એવી તેની મૂર્તિઓ હોય છે.

ગણેરા એટલે ગણપતિ; એનો આકાર દુંદાળા માણસાસરનો છે, અને તેને હાથીનું માથું છે. ઉપર કહેલાં દેવોશિવાય બાકી રહેલા નવ દેવોમાંથી હાલમાં એકનું પણ દેવજ નથી, પરંતુ પાછલા જમાનામાં ધણુંકેરૂંને બધાઓનાં હતાં. કેટલાએકોનો વર્ષદાહાડે તેહેવારનો એક દિવસ આવે છે; તે દિવસે તેઓની મૂર્તિ કરીને પૂજે છે, અને ખીજે દિવસે તે નદીઓમાં નાખી દે છે. ખીજાઓનો મંધ્યામાં માત્ર ઉચ્ચાર થાય છે. હાલની વખતમાં, ઈંદ્રને લોકો જોડેલો માને છે, તેકરતાં પહેલાં તેનું માન વધારે હતું એમ જણાય છે; તેને સ્વર્ગનો રાજા અને અમરેન્દ્ર એમ કહે છે, અને જેવો યુનાની લોકોમાં જીપિતર હતો તેવો એ હિંદુઓનો દેવ છે એવું, પૂર્વતરફના દેસોવિષેના એક ધણા હુસિઆર માહિતગારે ઠરાવ્યું હતું; પરંતુ હાલમાં કોઈ એના તરફ વધારે ધ્યાન પોહોઆડતું નથી.

પ્રીતીનો દેવ કામ; તેની પણ એવીજ દશા થઈ છે. હિંદુઓના દેવોમાંથી આ મોહોટો મનોર્ગજ છે, તથા તેનું સ્વરૂપ ને વર્ણવેલું છે તે યુગોપિવન લોકોની ધારણાને વધારે મજબૂત આવે છે. આ દેવને હંમેશાં જવાની તથા યુવસુરતી આપેલી છે; અને તે, દેવો તથા માણસો, આં બંનેઉપર પણ પોતાની સત્તા ચલાવે છે. ઋક્ષા, વિધ્યુ, અને નહાગ મહોડાનો શિવ, એઓપણ એનું કુલોત્તુ ધનુષ્ય અને માંજરોથી બગેલાં એવાં બાણો, એઓએ ધાવવ થયા છે. પ્રાચીન કાળની કાહાણીઓ, કાવ્યો, તથા નાટકો, એઓમાં એનાં દેવાલયો તથા વનો એઓનો મોહોટો મહિમા છે; પરંતુ હાલમાં ખીજા નવ દેવોપ્રમાણેજ એના ઉપરથી પણ લોકોનું ધ્યાન દીરેને એનું અવમાન કરે છે; ખીજું તે નવમાથી પણ યમ એ સુએલાંનો ન્યાય કરે છે, માટે તે સખખથી માત્ર બિહીને લોકો તેને માન આપતા હશે.

આ દેવોમાથી પ્રલેખનો શુને શુદ્ધે લોક છે, અને તેનો ખરો પળ શુ છે. એ બધા દેવોના લોકો મોહોદ નિસ્વીર્ણ, તથા મુખના ઢેકાણા છે, અને સર્વેમા સોનું તથા રત્નો એ એનો લખલખા છે.

તે બધાઓમાથી ઈન્દ્રલોકનું વચરે બાકીનીથી વર્ણન કર્યું છે; તેમા રત્નોએ જરેયા સોનાના મહિરોનો અનમતે તેનો મુકાબ છે, અને ગિવાય તેમા પાણીના પ્રવાહો, વનો, વાડીઓ, એ-ઓની ભીડ ધર્મ ગર્ભ છે; અમખ્ય જાતના ધુનો ધુનેવા છે, અને તેની વચ્ચે એક દેવલોકનું ખુરાનોદાર ગ્રાહ છે, તેની ખુરામોએ બધી જગા ભગર્ભ ગર્ભ છે. તેમા, સૂરિના પ્રભાસકરતા પણ વધારે ગેરાનીદાર, એવા તેજનો પ્રભાસ પડ્યો છે; અને અપ્સરા તથા ગરવો એઓની દટી ધર્મ ગર્ભ છે. ઘણા પ્રકારના ગણ ત્યાહાના રહેનાગઓની મેરા કો છે, અને તે રહેનાગઓ ગાઠ નાચક વગાડક અને બધો જાતની રમતો, એઓથી રાતરાહાડો મુખ પામી છે.

શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વર્ગનોડોમા ગર્ભો તથા યક્ષો સારા તથા ન છે; તેઓરિવાય આ સૃષ્ટિના ખીલ ભાગેમા હારા જૂતગણો નાનાપ્રકારના જૂનો ફેલાવના છે.

અમુક એ દેવોના બાવાને છે, દેવોએ તેઓનો હિમો લે છે તેઓને પાતાળમા ધાલવા; પરંતુ તેઓએ ચોતાના દુગ્ધનોની માથે ઘણા દિવસ સુધી ટકર લીધી થીસ દેગમાની ફતકથાઓમા જે તૈતન કરીને રાક્ષસો વર્ણનેલા છે તેઓ સાથે એઓ ઘણે દગલે મળતા આવે છે.

તે, એ એક ખીજ નદામા પ્રાણીઓની જાતને છે, તેઓએ ફોળે જમાનીને દેવો સાથે લહાર્ઓ કરીઓ, એજા તેઓ બચાવના હતા.

રાક્ષસો, પણ મોહોદા તથા દુટ પ્રાણીઓ છે, અને પિશાચો પણ તેજ પ્રકારની છે; પરંતુ એઓની રાક્ષા કટનીએક કરી છે. જૂનો, એ અર્થન રતડી પ્રકારના છે અમારામા નાહાના છે ફરને દુર્લભાવવામાં ને જૂનોનો તથા રેનોનો વાતો કેહે છે, તેઓમરયા તેઓ છે, પરંતુ હિંદુસ્થાનમા નાહાનામોહોદા બધી જાતમા લોકો જૂનો છે એવું મને છે.

ખીજો એક દેવતાઓનો અતિરાય મોહોટો જ-
 માવ છે, તેઓનું વર્ણન કરવાનું રહ્યું છે; આ ગામદેવો.
 દેવતાઓની સત્તા જગાની જગાએ માત્ર કબૂલ
 કરે છે; ખીજેકહી કબૂલ કરતા નથી, અને તેઓની પૂજા કરવી
 એ શાસ્ત્રપ્રમાણે બરાબર નથી એવું બ્રાહ્મણલોકો. વખતપ્રમાણે
 કેહેતા હોય છે. એઓને ગ્રામદેવો તથા ગ્રામદેવતાઓ તથા ગા-
 મદેવો કેહે છે; દર ગામમાં એવા બે ત્રણ દેવો હોય છે; તેઓને
 ક્ષેત્રપાલ એમ સમજીને તેઓની પૂજા કરે છે, અથવા એકાદી
 વખતે એ દેવો પોતાને મારશે કિંવા પીડા કરશે એ ખીજીકે પણ
 કરે છે. એઓસરખા રોમનલોકોમાં કેટલાક દેવો હતા; અને
 તેઓપ્રમાણેજ એ દેવોને તેઓના હમેશાંના (ક્ષેત્રપાળોના)
 રૂપે, અથવા તેઓનું સાધારણ રૂપ જેવું લોકો સમજે છે તે
 રૂપે બધા હિંદુરથાન દેશમાંના લોકો પણ માને છે, એવું પણ
 ક્યારે ક્યારે થાય છે; પરંતુ એથીપણ પુષ્કળ ઠેકાણે એવું થાય
 છે, કે કોઈ માણસો મરીને જીતો થાય છે, અને તેઓઉપર
 આશુઆશુના લોકોનું દિલ લાગીને તેઓજ એવા દેવો બને છે.
 એવા દેવોનાં દેવાલયો અથવા મૂર્તિઓ પણ જવસેજ હોય છે.
 તેઓની પૂજા કરવી તે માઠીના ગોળાના રૂપે કરે છે.

આ દેવોમાંથી કેટલાએક શૂદ્રોના પ્રાચીન કાળના દેવો છે,
 અને બ્રાહ્મણોનો ધર્મ પુરો બેઠા પછી પણ તે દેવો જીવતા ર-
 હ્યા હશે, આ વાત બની આવે એવી છે.

એવી રીતે હિંદુઓના ધર્મનું મુખેસર બધાન
 કીધું છે. તેની વિગત કેવી છે તે તક્ષિમવાર હિંદુઓના ધ-
 સમજવા માટે તે ધર્મસંબંધી કથાઓનો જ જ- મનું સાધા-
 માવ છે તેમાંની કેટલીએક વાતો જરૂર કેહેવી રણ રૂપ.
 પડશે. દેવો તથા દેવો એઓએ અમૃત મેળ-
 વવાને વારો સમુદ્ર વજોઓ, તે વાત, અને, પછી જે હિકમતથી
 દેવોએ પોતાના બાગીઆ જે દેવો તેઓને ડગીને મળવેલું અ-
 મૃત તેઓને આપ્યું નહીં, તે કિસ્સો; તેમજ એક સાધુએ પ્રાર્થના
 કીધાથી ગંગાજીએ આકાશમાંથી કુદરો માચ્યો અને મોહોટા
 તપાટાથી તે શિવને માથે પડી, અને તેની જઠાઓમાં વર્ષોનાં
 વર્ષો ફરતી હતી, અને એવે ગડબડતાં ગડબડતાં મોહોટા ઓથે

ગાંધીઓ, ગાંધી, કાચળા, તથા મગરો, એ જે તેનો જવો ખટલો તે લેઈને પૃથ્વી ઉપર પડી, તે કિરગો; તેમજ આનાછએ પોતાની તમામ સજ્જ મરજીથી, ગણપતીને એકલીએજ પેદા કીધો, તથા પછી તેનો બાપ શિવ એણે તેનું માયું કાપી નાખ્યું અને પાછા બધી તે કીધી બેસાડવાની વખતે એક હાથીનું માયું તેને હાથ લાગ્યું તે બેસાડી દીધું; તે કયા, આની આની વાતો, તથા એવાજ દેવોના કજીઆ, અને તેઓની વખતઉપર. ગેરતી તથા દુઃખની; તેમજ માણસો તથા રાક્ષસો એઓ સાથે તેઓની લડાઈઓ; તેઓની થએલી હારો, તથા તેઓએ કેટલીએક વખતે પોતાના ગણના અથવા બંદીમાં પડ્યા, તે વાતો; તેમજ પોતાની ઇચ્છાઓ પૂરી થવા માટે તેઓએ કીધેલાં પ્રાયશ્ચિત્તો તથા તપો; તેમજ તેઓના બોલનારાં હથીઆરો; તેઓએ લીધેલાં નાનાકરના વેપો, અને તેઓના દિલમાં જેનો નારા કરવાનો હોય તેની ઇંદ્રિઓને બેફાલ કરવામાટે તેઓએ જે ઇચ્છિયાઓ અજાનીઓ, તેઓ:—હવે, જે કે હિંદુસ્થાનમાંના જોડોના ધર્મસંબંધી મનોનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાનું હોય, તો, આ બધી ઉપલી વાતો કેહેની જરૂર પડશે; પણ તેટલી હદી, તમાં જેટલી પુરતકની જગ્યા રોકાયે તેને આવેજે તેમાંના મુજકરમાંથી કંઈજ સાર નિ-કળવાનો નથી.

આ બધી રીતકથાઓમાં અતિગયોક્તિ છે તથા એ વાતો એકબીજાસાથે મળીતી નથી, આ બે તેઓની મુખ્ય નિરાશાનીઓ છે એટલુંજ તેઓવિષે અહીંમાં કેહેવું જોઈ છે. યુનાની લોકોના જે દેવો હતા તેઓ માણસો, સરખા હતા અને તેઓની રાડિય તથા બુદ્ધિ એઓ આજ વખતે મોહોટી હતી, પણ તેઓનાં કામો માણસોગરખાંજ તેઓની હાલતને લાચક વેતાં હતાં; તેઓનાં તથા માણસોનાં કામોમાં નફાવત એટલોજ કે તેઓનું રાજ્ય (ઈશ્વરના) પૂરાપણાની તજજ્ઞાવેશું હતું, તેથી તેઓનું વજન તથા કુંદિઅત માણસકરતાં વધારે હતું. હવે, આણીગર હિંદુઓના દેવોને માણસો સરખા નમમાં તગ્ગ આવે છે, પણ તેઓની સૂતો, જેવા જેએ તો હવેરાં માણસથી કંઈપણ ઉમટી હોય છે, અને તેઓની આજ કેટલેએક દગલે બેશુમાર તથા, મન માને તેરી હોય છે. તેઓના રંગો નાનાકરના છે:—લાલ, પીળા,

તથા આગમની. કેટલાએકને જાર માયાં છે, અને ઘણાએને ચાર હાથ છે; તેઓ વગર કાગણે ખડા થાય છે, તથા વગર સાળે દડા પડી જાય છે, એક વાગેવાગે જતી આવે છે. એક દેવ એક વખતે પોતાના ગતુ તરફ અમથો જોઈને તેને જાગી નાંખે છે, અથવા પોતાના મનમાં આવે તેટલા વાગમાં તેને જીતવાને સમર્થ થાય છે, અને જીજી વખતે તેજ દેવને પોતાનું કામ પાડવામાટે મેહોટી ફેંજે એકડી કરવી પડે છે, અને એટલું કરીને પણ તેની હારી જવાની તક નજીક નજીક આવે છે, એવી પણ કથાઓ છે.

જાણ મુખ્ય દેવેના કહ્યતો, રાખ્યા તથા બેહદ છે, અને તેઓનો ઉપયોગ ધણું કરીને એક જીજીની સલાહથી કરતા નથી; તે કારણથી એક વખત એક ધર્મ ગયું હતું કે એક કુળમાં શિવે શ્રદ્ધદેવનું માથું કાપી નાખ્યું. જીજી, આ જણે દેવોની હકુમત એ જીજીઉપર અથવા જીજી દેવોઉપર કેમ ચલાવવી તેવિષે કંઈ જોવાની શિસ્ત નથી. જે ઈંદ્રને સ્વર્ગનો રાજા એક કહ્યું છે, તથા જેને મેં જીવિત સાથે મગ્યાઓ છે, તેવી જીજી દેવોઉપર કંઈ સત્તા નથી. એ વાતો તથા જીજી એનીજ એક જીજીની માને ન મળનારી વાતો આ ધર્મમાં પેદા થાય છે; તેનું એક કાગણું એક છે કે જીજી જીજી પડેના લોકો પોતપોતાના વાહાવા દેવની ગાંતિ ધણી રજીત કરે છે; પણ મુખ્ય જાણ એક છે કે જાંબા પુગણો મગ્યાઓ છે એક ધાગેલું છે, તેથી તે પુગણો ઉપરથી મનાવેલી જે જીજી જીજી કથાઓ તેઓ ઉપર સાંભળી લોકોનો જગેમો ન બેસે એક કાગણું એ વાત મુગ્ધીન છે. એટલું જતા પણ હિંદુ દેવોના અકટોવિહટ આકાશો, તેઓના અજ્ઞાતને નિશાગે તથા કામો, અને તેઓના અજ્ઞાતને સ્વરૂપો તથા તેઓની ચોતરફનો વૈભવ, આ બધી વાતોમાં કંઈ અજ્ઞાતને જુની છે, તેથી આપણી જીજીઉપર કંઈ અસર થવા વગર રહેતી નથી.

‘યત્ત તથા તપ, એઓનું જે બળ ઉપર વર્ણવેલું છે, તે હિંદુઓના ધર્મમાંની અતિધણી બેઠમ લાગવા જેવી વાત છે. યત્ત તથા તપ એઓની મદદથી મોઢું તપસી પોતાના સાથે દેવોઉપર પણ અતિ કંઠનું સકરો લાગી શકે છે, અને અતિશય દુઃ

તથા અધર્મી એનો પણ માણસ દેવો ક્રૂરતા વધારે મળનારૂં થઈને પોતાના મનોરથો હાસિલ કરવાને તેઓને કામ લગાડે છે, તથા તેઓને તેઓના સ્વર્ગોની સાથે જ ગર્ભથી પોતાના અપ્પભાગમાં લાવે છે, એવું પણ થઈ શકે છે. એક વખતે એક બ્રાહ્મણના સાથે ઈન્દ્ર પોતાના નોકમાંથી પડ્યો, અને તેને બીલાડીનો જ મલેરો પડ્યો. યમ નામ જે મુએલાનો ભયભરેનો જડા, તેણે પોતાના ઓઢોદા ઉપર હતા એક ઝામ કીધું, તેને બંને તો સાપ થઈને તેને આક્રમ્ણો જન્મ લેતા પડ્યો, એની એક દન્તકથા છે.

એક મળના યતોથકી દેવો કેવલા ડરી ગયા હતા, તે વાત વિશ્વના પાપમાં અનતાગની વખતે આપણે જોઈએ છે. બીજા એક રાજાએ ત્રણે લોક જીત્યા, ત્યારે નહ મુખ્ય દેવો બાદ કરીને બાકી બધાઓને નાની જાએ જનવરોના રૂપો સેધને છુપાઈ રહેતું પડ્યું હતું. ત્રીજો એક મળ હતો તેણે એઓકરતા પણ વધારે પરાક્રમ કરીને દેવોને પોતાની પૂજા કરવાને જરૂર પાડ્યું હતું.

બીજા એવીજ ધણી વાતો છે, નેઓમાના ઉપર કહેતા એ ધર્મ યોગ દાખલા છે. યત વિગેરે કિયાઓનું મોહોટપણ વધારીને બ્રાહ્મણોનું મોહોટપણ તથા કામદ વધારવા માટે આ બધી કથા કલ્પનાથી બનાવી છે, આ વાતની સરાય છે હવે, હાલમાં જે સળબધી લોકો ઈશ્વરને બનું છે તે સંમળને લગતા આ મતો નથી આ દેવ આગર્વા શબ્દની દન્તકથામાં છે. પેહેલા યત તથા તપ એઓના સ્વેરથી જે કામો થી લેવામાં આ વતા હતા, તેઓ હાલમાં બુદ્ધીથી મિજગી રાકા છે. આ ને ગસ્તે જનારા જે કોડે છે તેઓ મેદ તથા તેમાં કહેતું જે કર્મ કાણ એઓને ઘણું કરીને ઉમાડી ચીતે ધિક્કારે છે. જેમ કોઈ પણ ધર્મમાં નિતી કેકલ દેખી ધેરલી લેવી નથી, તેમ આ નવા મેત્રમાંથી માનનાં પણ પાક રહેતું એમ કહે છે, અને સત્યવરણ ક્રમુજ એ સંજીથી રહેતા નથી તોપણ યુદ્ધ કરતા નહીં, એવું કહે છે. પણ પોતાના પથમાના યુરનો જે એક દેવ હોય તે બે ઉપર બગેમો મળવો આ એક વાત માત્ર જરૂરની છે એવું તેઓનું મત છે. જે તે દેવ ઉપર પૂરી બક્ષિ

તથા વિશ્વાસ હોય, તો ખીજી બધી વાતોમાંની ખામી મટી જાય છે, અને જો એ મુખ્ય વાત યદ્ નહીં તો ધર્મસંબંધી આચાર તથા નિતીના કાયદા એઓ ઉપર ગમે એવું દ્વાન પોહોચાડ્યું તોપણ તેઓથી કંઈ પણ કાયદો થતો નથી. ભગવદ્ગીતામાં આ વાત ખુલી કરીને લખી છે, અને બકિત શી રીતે કરવી તે કહ્યું છે. આ પંચનો પેહેલો અંચ ભગવદ્ગીતા છે એવું કોલુષુક સાહેબનું મત છે.

હિંદુઓના ધર્મમાંના દેવો નિમેલા વખત સુધી રહે છે, એ એક તેઓમાં અલગએલ વાત છે; પરંતુ તે એઓમાંજ છે, એમ નથી. કલ્પ કરીને એક અતિ મોહોદું કાળનું માપ છે; તેની આખરીએ બધી સૃષ્ટી નાશ પામે છે; ઐક્ષા, વિબલ્ય, શિવ, તથા ખીજા સર્વ દેવો, એઓનું અસ્તિત્વ (એટલે હોવાપણું) જાય છે, અને બધાઓનું મૂળકારણ જે ઈશ્વર તે માત્ર આ અપાર ગંગામાં એકબોજ બાકી રહે છે. ૫છી ઘણા યુગો ભયારે યુગરે છે ત્યારે તેની શક્તિ ફરીથી કામ કરવા મંડે છે, અને તેથી આ બધું જગત તથા તેમાંનાં રહેનારાં માણસો તથા દેવો એ સર્વ ફરીથી પેદાં થાય છે.

ઉપર કહેલી ઘણું કરીને બધી વાતો અનાડી તથા હજકીઓ છે; એ છેક પ્રાચીન તથા અતિરાવ જંગલી હાલતમાંના લોકોના વખતની બાકી રહેલીઓ નથી એવું કોણ નહીં કેહેશે? કાગણ કે ખિરતી ધર્મનું મૂળ પાક હતું તોપણ ભયારે યુરોપમાં વિદ્યાનો ઘટારો થયો ત્યારે સાગસાર વિચાર કરીને જોઈએ તો, તે ધર્મની લાલકી પ્રમાણે તેમાં પણ એવાજ દૃષ્ટ આચારો પેદા થઈને તે ઠંકાઈ ગયો નહીં હતો એવું નથી. તેથી, પૂર્વતરફના લોકોનાં સામ્રાજ્યાં જેઓ અતિમારા વાકેફગારો છે તેઓ જે વાત કેહે છે, કે હિંદુઓનો ધર્મ આગળના વખતમાં ઘણો પાક હતો, અને ભયારે તેઓની બાકી બધી વિદ્યા નીકળી ગઈ ત્યારે તેની સાથે એ પણ હાલની અવર્યા પામ્યો એ તેઓની વાત ખરાબર છે; એવી રીતે જો આપણે ધારીએ તો કંઈ હરકત જેવું નથી.

જે વિચારો મેં ઉપર કહ્યા છે, તેઓમાં મેં ખીજા દેશમાંના ધર્મોવિષે કંઈ લખ્યું નથી. હવે હિંદુસ્થાનમાંના દેવોની કથાઓ

જે રીતે પેદા થઈઓ છે તે રીત, તથા તેમાંનાં મૂલતત્ત્વો, એ-
ઓસાયે, અને ગ્રીસ તથા મિસર આ દેશો મહિલાની સાથે
કંઈ સંબંધ છે, એવો, જે લોકો ગ્રામીણ કાળની વાતોવિત્તે ગોંધ
કરે છે તેઓ તેનો પતો હજી લાગી રાક્યો, આ વાત બંને એરી
છે; પંચુ આ બેટનું બાહારનું રૂપ એટલું જુદું છે કે હિંદુસ્થા-
નમાંની વાતો વધારે જુદી સમજવાને જે મિસર તથા ગ્રીસ
દેશોમાંની તેવાજ બોળાભાવની વાતોના દાખલા આપણે લેઈશું
તો આપણી અક્ષ બિલકુલ ખરાબર ચાલી રાકતી નથી.

મરણ પછી આપણી હાલત કેવી થાય છે તે
સુવાપછીની વિષે હિંદુઓનું મત શુ છે તે બાબત માત્ર હવે
હાવત. થોડું કેહેવાનું રહ્યું છે. મરણ પછી આપણે
જીવ ખીતે જન્મ લે છે એવો તેઓનો અન-
એન ખ્યાલ છે, પણ એની રીતે કોઈ જીવના જે જન્મો થાય
છે તેઓ વચ્ચે માણસનાં ક્રમો પ્રમાણે ઉપર કહેલાં સ્વર્ગોમાંથી
એકાદા લોકમાં આપણને મુખ્ય બોગવવાની તક મળશે, અ-
થવા પાપ કીધું હોય તો, સ્વર્ગો કરતાં જેઓની મંખા ઘણી
છે એવા જે તેઓના ઘણા નાકલોકો છે તેઓમાંથી એકાદમા
તેવુંજ દુઃખ બોગવવું પડશે, એવું તે લોકો માને છે. કોઈએ
પણ સાચી હાલતમાં આવવાની આશા નહીં મળવી એવું નથી
એવું જણાય છે, કાગળ કે અતિથણો દુષ્ટ માણસ હોય તોપણ
કેટલીએક વાર દુઃખ રાહીને તથા વાગિવારે-જન્મો લેઈને પોતાનાં
પાપોમાંથી શુદ્ધ થયો એટલે તેને ફરીથી-સાચી-હાલત મળી
રાકે છે, અને તે છેલી વાર સ્વર્ગમાં જઈને શાંતિપ્રેતા (એટલે
ઈશ્વર સાથે મળી જવાનું જે પુણ્યવાનને મળવાનું અતિ મોહોટું
ફળ તે) તેને મળશે.

સુવાપછીની-સુગદુઃખોની હાલતનાં જે તેઓએ વર્ણનો
કર્યાં છે, તે મોહોટાં બપકાદાર તથા અતંકારથી બનેલાં છે.
જેઓ પુણ્યવાનો હોય છે, તેઓએ દેહ ડોડ્યો, એટલે તેઓ
આનંદકાંક માને સમના લોકમાં જાય છે. વાટમાં તેઓને
પુરા પોદાર ઓઝોની ઘાવા હોય છે, તથા કમગોએ જગેસા પ્ર-
વાહો હોય છે. તેઓ જતાં છતાં રસ્તામાં તેઓ ઉપર કુડોનો
મહ વરમે છે, અને પુણ્યવાન લોકોના ગીતોથી તથા તેઓથી

પણ સારા આવાજના ગંધર્વોનાં ગીતોથી પવનમાં પડ્યા યાય છે. જે નકારા લોકો હોય છે તેઓને અધારામાં તથા બાબલ-ગેલા ગરતાએ જવું પડે છે; આગે કાગે તેઓને આગ જેવી ગતી ઉપર ચાલવું પડે છે, અને આગે આરે, પત્થરોડિપર ચાલવું પડે છે, ત્યારે દર પગને તેઓના પગો છુંદાઈ જાય છે. તેઓ નાગા ચાલતા હોય છે, તરસે પીડેલા હોય છે, ગંધગી તથા લોહી એઓથી ખરડાએલા હોય છે, અને તેઓને માથે તપેલી ગાંભોડી તથા ધગધગતા અંગાગ એઓનો વરમાદ ધરમે છે; તેઓને વારે વારે ડગમણા પિરાઓ નજરે પડે છે તેથી તેઓ બચ પામે છે, અને તેઓના બગડાથી આકારા બગાઈ જાય છે. જે નરકમાં તેઓને નાખવાના હોય છે તેઓની હકીકત છેલ્લે સરવાળે લખી છે, તેપણ આવીજ રીતની છે.

ઉપર કહેલી બક્ષીઓ તથા સજ્જાઓ ધણું ઠેકાણું મનનારના પાપપુણ્ય પ્રમાણે મારી ગીતે અજા- આ ધર્મથી
માનીને મુરર ડીરેલા છે, અને તેથી વહેવારી થનારા નિ-
લોકોના ચાલવામાં ઘણા ફેરફારે યાય છે એમા તીસં અંધી
રાક નથી. પણ ખીજી રીતે જવા જાઈએ તો, પુગિણાને
બહિત તથા દેવની મેનાવિષે જે બાહારનો આ-
ચાર, એ બેઉના ફળનું જે વર્ગન કીધું છે તે, તથા ઝુહાનું પ્રા-
પચિત્ત કીરાથી માણસ પાપમાથી છુટે છે એ જે રીતી દોર
મુકી છે તે, આ બે વાતો ફરેવથી આ ધર્મમાં અજાતએજ છે,
અને તેઓયકી નિતીના તરવોનું પીકબળ ઓહુ કાવાને એ ધર્મ
ધણો વગે છે.

આ ધર્મમાની જે ખામીઓ ઉપર કહી છે તેઓ કરતા આ ધર્મ પાળનારાઓ ઉપર તેનું જે પગાન્યુ વજન પડે છે તે લોકોનું વધારે નુસાન કરે છે. તેમા જે અતિ ખરાબ પાખંડો કહ્યાં છે, તેઓથી મનને નીચપણુ આવે છે, અને તે કમકઉ અત યાય છે. સાધારણ રીતે બાહાદુરી કરવાની ખુશી, તથા મરણ પછી પોતાની ડીર્તિ ગેહરી અવી ઈચ્છા, આ જે બે વાતો માણસમાં હોય છે તેઓયકી સારા ઝુણોને મોહોદુ ઉત્તેજન મળે છે; પરંતુ આ લોકમા પોતાને નિરાલ મળીને ખીજા લોકમા ઈશ્વરના તેજસાથે આપણો મેળાપ થવો, એવી આ ધર્મની

મતબબ છે, તેથી ઉપર કહેલાં બંને કારણો નહીં જેવાં યદ્ય જાય છે. તેમજ જે કામ કાયદો તથા ખીજી વિદ્યા એઓનું છે તે આ ધર્મે વગરસબળે ધોલીઆની પેઠે પોતાને માથે લીધું છે, તેણેકરીને આ બાગદોમાં પ્રાચીન કાળમાં જે જ્ઞાન ઈશ્વરે પોને આપ્યું એવું આ લોકોમાં દેહેવામાં આવે છે તેટલું જ તે જ્ઞાન આટલી મહું છે, અને તે સબબથી તે સાચ્ચોની હાલતો સુધરતી નથી; તેમજ એ ધર્મ લોકોની ઝીણી ઝીણી રીતબા-તોમાં પણ ઘણો ખોળાગંઘોળા કો છે, તેને લીધે આપઆખી-આરપણાની જે આવડ તથા જુદી એઓનું સત્પાનાસ થાય છે, અને માણસનું જીવનું એ માંચાઓના ફરવાપ્રમાણે થાય છે. જ્યારે લોકોને સાલવાની છુટ હોય છે ત્યારે જેમ જેમ સાગ સાગ ફેરફારોની જરૂર પડે છે તેમ તેમ ફેરફારો થતા જાય છે, અને કોઈપણ લોકોને અસૂચ મહત્ત લેવી ન પડતી ધોડીજ સુદતમા બધા ગાંધોની હાલત છેક બદલાય છે. પરંતુ જ્યારે લોકોના રસ્તામાં ધર્મનું લાકડું આડું આવી પડે છે, ત્યારે મો વરસમા જેટલો ફેરફાર થઈ શકે તેટલો કરવાને જે હિંમતની જરૂર હોય છે, તેટલીજ હિંમતની અતિ હલકી વાત કરવાને જરૂર પડે છે; એ માટે જે કોઈ માણસે પોતાના ખાવાપીવામાં કંઈ ફેરફાર કર્યો, અથવા પોતાના દેશીઓમાના ધર્મવિષે તથા રાજ્યવિષે બધાં મનોથી વિરુદ્ધ મતો રચીકાચ્યાં, તો આ બેઠ વાતો કરતી વખતે પોતાનો ધર્મ તથા પોતામામિત્રોની મોહબત એ બેઠ જોડવાની ગરખીજ તૈયારી કરવી પડે છે.

હવે જોવા જઈએ તો, આ ધર્મનો જે હલો હલી તેઓમાં કેટલાકો થયા છે, અને તે ફેરફારો ન થવા દેવા વિષે આ ધર્મનું જોર છેકજ આજું નહીં, કોરણ કે 'મૂળ ફરમાનેમાં ધર્મપુસ્તકો વિષે હાલ કોઈ અંદરો લેવું નથી, તોપણ તેઓના જુદા જુદા બાગોનું જુદાં જુદાં લોકોએ જુદી જુદી રીતે મોહોટપણું ધાર્યું છે, અને એકજ વાક્યમા જુદા જુદા અર્થો કર્યા છે; ખીજું તકરાવી વાતોનો નિવેડો કરવાને, અને એકસરખી સાલ જોરાવરીથી સલાવવાને એક ગુખ્ય સભા અથવા એક અધ્યક્ષ એવું મુદ્દલજ કંઈ નથી, તેણેકરીને નાનાપ્રકારના પથો પેદા થયા છે, તેઓનાં મતો તથા આચાર એ બંને એકબીજાસાથે મળતા નથી,

તે પયોમાં મુખ્ય ત્રણ છે, રૌવ (એટલે શિવના સમ્પ્રદાયી), વૈષ્ણવ (એટલે વિષ્ણુના સમ્પ્રદાયી), અને શાકત, (એટલે ત્રિગુણાત્મક ઈશ્વરના રૂપોની જે શક્તિઓ તેઓમાથી કોઈકેપણ એક શક્તિના સમ્પ્રદાયી)

આ પ્રત્યેક પંથના ખીજા નાનાપ્રકારના ભેદો થયા છે; તે પોતે પૂજવાના દેવતાઓના સ્વરૂપો ઉપરથી, અથવા ધર્મસંપત્તિ તથા તત્ત્વવિચાર મેંમંથી તે પયોના મૂળના જે મતો તેઓમા પ્રત્યેક શાખાના લોકોએ જે પોતાની ગાઢની મેળવણીની ગપો ધાવી છે તે પ્રમાણે તે ભેદો થયા છે. શાકત લોકોમા ત્રણ વિભાગો થયા છે, તેઓ શક્તિ એટલે દેવીના જે ત્રણ રૂપો છે તેઓમાથી એકેકને પૂજે છે. તેમાથી દેવી નામે જે શિવની સ્ત્રી તેના ભક્તોની સખ્યા ખીજા જે પયોમાના સમ્પ્રદાયીઓની જીમને સંખ્યાના કરતા વધારે છે, એવિષે કંઈ શક્ય નથી.

ઉપર કહેલા ત્રણ મુખ્ય પયો શિવાય ખીજા નાહાતા નાહાતા પંથો છે, તેમાના લોકો સુગ્ધ તથા ગણપતિ એઓની ભક્તિ કરે છે. શિવાય ખીજા કેટલાએક છે તેઓએ હિંદુધર્મનું રૂપ માત્ર બાહ્યથી રાખ્યું છે, બાકી તેઓ શુદ્ધ એકેશ્વરમતની ધણા નજીક નજીક ગએલા છે.

સીકનોકોવિષે આગળ વર્ણન કર્યામા આવશે. તેઓએ એક પથ સ્થાપ્યો છે, તેમા આપના મોહેટા નવા ફેરફારો સુર નીધા છે કે તે એક નવોજ ધર્મ કર્યો છે એમ રહીએ તો ચાલશે. દરેક હિંદુ, ઉપર કહેના પંથોમાથી કોઈ પણ એક પથમા હોય છેજ, એક કોઈએ મનમા આણ્યું નહીં. કારણ, જેઓ અમુકજ દેવને માત્ર બળ્યો એ મતની નિરૂદ્ધ છે, અને એક સાધારણ મત પકડી બેઠા છે, અને વેદ, પુરાણ, તથા ખીજા પતિત પુસ્તકો, એ ઓને આધારે પોતાના સંસ્કારો વિગેરે ક્રિયાઓ કરે છે અને ખીજે ઠેકાણેથી જે મરકારે પેદા થયા છે તે કરતા નથી, તેઓનેજ ખગ હિંદુઓ કહે છે. ઘણું કરીને મધા બાહ્યો અજીમુધી રખાનામા એ સાધારણ સમ્પ્રદાયમાના છે, પરંતુ તેઓમાથી પણ જેઓ વધારે તત્ત્વવિચારી ધર્મ જાણનારા છે તેઓ બાદ કરીને, બાકીના બધા ઉપર કહેવા જીદા જીદા દેવોમાથી કોઈ

એકને પણ પૂજે છે; અને ધર્મ વિભાગી જે જરૂરીની કિવાઓ તેઓના કરતાં ખીણ વસ્તુની જેઓને ગરજ નથી એવા જે નીચ જાતીના વાંકો તેઓની કોઈએક દેવ ઉપર તો ખુબી બંડિત હોય છે. વિષ્ણુના અવતારો ઉપર મુખ્યત્વે કરીને લોકોનો બાપ ખેરો છે; એવું આગળ કહેવામાં આશું છે. ખંગાલા તથા ઉત્તરહિંદુસ્થાન એઓમાં તે અવતારોની તરફ લોકોનાં ઈ-લો એવાં વળગી રહ્યાં છે, અને તે દેશોમાં શિવનાં દેવો તથા શિવો બધે ડેકાણે છે તોપણ તેના બકો ચોડા છે, અને તેઓ-માં બકિતનો જોસ્મો વધારે દેખાતો નથી.

શિવ, એ પ્રાચીનકાળે યજ્ઞ હોમમાં વ્યાજ્ઞાણોનું આદિદેવત છે એમ જણાય છે, પરંતુ એના યોગે લોકોના મનમાં ધણો બંડિત અથવા જોસ્મો ખેલ યથો એવું કરી યજ્ઞ નથી. ત્યાંહાં એનો પંથ ઉધાડો ચાલુ થયો છે, ત્યાંહાં પણ રામ તથા કૃષ્ણ એઓના માણસ શરણ રાખાવો તથા તેઓનાં મીઠાં ચરિત્રો એઓએ લોકોનાં મનો ધણાં વંધ્યાં છે; તેમાંથી યજ્ઞનાના કિ-નાગ ઉપર તથા ગંગાની વાવચ તરફના બાગો ઉપરના પ્રદેશોમાં, રામ, એ ઉપાગનાનું મુખ્ય દેવત છે, અને તેમાંથી પણ વેરાગી વિગેરે જે યથો તેમાં જો નિમગ્ન છે; અને તેથી નીચેની તર-ફના ગંગા ઉપરના પ્રદેશમાં તથા ઉત્તરહિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ તથા મધ્ય એ બાગોમાંના બધાં પ્રદેશોમાં કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય છે. એવું છે તોપણ, લોકો ત્યાંહાંતાંહાં રામને; જાણે છે, અને હિંદુ લોકોમાં સાધારણ-રીતે સત્યામ કરવાની હોય તો તેનું નામ એ વખત (રામ રામ એમ) લે છે.

વેગમીઓના વિગેરે પંથોમાં સૌથીની માહોટાઈ શરૂ ડેકાણે વ-ધારે છે. ખીજા લોકોમાં જોયો જઈએ તો, હોમપ્રાન્તમાં તથા મહારાષ્ટ્ર દેશમાં, એઓ અતિરાય છે. તેની દક્ષિણતરફના મુલકોમાં, વૈષ્ણવો વધારે છે; પરંતુ ત્યાંહાં રામકૃષ્ણ આ માન-વજ્રોએ વિષ્ણુની પૂજા કરતાં નથી, તે દુનિઆનો ખાલનકર્તા તથા તેને કાપરેથી સલાવનોગે એવા મુખ્યો તેમાં છે એવું માનીને તેને બળે છે. શાકત, એટલે શક્તીના ઉપાસકો ખીજા લોકો સાથે મળેલા છે, પરંતુ એઓની સંખ્યા કોઈક ડેકાણે ધણી છે; ખં-ગાલામાંના જણ અવધારા લોકો શક્તીની પૂજા કરે છે, અને

તેઓમાંથી ધણું કરીને બધા લોકો દેવી નામનું ને શક્તિનું સ્વ-
રૂપ છે તેને બને છે.

ઉપર કહેલાં ઉદાહરણોમાં ને પંથોના બેનો છે, તેઓમાં
એકખીજમાં ક્યારે ક્યારે હાડવેર હોય છે, પરંતુ તે બાહ્યરથી
ઉદ્ધારું જણાવું નથી. કેલમ્બુક, પ્રોફેસર વિલ્સન, તથા ડાક્ટર
હામિલ્ટનપુસ્તકાનન, એ સાહેબોના લેખો ઉપરથી યુગોપિયન લો-
કોને તેઓવિષે માહિતી થઈ હશે તો હશે, નહીં તો તેઓને
ઉપાડી માહિતી થવી બાગ્યેજ. હિંદુઓના કપાળે મંદન હોય
છે, તે ઉપરથી દરએક માણસનો પંથ સમજાય છે, અને હિંદુ-
ઓના પહેરાવમાં આ અતિ અજ્ઞાન નિરાની છે, અને મંદન
કરનારાઓના પંથોનો બેદ સમજવો એવી એની મનલગ્ન છે,
તોપણ તેમનું ન સમજતાં આ જાતિની નિરાનીઓ છે એવું
લોકો સમજી ગયા છે.

ને લોકોને કોઈક પંથમાં જવાનું હોય છે, તેઓને એક પ્રકાર-
નો ઉપદેશ આપીને તેમાં લે છે; જેમ બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ કરવી
વખતે તેઓને ગાયત્રી કેહે છે, તેપ્રમાણે ઉપર કહેલો ઉપદેશ
આપતી વખતે તે પંથનો ગુરુ ઉપદેશ લેનારાના કાનમાં કંઈ
ઘોડા રાખે એ છુપો મત હજવેજ કેહે છે; આ દીક્ષાનો
એટલે ઉપદેશનો સુખ્ય ભાગ થયો.

એ પંથો જુદા જુદા કાળમાં થએલા છે, કેટલાક ઘણા
જુના તથા કેટલાક છેક નવા છે.

સુખ્ય તથા દેવો તથા તેઓની શક્તિઓ, એઓની ને જુદી
જુદી પૂજા કરે છે, તેનું મૂળ ધણું કરીને ધણું પ્રાચીન છે.^૨
પરંતુ હલના પંથોમાના અજ્ઞાનને રેવાને પ્રમાણે એકનું એક
પણું તથા ખીજાઓનું કનિકપણું એવું માનવાના પ્રાર્થનો ક્યાર-
યકી આરંભ થયો, એ એટલું ઉદ્ધારું જણાઈ આવતું નથી.

- (૨) શિવની શકતીની પૂજા ધણા પ્રાચીન કાળે કરતા હતા, આ વિષે
ખાતરીનું પ્રમાણ પ્રોફેસર વિલ્સન એણે જણાવ્યું છે. કુમારી નામનું
દેવીનું એક સ્થાન હિંદુસ્થાનની દક્ષિણેકે હતું, એવું પેરીપ્લસ નામે
યુનાની ગ્રંથમાં છે: તે ગ્રંથ આખાનું નામે પૂરું ચિસ્ટી શકના ખીજા
સૈકામાં ધણું કરીને લખ્યો હશે એવું કેહે છે, તે દેવાતત્ત્વરથી પામેના
જુથિરને “કન્થાકુમારિકા કુપ” એમ કેહે છે.

આપણા તમામ ઉપર, પોતાને ગમે ત્યાં, એકજોડ કરે છે. તેમણે તેને મુક્તિ કરીને ઇશ્વર આગળ ખોલે છે તેમાં જો તેને મિલકત ન લાગી, તો તેનીગણે પ્રાર્થના કરવની બીજી લોકો હોવાથી તે પ્રેમ પેદા થવાનો તેપણુ થતો નથી. હવે, એ પ્રાર્થના બદલી છે, તેપણુ તે કરવાની વખતો પેહેલાં મનુષ્યે વર્ણન કર્યાપમા જોઈ છે. આધ્યાત્મિક (એટલે ગર્ભ રહેવાની વખત) થી મરણકાળમુખી પેહેલા પ્રમાણેન સંસ્કાર કરવા જોઈએ, અને સંધ્યા, હોમ, તથા યમ એઓની જે એક નિવશિત રિત્ત કરી આપી છે, તેજપ્રમાણે ૬૦ ગેન થવું જોઈએ. મનુની વખતનો આ આગ કવોપણુ હોઃ પડે આ કર્મોવિષે જે તેણે લખ્યું છે, તેમણે હાલમાં લોકોએ તેનો મસેપ કર્યો છે; એક કરવાને તે વખતે છૂટ નોહોતી.

હાલમાં પણ જો કોઈ સખીથી નિયમો પાળનારો આજણુ પોતાનાં મન કર્મો જોવા જોઈએ તેવા કરવા લાગે, તો તેને આ કરવાક કરતા ઓછી વખત થૂં પડનાર નથી; પરંતુ જો તે મંસારમાં પડેતો હશે, તો, તે આજણુ હશે તેપણુ, તેને તેનાં ધર્મસખી બધાં કર્મો આપી કલાકમાં કરતાં આવડશે, અને તેજ જો નીચી વર્ણમાંનો માણુમ હોય, તો તે રનાન કરતી વખતે પોતાની કુળદેવતાનું સ્મરણ માન કરે છે, તેમજાએ તેનું બધું થાય છે.

લોકોમાં ધર્મમંત્રથી પચો ઘણા થયા તેણે કરીને જાણાઈઓના જોસાઈ લોકોના પંથોનું માહાત્મ્ય વધુ, મટિ એ પંથોનું આ પંથો ઘણા થયા; એવો, આ, એકખીજાઓનો હાત્મ્ય કાર્યકારણમંથ છે. સ્મરણુ રીતે આ દરેક પંથની એક પૂજારીની દેવતા હોય છે, અને તે પંથની દેવતાનું જેવું માહાત્મ્યકાર્ય છે, તે પ્રમાણે તે પંથનું માહાત્મ્ય વધે છે. એ કરણુનુંમાટે તે લોકો એવો ઉપદેશ કરે છે, કે તે દેવ ક્રૂપર ભગેગો ગણ્યાથી બધી મનકામનાઓ પૂરી થઈને, સર્વ પાપો નેહી દૂરમાં થાય છે. રિવાજ, જેમ બ્રહ્મગોરી રિપ્તે (તે હાલનમાહતા માત્ર) પોતાના આજણુ ગુરના આજીવિન થઈને રહેક એવું મનુષ્યે કર્યું છે, તેપ્રમાણે પોતાના મન સમ્પ્રદાયી લોકોએ જન્મસુધી વમરજોડે પોતાનું કર્યું સાંગેજ્ય, એવું તેઓ દેહે છે.

આ ગોસાંઈ લોકોના પંથોએ આહ્વાણોના ધર્મમંબંધી અધિકાર ઉપર જે હક્કો કચ્ચો છે, તે, ઉપર કહેલાજ કાગળમાટે છે; અને તે અને વર્ગોના લોકોમાં જે અદેખાઈ તથા દ્વેષ ઉત્પન્ન થયાં છે, તેઓપણ આજ કાગળને લીધે છે.

ગોસાંઈઓનું આચરણ જોઈને તે નકલહિપગથી પોતાના કાપડા કરી લેવાને આહ્વાણોએ કમી કચ્ચું છે એમ નથી; તે એવું, કે જેવા તેઓના શત્રુ ગોસાંઈઓ આગેવાન થાને પંથો રથાપે છે, તેમ એઓએ પણ પંથો સ્થાપવાનું કામ ચલાવ્યું છે. અને ઉદાહરણ—શમાનુજ કરીને એક પંથ છે, તેમા ૮૪ ગુરૂ છે; તેમાંથી ૭૬ મસારી આહ્વાણો છે.

✓ આ પંથોના મુખ્યોની જે સત્તા વધી છે, તે, હિંદુઓની શિસ્તમાં જે કંઈ અતિ નવાઈ સરખા કેરૂંકરો થયા છે, તેઓમાંની છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ઘણા ગુરૂઓના મોહોટા પરિવારો છે; તેઓમાંથી પણ મુખ્યત્વેકરીને જે નિયમિત સ્થાપેલા પંથો છે તેઓના વધારે છે; તેઓના ગુજરાનને માટે તેઓના રામપ્રભાષી લોકોએ જમીનો આપેલીઓ છે, તથા નગરી નેમણુકો કરી આપેલીઓ છે; તેઓની પેદારા ધણી કરીને ધર્મનાં કામોમા ખરચે છે, પાતુ તેઓ કાંઈમાઠ પણ કીકજ ગમે છે, અને ધણીકરીને ત્યાં તેઓ મવારીએ જાય છે, ત્યાં, આ જગતના ઓઠોફેરાગેમણો, હાથીઓ, જરીપટકા, ઇત્યાદિ તેઓની સાથે હોય છે; તેમજ તેઓની પાઞ્જ શિષ્યોના ટોળાને ટોળા જાય છે, અને તેઓ જે જે મજવાડાઓના મુલગ્રોમા જાય છે, તે તે તેઓનું માનમુદા આદરગતિય ફેરે છે. લોકોની નીતિમંબંધી માન, તથા સાતિપ્રકરણ એઓની તપાસ કરવી, એ મોહોટું મગ તેઓ પામેજ ટોળ છે, તેથી ધર્મમંબંધી ચોક્કસી તથા મજબૂત એ અને ક. રથાનો અધિકાર પણ તેઓ પામે આવે છે.

બોદ તથા જૈન એઓના ધર્મો.

ઉપર જે ધર્મો કહ્યા તેઓ ગિજય બોદ તથા જૈન આ બે લોકોના ધર્મો છે, અને એ ધર્મો હિંદુઓના ધર્મધરી શુદ્ધ છે,

તોપણ આ બધાઓની પેઠારા એકજ ઠેકાણાની છે. હિંદુ-સ્થાનમાં મુખ્યમાન લોકોએ આવીને પોતાનો કેક નવા ધર્મનો ફેલાવો કરીએ તેની અગાઉ આ બેઉ ધર્મો હિંદુસ્થાનમાંના કેટલાએક લોકોને હિંદુધર્મ સરખા કબૂલ હતા, એવું જણાય છે, આ જેમાંથી એકને બૌદ્ધ (એટલે પુરુષના સામ્રાજ્યીઓનો) ધર્મ કહે છે, અને બીજાને જૈનોનો (એટલે જિન દેવતાના સામ્રાજ્યીઓનો) ધર્મ કહે છે.

માણસે શાન્તતા મેળવવી, પ્રાણીઓ વિપે દ્યા રાખવી (એટલે હિંમા ન ફરવી), માણસને બીજો જન્મ છે, પાપી લોકોને શુદ્ધ કરવાને પુરુષ નરકો છે, તથા પ્રણયવાન લોકોને મુખ્ય આપવામાટે ધર્મો સ્વર્ગો છે; એટલી વાતો આ બંનેમાં બ્રાહ્મણોના મતો પ્રમાણેજ છે. કેવળ પુરુષ ગુણાવીત ધર્મ, (એટલે સારિષક, ગાનસ, અને તામ્ર, આ ત્રણ ગુણોની પેલીતરફ જઈ.) એવી જે હાલત તે આખરે મળી, એ (હિંદુ, બૌદ્ધ, તથા જૈન,) આ ત્રણે ધર્મોની મતલબ છે. એવું વગરગુણપાણે અમારી નજરે રાખવી હાલતથી હંધી શકું છે એવું લાગતું નથી, અને હકીકત તથા માન્યતા સ્વભાવને ઉત્પન્ન થનારીઓ જે ચિન્તાઓ, તથા શરીરસંબંધની જે મનની વૃત્તિઓ આ બધાં પાસેથી છુટકું, આ બે વાતોનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે કહેલી હાલત મળે છે, એવું આ ત્રણે ધર્મોમાં કહેવું છે.

હિંદુઓનો ધર્મ તથા એ બંને ધર્મો, એઓ વચ્ચે જે મ કેટલાએક અજાણ્યસગમી વાતો છે, તેમ કેટલાએક અજાણ્યસગમી તફાવતો પણ છે, અને તેઓ વિચરે કરીને બૌદ્ધોના ધર્મમાં છે.

બૌદ્ધોનો જ અર્જિશ્વરનો પંથ છે તેમાંના ક્રિષ્ણ બૌદ્ધાવિષે. આ ક્રિષ્ણનું અર્જિતે મુજબના કબૂલ-કરે છે; તેઓમાંના કેટલાએક લોકો ક્રિષ્ણ છે એવું કબૂલ કરે છે, પણ તે જગતનો કુનારો અર્ધગો જગતનો કારખાર ચલાવનારો છે એવું માનતા નથી.

જે જુના વખતનો નારિત્કે પંથ છે, તેમાંના મત પ્રમાણે આ વિશ્વમાં પ્રતિષ્ઠિત વગર બીજા કંઈજ નથી, અને પ્રતિષ્ઠિત અનાદ્યન

(અ) માણસની જે જમી ઇન્દ્રિયો તે ઇન્દ્રિયોને જે ગાંઠ એટલે માનસ

છે. પ્રકૃતિની પાસે આ જગત ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે, અને કાળે કચીને આ જગત નારા પાસે છે, તોપણ પ્રકૃતિમાં પહેલા કહેલી શક્તિ છે, તેથી તે કેટલીએક વખતે કંઈ થી પેદા થઈને પાછો તેનો ક્ષય થાય છે, તે પાછું પેદા થાય છે, તેને ઉત્પન્ન થવાને બાહારની મદદની કંઈ જરૂર પડતી નથી.

જે પદાર્થોને અસ્તિત્વ છે, તેઓમાં અતિ ઊંચી પદનીના જે જૂનો છે તેઓને છુદ્ડ કેહે છે. તેઓએ, આ તથા આગળના જગતોમાં ધણી યોનિઓમાં જન્મ લેઈને પોતાના ડર્મોના તથા તપને યોગે પૂરી નિષ્કેષતાકં તથા નિર્ગુણપણુ એઓની જે ઊંચી હાલત તે મળી છે, એવો એ ધર્મનો મિદાન્ત છે, અને તે હાલત મેળવવાઉપર બધાઓની સક્ષમ નજર છે.

આ નિરીક્ષર પથમાં પ્રકૃતિના દરએક ડાણમાં ચૈતન્ય (એટલે અકલનુ તરન) અને ચિત્રીયાં (એટલે કંઈ પણ કામ કરવાની હક્કી), એ જે શુણ્ણ છે, એવું માનેલું છે. આ લોકોનો પ્રાણનિક નામનો એક બીજો પથ છે, તેમાંના લોકો વધારે ખુલાસાને માટે ઉપના જે શુણ્ણને એકલા કહે છે, અને તેઓને એક જાનનું રૂપ આપવામાટે તેઓમાં કોઈક વખતે અદ્ભુત જેનો કેર છે; પણ આ બેળમાંથી જે જૂત પેદા થાય છે, તે હમેશા મનની તથા રાગીની હાલમાં જીવાવગર રહે છે, અને તેના શુભોચકી પ્રકૃતિના બીજા બાગોઉપર જે અસર થાય છે, તે તેની મેદનત વગર અથવા હક્કી વગર થાય છે, એક તે લોકો માને છે.

બીજું એ, મત છે તે એકેધરીમતની નજર આને છે, અને તેજ મતમાં તે ધણુ કચીને સમાઈ જાય છે. તે મત પ્રમાણે ભેતા પરમેશ્વર એક છે; તેને આદિષ્ટ એવું નામ છે;

થાય છે એવા બી સૃષ્ટિમાંના ચર્ચ પદાર્થોમાં જે કંઈ મૂળતરન છે, તેનું નામ પ્રકૃતિ બા. ૩૦.

(ક) એટલે, એને સ્તરીની અથવા મનની હાલમાં, તે કોઈ વસ્તુમાંથી બનારે દેક જતી રહે છે ત્યારે તે પડીની હાલને નિષ્કેષતા કહે છે બા. ૩૦.

(ડ) કંઈ એવું જે માણસના મગજમાં જ્ઞાન હોય છે તેનું નામ અકલન બા. ૩૦.

તે અનાદ્યંત છે, પ્રકૃત્યાલીન, (એટલે પ્રકૃતીથી પેલી પાર ગએલો,) ચૈતન્યસ્વરૂપી, આપઅખત્યારી, અને સદસદ્વિચારક્ષમ (એટલે માર્ગ નરસું સમજવાને કઠિણત ધરાવનાર) છે; પરંતુ તે એવો થઈને પણ પેલેનાં કહેલી રીતો પ્રમાણે રાચીરની તથા મનની હાક્ષ્યાસ વગર રહે, છે. એવા દેવને માનનાગ્રંથોમાં ને પક્ષો છે, તેઓમાંથી નેઓ એક પક્ષના છે તેઓ એવું કહે છે કે ઈશ્વર એ એકલો જ છે; અને તે અનાદ્યંત તથા સ્વયંભૂ (એટલે પોતે યનાઈ) મુક્તસ્વ છે; પરંતુ ખીજ પક્ષના ને લોકો છે તેઓ તેની માથે પ્રકૃતિ એ એક જુદી દેવી યજગાઈ છે, અને તે બંનેના મંત્રોગથી ને પુણ્ય પેદા થાય છે તે આ જગતનો ખરેખર પેદા કરનારો છે એવી ધારણા કરે છે; પરંતુ આ ધર્મની બાબદમાં ને બધાં મતો છે તેઓમાં પરમગરે પોતાની કૃત ઈચ્છાથી પોતાના તરવમાંથી પાંચ જુદો પેદા કીધા (કેટલાએકોનું એવું કહેવું છે કે માત્ર કીધા), અને તેજપ્રમાણે તે જુદોથી પાંચ (અથવા સાત) ઓવિસરવ નામના ખીજ જુનો થયા; તેઓમાંથી એક એક ઓવિસરવને એક એક જગત પેદા કરવાનું કામ વારાફરતી મોકલું છે; એરિવાય ઈશ્વરે આ જગત પેદા કરવામાટે હંઈ કીધું નથી.

બ્રહ્માના મતો પ્રમાણે મુખ તથા પૂરાપણું, એ ગુણો મળવાને વગરહાન્યાનપણાની એટલી જરૂર છે, કે ને ઓધિસરવોએ, ને મૃદિઓ પેદા કીધીઓ છે, તે પાનવાતા કામમાંથી પણ તેઓનો નેટનો છુટકો કરી રાક્ષા તેજપોરકીએઓ છે, આ વાનવિયે વિચાર કરનારા કેટલાએક એકો છે; તેઓ એવી ધારણા કરે છે કે દરએક ઓધિસરવ પોતાની મૃદિ એવા કાવચથી ઉભી કરે છે, કે તે કાવચની મદદથી તે પોતાની મેળે આગળ ચાલતી રહે છે; ખીજઓનું મત એવું છે કે દરએક ઓધિસરવ પોતાની મૃદિ ચક્રાવચા માટે પોતાના કરતાં કમ દરજ્જાના ગુમાગતા પેદા કરે છે, અને એક મતમાં એવું કહ્યું છે, કે ને ઓધિસરવે હાલનું જગત નિર્માણ કીધું છે તેણે અદ્વિતિયસ્વરૂપી ને હિંદુઓની યજ્ઞ જુઓ વરાવનારી દેવતા તે પેદા કરીને, જગતની ઉત્પત્તિ, પાતન, તથા સંહાર, એ ત્રણે કામો તેને એળ્યા છે.

જેઓ જન્મ-ન્તરે ભોગની જુદોતો દગ્ગને પામ્યા છે, તેવા જુદોતો પણ લોકોના અભિપ્રાયે જુદા જુદા છે. - કેટલાએ કોનો તિઆ નિરીધનાદી પથ પ્રમાણે છે, તે એવો, કે જે જુદો છે, તેઓ ઈતર માણસોસગળા સૃષ્ટીની પેદાશમા પ્રદીન થકી ઉત્પન્ન થએલા જુદા તરતૂપી જૂતો છે, અને જે નિર્માણ, એમને નિશ્ચેષ્ટતાની દાન, મેજનનાની ધણા લોો ઈદેશા કુરે છે, તે દાનત તેઓને મળ્યા પછી તેઓની મૂર્તિઓ તે દાનતમા જુદી રહેહે ખીજા પથમાના નાકોનુ મત એવુ છે કે જુદો એઓ પગમધના તેજ્યકી અથવા ખીજા જુદો િના ઓપિમરનો એઓયકી નિકેના અસો છે, આ છેત્રે સગળા તેઓ ઈધરી તેજમા મળી જાય છે, એટલું તેઓને તેઓની પૂજાઈનુ કળ મળે છે. આ જગતમા તથા આગળની દુનિઆમા આ જગતના માનરી જુદો ધણા વર્ગ ગયા છે, પગુ તેઓમાથી કેના માતનિરે નિશ્ચેકરીને વર્ગન કચ્છુ છે, અને તેઓમા પણ, જૌતમ અથવા શાક્યમિહ એક જેનુ નામ હતુ, તેનુ વર્ણન વધારે છે. દાનતો ધર્મે ઉપર્યેનો એવો માનેનો જે બોધર્મ છે, તે જૌતમે લોકો ઉપદેશો, અને દેવનાના તથા નિતીના કાયદા દેખ્યા, અને તે ધણા દાદાડા અગાઉ મોહોટી ઈચી પ ની પામ્યો છતા પણ ૮૭ મુરી તેને બોધર્મનો જગ જુસ્સ માને છે, આ તેના નીચેના પામ હતુ વર્ષો પૂગ થાય ત્યાહા સુધી તેને આગળ પણ માન્યે

એ જુદોની નીચેના દગ્ગજના અસખ્ય વર્ગોના જુદા જુદા જુદો છે, તેઓ ધણકરીત પોતાની પુજવાઈના નેગથી પૂગપણના મોહોટા નોહોટા દગ્ગજપાસે ગએના એવા કેવળ માણસો છે એક જણાય છે.

આ જુદોની માગિકા થઈ, એઓ શિનાય એઓના ધર્મ માના અમખ્ય વર્ગમા રહેનાગ તથા પૃથિવ ઉપગના રહેનાગ જૂતોને દેવ માનેલા છે, પગુ તેઓમાથી કેટલાએક મુગ તેજ ધર્મમાના છે, અને કેટલાએક દિદુઓના દેવતાઓમાથી તેનાને તેવાજ લીધેના છે.

જુદુ મત પાળનાગ જુદા જુદા દેગોમ ના લોત્રે એક ખીજા પાસેથી ધણીક વાતોમા જુદા જુદા છે નેપાળમાના મોરોમા

હિંદુઓની પ્રજા જ્યોતી આસો બેજાઈ મઈ છે એવું જણાય છે; અને ચીનમાં પણ આ ધર્મનું માધારણ રૂપ ખુલ્લું રીતે હિંદુસ્થાનીજ છે.

એક ઈશ્વરને માનનારો બુદ્ધનો પંથ નેપાળમાં છે, એવું જણાય છે; અને નાસ્તિક પંથ સિંહવદીયમાં પોતાની મારી હાલતનો અનુભવ લેછે એવું નજરે આવે છે.

આખેલ રેમુમાત એના મતપ્રમાણે ચીનદેશના દુષ્કર્મ લોકોનો ધર્મ નિરીક્ષરવાદી છે, પરંતુ અંદરનો વાસ્તવિક ધર્મ ઈશ્વરવાદી છે.

બૌદ્ધ લોકો ધણી વાતોમાં બાહ્યબોધકી જુદા છે; તેઓ વેદો તથા પુરાણો પ્રમાણ છે, એવું માનતા નથી, તેઓનામાં જાતિઓ નથી; તેઓના ઝોર બધા દુઃસ્વપ્ના લોકોમાંથી આવેલા હોય છે; તેઓ હિંદુઓના કોઈપણ જાતના ધર્માધ્યક્ષોક્તિમાં યુગોપિયન મોમાં ઈઓ સરખા વધારે દેખાય છે; તેઓ મઠમાં રહે છે; એક સરખો પીળો પોશાક પહેરે છે; જોડા વગર અડધે પગે ચાલે છે; તેઓની દાદી તથા માથુ મુડેલું હોય છે, તેઓ બધા એકલા મળીને દરગેજ ફરી ફરીને પોતાના દેવજમાં નીમેલી પૂજાઓ કરે છે; અને તેઓનું સમારંભથી ફરવું, તેઓનાં ગીતો, તેઓનો ધૂપ, અને તેઓની મીઠુબત્તીઓ, એ બધું વિશેષે ફરીને રોમન ઈથાથોલિક ધર્મમાંની ક્રિયાઓ મરખું દેખાય છે. હિંદુઓના ગોસાંઈઓના પંથોમાં જેવી છુટ છે તેવી એઓમાં નથી, એઓએ વિવાહ કીધા વગર એકલા રહેવું, અને ધણુંકરીને બધી ઇન્દ્રિયોધકી ધનારાં મુખો પણ છોડવાં, એઓએકાંઈ કાયદો છે; તેઓ એક ઓરડીમાં બેસીને બધાં એક કેદામી જમીને; મુવું હોય તો ધર્મમાં કહેલી રીતથી-એશીને સુઈ જાય છે; અને તેઓ દર આવાડીઓમાં એક વેપત બધા મળીને ન્હાવા જાય છે, અને દરગેજ કેટલીક વાર મુખી બીજા માગવા જાય છે, (અથવા બીજા લેવા જાય છે એવું ફરીએ તોપણ ચાલશે, કારણ તેઓને બીજા માગવાની રજા નથી,) આ બે વખતો બાદ ફરીને તેઓને ફરી પણ પોતાનો મઠ છોડીને જવાની છુટ નથી. આ તેઓના મોમાંઈ લોકો ચોલીકા મઠમાહેલાં દેવજોમાં ખીજા લોકોને આવેલા રહે એવું પણ નથી; ખીજા લોકો મઠોની દર-બાહરના ખીજા દેવજોમાં ઈશ્વરની મેવા કરે છે.

એક વખતે આ લોનેમા ગોસાર્ધાણોના મઠો પણ બંધે ?
જો હતા એટલે જણાય છે.

પુણના ધર્મમાંજે આતનારા લોકો બાલ્યો કરતા પાણિમા
વના જીવની વધારે અદ્ય ગમે છે; તેઓના ગોમે ધર્મ જીણા
જીવો પેટમા જાયે એ રૂને માટે બપોર પડી ધર્મ ખાતા નથી,
અને અધારૂ થવાપડી ધર્મ પીતા નથી, અને સર્વ કાળ તેઓ
પોતાની સાથે એક સાનરણો લેઈ જાયે, (તેને ઓવો એમ કહે
છે છે,) અને પોતાને હાથે અજાણતા મેષ જીવતો પ્રાણી માથો
ન જવામાટે ખેસવાની અગાડિ દરમિયાન જમા તે સાવચળાધી સાક
કરે છે. શ્યામ લેવાની તથા દોડવાની વખતે ઝીણા જીવો
મોમા ન જવામાટે, તે લોકો ધર્મ બારીક કપડાનો મોડા-
ઉપર પડો બારે છે. તેઓ અગ્નિની ભક્તિ કરતા નથી,
પરંતુ તેઓમાથી જે સાધુઓ યજ્ઞ ગયા છે તેઓના હાડકાવિ
ગેત્રની તેઓ ભક્તિ કરે છે. આ જે વાતોનો ધ્યાત્મજોમા તથા
એઓમા તફાવત છે. હાડકા વિગેરેની ભક્તિ કરવી એ ભાવ
હિંદુઓમા નથી. એ હાડકા વિગેરે જે મદ્યા તે ધર્મ વાળ, એ
કારો દાત, એ ૧૬ હાડકા, એવા હોય છે, અને તેઓઉપર લો
નક્કર ધંતના આનંદની સમાધિઓ બારે છે. તેઓ પુષ્કળ
ઠેકાણે મોહોદી પ્રમદ હોય છે, અને આ લોનેમા ધર્મની એ
મોહોદી અન્તર્યેય નિરાનીઓ છે.

પુણોની જે પ્રતિમાઓ કાહાલીઓ હોય છે તેઓ ક્યારે ક્યારે
ઉભી હોય છે, પણ તેથી વધારે ઠેકાણે પનારી વાળેલીઓ તથા
અકકડ, તથા અતિરાય લ્યાનમા મરાધય ચમ્પેલીઓ છે એવા
ખાવો ધરાનનારીઓ હોય છે. તેઓના એટલા શાન્ત હોય
છે, અને વાગ હમેશા આકડીઆગા હોય છે.

હાલ જે દેરોમા બૌદ્ધો છે, ત્યાં પુણોના દેવગો તથા સમા
ધિઓ છેજ, તે શિનાય હિંદુધ્યાનમા પણ ટેટલીએક ભવ્ય

(૪) બીજા પ્રાચીન લોકા માંસ ખાય છે, તેઓને કંઈ આડ નથી, અને
જો સુદામ ગોરને માટે જનનર માગ્યું હોય તો માન તેઓએ તે ખાધું
નહી, પણ તેમ નહીં હોય તો તેઓને તે ખાનાને કંઈ સરખ નથી
એવું તેઓનું મન છે.

(૫) તેઓને અગ્નિમાં દાવ અને સંસ્કૃતમાં રૂપ કહે છે ભા. ૬૦

ધર્મારતોના કુંઈ ભાગ રહેલા છે, તેઓમાંથી દક્ષિણહિંદુસ્થાનમાં શુક્રાઓમાંનાં જે દેવાલયો છે; તેઓ અતિ અગ્ન્યેય છે. વેશ-જમાં જે કેટલાંક આસ્પર્શકારક દ્રોણેશાં દેવજો વિગેરે છે તે આ ભતનાં છે; પણ આ પ્રકારનાં બધાથી સગ્ગ દેવજો કાર્યે ના મનું ગામ મુંબઈ તથા પૂણાની વચ્ચે છે ત્યાંહાં છે. તેઓની અંમાઈ તથા ઈઆઈ, તથા તેઓમાંની જે બાણુએ લાગેલી યાં બલાઓની હામે અને ધુમટ જેવો શિગેભાગ, એ બધું જોયા જઈએ તો એ સમાધિઓ એક ગાધિક^૧ ઢળની ધર્મારતો છે એવું બાસે છે.

ઔદોમાં વ્યુત્પત્તિના ગ્રંથોનો જમાવ ધણો મોહોટો છે. તે બધા પાલ્યોનો જોધને કીધેલો છે, અને બધો મૂળનો હિંદુ-સ્થાનમાંનો છે. હાલમાં જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ત્યાંહાં ત્યાંહાની ભાષાઓમાં તે રહી ગયો છે, અને તે દેશોમાંથી ધણામાં છાપ-વાનો હુનર ધણા દાહાજથી મુર થયાથી તે પુસ્તકોનો ફેલાવો વધારે થયો છે.

પ્રાચીન કાળમાં ગંગા નદીને કિનારે મગધ દેશનું મળ્ય હજી ત્યાંહાં શાક્ય એટલે ગૌતમ, એ ઉત્પન્ન થયો. તે દેશમાંની ભા-પા પાલી નામની છે, અને કુદના ધર્મમંળંથી મહું કરીને બધાં લખતો તેમાં છે, એવું જણાય છે; પરંતુ તેઓનાં પવિત્ર પુસ્ત-કોની ભાષા એજ છે જિવા ખીજ છે તેવિયે તકરા છે, કા-મજુ કે સંસ્કૃત તથા તેમાંની નીકળેલી ખીજ કેટલીએક દેશભા-ષાઓ, એઓ વિષે થમ્સ એવીજ તકરા છે.

બુદ્ધ તથા પાલ્યમ્, એઓના મમ્પદાયોની વચ્ચે જૈન અથવા જૈન લોકોનો દરજ્જો છે. ઈશ્વર નથી, અથવા જિન. હોય તોપણ તેને અંચળપણું તથા - જમન વિશે પ્રેરક શક્તિ એટલું તો તેને નથીજ, અને પ્રકૃતિ આનાહાંત છે એવું તેઓ માને છે; ઈશ્વર જેવા જે શાક્યોને માનેલા છે તેઓની એ લોકો બક્ષિ કરે છે; પ્રાણીઓ ન મા-રવા વિષે મહું ધ્યાન પોહોચાડીને અખગદાથી ગણે છે, અને જેટલો અંજોખરત કરી શકાય તેલેટો કરે છે; તેઓમાં પહેલી

(૧) ધુલ્લની લોકોની ધર્મારતો ગાંધરાની એક દમ છે. ખા. ૩૦.

દગ્ધેહીના ઝોગે નથી; વેળે ઇશ્વરે કહેલા છે એક તેઓ માનતા નથી, અને તેઓમા યસો વિગેરે નથી અને અમીની બકિત નથી, એ તેઓની બધી વાતો બૌદ્ધો સરખી છે.

વગરહાલમાને ધ્યાન ક્રતા રહેવું, એ હાલત પગ્મ સુખની છે, એક સુખના પથીઓ સરખુજ તેઓનું મત છે, અને બૌદ્ધોના જે મતો હિંદુઓ સરખા છે તે બધા એઓ માને છે.

જ્ઞાતિભેદમા તથા ખીજી કેડીએક વાતોમા તેઓ હિંદુઓની માને મગતા આવે છે. દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ હિંદુધ્યાનમાના જૈનોમા જ્ઞાતિભેદ ભરપૂર ચાલુ છે, અને ઈરાન્યતરફના પ્રાન્તોમા તે મુતેનો છે, એમ કહેવું જોઈએ પણ એક નહીં જોયો થયો નથી, કામ્બુ ત્યાહાના જૈન લોકો હિંદુઓની ચાર જાતો કબૂલ કરતા નથી, તોપણ, જો કોઈ જૈન હિંદુધર્મમા આવ્યો, તો તે કોઈ પણ એક મુખર જાતમા પેલી જાય છે, તે ઉપરથી એક જણાય છે કે માગે વરા ફનાળી જાતમાથી પેલા થયો એવી આગળની પીઠિકા તેની પામે હોય છે. ખીજી ખુ જૈનોમા પણ ધણી જાતો છે, તેમાના લોકો એખીજની સાથે એક રીતી લેવડદેવડ ક્રતા નથી, તથા ખીજા વેદેનામા હિંદુઓની વર્ણોમાણું સખીથી આવે છે.

વેળે ઇશ્વરે કહેના છે એક તેઓ માનતા નથી, તોપણ તેમાની વાતો ત્યાહા તેઓના ધર્મને આડી આવતી નથી ત્યાહા વેદોને તેઓ ધણું માન આપે છે. જેઓમા હિંસા થવાની એવા યસો ક્રવાનું વેદોમા કહ્યું છે, અને હોમ કરવાની વખતે, કોઈ જાણી જોઈને ન કરે તોપણ જીનોનો ધાત કરવાના સબબ હોય છે, આ મુખ્ય કારણોને માટે તેઓ હિંદુઓના ધર્મનો નકાર કરે છે.

તેઓ હિંદુઓના બધા દેવો કબૂલ ગએ છે, અને તેઓમાથી કેટલાએકોની પૂજા પણ કરે છે, પણ જે તેઓના પોતાના સિદ્ધા છે, તેઓ કાક્રતા એ દેવો જોયા દગ્ધના છે એક માને છે, અને તે સિદ્ધો એજ ખરેખર પૂજા કરવા લાયક છે, એવું તેઓનું મત છે.

ઉપર કહેલી જૈન લોકોની વાતો, બ્રાહ્મણો અથવા બૌદ્ધો, આ બેમાથી કોઈ પણ એખી સાથે મગતી આવે છે, પણ તેઓ

શિવાય તેઓનાં કેટલાંએક અલગએલ મનો છે. — તેઓમાં કેટલાંએક પવિત્ર લોકો થઈ ગયા તેઓને સિંધ કેહે છે, અને તેઓ મુખ્ય પૂજા કરવા લાયક છે એવું તેઓ માને છે; તેઓ પોતાના તપના બળથી દેવોયની મોહોટા થયા છે; તેઓનું સ્વપ્ન તથા સાધારણ લક્ષણો, એ ઠેક બૌદ્ધોમાંના મિત્રો સરખાંજ છે, પરંતુ તેઓનાં નામો તથા તેઓની હજીકનો તેઓના કૃતાં છેક જુદીઓ છે. એ મિત્રોને તીર્થંકુરો કેહે છે. — હાલના જુગમાં ચોવીસ તીર્થંકુરો છે, તથા આગળનામાં ચોવીસ હતા, તથા હવે પછી ચોવીસ થવાના છે. તેઓમાંથી નેઓની પૂજા ઘણા સોદા કરે છે તે, — કપલદેવ અને કેટનેએક ઠેકાણે પૂજે છે. હાલના તીર્થંકુરોમાંથી આ પેહેલો છે, પરંતુ પાગમનાથ તથા મહાવીર, નામ ને ત્રેવી-મમાં તથા ચોવીસમાં તીર્થંકુરો, તેઓની પૂજા બધે ઠેકાણે કરે છે. એ ને ચેતરના બે, તે બાદ કચીને બાકીના તીર્થંકુરોના આકારનું માપ તથા આવરદાનું માન, એ અકલપી દૂર છે, તે ઉપરથી એ હેલેના એ એઓ તે ધર્મના ખરેખરો સ્થાપક હોવા જોઈએ, એથી ને અટકળ કો છે, તે લીકજ બધી હોવી જોઈએ, એમ જણાય છે. બધા તીર્થંકુરો નિદ્યોત્પત્તારૂપ પર-માર્નંદની ને હજારાંની અવસ્થા, તેમાં હોય છે, અને દુનિઆના કારભારમાં છેક હાથ ધાપતા નથી.

હિંદુઓના દેવોની પદવિઓ તથા તેઓને લગતી ખીજી વાતો, એઓમાં જૈનોએ કેટલાંએક ફેરફારો કર્યા છે. હિંદુઓના ને ઘણા મોહોટા મોહોટા દેવો છે. તેઓનું તેઓએ કેટલુંએક વધારે માહાત્મ્ય વર્ણન કર્યું છે એમ નથી, અને તેઓએ દેવોની મંખ્યા વધારીને તેઓની શિશુમુદ્ધને મુજેજ અકલપકી દૂર એવી ઘણી વાતો હતીઓ. તેઓમાં ખીજી વધારી મુકી છે. એનું ઉદાહરણ, તેઓમાં ચોસટ ઇન્દ્રો તથા બાવીસ દેવીઓ છે.

સિંધોના રામીરેનાં હાડકાં-વિનું એંગોને તેઓ માનતા નથી; તેઓનામાં મઠ નથી; તેઓના ગોગેને જલી (પતી) કેહે છે; તેઓ બધી જાતિઓમાંના હોય છે; તેઓનો પોષાક બ્રાહ્મણોના પોષાકથી જુદી તોરેલો હોય છે, તોપણ કેટલેએક દરજ્જે તેઓના સારજો હોય છે. તેઓ ઘણા મોહોટા લીલા સફેદ

એમો ઓઠે છે; તેઓને ચોપડ કેહેવાય છે; તેઓ ઉરાડે માથે ફરે છે; તેઓની દાઢી તથા ચોટલી કાહાડી નાખેલી હોય છે, અને તેઓની સાથે એક નાળી લાકડી તથા જીવજનુ વાગી કાહાડવા માર એક માવરખો હોય છે. તે સાવગણને તેઓ ઓઠો કેહે છે. તેઓ પોતાનું ચુગરાન બીજ ઉપર ફરે છે. તેઓ ક્યારે પણ નહાતા નથી; (આહાણુનોડો આખો દાહાડો ડમકીઓ મારતા હોય છે; તેઓથી ઉપદુ કરવામારે અઓ કદાચિત્ એવું ક્રતા હશે, એમ જણાય છે.)

જૈનોના દેવગો ઘણુ ફરીને ઘણા મોહોટા તથા દેખાવાડા હોય છે, તેઓના માયાના ભાગ સપાટ હોય છે, અને લોડોની આ નગી હનેલીઓ પ્રમાણે તેઓમા એક તથા ચાબનાઓની હાગે હોય છે, પગ ક્યારે ક્યારે એ દેવગો હિંદુઓના મદિગે સરખા હોય છે, અને ક્યારે ક્યારે વર્તુળાકાર હોઈને તેઓની ચો તરફ તીર્થંગના પ્રચડ પુતળા હોય છે. તે દેવગોની ભીંતો ઉપર તેઓની અજાએમ દત્તયાઓ ચીતરેલી હોય છે, અને કેટલીએક વખત હિંદુઓની પણ તેઓમા ભેળેલી હોય છે. મૂર્તિઓ જિનાય તેઓમા સગેમગમ પાહાણાના સિંહાસનો હોય છે, તેઓઉપર મિત્રોની આધૃતિઓ કોતરેલી હોય છે; અને પવિત્ર પુરોની પાવડીઓની નિરાનીઓ હોય છે. એ છેલ્લી નિરાનીઓ બૌદ્ધો પ્રમાણેજ એઓમા છે.

હિંદુઓની ઠમ પ્રમાણે બાવેના એવા જૈનોના અતિ મારા દેવગો શુગ્રરાતની ઉચા તરફ આશ્રુ પર્વતને માથે છે; તે સફેદ મગેમરમર પાહાણાની મોહોટી બચ ધમાગતો છે. વેરુગ, ના મીક, તથા ખીજે ડેકાણે જૈનોની મોહોટી મોહોટી યુદ્ધાઓ પણ છે. હૈમ્સર પ્રાન્તમા ચિન્નરાયપટ્ટણ પાસે એક તીર્થંગના પૂતળો એક પત્થરમા કોતરેલો છે, તે જુદે જુદે ડેકાણેથી જોતા ચોપનથી સિંચર કુટ ઉચો હશે એવી અટકળ થાય છે.

જૈનોમા વિદ્વાનો સગ્રહ ઘણો છે. તે આહાણુના સગ્રાજ છે, પગુ આહાણુ કાલમાન તથા જુગોલ એઓમા જે ધટારત કરતા વધારે વખાણવાની રીત છે, તેથી પણ એઓમા અતિ ઘણી વધારે છે; મૂળે આહાણુના ગ્રંથોમાની લાખો વિગેરે સખ્યાઓ અકલથી દુઃ હવીઓ, તે એઓએ કોડો સુધી વધારી

મુકીઓ છે. તેઓનાં ધર્મપુસ્તકો લખવાની ભાષા માગધી, તેને પાસી પણ કહે છે.

હવે, ઉપર વર્ણવેલા ત્રણ ધર્મોમાંથી હિંદુ-આ બે ધર્મોના શાનમા કીસે ધર્મ કેહેવાં ચાલુ થયો? એવો તથા હિંદુ ધર્મ સવાલ પેદા થાય છે; અને તેવો વિચાર કરતાં મના પ્રાચીન જુદ તથા ધર્મના આ બેઉના ધર્મોમાંથી વધારે પુણીની સરખા પ્રાચીન કીવાને કેહેવો આ વાત ઉપર તકગાર આ-વણી વે છે. આ બેઉ ધર્મનાં મૂળનાં મતો એકસ-ગ્યા છે, તે ઉપરથી આ બેઉનું મૂળ એક જ છે, એવું માણેલા થાય છે એક લાગે છે. તે મૂળ એક છે એવું જો આપણે ઇશ્વરની એ તો, આ બે ધર્મોત્પત્તિની તક-રાગેમા બાહ્યજોની તરફનું પક્ષ વધારે નમી છે એવું જણાય છે. તેમાં પણ બીજી એક વાત છે, તે એવી, કે બૌદ્ધોનો ધર્મ એ ક્યારે થયો હશે તોમણ તે અપૂર્વજ પેદા થયો આ વાત અમ-ભાય છે; માટે બાહ્યજોનો ધર્મ વધારે જુનો છે એવું ક્રા-વવાને એક વધારે દલીલ મળે છે.

બાહ્યજોનો ધર્મ વધારે જુનો છે એક કેહેવાને બીજું એક કારણ છે; તે એકે—જે માણસને ધર્મ વિષેની વૃત્તિઓનો અ-નુભવ થયો નહીં હયે, તેને ઈશ્વરવિષે જે વિચારો પેદા થાય તે તેની પોતાના કગતા જે વધારે જોરાવર શક્તિઓ સૃષ્ટિમાં છે તે જોઈને થયા હયે. જે જુદોના મતપ્રમાણે એક વગરહા-લ્યાને કેહેનામે દેવ છે એવી ભાવના તેઓના મનમા આવે, તોપણ તે દેવની પૂજા કરવાને તેઓને કંઈ મનમ મળવાનો નથી; માટે તેઓ તેવા દેવને છોડીને, જે સુન્દરી-ગમી મળે છે, અને જે આકાશમાંના ગડગડાટથી-જીલ્કે લાગે છે. તે સૂર્યને અથવા તે આકાશને તેઓ પૂજવા માંડયે, આ વાત સોદેજ છે. આ પ્રમાણે મૂળથીજ એક વગરહાલચાલના દેવની ઉપાસના કરવાનો મંભવ નથી, માટે અર્ચાત સિદ્ધાની પૂજા કરવાનો સંભવ તેથી યોગ્ય છે; કારણ જે ધર્મસંમધી ધારણાઓ લોકોમાં ચાલુ થઈઓ હયે, તેઓ પ્રમાણે ચાલવું તેને પ્રણાઈ કહે છે, અને જેઓની એવી પ્રણાઈ હોય છે, તેઓને સિદ્ધો કહે છે; માટે કોઈ આપણાં જેવા માણસોએ ધર્મની આત્માઓ સતીએ

પાળ્યાથી ખીન્ન લોકો તેઓને ઈશ્વર જેવા ગણવા ગાહે, એવી તેઓની ધારણા થવાની અગાઉ તે લોકોના મનમાં તે ધર્મ ગા-
ત્રીપેડે ફસી ગયેલો હોયો જોઈએ. તેમાં પણ ખીણ એવી
વાત છે, કે જો તેમાં માણસો (એટલે સિત્તો) આ જગતના કા-
રખાર તરફ નજર નહીં પોલોચાડતા હોય, અને જગતના ધારા
બાંધનાર જે ઈશ્વર તેની ગાયે ખીન્ન લોકોવિષે પંચાત નહીં ક-
રતા હોય, અને એકું છતાં પણ જો તેઓને લોકો ઈશ્વર એવું
માનતા હોય, તો તે લોકોનો તે ધર્મ ઉપર તેથી પણ પાકો એ-
તખાર ખેડો છે એવું સમજવું જોઈએ. આ વાત બોધ ધ-
ર્મની થઈ.

હવે હિંદુ ધર્મનો રસ્તો એથી વધારે સીધો દેખાય છે. તેની
મૂરખાતમા, મૃદિમાંની જે ધરતી, પાણી, તેજ, વાયુ, તથા આ-
કારા એ પચમહાત્મનો વિગેરે સક્રિયો, તેઓની બકિત ચાલુ
થઈ, અને ઈશ્વર એક છે એકું જે એકેનાગી મત ત્યાંહાંમુધી
તેનો વધારો થયો; પછી તેનો ક્ષય થયો ગયો, અને છેલ્લે સર-
વાળે જે પિદ્ધાનો હતા તેઓમાં સંરાધી જુદિ ઉત્પન્ન થઈ, અને
સાધારણ લોકોમા માન્યોની પૂજા ચાલુ થઈ છે.

હવે, એવું જણાય છે, કે હિંદુઓમાંના સાદુષ્ય પંથના જે
તરવેજમાઓના મનો પાછા ફરીને તેઓમાંથી બૌદ્ધોનું નારિતક-
પણું ઉઘુ થયું છે, અને સાધારણ હિંદુ લોકો જે બીગેની પૂજા
કરે છે તથા વેરાગીઓને કેહેવાઈ નરાકાષ એટલું માન આપે
છે, આ બે વાતો, ધણે દરજ્જે, બૌદ્ધોમા સિત્તાને જે દેવો કરી
મુકા છે તેના સારખીજ છે. એ ઉપરથી આત્મશૂનો ધર્મ
એ પ્રાચીન કાળમા થયો, અને તેનાં મૂળનાં અંગેના મનો
જ્યારે પૂરી હાતનામાં આવ્યા હતાં, અને કદાચિત્ તેઓને ક્ષય-
રોગ લાગવાની વખત આવી હતી, ત્યારે જુદનો ધર્મ એ તેનો
ફાંટોફરીને નીડળ્યો એવો તર્ક કરજો, એ વાત સહેજજ ધ્યાન-
માં આવે છે.

આ ધર્મવિષે જે ઇતિહાસમાંનો માહિતગારી મળે છે, તેઉપ-
રથી પણ એવોજ ફરાત ચાય છે. વેદોની જે જોડણી હાત છે,
(જેને સંહિતા કેહે છે) તે ધિરતી રાકની અગાઉ અજમામે
મૌદમા સૈદમા થઈ એવો તર્ક કરે છે; તે ઉપરથી જે ધર્મ

વેદોએ ઉપદેશ્યો છે તેની ચાપ તે વખતનો અગાઉ ધણી યદ્દ હશે. એવું છતાં, જુદા ધર્મવિષ્ણુઓ અતિ સખીયી તકરાર સે છે તેઓમાંથી, એ ધર્મ ખ્રિસ્તી રાકની અગાઉ દસમા અ-ચવા અગીઆરમા મૈકાની પૂર્વે થયો એવું એક પણ કેહેતો નથી, અને જે ઇતિહાસવિષે ધણાજ સારા દાખખાઓ છે, તે ઉપ-ગ્રી એવું હો છે, કે એ છઠ્ઠા મૈકામાં થયો.

જે લોકો પોતાને બૌદ્ધ ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારા કેહેવરાવે છે, તેઓ બધા, આ ધર્મ હિંદુસ્થાનમાં પેદા થયો એવું કેહે છે, એનો પાયો ધાલનાર શાક્યમુનિ, એવા નામનો ગૌરખપુરની ઉત્તરે કાપિમ^૭ નામે ગામ છે ત્યાહાં જન્મી પુરુષ હતો; તેને જૌમત પણ કેહે છે. આ વાતવિષે બધાઓનું મત એક છે; પરંતુ ડોહ કેહે છે કે તે ક્ષત્રિય હતો, અને બીજાઓ એવું કેહે છે, કે તે રાજાનો છોકરો હતો. તે ક્ષત્રિય હોઈને સૂર્યવંશમાંના એક રાજાનો પુત્ર હતો એવું હિંદુ પોદો કેહે છે; એઉપગ્રી ઉ-પગ્રી હકીકતને વધારે જોર આને છે. ખુદ ક્યારે ઉત્પન્ન થયો એ વિષે બધા લોકોનું એટલું સાફ સરખુ મત નથી. હિંદુસ્થા-નમાંના લોકો, તથા આવા, શ્યામ, અને સિનોત, આફ્રિકાના લોકો ખ્રિસ્ત પહેલા છઠ્ઠા મૈકાના મધ્યના મુમાગમાં એનો જન્મ થયો એવું કહેવે છે, અને મગધ દેશમાંના રાજાઓની પાનીમાં કેટલીએક વાતો લખેલીઓ છે તેઓનો આ વાતને ઢેકો મળે છે.

હવે કાશ્મીરી લોકો ખ્રિસ્ત પહેલાં તેરસોળવીમ^૮ વર્ષો ઉપર શાક્યમુની હતો એમ આટકે છે; ચીના, મોગલ, તથા જાપાની, એ લોકો મુમાગે હજાર વર્ષો પહેલાં થયો એવું કેહે છે, અને "ઓરિએન્ટલ રિપાબ્લીકન" નામે એક ગ્રંથમાં તિબેટના ૧૩ ગ્રંથ-કાગેવિંય ઉલ્લેખ છે, તેમાંથી ચાગેની સગગરી ખ્રિસ્ત પહેલાં ૨૬૫૯ વર્ષો, અને નવની ૮૩૫ વર્ષો, એવી દેરે છે. એવું છતાં, તિબેટમાં ધર્મમંડળી જે મોહોટો ગ્રંથ છે, તેમાં એવું લખ્યું છે, કે આરોક રાજાએ જે બધાઓની મળા બરી હતી, તે ખુદ મુવાપછી ૧૧૦ વર્ષોએ બરી દલી; તેઉપરથી ખુદનું મમણ

(૭) ક્ષત્રિયવિરનાર નામનો એક ખુદના અસ્મિનો ગ્રંથ છે, તેમાં ક્ષત્રિ-યસુ એવું નામ છે. માં ૬૪.

ખ્રિસ્ત પહેલા ચારમો વર્ષોની અદર થયું એમ થાય છે : કાગણ કે અરોક એ ઇસાની રાકની પહેલા ત્રણસો વર્ષોની અગત્યનો, આ વાત વગરતકરાની દાખના સાથે આગળ દેખાડવામા આવશે.

એક ચીની ગ્રંથકાગળ મત મીન્ટ બધાઓકરતા જુદુ પડે છે, અને તે એક ડેરને છે કે સામ્યસિદ્ધિ એ ખ્રિસ્તની અગાઉ ૧૮૮ મેં વર્ષે હતો ચીની તથા જાપાની ગ્રંથકોમા ખ્રિસ્તની પેલા ૬૬૬ મેં વર્ષે સામ્યસિદ્ધિની પખ્યાતિ થઈ એક જમાલા લખ્યું છે ત્યાહા એક જણાવ્યું છે કે ત્યાગે આ વર્તમાન થકુ ત્યાગે અન્ય તરાનુ રાજની કારકી હતી હને, મગવ રાજઓની વરાવગીમા ને એ રાજનુ વર્ણન છે, તે ઉપરથી તે રાજ ખ્રિસ્તની અગાઉ ૭૬૬ મેકામા ગણ્ય કરતો હતો એક જણાય છે

એ રીતે આ દાખલાઓમા ઘણા તફાવતો છે હને એક આગળનો પુરુ અને એક પાછળનો પુરુ એક ધાર્યને ત બેઉની હકીકતો લખ્યાથી આ તફાવતો થયા હશે એવી ને ધારણા કરીએ તોપણ તે તફાવતો નહીં સરખા થતા નથી, તેમા ખીજી વાત એવી છે, કે બની હકીકતામા સામ્યસિદ્ધિ એજ એક સરખુ નામ છે, અને ને પુરુષોવિષે જુદા જુદા વર્ણનુ વર્ણન છે તેઓના અગિવોમાની બની વાતો એકસરખીજ છે, તેઉપરથી ઉપર કહ્યામાણે બે પુરુ હતા, એવી કલ્પના કરવાનો ને રતો તેપણ બધું થાય છે હને આ વાતનો નીકાલ કરવાનો બે રસ્તા છે — એક એનો કે, હિંદુસ્થાનમાના ઐસામા ને ધર્મ પેદા થયો તેની માહિતગારી તેઓનેજ નથી એક માત્રુ અને હિંદુઓની કાતગણતરીમા એ ખીના સાગી દલીલોથી ડેરાઈ ગઈ છે તે પોથી એક સમજીને તે તનારીખનો બાગ ચુથી નાખનો, અથવા ખીજો એનો કે જ્યારે પુરુ રચાપેનો વર્મ, તેના મગણપછી ઘણા મેકા ગુજરી ગયાઉપરાંત કુશમીર તથા તિબેટ અહિંના લોકોએ લીરો, અને પછી ત દેશમાથી પૂર્વતરકતા રોમોમા તે વર્મ ફેલાયો, ત્યારે આ ચુક કુશમીર અથવા તિબેટ આ રોમોમા થઈ માટે વિચાર કરીને નેતા આ બેમાથી કેલો રસ્તો વચગે મમન છે અને તેથી પુરુ મરણ ખ્રિસ્તની અગાઉ ૫૫૦ વર્ષે ઉપર થયું એવો ઠગવ કરવાને આપણને ઈડ નથી.

મોહોનુ મગ દિંદુસ્થાનમાનુ છે એવો પ્રત્યક્ષપ્રમાણો છે ; અને તેઓશિનામ તે લોકોની ઈશ્વરીનિદા, પુગણનિદા તત્ત્વ વિદ્યા, જગોગવિદ્યા, જાગ કેવળાની વિદ્યા નિગેરે ઘણુંગીને બધી વિદ્યાઓ દિંદુઓમાથી પેલા ઘઈઓ છે, અને તે વિદ્યાઓમા ને બધી પઠિયાના છે, તે સસ્ત છે તેકપરથી પણ તેઓની પતંગ દિ, સ્થાનમાની છે, એક જણાય છે ખુદ તથા આ દિલ્લે એઓપણ સાગ જાણીતા સમૃત રાખે છે

એ વર્મનો વગર કેવો ધર્મ એવિયે પાની અનર મળતી નથી ખિમ્તી અમાક રીત જોના મદના શુભાગમા અગોડ રાજા II ડાગીદમા દિંદુસ્થાનમધ્યે આ વર્મનો અતિ વગરે ધર્મ હતો અને તેજ મેઘની આખરીમા તે ગણએ મો નેના વર્મોપેરાકોએ તે ધર્મ સિદ્ધત્વીપમા આડુ કીરો

તાતા તથા તિમેટ આ દેગોમા એ વર્મ કેવાયો હતો એવું ગમને છે, પગ્ગ ઈં ૩૦ ૧૫ સુરી તે ચીનમા પેકો નહો હતો, અને તે વે તે દિ, સ્થાનમાથી ત્પહા ગયો, તથા ઈં ૩૦ ૩૧૦ સુરી તેનો પૂગ પાસે ત્પહા ગયાયો ન હતો

ખિમ્તી ગકના પાચમા સૈકાની અવધીમા એક ચીની મુગાફર દિંદુસ્થામા જનાએ આઓ હતો તેણે આ વર્મ ને મૂળ કેકાચુ દિ, સ્થાન ત્પહા તેનો ધગરે કેવો ધર્મો ગયો તે વિષે લખ્યું છે તે વખતે ચીન તથા દિંદુસ્થા, એઓની વચ્ચેના રેશમા બૌદ્ધધર્મ સ યી રીતે આનતો હતો પગ્ગ ૫ જાનમા તે II લગતી ગા આની હતી અને ગમામુના ઉપગના રેશમા જે ધર્મને કેક નિલ્પીરો ધર્મો ધોરી લાગી હતી, એક તે II નજરે અચ્છુ ૧૫ ખુબની જે ઠાપિન નામની જન્મ જૂમી તેનો નાશ ઘઈને તે હજડ પડી હતી—તે જૂમી "માણુમતો વામો નહો એવું જગદ ઘઈગઈ હતી, એવું તે લખે છે બીજુ સિદ્ધત્વીપમા તે ધર્મ કુલ જવાનીમા હતો, પણ જ્યારે તે પાનાળુ વાદાણને ગરને પાકે ચીં । ગરો ત્પગે ગરતામા જાવા ખેટમા ગયો હતો ત્પહા તે વખતમુરી તે વર્મ સુર ધર્મો ન હતો

આ વખત પછી દિંદુસ્થાનમા II કેકાએક પ્રદેશમા બૌદ્ધ ધર્મનું માહત્ત્વ કેકેતારમા ફરીથી વધુ રાગે ઈસાનિ રાવના આકમા અધિક નવમા સૈકામા શકરાચાર્ય અને કદાગિરુ તેની

અમારૂં પણ કુમારીશબ્દે તે ધર્મના લોભની સાથે વાદ કરીને તેઓનું મન તોડ્યું. તેઓને ખીજા લીધી, અને મારું કમીને તેઓને દક્ષિણમાંથી દાખી કાઢાડ્યા; પરંતુ ઉત્તરદિશામાં આક્રમા તોડામા તેઓનું મ હાલ્યું હતું. અને અગ્નીઆગમા મૈત્રામુની અં-
રલા આત્મીયના કામમુની પણ દાખીમાં તેઓનો પથ મુખ્ય
હતો, અને શુભગતના ઉત્તર ભાગમા બાગમા મૈત્રામુધી તેઓનું
માહાત્મ્ય હતું, એવું જણાય છે.

હાલમા તે લોભે હિંદુધર્મના ગપાટ પ્રતેગમા નથી; પરંતુ
મિહતદ્વિપમાનો મુખ્ય આર્થ ધર્મ તેઓનો છે, તથા ગંગાકાના
પ્રાન્તની ઇરાવતરક ને કેટલાએક કુમરી મુખ્ય છે તેઓ-
માનો ધર્મ એજ છે. તેમજ અક્ષગત્ય, તિમેટ, ગિરામ, અને
હિંદુધર્મ તથા ચીન એઓની વચ્ચેનો બધો રોગ, એઓમા
એજ ધર્મ આપ્યું છે. ચીન દેશમાં એનો ફેલાવો વધારે છે, અને
ચીની તાતાર તથા તાતાર, એઓમાના ધર્મચર્ચાને બા જાગોમા
એ ફેલાવો છે, માટે, બીજા બેઈપણ ધર્મચર્ચા એ રમ વધારે
હોતો માને છે, એક ને કહેવું છે તે જોવામા બહુ લાગે છે.

ધ્રિવની રાકના છટા અથવા સાતમા મૈત્રામા જેનો પેલ થયા;
આક્રમા અથવા નવમા મૈત્રામા તેઓ નામીયા થયા, અગ્ની
આગમા મૈત્રામા તેઓની અદતીના કામ થયા; આ જાગમા
મૈત્રાપત્ની તેઓનો ક્ષા થયા ગયા, એક જણાય છે. તેઓના
મુખ્ય કેટલાક હિંદુધર્મના દક્ષિણભાગમા, અને શુભગતમા તથા
હિંદુધર્મના પશ્ચિમભાગમા હતા એક માન્ય થાય છે. ગંગાકાના
પરેશમા તેઓની બાકી બહુની કી થઈ નહીં એક જણાય છે.

નિઘન હિંદુધર્મમા તો આક્ષણીએ તેઓને ધણી પાડા કીધી,
એક જોવામા આવે છે.

હજીપણ જેનોની રાખ્યા ધણી છે. તેઓની વસ્તી મુખ્ય-
તંકરૂને શુભગત, રાજપુતસ્થાનો, તથા કાનડા, એઓમા છે.
એ લોકો ધણીને દોષતમદ આ મોહોગ વેપારીઓ છે,
તેઓમાથી ધણી લોકો મોટા મગફો છે, અને હિંદુધર્મમા
જે વેપારની દોલત છે તેનો મોહોગ બાગ તેઓના હાથમા છે.

અતિ ઉલ્લસાં છે તેઓનું ટુંકામાં વર્ણન, તથા બાકી ખીજાનું ચોટું ચોટું વર્ણન કીધું છતાં, હિંદુઓએ તરત વિચારસ્પી જે વિદ્યા તેના મુલકમા કેટલી મુશાકરી કીધી હતી તે આપણા દયાનમાં આવશે.

હવે ઉપર કલ્યાણમાણે જે ટુંકામાં વર્ણન કરવાનું, તે સાદુખ્ય તથા વેદાન્ત એઓનું કરેન્ધું. તેઓમાંથી પેદેલામાં પ્રકૃતિ આનાદિ છે એવો સિદ્ધાન્ત છે, અને તેના મુખ્ય ભાગમાં ઇશ્વર નથી એવું કહ્યું છે. ખીજામાં, બધી વસ્તુઓ ઇશ્વરથી પેદા થએલીઓ છે એવું કહેવું છે, અને તેમણે એક પંથ છે તેમાં પ્રકૃતિ ખોટી છે એવું કહેવું છે.

હિંદુઓમાં જે નિરીશ્વર તથા મેશ્વર એવા બધા સમ્પ્રદાયો છે, તેઓની મતમત એકજ છે. તે એવી કે નિર્વાણની હાલત મેળવવાના ઉપાયો દેખાડવા. કે જેથી ખીજા જનમમાંથી છુટકો તથા બધી દેહસંબંધી ઉપાધિઓમાંથી મોક્ષ કેવી રીતે કરી લેવો, એ છે.

નિરીશ્વર સાદુખ્ય તથા મેશ્વર સાદુખ્ય.

ઉપર કલ્યાણમાણે આ દર્શનના બે સમ્પ્રદાયો સ્થાપના ઉદ્દેશ. યથા છે: તેઓમાંથી એક દૃષ્ટિનો, તે નિરીશ્વરવાદી છે; અને ખીજો યતમૂલનીનો તે ઇશ્વરનું હોવું કબૂલ કરે છે.

હવે, નીચે લખેલાં મતો બંને સમ્પ્રદાયોમાં એકસરખાં છે; તેઓની વિગત.—ખગ તથા પૂગ જ્ઞાનથી માત્ર મોક્ષ મેળે છે. આ પ્રકૃતિરૂપ જગતમાના બ્રહ્મ તથા અવક્ત પદાર્થો, તથા પ્રકૃતિથી જુદો એવો જે આત્મા તેનું જે મચેતન તથા મસ્તાન સ્વરૂપ, આ બેક વચ્ચેનો તફાવત મેલી માહાડવો, એને સ્થાનકેહે છે.

પ્રત્યક્ષ, દેવગુણ, તથા શબ્દ, આ ત્રણ પ્રમાણો. કારની દલીલોથી અર્થ-સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

પદાર્થો.

એ રીતે જે પદાર્થોનું સ્થાન થાય છે, તે પદાર્થો પૃથ્વીય વર્ણવેલા છે; તે નીચે લખ્યા મુજબ છે;—

૧. પ્રકૃતિ.—એ બધાઓનું મૂળ, સર્વ બનાવનારી, સૃષ્ટિનું ઉપાદાન કારણ, છે; એ અનાવૃત, અચકત, અન્યરોપગ, પેદા કરનારી, તથા અવિકૃત (એટલે વિચાર ન પામેલી) છે.

૨. મહત્તર.—પ્રકૃતિએ પેદેલા પેદા કીરણ, અનુત્પન્ન, (એટલે જે બીજા પદાર્થયત્રી પેદા ન થએલું) અને બીજા બધા પદાર્થોને પેદા કરનાર છે.

૩. અહંકાર.—એ મહત્તરવચકી ઉત્પન્ન થાય છે, અને, હું છું, એવી જે પોતાના અસ્તિત્વવિશે જુદી ઉપર અસાધ થાય છે તે આથકી થાય છે.

૬—૮. અહંકારથી જે પચ્ચમહાશૂનોના ઝીણા સ્વરૂપો પેદા થાય છે એવું માને છે તે; તેઓને પચ્ચતન્માનો કહે છે.

૯—૧૯. તેમજ અહંકારથી ઉત્પન્ન થએલી અગ્નીઆગ સોનેન્દ્રિયો તથા કર્મોન્દ્રિયો. તેઓમાંથી આખ, કાન વિગેરે પાચ સોનેન્દ્રિયો, અને વાચા, હાથ, પગ, વિગેરે પાચ કર્મોન્દ્રિયો, એઓ મળીને દસ બાહ્યની ઇન્દ્રિયો છે; આગ્નીઆગનું ઇન્દ્રિય મન; તે અદરનું છે, અને તે સોનેન્દ્રિય તથા કર્મોન્દ્રિય બેઉ છે, માટે તેને ઉભાવિન, એટલે એ પ્રકારનું ઇન્દ્રિય, કહે છે.

૨૦—૨૪. ઉપર કહેલા ૪ થી ૮ સુધી જે પચ્ચતન્માનો કહ્યા છે તેઓથી પેદા થનારા જે પચ્ચમહાશૂનો તે;—પૃથ્વી, આપ (પાણી), તેજ, વાયુ તથા આકાશ, એ પંચમહાશૂનો.

૨૫. છેલ્લો પદાર્થ આત્મા, તે કોઈનાથી ઉત્પન્ન થયો નથી, અને તે કોઈને પેદા કરી શકતો નથી. તે બ્રહ્મવ, ^૧ પૃથક, ^૨ સચેતન, ^૩ અબ્યય, ^૪ અને પ્રકૃત્યાવીત, ^૫ છે.

સૃષ્ટિવિષે વિચાર કરીને તેની પાસેથી જુદો થતા માટે આત્મા તથા પ્રકૃતિ એઓનો મ સચેતન દેહી જોગ થાય છે; અને તે મજ્જેગથી ઉપર કહેલા જુતોની રચના મહત્તર વિગેરે નિર્માણ ચર્ચને સૃષ્ટિ પેદા થાય

(૧) જે વસ્તુમાં બીજી વસ્તુઓ રહે છે તે મુસંધ કહેવાય છે. બા. ૬૦

(૨) જુદો અથવા જેની હાલ જુદી છે બા. ૬૦

(૩) ચૈતન્ય પ્રસાદનાર બા. ૬૦

(૪) જેનો નાશ થવાનો નથી બા. ૬૦

(૫) પ્રકૃતિ છાડીને રહેનાર. બા. ૬૦

છે. મોક્ષ અથવા ઉપબોગ, એઓની ઈચ્છા આત્મા કરે છે એ બેઉ મળવાને શ્રુતિ, અહંકાર, મન, પાંચ સંનેન્દ્રિયો, તથા પાંચ કર્મોન્દ્રિયો, તથા પંચમહાજૂતોનાં તન્માત્રો, એઓથી રચેલો ઝીણો દેહ તેને મળે છે. એ દેહ બંધ વગરનો, અવ્યાક્ષિપ્ત,^૬ અને મનના ધર્મોષકી વિગ્નર પામનારો, એવો છે. પરંતુ પંચ-મહાજૂતોનો બનેલો સ્થૂળ દેહ એને મળે ત્યાંહાંસુધી એ વિષયોનો ઉપબોગ લેવાને શક્તિમાન નથી, એ ને બીજો સ્થૂળ દેહ કહ્યો, તે માણસનું શરીર; તે નાશવંત છે.

ઉપર કહેલો ઝીણો દેહ વધારે મુદતમુધી રહે છે, તથા બીજા જન્મમાં થયા છતાં પણ આત્માની સાથે જાય છે.

દેહી મૃત્તિમાં ને જીવેને સ્થૂળ દેહ છે. તેઓના ચૌદ વર્ગો કયા છે; તેઓમાંથી આઠ વર્ગો માણસથી શ્રેષ્ઠ અને પાંચ કનિષ્ઠ છે.

ઉપર કહેલા શ્રેષ્ઠ વર્ગોમાં દેવજાતપિણ્યાદિઓનો ગમાસ થાય છે; ચોપગા, ગ્રાહો, તથા બનિજ (એટલે આત્મમાંથી નીકળેલા) પદાર્થો, એઓનો સમાસ કનિષ્ઠોમાં થાય છે.

મોહોટા દેહની તથા ઝીણા દેહની એ ને બે ભાવસર્ગ. તમેહની પ્રકૃતિની ઘડેલી મૃત્તિઓ છે, તેઓ શિવાય સાદૃશ્યકારોના મતપ્રમાણે જ્ઞાત્રીના વિકારો, તથા ભાવો, તથા શક્તિઓ, એઓથી બનેલી એવી એક મૃત્તિ છે, તેને ભાવમૃત્તિ અથવા ભાવસર્ગ કહે છે. એ ભાવસર્ગ ચાર પ્રકારનો છે;—૧. વિપર્ણ;^૭ ૨. અશક્તિ;^૮ ૩. વૃષ્ટિ;^૯ ૪. મિદ્ધિ.^{૧૦} આ ચાર પ્રકારનાં કારણો માણસની જ્ઞાત્રીને પોતપોતાના રૂપો પ્રમાણે વિકાર કરે છે.^{૧૧}

(૬) ને બીજી તરફની અડચણથી છુટેલો છે. ભા. ૬૦.

(૭) સંસારનું બીજાઓ દારણ તે. ભા. ૬૦.

(૮) બંધ બાંધનાં ઇન્દ્રિયોની નબળાઈ. ભા. ૬૦.

(૯) કુદનીચિત્ત બળનો પતનનો અંતર. ભા. ૬૦.

(૧૦) અથા કુબનો સમુદ્ધો નાચ ત્યારે થાય તે હાલત. ભા. ૬૦.

(૧૧) આ કારણોની ને શીષ લખેલી છે તે ધબી કારણો છે, દારણ કે તેમાં સુખ્ય બદા ૫૦ કહ્યો છે; તેણે તેઓના પેદાના બિંદા પણ છે એક નવરે આરે. કોમુશુક અહિં તેઓના અંદર કરીને પાતાના

હિંદુઓનાં બીજાં દર્શનો પ્રમાણે. સાદુઅર્ચનમાં, પ્રકૃતિના જે ત્રણ હૃદયરાગીના ગુણો અથવા ભેદો છે, તેઓઉપર વધારે નજર આપેલી છે. તે ગુણો,—૧. મત્તવ; ૨. રજ; ૩. તમ, એઓ સજીવ તથા નિર્જીવ એવાં બધી તરેહનાં વૃત્તોને વિકાર કરે છે. એનું ઉદાહરણઃ—અમીની બનાજા ઉપર ચંદ્રે છે, અને ધર્મ તથા મુખ એઓ માણસને પ્રાપ્ત થાય છે; વા. કુમાં તોફાન થતું, અને મનુષ્યોમાં અધર્મ ઉત્પન્ન થયો, આ કામો મનોગુણથી થાય છે; અને પાણી તથા માટી એઓમાં જે રંગતી જગામાં જ્યાંનું વચણ છે, તે તમોગુણથી તેઓને મોગતું છે; અને માણસને આર્પણ^{૧૨} તથા દુઃખ એઓ પણ તેજ ગુણથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ ત્રણ ગુણોયકી જુદીને આઠ સ્વરો પ્રાપ્ત થાય છે, તેઃ— ધર્મ, જ્ઞાન, વિરાગ્ય,^{૧૩} તથા એન્ધર્વ,^{૧૪} અને તેઓથી ઉત્પટ્ટા, અધર્મ, અસાન, અનૈરાગ્ય, અને અનૈશ્વર્ય, શુભને આઠ છે. તેઓના કૃત્રીથી પેટાતા ભેદો

અથલખ્યો છે તેમાંથી રીલીને નમૂનાને રાખે આગલા પ્રકારો કહું છું.

૧ અવિદ્યા (એટલે અજ્ઞાન), અસ્મિતા (હું જુ' એરી અજ્ઞાનથી થ-એવી અસરો), રાગ (એટલે પ્રીતી), દ્વેષ, તથા અભિનિરેય (એટલે ભીતિ), એના જુલિને પાંચ વિષયો છે. તેઓમાંથી દર એકને અર્થ કહ્યો છે, અને તેઓના પેટાતા ભેદો નાચક છે.

૨ જુલિને કમકડીઅન કરનારાં કારણો અઠ્ઠાસીસ છે, તે ઇન્દ્રિયોમાં એમોજોવાધી અથવા તેઓને નિકારો થવાથી વિગેરે પ્રકારો થકી પેદા થાય છે.

૩ તુષ્ટિના નવ ભેદો છે, તે બનાઓમાં, નોક્ષ મજાનને ઘોડોપણો અમ લાગવો, અથવા છેકજ નફી લાગવો એવું વગણ દેખાડેલું છે.

૪ સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે, તેમાં પહેલા ત્રણ પ્રકારો ૬૫ હાસનાના છે, અને બાકી રહેલા પાંચ પ્રકારો છે, તે — ૧ બીડ (એ. તડ), ૨ શબ્દ (એ. મોહાડાની ચિખામણ) ૩ અધ્યયન (એ. અભ્યાસ) ૮ સુહૃત્પ્રાપ્તિ (એ. દોસ્તીજો વહેનાર), અને ૫ નાશરની તથા અંદરની સરાઈ.

(૧૨) અત્યવરિયત અજગર જેવો રવખાન બા. ૬૦

(૧૩) બરી ચીજો જીવરની પ્રીતીના નાચ થવો બા. ૬૦

(૧૪) ઇચ એટલે કાષ્ઠા ખાંડનાં ક્રિયા કરવી, ને ક્રિયા જે કરે છે તેનું નામ ઇગર, અને ઇગરનો જે ધર્મ તે એન્ધર્વ બા. ૬૦

કૃત્યા છે. ઉદાહરણ, એકથર્મ આઠ પ્રકારનું છે. (પણ હવે એનો વિસ્તાર કરતો નથી.)

ઉપર સાહજ્યકારોનાં ને ને મતો કહ્યાં છે, તે તે તેઓના અંયોમાં તફસીલવાર બધાન કમીને ગિફ કૃત્યાં છે. તેઓની બધાન કરવાની તથા વાદવિવાદ કરવાની રજ, કોનુચુકસાહેબે ને કેટલાએક નમૂના આપ્યા છે તેઉપરથી માલમ પડી આવે છે; તેઓનું વગણ અતિ ઝીણા તફાવતો કાઢાડીને ચીથરાં ફાડતું બેસવા ઉપર છે; પરંતુ તેમાં તેઓનો વધારે વાંક નથી, કારણ કે એવા અંયોમાં એ રોપ મહેજજ આવે છે.

સાહજ્યદર્શનનો છેડો રોધવાને પ્રયત્ન કરવા સાહજ્ય મત-જઈએ તો, ને લોકોએ આ મત પેહેલાં રોધી વિષે માધારણ કાઢાડ્યું તેઓએ તેને એક કૃત્રિમ રૂપ આપ્યું વિચાર છે, તેનેસીધે તેમાંનું વાસ્તવિક તત્ત્વ કેટલેક દર-જાને દંકાઈ ગયું છે; તથાપિ પેહેલા દેખાવમાં આપણને એવું લાગે છે કે જો એ દર્શન નિરીક્ષ્ય છે, અને એમા મુખ્યત્વેકમીને પ્રકૃતિનું પ્રધાનપણું છે, તોપણ, ને દર્શનમાં બધી વસ્તુ આત્માયકી ઉત્પન્ન થાય છે એવું ને વેદાન્તદર્શન, તેમા અને એમાં ધણો સરખો ભેદ નથી. કારણ એમાં પ્રકૃતિ-યકી શ્રદ્ધિ પેદા થાય છે; શ્રદ્ધીયકી અહંકાર; અહંકારયકી ઇન્દ્રિઓ અને પંચમહાજ્વતોનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો; અને એ પદાર્થોયકી સ્થૂળ પંચમહાજ્વતો, એવાં થાય છે; અને એ ઉત્પત્તીના ક્રમઉપરથી એવું જણાય છે કે જો પ્રકૃતિ અનાદ્યંત છે, તોપણ તેનાં રૂપો આત્માયકી ઉત્પન્ન થયાં છે, અને પ્રત્યક્ષપ્રમાણોવચર તેઓને આપઅપત્તારી હોવાપણું નથી.

હવે, ઉપર કહ્યાપ્રમાણે સાહજ્યકારોનું મત છે, એવી જો કોઈ ધાગણા કરશે તો તેને મારું કેહેવું એવું છે કે એ દર્શનનો અ-ગમ્ય ગિદ્દાન્ત એ નથી. તેઓના મત-પ્રમાણે એ પદાર્થો પ્રકૃતિયકી ઉપર દહેલા ક્રમે ઉત્પન્ન થવા, એવો પ્રકૃતિનો અંગચ-ણજ છે; અને પ્રકૃતિની માહિતગારી થવાને એ પદાર્થોની મદદ લેવી, એ આત્માનો પણ મહેજજ યુગ્મ છે; પરંતુ પ્રકૃતિ તથા આત્મા એઓનાં ને કામો થાય છે તેઓની અતલજ એક છે, તોપણ તેઓની ઉત્પત્તિ જુદી છે. પ્રકૃતિ તથા જુદા જુદા

આત્માઓના સમુદાયો, એઓ અનાવંત છે, અને જુદી તથા ખીજી પ્રકૃતિયકી થએલા પદાર્થો એઓનો દગ્ગે આત્માસાથે સન્નિગ થાય છે, ત્યારે તેઓની ઉત્પત્તિ થવી તે આત્માના અખત્યારમા ગેરેતી નથી. આ જે આત્માનો મયોગ થાય છે, તે, પ્રકૃતિયકી જે પ્રથમ મુખ્ય મોહોદુ મહત્ત્વ પેદા થયુ, તેની સાથે થતો નથી; પરંતુ તે મહત્ત્વયકી જે ખીજી જુદા જુદા મહત્ત્વો થાય છે, તેઓની સાથે થાય છે.

માણસના આવાનકાળે,^{૧૫} પ્રત્યેક આત્માને એક સુક્ષ્મ રહે તથા તેઉપર એક સ્થૂલરહે, એવા પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે આત્મા તથા પ્રકૃતિ એઓનો સંબંધ થયો, એજે બાહ્યની પ્રકૃતિયકી જે આભામો પેદા થાય છે તે ઇન્દ્રિયો લેઈને અદગ પોહોચાડે છે, મન તે બધાઓને એકઠા કરે છે; તે કલાણી વસ્તુયકી પેદા થયા એવો એઓનો પત્તો અહંકાર આણી આપે છે, પછી જુદી તેયકી અનુમાન કરીને જે સાર ઇન્દ્રિયોને પેદા થયુ નથી તે સપાદન કરે છે; આણીમેર આત્મા એ પોતે અકર્તા છે, અને બધુ જ્ઞેતો ઉભો રહે છે; તે બધુ જુને છે, પરંતુ જેમ આરમો બધા રૂપોની પ્રતિમા લે છે, પણ તેનું રૂપ કઈજ બદલાયુ નથી, એની રીતે આત્મા ખીજી ઈ વસ્તુયકી વિકાર પામતો નથી. ત્યારે આત્મા પ્રકૃતિનું રવરૂપ પૂરું જ્ઞેઈને જાણી રહે છે, ત્યારે તેનું કામ પૂરું થાય છે; પછી તે મુગ્ધ થાય છે, અને પ્રકૃતિ તથા તે આત્મા એઓનો સંબંધ છુટે છે. એ વિષે મૂળ ગ્રંથમા એનો દાખલો આપ્યો છે કે પ્રકૃતિ, એ નાચ નારી જી જેની પોતાનું રવરૂપ દેખાડે છે, અને ત્યારે તેનું સ્વરૂપ આત્મા જુને છે, ત્યારે તે આગળ આવતી નથી, અને પછી, આત્માની જે હાસિલ કરવાની મોક્ષરૂપી મુખ્ય મતનખ, તે તેને જડે છે.

આઉપરથી એવું જણાય છે કે પ્રકૃતિના વેપારોમા આત્મા મૂળેજ સામેન થતો નથી, અને ડોઈપણ વેપાર થવાને તેની જરૂરીઆત છે એવું નથી. આભાસ, અહંકાર, ઉહ (એટલે તર્ક), અને અવધારણ,^{૧૬} એ કામો, જેમ આત્મા છતાં થાય

(૧૫) અગ્નિજ્ઞાં પ્રચનાખજ એવું છે, પણ તે સુક છે બા. ૬.

(૧૬) નિશ્ચય અથવા ડરાવ બા. ૬.

છે, તેમજ તે નદી છતાં પણ યશે. ખીજી એ બધા કામો આત્માનો મોક્ષ થવાને માટે થાય છે; એવું છતાં, આત્મા તો મૂળે સુખ છે, અને આખરી મુખી તેની હાલતમા કંઈ ફેરફાર થતો નથી. એ ઉપરથી જુદી તથા પ્રકૃતિ એઓની જે આ મત થાય કે, તે વગરકારણે થાય છે એવું જોવામા આવે છે. આપ્રમાણે દોષપણ રીતે જોયા જઈએ તો, આત્મા છેક નહામો છે; આ બધા ઉપરથી એક નજરમા આવે છે, કે પોતાના દેશી ભાઈબંધોનો ધર્મ પ્રત્યક્ષ નાકબુલ કર્યો છતાં તેઓના અનિચ્છાથી દિવોને ધણુજ માફુ લાગશે, વાગે તેવું ન કરવાની મત લખથી, આ દર્શન જગતે આત્માનું દોષાપણ તથા મોક્ષ એ વાતો, જોવવામા માત્ર કમુન કીધીઓ હશે, એવી અટકાવ થાય છે.

હવે, જે મતો ઉપર કહ્યા, તે સાડખ્ખદર્શનના નિરીક્ષક તથા બંને પ્રકારેમા સાધારણુજ છે. હવે તેમાના તફા જેમ્મર સાડખ્ખ બંને પ્રકારેમા સાધારણુજ છે. હવે તેમાના તફા ખખ્ખ બંને પ્રકારેમા સાધારણુજ છે. હવે તેમાના તફા તથા બંને પ્રકારેમા સાધારણુજ છે. હવે તેમાના તફા

જુદી કરે છે, એટલું કહિત કમુન ગણે છે; પરંતુ જેની મહત્તતથી આ વિષય ઉત્પન્ન થયું, એવો કોઈ પ્રકૃતિરૂપી અથવા ચૈતન્યરૂપી પરમેશ્વર છે એવું તે કમુન ગણાતો નથી.

હવે પતમજ્જલીનું મત એક છે કે, ખીજી બધા આત્માઓથી જુદો એવો એક આત્મા અથવા ચૈતન્ય છે, અને જે દુઃખો ખીજીઓને ખાય છે તે તેને પિકાર કરતા નથી; સારા અથવા માલા કામો, અથવા તેઓના પરિણામો અને કલ્પનાના તરંગો તથા નાગ પામનારા મનોબાપા, એઓવિષે તે મેક્ષિકર છે; તે બધું જોતાગે, બેદર, તથા અનત છે. આ પ્રકારનું જે કંઈ મારત, એટલે સત્તા, અથવા દોષાપણ, કે, તે કંઈ, તે બધા ઉપર હુકમ કરનારો છે.

આ બે પધોના જે મનો એકખીજીઓથી જુદા છે, તેઓ પ્રમાણે તેઓનો આચાર બદલાય છે, બધા જ્ઞાનની મતલબ મોક્ષ અને તે સમાવીથી મળે છે, એવું અને પધોના લોકો માને છે. જેઓ સંયમગતી છે તેઓના મતપ્રમાણે મોક્ષ થવામાટે મમાવી તથા બંધિત પણ જરૂરીની છે; અને આ જાણે તેઓના જે ધ્યાન કરવાના વિષયો તે લોકોમા મુર થાય છે. પ્રકૃતિ તથા

મન એઓનાં સ્વરૂપોવિષે હંડા તરો કંવામા નિમીશર પથી લોકો પોતાનો વખત ગમાને છે, અને સેશ્વર પંથી લોકો ભક્તિના અભ્યાસમા કાળ ગુન્નર છે, અથવા ધ્યાનસ્થ બેસી રહે છે. એ રીતે લોકોમા છાના તથા ધર્મની બાબદ અજ્ઞાન તરેહના વિચારો ધગતના ઉપર લોકોનુ દિય લાગીને, તે રીત લોકોમા ખીજા રૂપથી પણ ચાલવા લાગી, અને તેનું માન વધી જમને છેત્રમરવાગે માફુખ્યદર્ગનનો ને આ માખ્યા તે શુદ્ધ નાખવાને તે રીત કાણુ થઈ છે.

“પતમ્જ/સીદ્ધ યોગમૂત્ર.” એ મેશ્વરવાનીઓનો મુખ્ય ગ્રંથ છે, તેમા રામીર તથા મનમનથી અભ્યાસ વિષે પૂરી રીતે બખ્યુ છે; તેમા, કલાણી રીતના આસનો કરીને વગરહાલચાને રેહેવુ અને પ્રાણામામ^{૧૭} તથા પત્વાહાર^{૧૮} કરીને કલાણી બાબતે ઉપર અતિગય ઉડો નિચાર કરવો, એનુ કહ્યુ છે. એવા અભ્યાસે; યોગીને જુત, બલિખ, અને નજીકની તથા છેટેની વસ્તુઓનુ બધુ જ્ઞાન થાય છે, તે યોગી ખીજાના મનની વાતો જાણે છે, હાથીનુ બળ, મિહનુ રૂપાણુ, તથા પવનનો નેગ, એઓ તેને મગે છે તે વાયુમા ટડી રાકે છે, પાણીમા તરી રાકે છે અને જમીનમા કુદકાગે મારી ગકે છે, તે એકદમ નજર રગને બવા બુવનો નેઈ રાકે છે, અને બબકે મિહદ એશવર્ધનો ઉપ બોગ તેને મગે છે.

હને, મોક્ષ મગવા માટે ને મેહનત કરનાની તે ઝેડી રેહને કેરલાએયે યોગીઓ ઉપર મેહની અજ્ઞાન્ય કુદરતો મેળવવા કાળે પોતાનો વખત ખગચે છે અને ખીજા કેરલાએયે ને ઓને પોતાના પથીઓને એની અજ્ઞાન્ય નીઓ રેખાડીને કરનાનો ખીજો કઈ ઉપાય નથી, તેઓ ધૃતારાષ્ટ્રાની મદદ લેહે.

હને, ને બે જાતના અજ્ઞાન્ય કુદરતીની ખા એરા ગાખનારા ઉપર કહ્યા, તેઓમાથી પેહેલા યોગીઓ પ્રકારના હજીસુડી વેગાગી લોનેમા મગે છે, અને અતિનિમ્ન વેગાગીઓમા ખીજાપ્રકારના પણ હોય છે. એ

જેઠને પણ જોગી એટલે યોગી એવું કહે છે, કારણ સમાધી લગાડીને જે ધ્યાન કર્યું, તેને યોગ અથવા જોગ કહે છે, અને એજ શબ્દઉપરથી મૂળના પદને યોગ એવું કહેતા હતા.

ઉત્તરમીમાંમા એટલે વેદાન્તદર્શન.

જે જ્ઞાસે વેતોની રચના કીધી એવું કહે છે, તેણે આ દર્શનનો સ્થાપના કીધી. તે ઈમ્મીસનની અગાઉ અજમાસે ૧૪૦૦ વર્ષો ઉપર હતો. હવે, જે વેતોની રચના કરનારે વ્યાગ ન તોઈને પીત્તે કોઈ હશે તોપણ જેણે વેતો રચ્યા તેણે તેઓના અભિપ્રાયો તથા તેઓમાના જરૂરીના મતો એ મમજવવામાટે એક ગ્રંથ લેક્યો હશે, આ વાત અમળાઅ છે એવું જણાવું નથી; પરંતુ કોણેક સાહેબનું મત એક છે, કે વેદાન્તનું જે રૂપ હાલમા છે તેજુજ જે એ દર્શન મૂળમા હશે, તો બાકી પીત્ત પાત્ર દર્શનોધી તથા જૈન અને બૌદ્ધ એઓના મતોધી પણ એ અર્થામીન છે; માટે જે ગ્રંથમા એવું ચહેલે બધાન કીધું છે, તે ગ્રંથ સ્મિતી રાકની મુદ્રઆવથી ૬૦૦ વર્ષો અગાઉનો હોઈ શક્ય નહીં.

એ દર્શનને બ્રહ્મવાદનો ટેકો છે, તોપણ એને મુખ્ય આગે વેદનો છે એવી એ શાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા છે; અને જ્યાં કોઈ વાત સામેલ કરવાની દોષ છે, ત્યાં પ્રમાણુનેમાટે વેદમાના વાકો નહાડી દેખાડેલા દોષ છે. આ મત પ્રતિપાદવાનેમાટે પુનઃકોના ટગલા થયા છે, અને તેઓની દીક્ષાઓ, તથા દીક્ષાઓની દીખાઓ ચાલેલીઓ છે. એ ઘણકરીને બધા ગયો ગયા ૬૦૦ વર્ષોમાં લખેના છે. આ દીક્ષાના શ્રેયોમાથી માહિતગાર વીજીને કોનુક સાહેબે આ દર્શનની દ્રષ્ટીકત બખી છે. આ દર્શનમા જે તકગરી બાગ ધાલ્યો છે તેથી, અને માણગની બ્રહ્મિનોદાખ્યો આપવાનો, તે છોડીને વેદોના વાકો ગલ્યા છે તેથી, પીત્ત દર્શનો કરતા એ દર્શન વગરે ગુથામદ અને સમજવાને કષ્ટ થયું છે.

આ દર્શનમાના મુખ્ય મતો આગળ કહ્યા પ્રમાણે છે, — “ઈશ્વર, એ, આ બ્રહ્માણ્ડના હોઈ શકે એક વસ્તુ છે વાપણાનું, મુજબનનું, તથા આપ્તરીનું, બધી વાતો જોનાર, અને સર્વશક્તિમાનું એવું કાગણું છે. તેની ઈચ્છાશક્તિ સૃષ્ટિ નિર્માણ-યર્જ છે; આ જગતનું નિમિત્તકાગણું તથા ઉપાદાનકાગણું તેજ છે.” પ્રલયની વખતમા બધી વસ્તુઓ ઈશ્વરસાથે મળી જાય છે. તેજ “એક દેવતા હોનારો” અને “સર્વ વસ્તુઓની અદરનો આત્મા” છે.

આ જગતમા જે દેવો આત્મા છે તે તેના ચૈતન્યનો અસર છે; જવાલામાના^{૧૭} તન્યાપ્રમાણે તે ઈશ્વરશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને દૂરી તેને જર્જ મળે છે.

આત્મા એ ઈશ્વરનો અસર છે, માટે તે “અપાર, અમર, બુદ્ધિનિરિશ્ચ,^{૧૮} સચેતન, તથા મત્ત” છે.

તેમા ધામ કાગણું કહેવાય છે, પણ વિસ્તારો, એ તેની રના બાવિડ હાવત છે.

તેના જે કઈ પૂર્વના મહત્તો હોય છે તેઓ પ્રમાણે પરમશ્વર તને અલાયે છે; પાતુ એ આગળના સકલ્પો ખીજા કાગણીથી ઉત્પન્ન થએના હોય છે, અને જોવા જઈએ તો એ કાગણીની માણિકા અનત કાગમુરી પાછળ વરી ગએલી હોય છે.

જેમ તનનાર મ્યાનમા હોય છે, તે પ્રમાણે આત્માને એક બજાર હોય છે; બહાર એકઉપર ખીજા એવા ધણા બજારો હોય છે એવું કહીએ તો ચાનયે (એ બજારોને મસ્કૃતમા કોગ કહે છે). પેહેનો વિજ્ઞાનમયકોગ, (એટલે અનુભવ સહિત જે માન તેનું બજાર), એમા બુદ્ધિ તથા પાચ સોનેન્દ્રિયો હોય છે, ખીજો મનોમય કોગ (એટલે મનરૂપી બજાર,) એમા આગલા તત્ત્વો કગતા મન એ વગરો હોય છે; ત્રીજો પ્રાણમયકોગ (એટલે પ્રાણરૂપી બજાર), એમા પાચ ઈન્દ્રિયો તથા છવની ગાંઠિઓ, એ વગરો હોય છે. એ ત્રણ બજારો મળીને મૂલમ દેહ (એટલે ઝીંઝ રાસીગ) થાય છે : તો નિગદ કહે છે, અને

(૧૭) અગ્નિના એકું મસ્કૃતમાં છે બા. ૬૦

(૧૮) જેને બુદ્ધિ છે તે બા. ૬૦

ત્યાગે માણસ મરીને ઝગીથી જન્મે છે ત્યાગે પણ તે રાગીર આત્માની સાથે જાય છે.

ઓયો કોરા અથવા બજાર એ ગ્યુલ દેહ છે.

દેહને અમધે આત્માની હાનતો નીચે લખ્યાપ્રમાણે થાય છે — જનમતી હાલતમા છતા, તે અચ્ચ હોય છે, અને અજેન્મ તથા વહેનારી દુનિઆની સાથે તેનો વેપાર થાય છે. મત્રોમા, ૬ ગતાગી તથા જુધી એની દુનિઆ તેની નજરે પડે છે. બગ ઝાંધ (જિને સરતમા મુગુમિ કેહે છે) આવી છતા, તે વખતે તે ઇશ્વરી તરતમા લપેટાએનો હોય છે પરંતુ તેની સાથે મળી જતો નથી. મગ્ણપછી, તે સ્થૂગ દેહ ઝોડી જાય છે. પત્રી તે અન્ન લોકમા જાય છે ત્યાહા તેને એક જળરૂપી રેહ મળે છે, પછી તે વગસાદને ગ્લે નીચે પડે છે, અને એકાન્ત વનસ્પતિ તેો પી જાય છે તેમાથી પછી અનન ગ્લે તે જીવારાયમા પ્રવેશ કરે છે.

એ રીતે તે આત્માના મોક્ષમાણે ત્યાગે તેના જન્મમગ્ણો પૂરા થાય છે, ત્યાગે તેને મોક્ષ જડે છે.

મોક્ષ ત્રણ જાતનો છે, — ૧. ત્યાગે આત્મા યજ્ઞક્ષમા મળી જાય છે, ત્યાગે તે મોક્ષને આત્મનિક્ક એટલે પૂર્વે મોક્ષ કેહે છે ૨. ત્યાગે તે ક્ષત્ત્તોક મુધી જઈ પોહોયે છે, ત્યાગે તે અપૂર્ણ મોક્ષ એટલે અધુને મોક્ષ રહે છે ૩. એ મોક્ષ પના બેઉથી ધણા ઓછા દરજ્જાનો છે, ત્યાગે એ માણસને મળે છે ત્યાગે તે માણસ જીવનો છતાંજ તેને ઇશ્વરી ગનિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેના મનની શક્તિઓ અતિ ધણા ગાગા ઉપલોગ લેવાની તાકાદ ધરાયે છે, પણ ૪૦ કામો દરવાની ધગ વતી નથી મદા અને બગિથી દવાન કીધાથી ઉપના મોક્ષોમાથી છેક્ષા બે જડે છે.

આત્માનુ આપઅપત્વારીપણ ઇશ્વરી દૃષ્ટા, કર્મોની સદ્ગતા, બહિત ત્રિગે ગૂઢ વિચારોવિયે આ દર્શનમા તકગમે છે.

આ દર્શન બનાવનારાઓની જુગો ગ્રામોમા બહિતવિધે મ્હ લોકેક નથી ચેતાન્ત દર્શાની ટેટલીએક સાખ્યાઓ છે તેઓ માયી જે સાખ્યા ભગવત્ ગોવામાણે આજે છે, તે મત બહિત વિધે છે બીજી સાખ્યાઓમા જે અતિ કેવાળા છે તેમા ઇશ્વરની દૃષ્ટા રૂપેને દર્શિ છે, અને આત્માના આપઅ વતારીપણને

કંઈ હદ લગાડી દીધી છે એવું પ્રતિપાદિત છે; તે હદ એની છે કે પહેલા અનંત કાળથી અસ્તિત્વમાં ને જગતો ઉત્પન્ન થયાં, તેઓમા આત્માના સંકલ્પોપ્રમાણે તે બંધાર્થ થયો છે, એની માળી-કાઓ અપાર છે; તેવિધે પેહેલાંજ કહ્યું છે.

આપ્રમાણે આ દર્શનમાં પ્રકૃતીનું અનાદ્યંતપણું નાકબૂલ કરીને ઇશ્વરની રાક્ષિત અને મેહનત એઓયકી અસ્તિત્વની રચના થઈ છે એવું કહ્યું છે, માટે આ જે વાતોમા પેહેલા દર્શનથી આ દર્શન છેક જુદું છે. હવે, આ અસ્તિત્વ શી રીતે પેદા થાય છે તેવિધે આ મતના મૂળ શિષ્યવનાગઓની વચ્ચે, અથવા ને યુગોપિયન ગ્રંથકાગેએ તેઓના ગ્રંથોના બાવાન્તગે કસ્યા છે તેઓમાં, મતભેદ છે. એક તરફના વાદીઓ એવું કહે છે, કે ઇશ્વરે પોતાના તત્ત્વયકી પ્રકૃતિ પેદા કરી, અને પ્રસવની વખતે તે પ્રકૃતિ પાછી પોતાના તત્ત્વમા ખેંચી લેશે, અને ને ઉપર કહેલી પ્રકૃતિ તેથી તેણે આ જગત ઉત્પન્ન કરી છે, અને તે જગતથી માણસના આત્માઉપર જોઈએ તેની અસર થી એક ઠેરવ્યું છે. બીજા પક્ષના એવું કહે છે, કે ઇશ્વરે પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન કરી નથી, અને પ્રકૃતિ મૂળજ કહી નથી, પરંતુ જેમ પ્રકૃતિરૂપી જગતથી આત્માઉપર કંઈ અસરો ઉત્પન્ન થાય છે એક પેહેલા પક્ષના લોકો કહે છે, તેપ્રમાણે ઇશ્વર એજ, પ્રત્યક્ષ આત્માઉપર એની અસરોની માળિકા હમેશા ઉત્પન્ન કરતો હતો, અને હાલમા કંઈ છે. એક તરફના કહે છે કે, ને બધું છે તે ઇશ્વરયકી થયું છે; બીજાઓ કહે છે, કે ઇશ્વરવગર બીજા કશું નથી. આ ને બીજાં મત તે અર્વાચીન કાળના વેદાન્તીઓમાં ચાલુ છે એક જણાય છે, પરંતુ આ દર્શનના ને મૂળ-સ્થાપકો તથા તેઓના પેહેલા શિષ્યો તેઓનું મત એવું હતું એમ મનાવવું નથી.

બુદ્ધિઉપર ને અસરો થાય છે, તે નિયમથી તથા ક્રમથી થાય છે, એકું બેક તરફના લોકોનું એકમગજુજ મત છે; તેથી ને વેદાન્તીઓએઆઈતા જગતને સાચું માને છે તેઓ કાર્યકારણો-નિયે જેવો તર્ક દોડાવે છે, તેમજ એ જગતને ખોટું માનનાગ વેદાન્તીઓ, (જેઓને માયાવાદી કહે છે, તેઓપણ) દોડાવે છે. બેઉના પણ મનોપ્રમાણે ઇશ્વરને પ્રયત્ન છે, અને પ્રકૃતીના સ્વરૂપમા

અથવા તેના પોતાના સંબંધોમાં તેની ઇચ્છા ખંધ કરનારે એવું કંઈ કારણ નથી.

આત્મા એ પેદેલાં ઇશ્વરનો અંશ હતો, અને તે પાછો જઈને ઇશ્વરને મળી એવું બેઠિનુંપણ મત છે; પરંતુ આત્મા ઇશ્વરથી કેમ જુદો થયો, આ વાત બેમાંથી એકપણ પક્ષના લોકો કહેતા નથી. બીજી પણ વાત એવી છે કે આત્માને જે પેતાનું હોવાપણું છે, તે ઇશ્વરથી જુદું છે, એ તેને ખરું બાંધે છે, અને બાહ્યની સૃષ્ટીના જે વિકારો તેના ઉપર થાય છે તેઓપણ તેને ખરા લાગે છે; એવું છતાં, તે તો જે એકજ ખરી વસ્તુ તેમાંનો એક અખણ્ડ ભાગ છે; વાસ્તે, આ પ્રમાણે ઇશ્વર પોતાનાજ અંશને કેમ ઠગી શકે છે, એમ જે માવાવાલીઓને પુછીએ તો તેઓ ખિલકુલ કહી શકતા નથી.

ન્યાયદર્શન.

ન્યાયશાસ્ત્ર એ વિષય શ્રાક્ષણને ધણો વાહાઓ છે, અને તેઓએ એઉપર અસખ્ય ગ્રંથો લખ્યા છે. તેઓમાંથી કેટલા-એક ગ્રંથો નામીયા પુરૂષોએ લખ્યા છે, તેથી આ દર્શનની ઘણી શાખાઓ થઈઓ છે; એવું છતાં, બધી શાખાઓમાં જાતમ તથા કણ્યાદિ આ બંનેનાં દર્શનોયથી પેદા થઈઓ છે એવું કહે છે; તેઓમાંથી પેદેલા ગ્રંથકાગિ અતીન્દ્રિય^{૧૦} પદાર્થોગંધંધી ન્યાયતરફ ધ્યાન પોહોચાડવું છે, અને બીજાએ ઇન્દ્રિયગોચર^{૧૦} પદાર્થોવિષે વિચાર શીધો છે. એ દર્શનો કેટલીએક વાતોમાં જુદાં છે, તોપણ તેઓ એકજ દર્શનના બે ભાગો છે એવું માનીએ તો અડચણ નથી, કારણકે તેઓ એકબીજાની ખામી પૂરી પાડે છે.

(૧૫) મત મુદ્દાં જે અગ્રીઆર ઇન્દ્રિયો છે, તેઓને જે વસ્તુઓ સમજાતી નથી તે અતીન્દ્રિય કહેવાય છે ના. ૩૦.

(૧૬) મત મિતેરે ઇન્દ્રિયોને જે વસ્તુઓ સમજાય છે તે. ના. ૩૦.

એજ ગ્રીતે જે દર્શન યથું તેની યુરોપિયન લોકો
આરિસ્ટોટલના^{૨૧} દર્શનસાથે સરખાવણી કરે
છે ; અને તેના જઈએ તો એમાની વર્ગો કર-
વાની ઢગ, તથા એની પદ્ધતી અને જોડણી એઓ
તેના સરખા છે, અને એમા એક જેવોતેવો ન્યાયનો
પ્રકાર છે ; તેમા પાચ ભાગો છે.^{૨૨} તેઓમાથી જે ભાગો તો
તમામ ખુલી ગ્રીતે નકામા છે,^{૨૩}

આરિસ્ટોટલ-
ના ન્યાયદ-
ર્શનસાથે સર-
ખાવણી

કુણાદના દર્શનમા જે મૂળ પદાર્થોની મંખ્યા કહેલી છે, તે
પદાર્થો ૬ છે :—૧. દ્રવ્ય, ૨. ગુણ, ૩. કર્મ, ૪. સામાન્ય,^{૨૪}
૫. વિશેષ,^{૨૫} ૬. સમવાય,^{૨૬} કેટલાએક ગ્રંથકાગે અભાવ^{૨૭}
નામે સાતમા પદાર્થની કલ્પના કરે છે. એઓમાથી ત્રણ આ-
રિસ્ટોટલના પદાર્થોમાના છે, અને તેના સાત પદાર્થો એમા
કહેલા નથી.^{૨૮}

ઉપલી જેઠ સાખાઓમાં, ઇન્દ્રિયો, પંચમહાજૂતો, આત્મા,
અને તેની જીવિ જીવિ શક્તિઓ, કાળ, દેગ, વિગેરે બાબતોનું

- (૨૧) એક યુનાની તત્ત્વનેચા હતો બા. ૬૦
(૨૨) તેઓને, ૧ પ્રતિષ્ઠા, ૨ હેતુ (એને ચાતમ), ૩ ઊદાકરણ, ૪
જાનનય (એને સરખાનયું), અને, ૫ નિગમન (એને સિદ્ધાન્ત),
એનાં પાંચ છે બા. ૬૦
(૨૩) ઊદાકરણ ૧ આ કંઠરમાં અગ્નિ છે ૨ કારણ તેમાંથી ધુણી
આરે છે ૩ જેમાંથી ધુણી આરે છે તેમાં અગ્નિ હોય છે, જેમ રસો
હોતો સુતો ૪ હવે, તેટલેકરીમાંથી ધુણી આરે છે ૫ ખાટે તેટલેકરીમાં
અગ્નિ છે
• એ ચિવાય હિંદુઓની પાસે ત્રિયમિન (એને ત્રણ ભાગોનો) ન્યાય પણ
હોતો તે જાણના ન્યાયમાંથી સહેજજાળ જીતજા મયો હતો. પરંતુ એ
ન્યાય વિશેષ અર્જુનીન કાળમાં આવે કીરામાં આવ્યો હતો, તેથી તે
આ લોકોએ કદાચિત્ત યુનાની લોકો પાસેથી પણ જીતે મયે
(૨૪) પદાર્થોના રંગોમાંના એકએક પદાર્થે જે આગળ ધર્મ ધરાવે છે, તે,
સામાન્ય, તેને જાતે કેહે છે બા. ૬૦
(૨૫) સર્વ પદાર્થોમાં, જે દરેકપદાર્થનો કંઈવપારે ધર્મ હોય છે, તે બા. ૬૦
(૨૬) નજીકનો અર્થ બા. ૬૦
(૨૭) નજીકનો અર્થ બા. ૬૦
(૨૮) તે અ પ્રમણે, —અને વિકાસ, અર્થો, રૂપ, કાર, ક્રી, રચના,
અને ભાવના

૨. ખીજું પ્રમેય સર્ગીર છે. એવિયે આ-
૨. ગરીર. ત્માયકી વધારે વિચાર તથા દીકા કરી છે. પ-
રંતુ તેમાં જે દેવોએક વિષય લખ્યો છે તે
ખરેખરે જોતાં પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો છે.

૩. ભાસ્પછી મનિન્દ્રિયોની દીકા કરી છે,
૩. જાને- અને જેમ સાંકુષ્પકાગે એ ઇન્દ્રિયો અદ્વિતીય
ન્દ્રિયો. પેના થાય છે એવું કહે છે, તેમ તેઓ યતાં નથી
એવું એઓનું મત છે. પરંતુ જેમ તે દર્શનમાં
તે ઇન્દ્રિયો દસમું ઇન્દ્રિય જે મન તેની સાથે જોડેલાં છે, તેમજ
એમાં પણ જોડેલા છે; એવું હતાં, (સાંકુષ્પકાર પોતાના મનમાં
અગીઆર ઇન્દ્રિયોની ભરતી કરવાસાર જે પાંચ કૌન્દ્રિયો
અંદર જો છે) તેઓ મૂળજ જુદાં છે એવું તેઓ કહ્યું કરતા
નથી.

૪ ઇન્દ્રિયાર્થો ૪. પ્રમેયનો ચોથો પેદાનો ભેદ ઇન્દ્રિયાર્થ;
એમાં કમ્પાદના દ્રવ્યાદિ માત્ર પદાર્થો આરે છે.
એઓમાંથી પેદેયો પદાર્થ દ્રવ્ય તેવા નવ પ્રકાર છે;—પ-
રતી, પાણી તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, રિક (એટલે તીરાઓ),
આત્મા, અને મન. એઓ કહીને પછી આ નવ દ્રવ્યોના કુ-
ળીનું પૂરું ખ્યાલ કીધું છે. અને પછી યુગ્મ નામે જે ખીલો
પદાર્થ તેનો વિચાર અપરે અસાચો છે. તે એવો;—યુગ્મ
ઓરીસ પ્રકારના છે, તેમાંથી સોળ અવાત્માના^{૨૦} છે. તે, — સ્વપ્ન,
રસ, ગંધ (એટલે ખો), રસ, ગંધ, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ (એ
ટલે જુદાઈ), મલેય, વિભાગ, પરત્વ, ^{૨૧} અપરત્વ, ^{૨૨} ગુરત્વ
(એટલે ભારિપણ), રેતલ (એટલે પ્રવાહીપણ), દ્રવ્ય (એટલે
ઓગળાઈ), સ્પર્શ (એટલે આવાજ), અને જુલિ; ^{૨૩} અને

(૨૦) માત્રતા દેકમાં જે આત્માના એકને અવાત્માત્મા
ખીલને ૫૦ માત્રતાએકેકે જે દેકને અવાત્મા કહે છે. તેમ અર્થ
અર્થિયો છે. ^{૨૧} ^{૨૨} ^{૨૩}

(૨૧) પેદેયો
(૨૨) પુરત્વ
(૨૩) જે ૧૨૫ અવાત્માની

પરમાત્માના આઠ ગુણો છે. તે,—સુખ, ^{૩૪} દુઃખ, ઈષ્ટા, ઈષ્ટ, પ્રપન્ન (એટલે કામ કરવાની ઈચ્છા), ધર્મ, અધર્મ, અને સરકાર (એટલે મનની શક્તિ). તેઓમાથી દરએક વિષે ધણુ બધાન કીધું છે, અને તે ક્યારે ક્યારે ધુનાની લોકોની બગાળની છે. ^{૩૫}

એવું કહીને પછી બાકી ગેણા પાચ પદાર્થોનું બધાન કરીને ઇન્દ્રિયાર્થોની બાબત પૂરી કરી છે. પછી તેની જ રીતે બાકી ગેણા છ પ્રમેયોનો વિચાર કરીને ખીજ તત્ત્વનું બાખ્યાન પૂરું કરીધું છે.

તે પછી ત્રીજું તત્ત્વ એટલે મરા. એ હાથમા લેઈને તેની બાખ્યા કરીધી છે, અને એની રીતે ^૩ ત્રીજું મોગે તત્ત્વો પૂરા કરીધા છે. હવે આ વેદાન્તમા તત્ત્વ, મંશય સ્થનો નિષય લખવાની હિદુઓની ઢબ કેરી છે તે સમજવા જેટલું વર્ણન ઉપર આપ્યું છે, અને એથી વધારે જો કંઈ સમજાવવા માડીગ તો ધણી લખાણઉપર વાત જાય.

ઉપના તત્ત્વોનું બધાન કરતી વખતે ઇદ્રિયોને માનમ પડે એના, તથા ન પડ એવા ધણી બા અતીન્દ્રિય પ બહોવિધે મતો આપ્યા છે; જેમ, આત્માનુ વગર દાર્થોનિયે ન્ય પ્રકૃતીપણુ, તેની આપઅપ્ત્તાથી દાહત, અને નિપ્રાય તેનું અનાદ્યતપણું, એઓ પ્રતિપાદેવા છે ઈશ્વર એ પરમાત્મા, બરા અનાદ્યત સાનનું ઠેકાણુ, અધી વસ્તુઓને કરનાગે, એ વિગેરે ગુણોથી ભરેલો છે.

એ નારાયણ જગત વગરમુઠઆતી પરમાણુઓના જમાને બની મએલું છે, એક કણા કણાઈનું દર્શન દના દર્શનનું મત છે. એને કણુભક્ષદર્શન એક પણુ કેહે છે. એ રીતે કણોની જે કણુભક્ષર મના થાય છે,

(૩૪) એ શબ્દ મૂળ અંગ્રેજી અર્થમાં નથી ભાગ ૬૦

(૩૫) એનું દુષ્ટાન્ત — લઘુત્વ (એટલે નાહાતપણ), એ ગુરુત્વનો અભાવ એટલે નહોવાપણું, એટલું જ લઘુત્વ નિષે બધાન કરીધું છે, એનું ઘટાં, આરિમ્હાટલે આ તત્ત્વ છું માનીને જેમ રૂસ્તપી રસુની આ લખાંબય છે, તેમ લઘુત્વથી જીવ બધ છે એનું કહ્યું છે એક મધ્યમ નિદુષકી લેહેરોની પગવાડે લેહેરો ધરીને શબ્દ ભિતબ થાય છે એનું હિદુઓનું મત છે

તે તેઓની સેહેજની દોષતાથી થાય છે, કિંવા ઇશ્વરની પેદા કરનારી કૃદરતથી થાય છે, એવિયે દગલ થયેલો દેખાતો નથી.

હિંદુઓમાંના તત્ત્વવેત્તાઓએ જે વિષયોનો વિચાર કર્યો છે, તે, તથા પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીક દેશમાંના તત્ત્વવેત્તાઓ જેઓનો વિચાર કરતા હતા, તે, એઓનું મગ્ગાપણું જોઈને, અને પૃથ્વી ઉપરના એટલા એક જીવજથી છેલ્લા દેશોમાંના દર્શનોના મતોમાં જે મરખાઈ નજરે પડે છે તે જોઈને આશ્ચર્ય લાગ્યા શિવાય રહેતું જ નથી. જગતનું મૂળકારણ; મન તથા પ્રતિ એઓનો સંબંધ; સૃષ્ટિ; દેવ; અને જીવન એવાજ વિષયોનો હિંદુઓએ વિચાર કર્યો છે; અને તેમાં કેટલાએક વિષયો એવા ધાલ્યા છે, કે જે ગ્રીક તથા રોમન લોકોને માહિત નોહોતા, તથા જેઓનો વિચાર યુગેપમા અર્વાચીનકાળમાં નીકળ્યો છે. પ્રકૃતિનું અનાદ્યતત્ત્વ, કિંવા તેની ઇશ્વર્યથી ઉત્પત્તિ; ઇશ્વરની જુદી સ્થિતિ, કિંવા પ્રતીતી રચનાયથી તેની ઉત્પત્તિ; ઇશ્વર્યથી સર્વ જીવોની ઉત્પત્તિ. અને તેની ખાસે તેઓનું પાત્ર જન્મ, કલ્યાણનું મત; જગતોનો ગેરેટ; એ હિંદુઓનાં બધાં મતો ગોઠી પણ પુનાની દર્શનો કરનારાઓએ પ્રતિપાદ્યાં છે. હવે, કદાચિત કોઈ કેહેશે કે, જુદા જુદા દેશોમાંના વિચાર કરનારા પ્રજાને એ મતો એક જીવજની મદદ વગર મુશ્કેલી હશે, તો તેવિયે એવું કેહેવું છે, કે જો એ બેઠે ગીતોમાં એક એક છુટું છુટું સારખાપણું હોત, તો તે મેહેજ બની આશ્ચર્ય એક માનવાતે ચિંતા ન હોત; પરંતુ એ લાખલામાંનું વિચારગર નામે જે પુનાની તત્ત્વવેત્તાનું દર્શન છે, તે બધું દર્શન તમામ હિંદુઓના દર્શન જેવું છે, અને તે બેઠે દર્શનોમાંનાં મતો મામૂંગને મેહેજ મુજે એવાં નથી, તેઉપરથી આ બેઠે દર્શનોનું મૂળ એકજ છે, એવું સાબિત થાય છે; અને તેથીજ, આ શિક્ષાના કેવળાને વિષયમગ્ગ પૂર્વતરૂના દેશમાં મુસાફરી કરેવાનું આજો હતો એવી જે દત્તકથા છે, તેની ઉપજ જોઈનેનો ખસ મેહેજ એકું કંઈ નથી. શ્રુતિ પૂરી પાછી થવાને જે અડચણો આવે છે તેઓયકી તેને છોડવી, મનોવિકાસની તેનિદારીથી તથા દેશમાંથી થયેલી આસગેના ભાગમાંથી તેને ટેકો આપીને જીવંતી, અને આ પ્રમાણે તેને ઇશ્વરગરૂની લાગથી આપીને તે દેશોકમાં જવાને

યોગ થાય, એમ કહું એ પિયાગમના મતપ્રમાણે બધા ત વ વિચારની આખરી છે. તેના પીત્ત મનો છે તે આ પ્રમાણે,— આત્મા, હૃદયનો એ એક અંગ છે, અને તેને નાના પ્રનારના વસ્ત્રમગ્નિ મર્ગને, તથા યમનેશ્વરના વચ્ચલી અવસ્થા પ્રાપ્ત થઇને તેના પાપો પોષાઈ ગયા ઉપરાંત, જે અનાદ્યત કેદારેથી ઉત્પન્ન થયો ત્યાહા પાત્રે જ્વા છે મન એ આત્માથી જુદું છે. ઈશ્વર એ સર્ગાત્મા છે, તે જ સી વસ્તુઓમા બેસે છે; તે ધૃત્તિ છડતું મૃતતત્ત્વ છે, તે અદૃશ, નિઃકાર ન પામીને અને કે મ જુદીથી માત્ર સમજી ગમય એવો છે. ઈશ્વર તથા મનુષ્યતત્ત્વ એઓની નબ્બેના દરજ્જાના આગમો કેદનાગ ધણા થતો છે, તેઓના જુદા જુદા વર્ગો કસ્યા છે, અને તેઓયકી વગ તની ધડબાગમા જાડી તરેલના પડિણામો યા છે.

હવે અત્યાન્દ્રિય પદાર્થોનિષે જે મનો હિદયયાનમા છે, તે કેક એજ છે; તેઓ ગિનાય પિયાગમને માસનો કટાગો હતો અને જે માસ યજ્ઞમા આજુ હશે તે ગિનાય ખીજુ માસ ખાકુ નહીં એવો તેણે હુકમ કરી ના હતો; જાડો માગવા નહીં, અથવા કુખ થવા નહીં એવી આસા તણે પોતાના શિષ્યોને કરી હતી. તે પોતાના શિષ્યોની ધણા તાહાકા સુરી પરીક્ષા બેઠને ત્યારે તેઓનો કસ બગમગ ઉતરે ત્યારે તેઓને ધણા છાનો ઉપદેશ કરતો હતો, આ બધી વાતો અને ઉપક્ષા મનો, એ હિદયઓના મનો વિગેરે સાથે અતિ અજ્ઞઅજ્ઞ રીતે મળતા આવે છે, જાસ્તે, એ સગખાપણુ પ્રતક્ષ જોડને નક્ક કરીધાનગર ધર્મ રાકરો એકુ નજરમા આનતુ નથી.

એ શિનાય આ મે દર્શનોમા એવપ્રમાણે અજ્ઞઅજ્ઞ, પણ તાહાના ખીજ સગખાપણુ છે, તે આત્માઓ;—જેઉમા ઈશ્વર તથા તેજ, એઓના એકમગખા ધર્મો છે, પૃથ્વીઉપર કેદારો થાય તો તેઓની મતિ રુદ્રનો મુરી છે, એવી એક મન-પિત હદ જેઉમા છે એવીજ ખીજ પણુ નાતો છે. ખીજુ એકુ છે કે પિયાગમની વ તે જે ખીજ જ ના યુનાની દર્શનો હતા તેઓમાથી એટલા મનેની માથે પણ ઉપના મનો મળતા નથી; માટે તે સગખાનુ વચારે મોહોગ છે એક માનકુ તેઈએ.

હિદયઓનુ દર્શન તથા પિયાગમનુ દર્શન આ બનેના મનોમાથી

કેટલાંએક મતો પ્રાચીન કાળના, નિસચી લોકોમાં વ્યાપતા હતાં; માટે તેઓપાસેથી પિથાગરસ તથા આલ્ક્યુસ, પોતપોતાના દેશોમાં લેઈ ગયા હયે એવી કદાચિત્ કોઈ ધારણા કયે; પરંતુ એ મતો નિસર દેશમાં હતાં એવો આધાર કદાચ પુરત કોમાં જોડે, અને તે મતો પાલે રચેથી ગ્રીક દેશમાં આવ્યા પછી ઘણી મુદ્તે તે અથો લખેલા છે. હિગડોટસ, એનો માર્ગ ને યુનાની ઇતિહાસ છે તે એવિષે જુનો આધારજીવી ઇતિહાસ છે, પરંતુ પિથાગરસનાં મતોનો જયે કેદાચ કેલાવી યથા પછી હિગડોટસ યથો. માટે જો કદાચિત્ કેટલાંએક મતો નિસચી લોકોમાં વ્યાપતાં હયે, તે અમથા હેડનાં હયે; ત્યાહાની તરવિચારની ગીત જુની હવી; તેમજ ગ્રીસ દેશમાં પણ એ મતો બાહ્યથી આવેલા હતાં, અને પિથાગરસના શિષ્યો શિવાય ખીજ કોઈ તરવિચારોએ એ બધાંજ રીકાસમાં ન હતાં, એવું છતા હિંદુસ્થાનમાના લોકોના ધર્મનો પાવો મુખ્યત્વેકગીને ઉપલા મનોઉપર છે; આહીના તરવિચારસંમંધી બધાં મતો છે, તેઓ એનો હવાવો આપેછે, અને પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાંની દરએક હલના, અને નિવીશાસ્ત્રમાનું દરએક વાક્ય, એઓને પણ એનોજ ટેકો છે.

કોલ્કુક સાહેબનું એવું કેહેવું છે, કે અર્વાચીન યુનાની તરવિદ્યા કગતા પ્રાચીન યુનાની તરવિદ્યાની સાથે હિંદુઓની તરવિદ્યાનું સરખાપણું વધારે છે; અને જો હિંદુઓએ પહેલાં મુજ મતો ખીજ દેશના લોકો પાસેથી લીધાં હાન, તો તેજ પ્રમાણે ખીજ દેશોમાં ને મુખ્યગે પાછળથી અથો તેની માહિતગારી કરી ન લેવાતે તેઓને કંઈ સખખ નહોતો; એ તેનું કેહેવું યુક્તિજોડું છે. એઉપરથી તે એવી અટકળ ફરે, છે, કે : “એ વિદ્યા હિંદુઓએ ખીજઓને શિખવી છે, ખીજઓ પાસેથી એઓ શિખ્યા નથી.”

ખણ નીજે.

હિંદુઓની અર્વાચીન કાળની સ્થિતીનું સાંધણ.

જે વિષયો નીચે લખ્યા છે તેઓમાંથી મનુષ્ય યોગ્ય છે ; તેથી મનુની વખત પછી જે ફેરફારો થયા, તેઓ ઉપર કદા ઉપરાન્ત ખીજા જેવાડી શકાતા નથી, અને તે સખખને લીધે હવે પછી જેમ જેમ એક એક જાણદનુ વહાન આવશે, તેમ તેમ તે બાબદ મૂળ કેમ ઉત્પન્ન થઈ અને તેની વર્તમાન કાળમાં હા મન કેવી છે, તે ખીજા પ્રકરણોઉપરથી કેદનાની કોમેસ કંપી જરૂર છે.

પ્રકરણ પેહેલું.

જ્યોતિષ અને ગણિતવિદ્યા.

હિંદુઓમાંની જ્યોતિષવિદ્યાનુ જુનાપણ તથા અપૂનાઈ એ મોહોઠા આનંદકાંક વિષયો છે. હિંદુઓના જ્યોતિષનુ જુનાપણ એઓમાંથી પેટેલી વાજાવિષે યુગેયમાના કેળા એક આતિ સારા જ્યોતિષીઓએ ઘણો રોધ કર્યો છે, પણ એનિયે હજીસુરી કંગન થયો નથી. ખ્રિસ્તની અગાઉ નણુ હજાર વર્ષો પેહેના લીનેના વેરો^૧ હજીસુરી મળે છે, એવુ કયાસીની, બેલિ, ટેનેકેય, એઓ કહે છે, અને તે વખતે આ સાક્ષમા આહના લાગેની વાકેફગારી સાગમા હતી એકુ તેઓ સિત્વ કહે છે, પણ વાપનાગ, ડિલાબ્બર, વિગેરે મણા જાણીતા વિદ્વાનો એ કોનેની સચાઈ કબૂન રાખતા નથી, તેઉપરથી, તે વેવોના આવારે કાનો જે ઉપરનો સિદ્ધાન્ત તે તેઓ કમૂન રાખતા નથી આ વાત સેટેજજ છે.

(૧) દુરમીન નિગરે યંત્રોથી અથવા ખીજી રીતે નક્ષત્રો ગિરે જોવાના કામને વેન કહે છે બા. ૨૦

ઉપતા કારણેનથી તે આસપેડિયથી તેઓના કોડે બ
 નાવેના છે તે કોડિયથી હોવા નથી, અને તે લેકો પામે તિય
 મથી લીધા પેસના લ મનો પખ નથી. એ ગિરનાર લીય
 દાતના અમાગ ગોરોવે પણ અડચણ પાડે છે, તેથી એક
 માત્રમ પડે છે, કે આમગની વિદ્યાની ગતિ થાને મળ્યા હોય
 થઈ હશે તે વખતે વેર કડવાના દુનઃ યોગ્યોનેજ ગિરનાર
 હશે, એક મળે છે; અને તેઓએ મળેના ઇશ્વરી મલોઉપર
 ને લેકોની બડિય જેથી લેઈએ, તે બડિય, ને વેસના મોમે
 બગનાન નથઈને નદાચિત્ ઉતરી દુનઃથી થકાનો નબર હોય, એવા
 વેસે કડવાની તરફ ઉપર કહેલાઓમાથી પણ યોગ્ય નો વળ્યા
 હશે. આ રાજબાથીજ તેઓના પેસે રાના નયોતિતિઓએ કી
 ઘેતા અમોઘરી એઓને દુનઃ મળ્યો નહીં; અને એઓની
 ઇર્ષ્યા જગતી થઈ નહીં; અને પછી ત્યારે ઇશ્વરે કહેલા એવા
 પાગલા કેટકામા વચારે શુભે મગવા લાગીઆ, ત્યારે વેસે કડવાની
 તથા પુરતો શુદ્ધ કડવાની તેઓને જરૂર પડી; પરંતુ તે વખ
 તના લાકોનો સાધારણ અભિપ્રાય નેઈને, તેઓએ પોતે ને

તેઓએ પોતાની નયોતિયવિદ્યા જેમ કે હાથકાપાણ જેવી રીતે પ્રેક્ષી
 છે તેમજ ખીલ વિદ્યાએ પણ તેઓએ પ્રીતિ છે તેઓની ત્રિકાદ
 મિતિનિ પ્રોશિયર પ્રોશિયર એણે લખ્યું છે, તે આ પ્રમાણે, — “પૂર
 તરૂના લોકોની વિદ્યામાં જેમ ખીલ બધી વસો દેવ ઉત્તર પ્રમાણે
 એ અથ જ, અને જેણે એ લખ્યો તેને આ વિષયની માહિતગારી
 ઘણી છતાં તેથી બીજી તેણે પ્રીતિ નથી એવું જણાય છે. ૫૦ કૃત્તિ
 કોઈ જુના ભૂમિતિરેવાને કવળ વડેવા નાના કિસામે મનારાઓના
 બિરોગને માટે કીધા હશે” એડિ-રોગિયુ નામે “ત્રેમ ચિકકુરુ
 કમા દિવ્યોના અંગકલિતનિયે લખ્યું છે, તે આ પ્રમાણે — “એ
 બધા ગ્રંથ પદ્યાર્થક છે એમનાં પ્રમ મણ કરીને પ્રેક્ષા જેનાં કું-
 મામાં લખીને, તેમાંના દિશામે મનાની રીતો તેથી વધારે સ્ત્રી રીતે
 કીધો છે, પછી બિદાકરો આપ્યા છે તે મ્હાં એલે બધા મંથય
 નીકળી જાય છે, ત્યાંકાં મુખી જોતા નથી તે રીતોની આમેરી, અથવા
 તેઓવિરે તર્ક, કંઈજ દેખાડેલું નથી એવું છતાં, જો તે રીતોતપાસી
 જોઈએ તો, હાલમાં પૃથક્કણ મીને શોર કરવાની આગ અતિચારી
 હાલમાં છતાં ગણગરીના અર્થા જેમ સરળ મરતાં આપ્યા છે, તેની
 બગાચરી પ્રેક્ષાને ૫૨ મીને તે જુના માદા પદ્યસરણ છે” એ
 પ્રમાણે તેઓના બીજાકલિતનિયે પણ લખ્યું છે

સુધરાઈ ડીધી તેને બદલે પોતાની કીર્તિ યવાની આરા કોં મુ કીને, અને કઈ કોઈ કસ્યો નથી એવું બાહારથી લોકોને બ તલાવવામાટે તેઓને મેહનત કરી પડી.^૫

એટલી પણ વાતો પ્રતિકૂળ છતા, હિંદુઓની ગતિ ન્યોતિપ- સાસ્ત્રમાં મિત્ર થઈ હતી એવું જણાય છે. માધ્યમ લોકોને સમજાય એવો દેખાડતા આવડતો, અને ખીજ લોકોના ન્યો તિપના કમની માથે મરખાવતા આવડતો, એવો ન્યોતિપનો પૂરો કમ તેઓએ ગંધી ગુરુઓ નહો; તેથી તેઓએ જે વિષયોનું બવાન રચ્યું છે, તેમાં તેઓએ જે હુશીઆરી દેખાડી છે તે ઉપરથી તેઓની કાગેલીઅતની પરીક્ષા કરી લેઈએ. આ વાત વિષે અથકાગેમાં મતભેદ દેખાય છે પરંતુ જો તેઓના અયોમાની ટેટલીએક મોહોટી વાતો આગળથી ગેહલીઓ છે, તોપણ તેઓની અજાએક હુશીઆરીના દાખલા પણ તેઓમાં છે, એક બધા લોકો કબૂલ કરે છે.

ન્યોતિપગિનાન ગણિતવિદ્યાના જે ખીજ સાખાઓ છે, તે ઓમા આ લોકોની ગતિ વધારે ધ્યાનમાં મળવા જેવી થઈ હતી. સૂર્યસિદ્ધાન્ત, એ અથ ૬૦ સં ૧૦૮૧ માં ગચ્છો હશે, તેથી આખી તરફ તો નહોંજ હશે એક મિં બેહુલીનું મત છે;

(૫) ધર્મને આધારે જે સુકા ચાત્રી હતી તે સરત મનાસમાં ફોલી ફી કરમાં પડ્યા હતા, એ વાત સૂર્યસિદ્ધાન્તના જોડે દીકરા પ્રી છે તેના લખના જોડાધી મારીપેકે ધ્યાનમાં આને કે તેનાજ નિર્ગમજારથી એવું જોવામાં આવે છે, કે સાગમા વિચારપદ્ધિને જે નાગે એવો કમ પ્રાચીન કાગેલી સ્થાપેનો હતો, તેમજ તે કમજારના કમની આપે લઠાવેનો એ કામ જાળ કરીને ધર્મ વિરુદ્ધ છે, અથ લોકો તે વતે પણ અમજતા હતા હશે પૂરી, એ અધાર મજનનાં મગઆરારે તથા સરખા તોનગાર સમિતી છે, અને જનાવગેતી અક હાગને આગે તે તેરી રકશે નહીં, એ પ્રમાણે એ પ્રમાણે લખ્યું છે ખરું, પરંતુ ખીજ અયોમાં એવી તકગરી ખરિ નથી, અને પોતાના જે નાગમાગિ આરુદિને સુવૃત્ત આસિયાતી, આ મની મર્મ આની માગે મગના આગે છે એવું દેવાનને તે મગગે મ । ખાચિયમંદ દેખાય છે ધર્મજાંધી તમાજ્ય મામા પી મર્મ પ્રી જાં । દાખ છે તે નિર્ગ એક મગે મર્મિ દાખગે “અર્ચિયમે રચ્યુ” મર્મે છે, અને તેજારથી, હિંદુઓના આગમના સે સે થા પ્રચાન કાગનાં મેના હશે આ નાન સામે કાગને એક મુકિતવગે તર્ક કર્યો છે

પગ્નુ તે પાત્રમા અથવા છઠ્ઠા નૈનામાનો છે એવો ખીન્ન ગ્રંથ કાગેનો માધ્યામ્ન અભિપ્રાય છે.^૧ તે ગ્રંથમાં જે વિશેષગિનિને કમ છે, તે શ્રીકૃષ્ણોદોની વિદ્યાથરી તો રમ્યોજ મોતોડો છે, અને તેમાં જે રમ્યાએક પ્રમેયો છે તેઓનો તોય મોગમા સંતુષ્ટ થુગેપમાના મોડોને લાગ્યો ન હતો.

તેઓ જમિતેમા દુશીઆર હતા એનું પણ જૂમિનિ પાતોડપગ્નુ નજરે આવે છે. તેઓએ વિશેષોના નાના પ્રાગ્ના ગર્ભો સિદ્ધ કર્યા, તથા ત્રણ ગાળુઓ ને અને તેઓડિપગ્નુ કોવકુળ દાહાડાની ગીત (જે થુગેપમધા માગમા મેડામા કનેઢિએ પ્રસિદ્ધ કરી, અને જે ત્યાહા સુમી નાહા ૧૧૫૨ ન હતી તે) ગોલી ગાહી, તેડિપગ્નુ, તથા શૂન્યનો આસ તથા તેની વિચ્છા એઓનું જે પમાણ તેની માહિતમાગી તેઓને હતી તેડાગ્નુ, તેઓની દુશીઆરી તજરે આવે છે. નિચ્છા તથા આસ નેઓનું પ્રમાણ તેઓએ અત્યંત ગીતે લખ્યું છે, અને થુગેપિનનું વિદાનોએ અતિરાય મેહનત લેધને જે મોરો ર્યા તેઓડિપગ્નુ પણ તે ખરું છે એનું ખચિત થકુ છે. એમ છતાં તે પમાણ હિંદુસ્થાનની બાહાગના દેગોમા અર્ધચીન કાગમુડી માનમ ન હતું.^૨

દગથુમક અડતની ગીત હિંદુઓએ શોષી અંકગણિત ગાહી, આ વાત બરાબરોને બુન છે, અને એવિત તેઓની પ્રખ્યાતિ છે, અનેએ મોર તેઓને લાગરો તેજાજ તેઓ સખ્યાસાગમા થુતાની લોગે કરતા ચક્રીવાતા થતા હતા.

(૧) શ્રીષ્ણુદોની વખતે થયો, અને પાદ્યમ, એ છઠ્ઠા સોદાની આખરે થયો એવો દોનુપુક ટાહે તો અભિપ્રાય છે.

(૨) ગા. ૧૧૫૨, ન જ તથા ૧૬૬૨ એઓનું પમાણ સૂરિસિદ્ધાન્તમાં મળ્યું છે, તથા ૧૬૬૨ કુદીને પગમા મેડામાં લખેલો છે, અથવા તે બિ. ૧૬૬૨ નીના આ પ્રમાણ પ્રમાણે દીએ, તે અર્ધઆરમા મેડામાંનો છે. ૧૬૬૨ ની વેદી સુધી ૧૬૬૨ મેડામાં ની પદાર્થને કરેલી છે.

(૩) જે અંખા ૧૬૬૨ ની રી છે, તે રમ્યાની ગીત દગથુમક દેર પ છે.

ભા. ૬૦.

(૪) ૧૬૬૨ એ શ્રી નિ ૧૬૬૨ ની કરી, નેને અંકન રી છે ભા. ૬૦.

સર્વ પ્રકરણોક્રમતા ખીજગણિતમા ધ્યાત્વણોએ આગલા જમાનાના લોકોમા વચાગે મોહોટપણું મેળવ્યુ હતુ એવુ જણાય છે. ધ્યાત્વગ્રમ નામે એક અથકાર છદ્ધા મેકામા હતો, અને ખીજને ભા સુગમ્યાર્થ ક્રીને ખાગમા મેકામા હતો; તે ખેડના અયોઉપગથી, આ વિદ્યામા ધ્યાત્વણોએ કેટલો રોડ ને કચ્છો હતો, આ વાત મા સમ પડી આને છે. હવે આ ખેડ અથકારોએ પોતાના અયો માના ઉપકરણો^{૧૦} આર્યમદના અયોમાથી લીધા છે — તે અથકારની વખતે આ વિદ્યા જમાનીના બહારમા આવી હતી એવુ દેખાય છે. આર્યભટ્ટ, એ પાચમા સૈકાની પેટેના હતો, એવો કાષ્ટ પતો લાગતો નથી, તોપણ ૪૦ સં ૩૬૦ ના શુભાગમા ડાયોક્ષાણ્ડસ નામે જે પેટેનો યુનાની ખીજગણિતી હતો, તેજ શુભાગની નજીક નજીક એ હયે, એવુ નથી સમવત્તુ એમ નથી, એવો કોપ્પુક સાહેબનો અભિપ્રાય છે.

હવે, હિન્દી તથા યુનાની, એઓમાથી કીયુપણુ ત્યોતિષ વચાગે જીનુ હયે તે હો, પરતુ આ શાસ્ત્રને હિદુઓએ જે અતિ સારી હાનતે પેટોચાડ્યુ તેઉપગથી તેઓના સામાનાજા કરતા તેઓ વચાગે હુડીઆગ હતા આ વાત ખેરાક છે. એકથી વધાગે અ બકતના સમીકરણો ઓવનાની રીત, અને તે નહીં તો નિદાન એકનર્ણ સમીકરણમાના બધા ફલો ઓડનાની સાધારણ રીત, એટલુ તો આર્યભટ્ટને ખબર હતુ. એઉપગથી તે ડાયોક્ષાણ્ડસ ક્રમતા વચાગે, હુડીઆગ હતો; અને શિવાય, તેણે તથા તેની પગનાડે યએલા જે હિદુ ખીજગણિતીઓએ ગોરો કીધા હતા, તે રોરો, છેક અમાગી વખતની નજીકનાજ અર્વાચીન ખીજ ગણિતીઓએ ડેલા રોરોની પાસે આનીને દાખલ થાય છે. એવુ જતા, હિદુઓમાની ખીજગણિતવિદ્યા એ મૂગમા આર્યભટ્ટે ગોરી નહાડી એક ૪ નથી, કાણુ તેની વખતમા તે શાસ્ત્રની જે હાનત હતી તે ઘણાજગથી મજમ યએલી અને ક્રીક્રીને ઘણી મેહનતથી ગોતી કાઢા નીજતી, અતુ માનવો તાગે આ વાગ દેખાય છે તેની વાગે, અથવા તેના પગનાડે યવો દેવ

(૧૦) જે વ્ય ખ્યાઓ તથા પ્રપાત્રો, તથા સિદ્ધાન્તો જેઓની મદદથી કાર્યઅના પવો અથ વડે, તેઓ, તેનાં ઉપકરણો મહેસુલ છે બા. ૦૦

તો પાંચમા સેકામાં હિંદુઓની વિદ્યાનો કથન થયો હતો એવું
જણાય છે. ૧૧

ઉપર ને વર્ણન આપ્યું તેઉપરથી હિંદુઓની
હિંદુઓની વિદ્યા ઉપર કહેલી વિદ્યા અગત્ય છે અથવા નહીં
જાણવું. છે, એવિષે પાંચનારાઓના મનમાં કંઈ પણ
વિચાર આવ્યો હશે. તેઓનું ન્યોતિપ જોવા
જઈએ તો તેમાં કંઈ સાધારણ ઉપપત્તિ નથી; તે શાસ્ત્રના જે
જુદા જુદા ભાગો આપણી નજરે પડે છે, તેઓમાંથી કેટલા-
એક શાસ્ત્ર સુધેલા છે, અને કેટલાએક નથી, એવી તેઓની
ચાલ વિષય છે; તેમાંની રીતિઓની ગાંભીર્ય નથી; તેઓના પેલો
લખી રાખેલા નથી; તેઓ જે યંત્રોનો ઉપયોગ કરતા હતા,
તેઓ અનાડી હતાં; તેઓના પેલા બગબર કીધેલા ન હતા,
અને આ શાસ્ત્રમાં જે તેઓની તે વખતે મતિ થઈ તે કેમણે
સુધી તેઓનો પગ અટકી રહ્યો છે; એ બધી વાતો જ્ઞાનમાં
લેઈએ તો, હિંદુઓએ ન્યોતિપવિરે બધી માહિતગારી પરદેશી
લોકો પાસેથી કરી લીધી એવી જુદિઉપર અસર થવાને એ
બળવાન કારણો છે. પરંતુ એ સંભવ દૂર કરવામાટે વિચાર
કરવા જઈએ તો એવું નજરે આવે છે કે, જ્યારે એઓની ન્યો-
તિપશાસ્ત્રમાં થોડી ગતી થઈને એઓ પહેલી મજલ ચાલી

(૧૧) “અ કા + ચ” એમાં કા ને એવી કિમ્મત આપો કે મૂળ લખેલું
પદ એ વર્ગનો આંક થયો. આ જોડકરણ ઇ. સ. ૧૧૧૫. માં ભાસ્ક-
રાચાર્યે કર્યું હતું તે સુતરાને એક કેવળ ગણક હોવાના જમાનામાં હો-
ડકરણ, અને બીજા જોડકરણની એક રીત ભાસ્કરાચાર્યે ઇ. સ. ૧૧૫૦. માં
કાઢાડી હતી તે ઇ. સ. ૧૧૫૭ માં લાર્ડ બ્રૉક્લે દોષી.
કાઢાડી, પરંતુ તેની સાધારણ માત્ર ઇ. સ. ૧૧૬૯ માં લાયાઅન-
નામે કેવળ ગણક બેગાડી; એવું છતાં તે રીત તેની અગાડી ઇસવી
સનના છઠ્ઠા સેકામાં પદ્મારુને પૂરી જેગાડી હતી હિંદુઓએ જે દોષો
કર્યા હ, તેઓના છતાં તેઓએ પ્રિયાજ કરવાની રીત સરકાઈ, અને
હિંદુઓના બીજાગણિતમાં કુદક (એટલે કે જોડાણાણી) નામની જે
સમીપ ગણિત છે તે ઇ. સ. ૧૦૨૪ ખ્રી. પુર્વેમાં જન્મ ન હતી.
ન્યોતિપવિષયના દોષોમાં મળેલ ગણિતીયાની નામની એમાં બીજાગણિ-
તનો જ યોગ કરવાની રીત હિંદુઓએ દોષી મારાની રીતે તે રાજમાં
પરવાની રીતે કર્યો ગયો છે (આ મૂળગણિતની ચતુર્થાદિ. ભા. ૬૦).

ગયા હતા, ત્યારે ખીજા બંન્ના લોકો એઓના કંઠા વધારે અસાની હાનતમા હતા, અને જ્યારે એઓ પાઠશાળાની મજલો આલતા ગયા ત્યારે એઓએ ખીજાઓની નકલ કરી હશે એનો વધારે સંભવ હોવો એક જો આપણા મનમાં આરો, તો જોવા જતા તે મજલોમાં જે ચાલ તેઓએ પડી છે તે અસાવાગણ છે, અને તેનો પાયો જે મૂળતંત્રસંકુપ્ત છે, તે પ્રાચીન કાળના ખીજા પ્રેમ લોકોને ખબર ન હતા, અને તેઓમાં જે શોશોની માહિતગારી નજરે પડે છે, તે હાનતા બસો વરોની અંતર યુગે પમા થઈ છે, તેની અગાઉ ત્યાહા પણ ન હતી. એઉપરથી, ઉપર રહેના શોષોને આગરે જે ન્યોતિયવિદ્યાના સિદ્ધાંતો તેઓએ કમ્યા હશે તે, તેઓએ લોકોપામેથી લીધા હશે એક ધર્મ ગકનાર નથી, આ વાત ખુલ્લી જ છે, અને ત્યાહા એના મીજા લોકોના શોષોનો ટેકો લીધેનો જોવામાં આવતો નથી, અને આ લોકોમાં આટલું પોતાનું સામર્થ્ય હતું, એના લોકોને ખીજા રેશના લોકોની મજલો જરૂર પડી જ હશે એનો તર્ક કંઈ એ ઇનસાફ નથી.

જો કે હિંદુઓએ મીજા લોકો પાસેથી કઈ માહિતગારી લીધી હશે, તોપણ તે તેઓની ન્યોતિયમાં કીડા વાટેકારી થયા પછી લીધી હશે એક મબને છે, અને એઓના ન્યોતિયના જે ભાગો ખીજા લોકોના ન્યોતિયના ભાગોની નજીક નજીક સગ્યા લાગે છે, તેઓમાં પણ એક અગાળ સગા પાલું નથી, એ ઉપરથી એવું વધારે મબવે છે, કે જેઓપામેથી તેઓએ એ વિદ્યા લીધી તેઓના મતની કેવળ નકલ ન હતીને, પોતાની વિદ્યા કેમ મુજારી એવો તેઓપામેથી એઓએ મુચનાઓ માત્ર લીધીઓ હશે. આ પ્રમાણે તેઓએ આનેકઝાણિડામાં માતા યુનાની લોકોપામેથી વિદ્યા લીધી હો, એ, અમભાવ્ય લાગતું નથી. મીં કોનુકે પોતાની સ્વાભાવિક નિરૂપાધી, તાત્ત્વમયી,^{૧૨} તથા નિષ્ક્રિયતાથી, આ રાતરિયે નિચાર કર્યો છે. તે એવું જાણે છે, કે પાચમાં મેકામાના હિંદુન્યેતિરી એઓએ યવનોના ન્યોતિયવિદ્યા લખ્યું છે, (અને અહીંયા યવન

કરીને જે લોકો લખ્યા છે, તેઓ યુનાની, એટલે ગ્રીક, હરો, એવું માનવાને બધી રીતે કારણો છે); અને તેઓમાંનાજ એક અંચકારે “શેમક સિદ્ધાન્ત” નામે એક અંધ લખ્યો છે, તે પશ્ચિ-મતરક્ષના (એટલે શેમન ન્યોતિપીઓની) પદ્ધતિઉપરથી રૂપો એ દેખાડવામાટે હરો, આ વાત સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે લખીને પછી તે એવું બધાને કહે છે, કે;—“આ વાતો જોઈને, અને કેન્દ્રવૈષ્ણવો^{૧૩} અને નીચોરસ પ્રતિષ્ઠાનો,^{૧૪} આ માહિત્ય જે હિંદુ ન્યોતિપને લાગે છે, તે ધર્મો દરજ્જે યુનાની ન્યોતિપ સમુદ્ધ છે, અને તે ગરખાપણું પણ વગરમંદેલી છે, એવું પણ કહેવા જેવું નથી. આ વાત ધ્યાનમાં લેતા, હિંદુઓએ યુનાની લોકોપાગેથી વિશ્વા લેઈને તેની મદદથી પોતાનું અધુરું ન્યોતિપ સમુ કરીને મુધાગ્યું એવું કહેવું કોઈને રાખસેમૂદ લાગતું હશે, તો તે ગતમાં માનસ ન થવું એવું પણ મારી જીવિ લેશે નહીં. આગળ લોકો આ સાચાઉપર મેહનન લેવા લાગ્યા તેની અગાઉ હિંદુઓને યુનાની ન્યોતિપની વાકેફમારી થઈ હતી, એ કેવળ અટકળજ નથી પરંતુ એવું સામેદ છે, એવું માનવાને પણ કંઈ આધાર દેખાય છે.”

મૌર્ય શાસિતકવિષે^{૧૫} યુનાની સામ્રાજ્યાંથી સુચના લેઈને, હિંદુઓએ તે પોતાનું જીવનું સત્તાવીસ ભાગનું જે કાન્તિવૃત્ત^{૧૬} તેને લાગુ કરી હરો, એવું સંભવજ નથી એમ નહીં; એવો અભિપ્રાય કૌલપુક સાહેબે ખીજે કોણે જણાવ્યો છે. તેઓનું

(૧૩) કેન્દ્ર એટલે મધ્ય, અને વૈષ્ણવ એટલે જીવનપૂર્વ; ન્યોતિપમાંકાઈ સક્રિયા રીયાજના માર્ગના મધ્યવર્તી સૂર્યના મધ્યસ્થ અંતર અથવા ત-૪૧૧૧. બા. ૬૦.

(૧૪) નાકાના વર્તુળો, જેઓનાં મધ્યો મેસોરા વર્તુળોના પરિધીપરથી આવે છે, એવા નાકાનામેસોરા વર્તુળો. બા. ૬૦

(૧૫) સૂર્યમંધી જે, તે સૌર. બા. ૬૦.

(૧૬) મેષ, વૃષ વિગેરે બાર રાશીઓનું વર્તુળ આકાશમાં ધારેલું છે, તે સમીપક કહેવાય છે. બા. ૬૦.

(૧૭) કાન્તિ એટલે રશ્મિ અને વૃત્ત એટલે વર્તુળ. સૂર્યની ગતિરશ્મિ રશ્મિનાં જે આકાશના પૃથ્વીના રસના તે. બા. ૬૦

ફળજ્યોતિષ,^{૧૮} એ તેઓએ ઘણુંકગીને પશ્ચિમતઃકુના લોકોપા-
સેથી લીધું, એવો તેનો અભિપ્રાય છે.^{૧૯}

જે હકીકત ઉપર કેહેતામાં આવી છે તેઉપરથી એવું જણા-
ય છે કે, જુમિતિ તથા અકગણિત, એઓ હિંદુઓએ શિક્ષોક્તિ-
પાસેથી લીધાં હશે આ વાત ઘણી અગમ્યાન્ય છે ; અને એ
વિદ્યા હિંદુઓની પહેલા અમારામાં હતી એવું કેહેતાગ ખીજ
કોઈપણ લોકો ખાત્રી રહ્યા નથી. તેઓની ખીજગણિતની
ચીત અમાધાગ્ય છે, તેઉપરથી તેઓના ખીજગણિતમાંના
શોધો પણ પેતાનાજ છે, એવું બધી પ્રકારે નજરે આવે છે.
હિંદુઓની પહેલાં આરણ લોનેએ ખીજગણિતમાં શોધો કર્યા
હતા એવું કેદવાએકોતું કેહેડું છે ; પરંતુ ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં
ખીજગણિતવિદ્યા અતિ સારી હાલતમાં આવી હતી તાગ આરણ
લોકોને તેની ખબર પણ ન હતી ; અને ખીજગણિતજ સુ,
પણ એ શાસ્ત્રોઉપર મહત્ત લેવાનો આગમ પણ તેઓમાં
થયો ન હતો. જે ઈંઈ વિદ્યા હિંદુઓમાં હોઈને આગળોમાં પણ
હતી, તે આગળોએ પહેલા હિંદુઓપાસેથી લીધી એવું માન-
વાને સારો આધાર છે ; અને આગળ લોકો પછવા થી ઘણ
કાબિલ થયા અને તેઓએ મોહેટા શાસ્ત્રો કર્યા તોપણ તેઓને
આઠમાં મેકામાં થીક લોકોની વિદ્યાનો ખબરનો મળ્યા પછી
તેઓએ તે ખાબદોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, આ વાત ધ્યાનમાં
રાખવી જોઈએ.

(૧૮) જન્મપત્રી કરીને પેતાના અગ લોના અને તેજીપરથી મુખ, અગ્રમ
નિગરે નાતો કેહેડીઓ, એ તથે નિપને જનજ્યોતિષ કેહે છે ભા. ૧૦

(૧૯) જે જીર કેહેડી વાતોમાં પ્રાચીન કાળના ખીજ લોકો કરતાં હિંદુ-
ઓને વાકે ૧ નધારે ઘઈ હતી, તેઓ વિાપ કેલમુક આહેમે ખીજ
એ વાતો ક ઈંચો છે કેહેડી, ગંવાત (એજે કાન્તિ વ્રતને નિપુવવ્રત
મજેતે તે મિન્ચે. દરરો પૅત્રાડે કુકતા જલ છે, એ વાતની મ કિત-
ગારી. એ નિશ્ચયમાંના ટાલોમી કરતાં એઓને વધારે હતી, ખીજ,
—પૃથિવની નંદિન (એજે હરગજની) ગતી, એનો વિચાર આલ-
જીઅ પાંચમાં મેકામાં ફીધો છે; પ્રાચીન કાળમાં આ ગતીવિપે
હિગડોડસે ત્રિસદેશમાં તર્ક કર્યો હતો, પરંતુ તે યુનાની નોકાએ છાડી
દીધા ગારાન્ત, કોપ-નિકચની નખત મુરી તે કળના યુરોપમાં રસીધી
કાઈને સુઝી નહીં.

એ વિધ્યોજાનદ, અને સાધાગ્રી રીતે લોઈએ તો બ્રાહ્મણોનું સર્વ વિદ્યાજાનદ, હાલમાંના અત મોદેરા વિદ્યાનોએ પણ ને દુમયો દેશા છે, તે, જે વાનો તેઓની આગળ ખેંચાર આવી હતી તેજીયથી તેઓએ કાલેલા અભિપ્રાયો છે; તે કેવળ અચિત્ત છે એમ મમજવું નહીં, અને હમને મરકૂત વિદ્યાની વધારે માહિતગારી થકેને તેને જામદનો છેલ્લો દુગાય કરવા નેવી ધોમતા આવે તાંહાં મુધી. ઉપલા અધા અભિપ્રાયો તકરાર-બરેલા છે એમ મમજવું જોઈએ.

કોઈ પણ દેશમાં વિદ્યાનો પ્રસાર કેમ થયો એ મમજવનારો તે દેશમાંનો વિદ્યાનો ઇતિહાસ જોયો તો તેઉપરથી જોડાનો સ્વભાવ કેવો હતો તેનું ઘોણું ખાધતાં આવડે છે, અને તે મમ-ખથીજ મુખ્યત્વેકર્મને તે ઇતિહાસ ખુશી ભરેલો થાય છે. હવે એવી નેજાથી જોવા જઈએ તો, આ વિદ્યાનિષે બ્રાહ્મણોમાં તેઓની સ્વભાવિક તત્પરતા તથા લીકું જુદિ એ મુળો છે; પણ જેમ હંતર જાનરોવિષે એઓમાં દિવદાપર્યું તથા અચિ-તપાચું નથી, તેજ પ્રમાણે આ શાસ્ત્રવિષે પણ નથી; અને તેઓએ જાધી વાતોમાં કપેલી કથાઓ ભેગી કરીને જેમ તેઓની ધૂન કરી નાખી છે, અને પોતાની વર્ણનું કંઈ પાત્રું હિત મેળવવા માટે રાત્રની ગાખોડી કરી નાખી છે, તેજ પ્રમાણે આ શાસ્ત્રમાં પણ કચું છે.

પ્રકરણ બીજું.

ભૂગોલવિદ્યા.

બીજી મર્વ વિદ્યાઓકરતાં આ વિદ્યામાં હિંદુઓની ગતિ ધણી યોડી થઈ છે.

તેઓના જમોદશાસ્ત્રમાં જુનીના મધ્ય ભાગે મેર પાંત છે :

(૧) મેર એટલે ઉત્તરધ્રુવ એકું દાડ ખાલે છે; પૃથ્વીને એકું કેમ તેપર હિંદુઓના જુગોની અધી શિરનોમાં સર્વ પતિનો પ્રકાશનો મેર ભરેલો છે.

તે એક જાએ ગંઢની આતિનો (એટલે ગાયોદમી આકાશનો) પર્વત છે, તેની બાજુઓ રતનજડિત છે, અને તેના શિખર-ઉપરનો પ્રભા, એ જોવો એક જૂબોડનું સ્વર્ગજ છે, એવું તેનું વર્ણન છે. હિંદુસ્થાનની ઉત્તરે જે પર્વતો છે, તેઓઉપરથી એ મેરુની નપના આ લોનેને મુઠી હોય તો હો; પણ એ પર્વત તે પર્વતોના માડગીયામાનો અથવા ખીજ ટોલપણ ખરે ખર સાડગીયામાનો નથી, તે કેવળ કથા લખનારાઓની આ-ટકગીસૃષ્ટિમાનો છે.

તેની ઓશિર, એકની પેલી તરફ ખીજુ એવા માત જમીન ના સમકેન્દ્ર વર્તુળો છે, અને તેઓની વચ્ચે માત સમુદ્રો છે.

તેઓમાથી છેક અગ્નિ વર્તુળને જાણીપ કેહે છે; તેમા હિંદુસ્થાનદેશ છે; તથા તેને દરતો ખાગે સમુદ્ર છે.

બાકી છ વર્તુળોની વચ્ચે દુવ, દગખનો દાઝ, ચેટીનો રસ, ઇલાદિરોઅ બોલા સમુદ્રો છે; એ બધા પ્રદેસો કેવળ અટકે જવા છે, એમ જણાય છે.

જાણીપ એજ હિંદુસ્થાન, એક ક્ષણે ક્ષણે કેહે છે, અો ક્ષણે ક્ષણે હિંદુસ્થાનને ભગતખણ્ડ એમ પણ કેહે છે.

પૃથ્વી ઉપરના દેગોમાથી હિંદુસ્થાન તથા તેની છેક પામેના કેટલાઓ દેગો એટલા માત્ર અગતના હિંદુઓને માનમ હતા એમ જણાય છે.

હવે હિંદુસ્થાન દેગમાજ જોવા જઈએ તો તે દેગના જૂગોષ મમરી નિબાનો તથા તે પ્રતોક નિબાનોમાના ચેહેના, પર્વતો, તથા નદીઓ, એઓના સાડગીયા હિંદુઓના પ્રાચીન યથોમા છે. તેઓની રચના સાચી કેવી નથી, અને તેઓમા વખત પણ ઉધાડ નથી; તોપણ દેગના મળા અર્ચીન નિબાગા, તથા તેઓમાના ચેહેને અને પર્વતો ઇલાદિ તેઓની પોતાની મને પેના અચ્ચી, એવી નિગનીઓ, એઓવિષે તે ગ્રંથેમા લખ્યું છે. એક માત્રમ પડે છે, આ હિંદુસ્થાનના અગ્નિ વર્તુળની વાત થઈ; પ-૨ આ દેગની બાહાર જોવા જઈએ તો તે યથોમા ખરે કેદાને એવારે બોલું છે; તેઉપર અર્ચીન કાગના જૂગોષવિષે લખનારાઓના અતિ મેહ તર્જથી પણ પ્રકાર પડ્યો નથી.

મિત્ર-૨૨ પાદગાહની વખતના ઇતિહાસર્ચાઓના ગ્રંથોમા જે

જગાઓના નામો આવાં છે, તેઓમાથી સિંધુનદી પશ્ચિમત-
રૂની જગાઓનાં જે નામો છે, તે તેજ ડેરાણાનાં જે મંદિર
નામો છે, તેઓની સાથે ઘણુકરીને છેલ્લ મળતા નથી; પરંતુ
તે નદની પૂર્વરૂકનાં ડેરાણાના જે નામો કે તેઓમાથી ઘણા
મળે છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે; અને આકૃષ્ટરથી
એમ જણાય છે કે હાનમા પણ જેવા ઘણા હિંદુ જોડો મુ-
શાફરીઆ કરવાને ઇનતેજસ હોતા નથી, તેવાજ પ્રધાનમંત્રીપણુ
તેઓ હતા, અને મોઘક બુદ્ધિ તથા અચળાઈ એઓ જેમ હિ-
ંદુઓને નથી તેમજ નો માનસમાવેને ન હોત, તો એ જોડો
જગતમના નીચા લોકોપાસેથી હથેલા અમલગ રહ્યા હોત.

સિંધુન ની પશ્ચિમતરૂના મેઢેરાણામા હિંદુ જોડો હતા એ ખરું
છે, તોપણ નેહોરથી ઉપરના લેખને બાંધ આપતો નથી; ડે-
રાણુ તેઓમાથી જે નોડો સમુદ્રકિનાર ઉપર હતા, તેઓ પે-
તાની દરામના મળ્યમા ફેરફાર થઈને તેઓને હારી મુક્યા પછી
તેઓને જ નજીક ડેરાણુ મળ્યું તાહી જઈને રહ્યા હતા, એમ
મળે છે (પુસ્તકની આંક બોલો જો), ખાસ જે હિંદુઓ
ઉત્તરતરૂકના પાદા મા હતા, તેઓના ઇતિહાસનો આગળ કાતી
નથી; પરંતુ નિચ્છર પાદરાહની વખતે જો કે, આ જો લોકોનો
હિંદુસ્થાનમથે મળત દુટકો હતો, અને ત્યાહાના ડેરાગરિ લોકો
તથા એવની વચ્ચે ઘણા તફાવતો પડ્યા હતા, તોપણ એઓ-
એ ખાસ દેરાના લોકોસાથે નેહિપણુ પ્રકારનો મળક-ઓ હતા.
અથવા તેઓ પેતાની હોડી પોડીને હોં બાહર અએલા જણાયા
હતા એવું જણાતું નથી.

હાનમા ફેરવાએક વેગથીઓ કુપારપીપ્ત સમુદ્રને મિ બાકુ
કરીને એક પવિત્ર અભિધ્યાન છે, ત્યાહા કસો કસો જલ છે,
તથા જેનું જખત આસ્રાપ્પાન જા છે; અને મારો સહેરમુધી
પણુ તેઓની મુશાફરી થઈ હતી એવી માલિલી યા છે. તે
ગિવાય સિંધુનદ પાસના શિશપુર ગ્રેહેરૂથી એક જલના હિંદુઓ,
ઈગિપ્તુ સુલ્તાન, તથા રૂસના રાખનો દક્ષિણમાં તેઓમાના
સહેરમા પેપાની તથા મગફરીની ખેડીઓ ધામે છે; પરંતુ આ
જો પ્રકારના લોકોમાથી કોઈનામા પણ સાધારણ મોઘ કરવાની
બુદ્ધિ હોતી નથી, અને એઓ પેતાના રેથી જાઈઓને

ઘણુકરીને તાહાનુ કઈ વર્તમાન જણાવતા નથી. તેઓના પ્રાચીન અથવાથી પડોસના રોમાના લોકોનુ પણ વર્તન ઘણુકરીને નથી. તેઓને ગ્રીક લોકો માહિત હતા, તથા તેઓએ એઓ યવન એમ કહેતા હતા. અને પછી ને લોકોએ વાવવદિશાત ગૃધી આરીને આ દેશ લીધો તેઓને પણ એઓએ તેજ નામ આપ્યુ છે. આ લોકોને સિથિયન લોકો માહિત હતા, તથા તેઓને એઓ શક એમ કહેતા હતા એમ માનવાને સાગે આધાર છે, પરંતુ ગ્રીક તથા સિથિયન એ બંને લોકો હિંદુસ્થાનમા આવ્યાથી હિંદુઓને માહિત થયા તેઓના મૂળ દેશો હિંદુઓને માહિત ન હતા. કોલ્ધુક સાહેબે એક અધિકારના અથવાથી કેલાએક કુકગ લીધા છે, તે અથવા ખિરતી રાજના સાતમા પિતા આઠમા મૈદામાનો છે. તે કહે છે, કે જગતી બારાઓ, પાગસી, યાવન, ગેમક, અરે બર્મ, એમ કહે છે. એઓમાંથી પેલા ત્રણ નામો ફારસી ગ્રીક તથા લાટિન, એઓના છે એમ જણાય છે, ગેમક નો હિં, ઓને માહિત હતા એનિને અતિ ઉધાગે લેખ ઉપર હેનો એ દેનો માત્ર મગ જોવામા છે.

જ્યારે લકામા મગજ ઉમે છે, તારે ગેમક નામના પશ્ચિમ તરફના દેગમા મધ્યગન થાય છે; ગોક ને દેશવિષે વર્ણન છે તે કલમિત્ ગેમ એન્ડ દશે 'નિહાન્ત શિનેમણી' નામ અથવુ એક જાપાન્ત છે તેમા ગેમક આ રાજ છે, તેઉપરથી પ્લાટિનોનો મુમનમાને માથે વારે પેહેવાય થવાની અગાઉ, તે રાજ તેઓને જાણીતો હતો એમ જણાય છે.^૧ ચીન દેગવિષે

(૧) ગેમક એ લે રોમ એવું પણ કૃત્તન વિનરેડ એવું લખ્યુ છે ૫ રંતુ ઇ. ૧૧૧૨ તથા ગેમકેહેર, એ અનુમુ રી પૂર્વતરના ત્યામાં રોક માનગ નથી ઇંગ્લમા પણ સુમ આલે અગિયા નેનર, એવું સમજે છે અને દુન્સન નુનિયા - દિવાં ગુર્ડ સુલાતની ગાદી યત્ર મુર્ધી, 'સુમતા પાવ્યાડ,' એવે, 'દુન્સન નુનિયાના પાદ્યાડ' એમ સમજતા હતા.

(૨) 'નિહાન્તરિગેમલિ,' આ ગ્રંથનો પ્રતો બારમરાચાર્ય એ, મુદ્રન માતા હિંદુસ્થાનમા આવ્યા પરી થયે અરપરથીડ રતા મિદ જામાની પતિના બગેય નથી એ દિવાં છે બા. ૬૦.

તેઓને અમિત માહિતી હતી. ઈસવી સનના ચોથા મેકામાં એક ચીના મુઠસે હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરી, તેણે બેજેલી તપાચીજ હાન મળી શકે છે; અને ઈસવી સનના બીજા તથા પાંચલા મેકામાં મગધ દેશના રાજાની તરફથી ચીનના પાદશાહ તરફ વકલાતો જતા હતા એવું ચીની ગ્રંથકારો કહે છે. ચીન નામના એક લોકોવિષે મનુમાં ઉલ્લેખ છે, પરંતુ હિંદુસ્થાનની વાચ્ય દિશાતરફના લોકોમાં તેઓને મળ્યા છે; અને ચીન દેશનું જે ચીન કરીને નામ પડ્યું તે મનુ પછી ધણી જમાનો ગયા ઉપગાન પડ્યું છે.

મિસર દેશમાંથી ચીક તથા રોમન નાવિકો એકઠો વર્ષ (હિંદુસ્થાન સાથે) વેપાર કરતા હતા, તેથી તે દેશ હિંદુઓને માહિત હોયો જોઈએ એવી અટકળ કેદાપિ આપણા મનમાં આવશે; પરંતુ કૃષ્ણ ચિત્રજેઠે એણે જે પશ્ચિમના તથા પુર્વના મિહાનનો કાહાલ્યા છે તેઓઉપર જે વિશ્વાસ મળ્યો, તો માત્ર મિમર દેશ હિંદુઓને જણાતો હતો એમ કહેતાં આવડશે, નહીં તો સંસ્કૃતના આધારઉપરથી જે કંઈ જુગોષ વિષેના નિબંધો થયા છે, તેઓમાં એવી માહિતગારી તે લોકોને હતી એવી કંઈ નિશાની દેખાતી નથી.

પ્રકરણ ત્રીજું.

કાલગણનવિધા.

કાલગણન એટલે કાલગણતરી કપામાટે કૃષ વિગેરે જે મો-
હોરા મોહોરા કાલના વિભાગો હિંદુઓએ યોજ્યા
પૌરાણિક છે તેઓવિષે જિજ્ઞાસુ કપાનું ધણકરીને કારણ
કાળગણકો નથી; કારણ તેઓનો પાયો જ્યોતિષ સંબંધી પ્રતિ-
સાઓઉપર છે, તોપણ તે કાલો પુરાણોમાંના

(૧) પુરાણોમાં જે કાળની ગણ્યા છે, તે ગાત્રીના ચાક જેવી ધરે છે, માટે તે કાળને “કાળચક્ર” કહેવાય છે. જા. ૬૦.

છે, અને યુરોપમાંના વિદ્વાનોએ જેટલું ધ્યાન તેઓઉપર પોહો-
ચાડ્યું છે, તેટલી તેઓની લાયકી નથી.

કક્ષાપાત^૨ તથા નીચોચવૃત્તો^૩ એઓની પ્રદક્ષિણા યદને
તેઓને ફરીથી પેહેલી હાલતમાં આવવાને ૪,૩૨,૦૦,૦૦,૦૦૦
વર્ષો લાગે છે, એમ, હિંદુઓ ધરે છે, અને એટલાં વર્ષો મ-
ળીને એક કલ્પ એટલે ઐશ્વર્યવનો દિવસ થાય છે. દરએક
કલ્પમાં ચૌદ મન્વંતરો હોય છે; તેઓમાંથી દરએક મન્વંતરમાં
જગતમાંની સત્તા એકેકા મનુના હાથમાં હોય છે. પ્રત્યેક મન્વં-
તરમાં સત્તાવીસ મહા (એટલે મોહોટા) યુગો હોય છે, અને દર-
એક મહાયુગમાં ચાર યુગો હોય છે. તે ચાર યુગોમાંનો કાળ
એકસરખો નથી. આ ચાર યુગો સરખા યુનાની લોકોમાં
સોનેરી, રૂપેરી, પિત્તળી, અને લોહોડીયો એવા યુગો હતા.

ઉપરના ભાગમાં જે શેષટના ચાર યુગોનો ભાગ કહ્યો તેનો
માત્ર મનુષ્યમાત્રના વેહેવાર માથે થોડો સંગંધ છે. તેઓમાંથી
પેહેલો સત્યયુગ, તેની હદ ૧૭,૨૮,૦૦૦ વર્ષો છે; ખીજો ત્રેતા-
યુગ, તેની ૧૨,૯૬,૦૦૦ વર્ષો છે; ત્રીજો દ્વાપારયુગ, તેની
૮,૬૪,૦૦૦ વર્ષો છે; અને શેષટનો કલિયુગ, તેની મર્યાદા ૪,૩૨,૦૦૦
વર્ષો છે. હાલમાં કલિયુગ ચાલે છે; તેમાંથી જે મન્વંતર હાલ
ચાલુ છે, તેનાં ૪૯૪૧ વર્ષો ગયાં છે; અને થલુકરીને બધા
ઇતિહાસમાંના વર્તમાનો આ વખતમાં થયાં છે એવું કહે છે.
કેટલીએક વાતો એનાથીપણ પેહેલા થઈઓ એવું તે લોકોનું કહેવું
છે; પરંતુ હાલના કરતા વધારે ભગેઓ રાખવાત્તેમ મર્યાદામાં
જો તે વાતો આણી, તો માત્ર તેઓનું કાલમાત્ર ખેસાડવાની
મહનત થઈ રાકયે.^૬

(૨) કોઈપણ ગ્રહનો આકાશમાં રરવાનો માર્ગ ભ્યાંડાં કાનિ વૃત્તને છેડે
છે, તે નિશ્ચયને કક્ષાપાતનાં નિદુઓ કહેછે તે ખિંદુઓને હોયછે બા. ૦ ક. ૦

(૩) અર્વાચીન ન્યેતિપચાસ્ત્રપ્રમાણિ, કોઈ સુખ્ય ગ્રહના રરવાના
માર્ગનાં એક, મૂળથી અતિધલું છેડે, તથા ખીજા અતિ થોડાં છેડે,
એવા નિદુઓ હોય છે, તેઓને “નીચોચવૃત્તો” કહે છે. પ્રાચીન
કાળના ન્યેતિપચાં ડિમર કહેડું ટ્રેટું પૃથ્વીચક્રી ગણાવું હતું બા. ૦ ક. ૦

(૮) ખરેખર બેવાગ્રતાં મદુસ્મૃતિ, એ ખિરર પેહેલાં ૮૦૦ વર્ષોની
આપીતરર લગેતી છે, પરંતુ આ ગ્રંથની વખતના નિશ્ચય કરવાને

આ કાગણીનેલીધે, યુગો, કલ્પો, તથા મન-
પ્રાચીનવાતાના વખતનો નિવેડો કરવાની અથકપતા.

આ કાગણીનેલીધે, યુગો, કલ્પો, તથા મન-
પ્રાચીનવાતાના વખતનો નિવેડો કરવાની અથકપતા.
અંતરની પહેલાં શુભારથી ઓઢ મેકાં થયાં ત્યારે
ઘણુંકરીને વેદોની રચના થઈ, એવું પહેલાં લખ્યું છે, પરંતુ તે
વખતે ઇતિહાસ સંબંધી કદાચી વાતો બની આપીઓ એવો
હવાવ કગતો નથી. પરાશર નામે જે જ્યોતિષી હતો તે કદાચિત્
ઈસવી સનની પહેલાં ઓઢમા મેકામાં જીવતો હતો; અને તેની
સાથે તથા તેનો પુત્ર વ્યાસ, જેણે વેદો એકકા ક્રીધા તેની માથે,
કેટલાએક પુરાણોમાંના તથા ઇતિહાસોમાંના લોકોનો મંબંધ વર્ણ-
વેનો છે; પરંતુ જે પુરુષો આ બંનેની ગણગણીની વખતમાં
જીવતા હતા, તેઓ કંઈ એકબીજાથી ઘણા છેટાની મુદતોમાં
વળી બીગાજતા હતા એવું તેઓના અધોમાં નજરે પડે છે; તેમાં
બધા કપિઓ વિગેરે પવિત્ર પુરુષોના આપુર્ણવતું જે મનમાનિહું
માન વર્ણવેલું છે, તે, એકે વાતની વખત ચુકરે કરવાને કામ
આવતું નથી.

યુગાણમાં એવી કથા છે કે મૂર્ધવંશના ગાંધઓ
મૂર્ધવંશ તથા અંધવંશમાં અને અંધવંશના રાજાઓ ગંગા તથા
અંધવંશ. જમના એઓની વચ્ચેના પ્રેરોમાં ગાંધ કગતા
હતા-આ બે વંશોમાંથી હિંદુસ્થાનમાંના બધા
પ્રાચીન રાજવંશો પેદા થયા છે. આ બે વંશોમાંના પુરુષોની વં-
શાવળીઓ પુરાણોમાં આપીઓ છે; તે વંશાવળીઓ હિંદુ-
ઓની કાગણીતરી ખમિત કરવાને બીજો આધાર આપે છે,

હિંદુ કાગણીતરીઓ આરે યુગો છાડીને શુભારે સાત મન-પ્રાચીન
વહિ નમ છે, તે એકંદર કાગ ૬૪૭૨૪૩, ૨૦, ૦૦૦ એકતાં નોંધ કરતાં
ફક્ત વારે માથે છે ઇસવી સનના પાંચમા મેકામાં લખેલા સૂર્યસિદ્ધાન્ત
નામે એક અંક છે તે તાર કહેતા અંગ બતાવે આંખીવ છે તેવિયે
એવી કથા છે, જેને વલ્લભજીમાં મધરે કલ્પો, માટે ૨૦, ૦૦, ૦૦૦ થી
૨૦, ૦૦, ૦૦૦ થી ગુનીનાને જુનો છે, એવું કહેલું.

સને, કો જે વલ્લભજીમાં મધરે કલ્પો, માટે ૨૦, ૦૦, ૦૦૦ થી
૨૦, ૦૦, ૦૦૦ થી ગુનીનાને જુનો છે, એવું કહેલું.

એની જગત આરા છે. સર વિનિયમ્ જોન્સ એની ગણતરી પ્રમાણે ખ્રિસ્તની પહેલા ૩૫૦૦ વર્ષે મુઢી એ વંશાવળીઓ પો-
હોયે છે, પણ જોવા જઈએ તો તે વંશાવળીઓજ એની દુ-
ટક દેખાય છે, કે એક ઉપર બરોમો ગ્યાતો નથી. તે બેઉ
વરોના મૂળ પુરૂષો એકજ વખતે હતા, અને બાઈ તથા બિહેન
હતા; એવું હતા જોડલી વાગમાં ચદ્રવંશના ૪૮ પુરૂષો થયા,
તેટલીજ વારમાં મૂર્ધવરાના ૯૫ થયા; અને કૃષ્ણ એ રામની પત્ની
ધણી વખતે થયો એવું પુગણો કહે છે, એવું હતા તે ચન્દ્રવંશ-
માંનો ૫૦ મો પુરૂષ છે, અને રામ એ મુર્ધવરામાંનો ૬૩ મો છે.

આ વંશાવળીઓ એકબીજામાથે મળતી આવે એવી કુર-
વાને જે બધા પ્રવલ્નો લોકોએ કસ્યા છે, તેથી તેઓમાના તક્ષ-
વતો ઉપદા વધારે થયા છે; અને પુગણમાં ત્યાહાં તે વંશા-
વળીઓ લખીઆ છે ત્યાહાં તેઓનીસાથે જોડેલી જે કથાઓ
કહેલીઓ છે, તેઓમા કંઈ યુક્તિ નથી, તેનેસીરે તેઓઉપર
વધારે બેભંગેસો થાય છે. જે ગાજઓના નામો કસ્યા છે, તે-
ઓમાથી ઘણાઓએ ગાજ કસ્યું હયે, અને કેટલીએક કથા-
ઓમા ખગેખગ ઇતિહાસમાની વાતોવિષે પણ સૂચના હયે, પ-
રતુ કૃષ્ણ રાજ અને મહાભાગ્તીન યુદ્ધ, એઓ સુધો ઉપર ક-
હેલા રાજઓઉપરથી તથા કથાઓઉપરથી કાજમણતરીનો ક્રમ
બાધવાને અતિ થોડો પણ ટેકો મળતો નથી.

હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમા મહાભાગ્ત પછીના ગાજ-
ઓની ઘણી વંશાવળીઓ છે; તે જુદી જુદી જોઈ તો તેથી
થઈઓ હયે એક લાગે છે; અને કેટનેએક ટેકાણે તેઓને બા-
હારની સાબેદીનું પીઠબગ મળે છે, અને તેથી પણ ઘણે ટેકાણે
ધર્મમંત્રી લખાતો, અને જુમિદાનપત્રો એઓથી તેઓની મ-
યાઈ સાબેદ થઈછે, અથવા દાખખાઓથી વરાગે ઉધાડી થઈ
છે. તેમાથી પણ જુમિદાનપત્ર-આપ્પાવિરે જે લખતો છે, તેઓ
પત્યગેઉપર અથવા ત્રાખા પત્રાઉપર કોતરેલા છે; તેઓ-
માંથી ત્રાખાના પત્રા (જેઓને તાખિટ કહે છે તે) સાધાગણ
છે, અને ઘણું કચીને સુરક્ષિત છે. તેઓમાં મોહોટી તાખી
જ્યા અને બારીડીથી તારીઓજાએલીઓ છે, અને દાન આપ-
નાર રાજઓના કેટલાએક પૂર્વજોનાં નામો પણ લખેલા છે

જો જોઈએ તેટલાં તથ્યો મળશે, તો તેઓઉપરથી કદાચિત દેશાચ્છેદ રાજાઓની બધી વંશાવળીઓ મુકરર કરતાં આવડશે; પરંતુ હાલમાં જે મળ્યા છે તે વિગત ૩૩૩ ૩૩૩ છે— તે એકદેથી ઇતિહાસમાં કાઢે આવે છે, પણ સાધારણ કાળમણતરીને તેઓથી ઝાઝી મદદ મળી નથી.

મહાભારતમાંના યુદ્ધથી ઈસવી સનના પાંચમી સદીના અંતમાં સૈફ મુબી મગધ વંશના રાજાઓની હાર રાજાઓ. માત્ર એકસરખીજ અંધાપણી છે, તથા તેને અચિત કરવાને ઘણેક ઠેકાણે ઉધાડાં પ્રમાણે મળે છે; એમટે ઉપરની અવધિમાંના મુખ્ય કાળોવિષે પાસે પાસે નિવેડો કરવાને મળે છે.

મહાભારતમાંનું યુદ્ધ બ્યારે પૂરું થયું ત્યારે સહદેવરાજ મગધ-દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેનાથી પાંચીસમો પુરુષ અજ્ઞાતરાત્રુ, — તેની કારકીર્તિમાં બૌદ્ધધર્મનો સ્થાપક શાક્યસિંહ એટલે જૌતમ એ જીવતો હતો, હવે શાક્યસિંહ એ ઈમરી સનની અગાઉ ૫૫૦ વર્ષના શુભારમ મરણ પામ્યો એવિષે વધારે સંશય નથી. માટે અજ્ઞાતરાત્રુનો કાળ ટેરવવાને હિંદુસ્થાન બાહાર લખેલાં બ્રહ્મી, સિગારી, ચિયામી, તથા બીજી બૌદ્ધ કથાઓ સાક્ષ છે. અજ્ઞાતરાત્રુ (એ મુઘા અંદર ગણીને તેની) પાસેથી છઠો પુરુષ નન્દ; તેનો મન મુકરર થયો એટલે બીજા ઘણાઓના ધાવ છે. નન્દથી નવમો અન્દ્રયુધ; અને તેનાથી ત્રીજો અરોક — એ રાજા બૌદ્ધધર્મનો મોહોટો ઉત્પન્ન બહત અને બહોલી કરનારો હતો, એવી સર્વ દેશમાંના બૌદ્ધો તેની કીર્તિ ગાય છે.

આ છેલા બે રાજાઓના કાળ ઉપરથી હિંદુસ્થાન તથા મુરોષ અહીંની કાશમણતરીઓનો સંબંધ નિસાડતા આવડે છે; અને હિંદુઓના ઇતિહાસની કાળમર્યાદાએ ઘણાં મોહોટા માપથી ટેરવતાં આવડે છે. બારીકીથી આગડવી નથી.

ઘણું કરીને કૃષ્ણનું મોહોટપણું વંશારવામટે અથવા બીજા કંઈ મતમળથી, મહાભારતમાંનું યુદ્ધ અને કૃષ્ણનું મરણ આ બે બીનાઓ દ્વિયુગને આરંભે થઈઓ એવું હિંદુ ગ્રંથકારોએ

લખ્યું છે; અને આ મત એક આ રાગાના અથકો પુલ્લી રીતે નાકપૂલ કીધું છે, અને ખીજા કેટલાએકોએ પોતપોતાના પુસ્તકોમાં ને વાતો લખીઓ છે તેઓએ તે મત ખીજી રીતે નાકપૂલ કર્યું છે, એક જતા તે હાનમાં નિર્વિનાદ માને છે.

ત્યારે આ કાળનો નિર્ણય કરવાસાર, સર વિ-

લિપમ્ જોન્સ એ, પુરણોમાના રાજાઓની વરા અ દ્રયમ્ અને વળીઓનો ઉપયોગ કરતો હતો, ત્યારે ને સાન્દ્ર સે પુકસ એક કાટસ્ (એટલે સાન્દ્રકાટસ્) ગણએ સેલ્યુકમ્ ન રખતે હતા સાથે સતાહ કુડી હવી એક પુરોપીવન અથકારોએ વર્ણવ્યું છે, તેના નામની તથા અન્દ્રયમ્ આ નામની સમાનતા જોઈને તે ચક્રિત થયો પછી તેવિષે વગરે મુદ્દમ રોન કર્યા ઉપર તે જોનેના ઇતિહાસોમાં ઘણી સગપાઈ છે, એક તેની ન જરમાં આણ્યું. પછી ને સેલ્યુકસનો કાળ તેજ અન્દ્રયમ્નો એક ધારીને, તે આધારે અન્દ્રયમ્ પહેલાની વાતોના રાકો ફેરવીને, તે વાતો અગ્રેજ લોકોની જીહ્વે વાવારે પસદ થાય એવી હાલતમાં તેણે તેઓને આણીઓ. એ અટકળ મિલકત વાવિષે ને પ્રમાણ છે, તે પ્રોફેસર વિનસન્ એણે પૂરી રીતે અને સરળ રસ્તાથી કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે,—સા દ્રકાપ્ટસ્ તથા અન્દ્રયમ્ આ નામોનું સગપાપણ્ય છે, અને ડેકોરસ (નામે એક યુનાની અથકાર એ) સાન્દ્રકાટસ એને ઈસ દ્રમસ એવું કહે છે. હોને, તેજ રાજાને હિંદુ અથકારોએ કેટલીએક વખતે અન્દ્રમસ એવું નામ આપ્યું છે તેનું અને ઈસ દ્રમસનું સરગપાપણ્ય છે, તેમજ, તે નીચકુળમાં જન્મ્યો અને તેને હક ન જતા તેણે રાજ્ય સુધી કીધું આ વાતો યુનાની તથા હિંદુ કથાઓમાં સાધારણ છે, તેની દરખાઈમાં મેગાસ્થનીમ નામે એક વડીલ હતો, તેણે તેનું રાજ્ય કીધે ડેકાણે હજી એટલે ને લખ્યું છે, તે ડેકાણે મળી આવે છે, તેની ગેયતને યુનાની લોકો પ્રાચ્ય કહેતા હતા—એ રાજ્ય પ્રાચ્ય આ રાજ્યની સાથે મળે છે, અને ને ડેકાણે મગધ દેશ છે તે જગ્યાને હિંદુ જૂનો નરેવાઓ પ્રાચ્ય કહે છે, અને એ જ ગણઓનચ્ચે છેલ્લું સરગપાપણ્ય એ છે કે,

તેની રાજધાનીને યુનાની લોકો પાલિબોઝા કહે છે, અને હિંદુઓ ચન્દ્રગુપ્તાની પાટલીપુત્ર કહે છે. પછી, આઠાબોનાન ંયોમાંથી ખીજા ટેકા મળ્યાથી ચન્દ્રગુપ્તનો કાળ વધારે બારીકાથી ફરવનાં આપડ્યો. તે કાળ ખ્રિસ્તની પહેલાં ૩૫૦ વર્ષો એવો વિત્કોડે સાહેબે ફેરવ્યો, તથા ખ્રિસ્તની પહેલાં ૩૫૦ વર્ષો એમ વિદ્મન સાહેબે ફેરવ્યો; અને આવા તથા સિંહલદ્વીપ આદીથી જે બૌદ્ધોનાં કાળગણતરીનાં કોણકો આપ્યા, તેપણું ઉપલા અંધકાગેના ફરાવેને અકલ્પિત મળ્યા. તેઓમાંથી આવામાંના લેખમાં ઈસવી મતની પહેલાં ૩૬૨ થી ૩૭૬ એટલી તેની કારકીર્દિ, એવું કહ્યું છે; અને સિંહલદ્વીપમાંનો મહાવંમો નામે અંધમાં ઈ. સ. ૫૦ ૩૮૧ થી ૩૪૦ સુધી એવું છે; એવું છતાં, ઈ. સ. ૫૦ ૩૧૨ વર્ષો ઉપર સેલ્યુકમ્ જન્મ્યો, અને ૩૮૦ એ વર્ષે ગુજરી ગયો, એટલા કાળમાં ચન્દ્રગુપ્ત ગત્ય કરતો હતો, એવું થીક લોકો કહે છે; એઉપરથી જોતાં થીક તથા બૌદ્ધ એઓના કાળોમાં ૩૦—૪૦ વર્ષાનો તફાવત છે, એવું ત્રિ. ટર્નરનું કહેવું છે. સાધારણ રીતે બૌદ્ધોની કાળગણતરીમાં આઠાબોની કાળગણતરી જેવું ઉદ્ધરવાનીપણું નથી; પરંતુ તેઓની ધર્મગંમંધી દત્તકથાઓમા એ રાજાનો જે કાળ કલ્પ્યો છે, તે તથા તેઓના ઇતિહાસમાંનો કાળ, એ જેઠ મળી આવે એવું કરવામાટે તેઓએ આ જગ્યાએ લોકમાં પડેલે ગડબડ કીધી છે. ઉપર કહેલી હકીકતોમાં જો વિગેધ હોત અને એ શિવાય ખીજી દલીલ ન મળત, તો ઉપર લખેલા આધારે ઉપરથીજ ચન્દ્રગુપ્ત તથા સાન્દ્રકાટસ એ એકજ પુરુષનાં નામો છે, એવી આપણા મનઉપર પાકી અસર રહી હોત; પરંતુ ઉપર કહેલા સોયો શિવાય ખીજો એક પત્તો લાગ્યો છે; તેણેકરીને હિંદુઓના ઇતિહાસના ખીજા અંધાગભરેલા ભાગેઉપર ફેરવે અજવાળું પડ્યે એવી ઉખેડ છે. તે સોધ કેમ લાગ્યો અશોક અને તેનો પ્રકાર, — હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં આપણે ધણી ચુકાઓ છે, તેઓ મધ્ય તથા હહી ખીજા પત્થરેઉપર અને સંજોઉપર ખોદેલા લેખો છે; પરંતુ તેઓ જે ભાષામાં છે તેનો અર્થ કરવાને કોઈ સમર્થ-મતો ન હતો. તેવા મિસર દેરામાંના

કોણારૂપો લેખો જોઈને આરાબગેલા થઈને ઠગાઈ જતા હતા, તેમ જ ને આ લેખો જોતા હતા તેઓ આ મૃગજગતી પછવાડે દોડતા હતા; જેમ ખીજાઓ અભ્યાસ કરતા હતા તેમ મિરર પ્રિન્સેપ એ આ લેખોનો અભ્યાસ ઘણા દિવસ કરતો હતો, પરંતુ તેને પણ તેઓના અર્થરૂપી પ્રેરણા જવાને બાગણું મળ્યું ન હતું. શેવટે તેની નજરમાં એવું આણ્યું, કે અમુક દેવાયમમાયી જે લેખો આને છે, તે ટુંકા તથા ટુટક હોય છે. એ વાત ધ્યાનમાં આણીને, અને અર્વાચીન બૌદ્ધોની જે એક આય છે, તે તેને માહિત હતી તેડપરથી, તેણે એક અનુમાન કર્યું, કે એકેકા લેખમાં એકેકા ભકતે આપેલા દાનવિષે ઘણું કરીને લખેલું હોતું જોઈએ. જ્યારે તેણે એ માર્મિક કલ્પના કાઢાડી. ત્યારે ખીજા પણ એવું તેની નજરે પડ્યું, કે બધા લેખોના શેવટના બે અક્ષરો એકસરખાજ છે; આઠ અટકજ પછી તેણે ખીજા એવી કલ્પના કરી, કે એ બે અક્ષરો જ અને ન હોવા જોઈએ, કારણ સસ્કૃતમાં આપવાનો વાચક રાખ્દ જે દાન' તેના એ મૂળાક્ષરો છે. તેજપ્રમાણે ખીજને એક અક્ષર વારનાર આવગો હતો, તે સસ્કૃતમાંનો ધઠીપ્રત્યયવાચક અક્ષર 'સ' હોયો એવું તેને જણાયું. અને એપ્રમાણે આગળને ઠેકાણું મળ્યા ઉપર તેણે થોડીકજ વખતમાં એક લીપિ તૈયાર કરી. પછી તેની મદદે જોવા જતા, તે લેખોની બાપા સસ્કૃત નથી, જે પાલી બાપામાં બૌદ્ધના પવિત્ર પુસ્તકો લખેલા છે, તે છે, એવું તેની નજરે આણ્યું. પછી જે લેખો ઉકલ્યા ન હતા, તે આ શોધોની મદદે વાચવાનો તેણે આગળ કર્યો, અને હિંદુ મિત્રાઓની એક વિવક્ષિત માળિકાઉપરના રાજાઓના નામો વાચ્યાં. એક મિત્રાની એક બાજુએ આગાથાક્રિસ અને પાણ્ટાલિઅન એઓના નામો યુનાની બાપામાં હોઈને, ખીજા બાજુએ તેજ નામો પેહેલાપ્રમાણે નથી મળેલી પાલી બાપામાં હતા. એ જોઈને તેણે જે ઉપરની લીપિવિષે ઉપર કહેતો તર્ક બાધ્યો હતો, તે ખરો થયો, એવું જોઈને તેને આનંદ થયો:—એ મિત્રાઉપરના લખતોની વાત જોનમાના લાસનાચાર્યે તેજ વખતે જોના કાઢાડી હતી.

દ્વિતીયામાં હિંદુશાહનો સંબ છે, તેઉપર એક લખા છે, તે સાનું છે એ જાણવાને પુરૂષ વિદ્વાનો ઘણા દાહાડામુઠી આગેરામંદ થયા હતા. તે લખાત તથા ગંગાના કાંઠાઉપરના મેદાનમાંના પ્રદેશોમંદના ખીજા પણ સંભોઉપરનાં લખતો, આ નવી લીપિની મદદથી વાંચવાને તેને કંઈ અડચણ પડી નહીં. તે બધા સંભોઉપરનાં લખતોમાં અશોક રાજના હુકમો હતા, અને તેણે ત્યાં ખીજાં લખતો ત્રેવા માંડ્યાં ત્યારે તેને તેજ રાજના તેવાજ એ હુકમો એ લખતોમાં જડ્યા. તેઓમાંથી એક લખાત હાકર સટીવેત્તમન્ શાહેએ શોધી કાઢાડ્યું; તે કાગીઆવાડમાં ગિંગનાર નામે પર્વત ને એક બૌદ્ધોનું પવિત્ર ઢેકાણું છે, તેના ઉપર એક શિલામાં કોતરેલું છે; અને ખીજા લેખ લેફ્ટેનેન્ટ હિટો એણે ખોળી કાઢાડ્યો, તે હિંદુસ્થાનના પૂર્વકિનારાઉપર કટક પ્રાન્તમાં થપલી અહીંયાં એક પથરઉપર છે. આ એ શિલા-લેખોમાંથી એકમાં ૧૨ તથા ખીજામાં ૧૪ હુકમો છે. ઉપર કહેલા સંભોઉપરના બધા લેખો આ બેઉ શિલાઓઉપર હતા; અને એ બંને શિલાઉપરના લેખોમાં ૧૦ હુકમો બેઉ ઉપર એક-મરખાજ હતા. તેઓમાંથી એક હુકમ બેઉઉપર હતો; તેમાં, “અહ અશોકના મુજૂરમાં, તથા ત્યાંહાં બકિતમાનુ લોકો રહેતા હશે એવા ખીજા પણ મુજૂરોમાં, દવાખાનાં રથાપવાં અને ખીજા ધર્માદાયો મુસ્ત કરવા એવું લખેલું હતું. ઉપર કહેલા બકિતમાનુ લોકોની વસ્તીના એવા ચાર દેશો ત્યાંહાં વર્ણવેલાં છે, તથા “તમ્મપાણી (એટલે સિદ્ધપાણી) મુધી પણ” અને “આહિરયોકો થવન એવા રાજ્યમાં, ત્યાંહાં ને આહિરયોકસના શરદાને રાજ્ય કરે છે ત્યાંહાં, વિચિયે કરીને” એવું લખેલું છે.

તેઓયકી પાછાનો એક લેખ એક પથરઉપર છે; તે ખરાબ ચર્ચ થયો છે, અને તે ધૂંગે વાંચતાં આવડેલો નથી; પરંતુ અશોકનાં મનોની (તથા તેમાં પણ મુખર્જતે કરીને હિસા કરી નહીં એ મતનો) દેશાવો થસો માટે આનંદ દેખડાસાર તે લખ્યો છે એમ જણાય છે. “અને, રાચાવ તે યુનાની રાજા જેને પુર-માયો, ગંગકેન, અને મગ, એ, અમ (૧) રાજાઓને,” એવા લેખનો કડકો ઉપર કહેલા હુકમમાં છે.

ઉપર લખેલાં ત્રણ નામોમાંથી બે નામો દાવેમાયોસ્ અને

મેગમ્ એઓના છે, એનું મિસ્તર પ્રિન્સેપ્ એનુકેટ છે, અને એ નામો તે લેખમા આપ્યા છે એઉપરથી અગોક્તે મિસર દેશની માહિતી હતી. તથા તે દેશસાથે તેનો પેહેલા હો, એવું તેનું મત છે, અને આપણે કંઈ મંરાય ન લેતા તે મત કમૂન કમ્યુ તો ચિંતા નહીં. કાગણ ટાંચમી વંશના પેહેલા પુરુષની કારકીર્દીમા મિમરી લોડોનો નેપા હિંદુસ્થાનસાથે હતો, એ વાત ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે. ટાંચમી કિનારેકમ્ એનો બાપ મેગમ્ નામે હતો, તથા તે મેગમ્નું લખ પેહેલા આફ્રિકાની ડોકરી સાથે થતુ હતુ; ઉપર કહેનો જે ટાંચમી, તે આ, એનું પ્રિન્સેપ્ સાહેબનું મત છે; અને તે એનું ઈરાનનાની ગેગેસ કરે છે, કે ઉપરના લેખમા કહેનો જે આફ્રિકા, તે પેહેનો કિના ખીલ્લે આફ્રિકા હોનો જોઈએ, એટલે તે મે'પુકસ્નો જોડો અથવા પૌત્ર હોનો જોઈએ.

ચન્દ્રગુપ્ત અને સે પુકમ્ની પાછળ લાગનાજ થએના રાજ્ય ઓમાનો એક પુરુષ, એઓ એક કાળમા હતા, આ વાત જોઈ તો તેઓના પૂર્વજો (અ તોક તથા સેપુકસ્) એકજ વખતમા હતા એવિયે ડઈ મરાય પેહેનો નથી, અને એક થવાથી હિંદુઓની કાયગણનીમા એક કેટલાય ખચિત થઈને, તે આગળની વાતોની તારી મોનો હતાનો ખાતરીથી આપતા આવડે છે.

હવે પેહેલા નન્દનો કાળ ડેરવનો છે. ચન્દ્ર ગુપ્ત અને નન્દ એઓની વચ્ચે આક પુરુષે હતા; નન્દની કાર પાત્રુ તેઓ સગળ હાગમાતા હતા, અથવા તેમા શા કીંના કાળ ખાસમરીઓ એવે બાઈઓના વસામાના હતા એ ખબર નથી. હવે, તેઓ તથા નન્દ મગીને તન પુરુષોએ ૧૦૦ વર્ષો ગાળ્ય ત્રીષુ એક ચાર પુરાણોનું એકસરખું મત છે; માટે નન્દ એ ચન્દ્રગુપ્તથી પેહેલા ૧૦૦ વર્ષો અને ખ્રિ તથી પેહેલા ૪૦૦ વર્ષો ઉપર ગાલીએ બેઠો, એનો ત; કચ્ચો છતા ચિંતા નથી.

નન્દ મગી ગણીયે તો તેની આગળનો છટો પુરુષ જુદના મર અન્નતરાત્રુ— એની કાગીમા શાક્યસિદ્ધ મગ્ણ હતા કાળ પામ્યો તે ખ્રિતનો અગાઉ ૫૫૦ વર્ષોના શુમા ગમા મરી ગયો એક, હિંદુઓના ગ્રંથોનો ડેરો મુકીને ખીજી

પુલોમાર્ચિય હતો; તે રાજનીસાથે તે વંશ ઈ. સ. ૪૩૬ માં સમાપ્ત થયો. તે પછી મગધ રાજાઓનો કાળગણતરીમાં ને ગડબડ થઈ છે, તે બધું કરીને મહાભારતમાંના કુદની પહેલાં ને ગડબડ છે તેટલી મોહોટી છે.

ઈ. સ. ૬૪૧ માં કૈનીતે વંશમાંનો પોલોમિનર નામે હિંદુસ્થાનમાંના એક મોહોટા રાજાનો તરફથી વકાવન આવી હતી, એવો લેખ ચીની સાલવારી બખ્તમાં છે. મગધ, એ આ રાજાનો દેશ હતો, એવી અટકળ મોશુર ડિગીની કરે છે; પરંતુ તે ગાળના અથવા વંશના નામ મરખું કેઈ નામ પુગણમાં મળતું નથી.

વિખયુપુગણ, એ, કેહેવામાં, વ્યામે કુઓ ઈ. સ. ૪૨૬ અંથ છે, માટે તે અંથકારને તે બવિશ્ય કેહેનારી પછી અંધારાં બાપાથી લખવો પડ્યો છે; તે પ્રમાણે વ્યાસના મણપછીની વાતોનું વર્ણન કરતી વખતે એવું લખ્યું છે, “એઓ પછી (એટલે આન્ધ્ર રાજાઓ પછી)” ૭ આબી, ૧૦ ગર્ગિલ, ૧૬ સક, ૮ વવન, ૧૪ ગુવા, ૧૩ મુદ્ડ, અને ૧૧ મૌન, એઓ ૧૩૬૦ વર્ષો સુધી બધી પૃથિવીનું રાજ્ય કર્યે. તેઓ પછી ૧૧ પૌર થયે, અને તેઓ ૩૦૦ વર્ષો રાજ્ય કર્યે; તેઓ પછી દેવકિલ વવન થયે, તેઓ ૧૦૬ વર્ષો રાજ્ય કર્યે; આ પ્રમાણે વર્ણન છે. એવું વર્ણન બાહ્ય રાખીએ તો, એ બધો કાળ ચાલવી સાલતી પાછી ૫૦૦ વર્ષો થાય છે; પરંતુ તેવું ન લેતાં, પહેલા વંશોની કામગીરીનો ને સંવાળો છે તે ખોટો છે, અને ખરેખર લેતા તે વંશો એકજ વખતે અથવા પામેપામેના વખતોમાં રાજ્ય કરતા હતા એમ ને ધારીએ, તો આન્ધ્ર રાજાઓ પછી કેટલીક વાગમુધો અંધારાધી થઈ, અને તે વખતે હિંદુસ્થાનના જુદાજુદા ભાગોમાં જુદા જુદા લોકોની રાજા હતી તથા તેઓપિ આપણે જાણ્યું કેઈ જાણતા નથી, એવો કરાવ કબૂલ કરવો પડે છે. ઉપર કહેલા વગનો એ જો શીકે લોકો હશે, તો ઈ. સ. ૪૩૬ પછી તે લોકોમાંના આઠ રાજાઓ હિંદુસ્થાનમાં થયો, આ વાત ખચીત

(૬) ને વર્ષે એ અંશેણ અંથ છપાશે તે એ વખત (ઈ. સ. ૧૮૪૧ લેવો). મા. ૬.

આશ્ચર્યકારક છે. દેલકિય એઓ કદાચિત્ સુસલમાનો હશે. આ બધી ગડગડ પછી, જુનાજુદા દેશોમા રાજ્ય કરનારા વંશોની એક વાદી લખેલી છે, અને તેમાં પ્રસંગસુરી ગંગાકાઠાના મગધદેશના સુખોનું ચોડુ વર્ણન કર્યું છે. હવે, સિક્કાઓ ઉપરથી તથા કોતરેલા લેખોઉપરથી. એવું ખેરાઈ સ્થાપિત થયું છે, કે પાચમા અથવા છઠ્ઠા મૈકાષ્ટ્રી સાતમા ડિવા આઠમા મૈકામુરી, ગંગાકાઠાના મુલ્કમા એક વરા ખચિત્ રાજ્ય કરતો હતો, તેમાથી કેળાએક પુરધોના નામની આખરે સુખ એવું આવતુ હતુ, એઉપરથી આ વિભગન કથાઓના જમાવમા કેટલુંએક સત્ય ભળેલુ છે, એમ લાગે છે, પરતુ બાહ્યની મદદવિના તે ઉપરોગી પડવાએચુ કગતુ નથી; અને ખીજા ઇતિહાસ-રૂપી પુરાણોમા પણ આજપ્રમાણે વર્તમાન છે, માટે મગધદેશના ઇતિહાસનુ કાલમાન ડગવવાની મેહનત જોડી દેવી જોઈએ; ખીજા કાઈ ઉપાય નથી.

માનનામાના વિક્રમગાળના રાડનો ખ્રિસ્તી રાક નિકમતથાશા-પેહેલા ૫૭ વર્ષે આગળ ચડને, તે બધુ ઉત્તર નિરાકૃત એ-હિદુરયાનબર અજુસુરી હમેશા ચાલુ છે, અને આના શકા શાલિવાહનના રાડનો ૪૦ સં ૭૮ મા આગળ થયો, તે તેનોજ દક્ષિણમા ચાલુ છે. આ રાડોનો આગળ થવા પછી જે વાતો બની આનીઓ, તેઓનો પત્તો એઓઉપરથી લાવતા આનડવો એની કોઈ સહેજજ કલ્પના કર્યે; અને તે પ્રમાણે જ્ઞાનિદાનપત્રોની માનો ડગવવાને એ રાડો ઘણા ઉપરોગી પડે છે. એ પનો દેગના ઇતિહાસના મોહોટા સાધનો છે. પરતુ પુરાણોમાના મનના ધાગેલા રાકોચક્રી તે અયોમા આ જે રાડોનો ઉપયોગ કરતા આનડતો નથી, અને ખીજા ઇતિહાસોમા જો એઓનો ઉપયોગ કરવો, તો પુરાણો સિવાય તેવા ખીજા અયોજ નથી. મતલબ, હિદુઓનું કાલગણન અધુરુ છે એ ખોજામા લેધને, હિદુરયાનમા સુમનમાનો ઝીંચ્યા તેઓ પછીની તારીખ-વાર હકીકતો મળતા સુધી, પેહેલા કહેલી ચોડી વાતો બાદ કરીને હિદુઓના બાકીના ઇતિહાસોમાનુ કાલગણન કરતુ એ દેવળ અટકળ છે, એવુ કબૂલ કરવુ બાગ્યે આવે છે.

પ્રકરણ ચોથું.

વૈદ્યક.

ચરક તથા સુશ્રુત એ વૈદ્યકવિરના અતિ જુના ગ્રંથો હાલમાં મળે છે. તેઓમાંથી એના પણ સનની માલિની નથી; પરંતુ તે બેઉમાંથી સુશ્રુત વધારે અર્વાચીન છે; તેઉપર કારમીરમાં ફરેલી એક દીકા છે, તે જાનમા અથવા તેરમા મૈદામા લખેલી છે, અને તે પહેલીજ દીકા છે એવું જણાવું નથી.

આરબોએ પોતાની અકલ વ્યુત્પત્તિવિદ્યામાં જોડ્યા પછી જ લઘીજ આ બેઉ ગ્રંથોના તરજુમા અગ્રણીમાં થયા. અમે તિમ-વિષેનુ, સાન હિંદુસ્થાનમાંના અવકારોપાત્તેથી મેળવ્યું એમ અરબો ઉધાડી રીતે કબૂલ કરે છે, અને અહીંના લોકોની કાબેલી યુનાની લોકોજેટલી હતી એમ કેહે છે. આઠમા સૈદામાં હુસ્સન ઉર્રસાદ પારસાહપામે માણક અને સાને આ નામોના બે હિંદુ તખીયો હતા; આ વાતઉપરથી હિંદુ વૈદ્યો અરબોને ક્યારે માયમ થયા તે વાત ઠગવચને જગાક મદદ મળે છે.

હિંદુઓને ઘણાં ઓસડો અજ્ઞ મળ્યાં હતાં. તેઓને વનરપતિઓનું જ્ઞાન હતું; એની આપૂર્વાર્ધ લાગતી નથી, કારણ કે તેઓ પામેથી આ જામદ આગળના જમાનામાં યુરોપમાના લોકો શિખ્યા; અને ૬મ થયો હોય તો ધંતુરાનાં પાદડાં તથા છાજ હુકામા પીરી, અને પેટમાં કમ થયા હોય તો કઉચ ખાની, એ માહિતગારી અમાગ લોકોને હિંદુઓયડી હામની વખતમાં મળી છે. એ હો, ઘણુ આ લોકોનો રસાવનવિષે કરાજ વધારે અમ-લકારિક છે, અને એ લોકોમાં એવું હશે, એવી અમારી અટ-કળ ધણુ ન હતી.

ગંધકરું તેલ (એટલે ગંધકનો તેલજ,) રાંપકરું (એટલે મૂરાનો તેલજ), અને નીમકનો તેલજ, એ આખો (ઈઆને ખદસો) તામ્રાસ્મ, લોહાસ્મ, નામ્બસ્મ, (એટલે સિંદૂર), અને બોદર-સીંગ (એ રીસાનાં બે બસ્મો), વમ બસ્મ (એટલે કમળની બસ્મ), અને જસતનું કલ, (એટલાં ઓકસોડો) સુવર્ણપ્રખી,

ગંધકથી મારેલું તામ્રમસ્ત્ર, પારદકબ્જલી, સુર્મો, તથા હરતાલ, (એ લોહ, ત્રાણ, પાગે, સુર્મોની ધાતુ, તથા મોમનની ધાતુ, આ ધાતુઓના ગંધકની સાથે સન્નેગ થઈને બનેલા તેને ધાતુઓના “સલ્ફ્યુરેટ” નામના પદાર્થો); હીગકશી, મોગૂથ, તથા સફેદ વુલીયા, (એ લોહ, ત્રાણ, તથા જસત એઓના ગંધકસાથે સન્નેગ થઈને બનેલા “સલ્ફેટ” નામના પદાર્થો,) સંપેતો તથા મડર (એટલે સીસુ તથા લોહ એઓના કારબોનેટો), એ બધા પદાર્થો તેઓને તૈવાગ કરતા આવડતા હતા. એઓમાથી ઠેટલાએક પદાર્થો તેઓ અન્નએળ રીતોથી તૈવાગ કરતા હતા; અને ધણુ કરીને તેઓની બધીજ ગસકિનાઓ અમલકારિક હતીઓ.^૧

તેઓ કઈ ડર ન રાખતા એ ઓસડો આપતા હતા ધાતુ ઓના ઓસડો ખાના આપવાનો પાઠ પેહેલા હિંદુઓએ ધાલ્યો, અને તેઓ એની રીતે ફક્ત પાગેજ આપતા હતા એટલે નહીં, તેઓ આતરીયા તાવઉપર સોમલની ધાતુ તથા બજરમાનો સાંપારણ સોમન એઓ આપતા હતા. તેઓ ઘણી મુદતથી હિંદુગની ધુણી આપીને, તરત અને ઈજા ન આપતા, મ્હોડું લાવતા હતા.

તેઓને શાગીરકની વાંકેફી ન હતી; આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને જોઈએ તો, તેઓની ગસાયનવિદ્યા જીવીજ રાસ્ટ્રવિદ્યા પણ અન્નએળ હતી. તેઓ પથરી કાઢાડતા હતા, મોતીમો ફોડતા હતા, અને ગર્ભાગમમાથી ગર્ભ કાઢાડી શકતા હતા. તે ઓના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ૧૨૭ રાઓનું નર્ણન છે; પરંતુ તે રાઓ ધણુકરીને અનાડી હતા. હાનમાં તેઓના રાસ્ટ્રો એટલા જગલી છે, કે જોકે તેઓ મોતીસો સારી પેઠે કાઢાડી શકે છે, તોપણ તેઓએ જો પથરી કાઢાડવાને નસ્ટર અનાજુ તો રોગી ધણુકરીને પ્રાણ છોડી દે છે.

રિતજા કાઢાડનાની આન ઘણી મુદતથી આ લોકોમાં છે, પરંતુ ગોરિતજા કાઢાડવા તો પાઠ આણુ થયો ત્યાહા મુચી ઘણા લોકો મરી જતા હતા.

(૧) મુખ્યત્વેકરીને પારદમસ્ત્ર (એટલે બાણકપૂર), તથા રસકપૂર, એ પદાર્થો કરવાની કૃતિઓવિષે લખવાને તે અનકારનો કમલ છે

હિંદુ પૈયો નાડી જીવે છે, તથા ગ્રામીરની આમડી, છબ, આંખો, વિગેરેની સુરત તથા મળમૂત્રનું સ્વરૂપ, એ પણ જીવે છે, અને રોગીનાં ચિન્હો જોઈને તેઉપરથી તેઓ જરાખર અટકાવ કરે છે, એમ કહે છે; પરંતુ તેઓની બંધી ક્રિયા દુઃમકી છે; તેઓનું સાસ્ત્ર તેઓને જરાખર રસ્તો દેખાડતું નથી, અને તેઓના ઉપચારો પણ હમેશાં યુક્તિભરેલા હોતા નથી. એનું ઉદાહરણ,—માણસને તાવ આવ્યો એટલે તેને તેઓ એક ઓરડીમાં ધાકી ચુકે છે, તેમાં બહારી જોઈને ગરમી કરેલી હોય છે, અને તેઓ રોગીને અજ આપતા નથી એટલુંજ નહીં, પરંતુ પાણી પણ આપતા નથી.

તેઓ ઓસડોની મદદે ફલજ્યોતિષ તથા જાદૂ લાવે છે, ઓસડો આપવાં તે શહોનું બળ જોઈને આપે છે, અને તે આપવાની વખતે મંત્ર બોલે છે, તથા કંઈ દુઃમકા કરે છે.

જે વખતે આ લોકોમાં એ વિદ્યા જ્વાનીમાં હતી ત્યારે પણ ઉપર કહેલી એજોમાંથી ધણી એજો ધણકંઈને તેમાં હતીઓ; પરંતુ હાલમાં આ સાસ્ત્રની ઉતરતી કળા આવી છે, આ વાત એરાક છે. હાલમાં પૈયોને જે ઓસડોમાં ફેગફાર કરીને નવાં એસડો કરવાનાં હોય છે, તે ફેગફારો ક્રીયા કાવચથી ધાવ છે, તેઓનું એઓને મૂળે જ્ઞાન ન છતાં પણ તેઓ પોતાનાં રસાયનો કાવચી ક્રિયાઓ પાર પાડે છે; જે ઓમડો આપવાનાં તે તેઓ પોતાના ચુરની આલ પ્રમાણે આપે છે, પરંતુ તેઓ પોતે કંઈ શોધ કરતા નથી; અને સાસ્ત્રવિદ્યા તો એવી અંધાર્ધ ગર્હ છે, કે લોહી કાઢાડતું એ હજમનું કામ થઈ ગયું છે; અને હાડકાં ઘેરાડવા, એ બરવાડનું કામ થઈ ગયું છે. જે ઉંચો, તે યુવરના કુધનું પધારતર આપવાને તૈયારજ છે, તેથી અને પણ ધણે કેકાણે ખરેખર ડામ દેવાને પણ કોઈ આગળ-પાછળ જોતું નથી.

પ્રકરણ પાંચમું.

ભાષા.

“આ ભાષાની રચના અજ્ઞાત છે; એ શ્રીક ભાષા કરતાં વધારે જોડેલી છે; લા-
ટિન ભાષા કરતાં વધારે ભેદાળ છે; આ પ્રમાણે સર વિલિ-
યમ જોન્સે સંસ્કૃત ભાષાવિશે લખ્યું છે. આ પુરપને ખીજી
બહુ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન લોકોની ભાષાઓ સારી આવ-
ડતી હતી, માટે તેનો ઉપર કહેવો અભિપ્રાય કબૂલ કરવા લાયક છે.
આ પ્રમાણે જ ભાષાનાં વખાણ થયાં, તેની લાયકી પ્રમાણે
તેવિષે લોકો હમેશા ધ્યાન આપતા હતા, એવું જણાય છે. હા-
લમાં, અતિ પ્રાચીન હોઈને લોકોમાં મગી આવે છે, એવું સં-
સ્કૃત વ્યાકરણ પાણિનીનું છે; પરંતુ તે અંધકાર એટલો જીનાડ
થઈ ગયો છે, કે અટકેલા કુળોના પુરોમાંનોજ આ એક છે
એવું લોકો માને છે. તે તથા તેની પેઢેલાંના વ્યાકરણકર્તા
એઓએ પોતાના અંધોયકી જે વ્યાકરણની ઈમારત રચી મુકી
છે, તેથી પૂરેપૂરી ઇમારત ખીજી કોઈપણ ભાષાના અવયવોથી
રચેલી નથી.

આ ભાષાનું સવિસ્તર વર્ણન જો મને કરતાં આવડતું હોત,
તોપણ મેં આ અંધમા કશું ન હોત, (કારણ આ તેનું કેટલું
નથી); મિસ્તર કોલ્ચુકના એક નિબંધમાં એવિષે કંઈ વર્ણન છે.

સંસ્કૃતમાં અસંખ્ય વ્યાકરણો તથા કોરો છે, અને વ્યુત્પત્તિવિ-
દ્યાની દરએક શાખાના મોહોટપણા પ્રમાણે અવંકાર તથા કાવ્ય
આ વિષયોઉપર તેટલા ગ્રંથો છે. અજ્ઞાસુધી લોકો સંસ્કૃતનો
અભ્યાસ કાળજીથી કરે છે, અને જો કે ત ભાષા ઘણકરીને
ઘણા કાળ સુધી લોકોના વહિવાટમાંથી ગઈ છે, તેપણ વિદ્વાન
લોકો તે ભાષાએ ખોલચાલ કરી રાકે છે. હવે, જેમ આ
ભાષાનું સ્વરૂપ હાલ અતિઘણું અકચરિત છે, તેવું તે કેટલા કાળ
સુધી હતું, અને એ ભાષા લોકોના વહિવટમાંથી ક્યારે ગઈ,
એનો નિવેદન કરવો એ શોધ કરવા જોગ વાત છે.

ગ્રીક તથા લાટિન, આ બાબાઓ સાથે સંસ્કૃત બાબાનો નિ-
કટ સંબંધ છે, અને કેટલેએક કેટલાંયે તેઓનો છેક અબેદ છે;
આ સોધ લાગ્યા પછી હાલની વખતમા અંચલેને સંસ્કૃતની વ-
ધારે આસ્થા લાગી છે. આ સંબંધ યુગેયમાના સંસ્કૃત બાણ-
નારાઓને ઘણા કાળયક્રી, બાહીત છે, તથા તે છુટા છુટા
વખતમાં ~~જેમને પિઠાવનારો~~ અત્યાધી આપતા હતા; પરંતુ આણીતરકની
વખતમાં ~~જેઓમાં પણ વિશેષ કરીને~~ નિરરર આપ્યે એણે) પ્રત્યોની સરખાવણી કર્યતત તંત્ર્ય સા-
બેદ કરી બતાવ્યો છે.

એક વેદમાંના એક સૂત્રની બાબા, છન્દ, તથા ધંજારત, એ
ઓ જોઈને તેઓઉપરથી ઠોપ્પુકે એવું કહ્યું છે, કે કેવળ વેદો
જેવા તો તેઓમાંથીજ એવું મિદ્ધ થાય છે, કે “વેદોમાંના વિ-
ધિસૂક્તો? તથા અર્થવાદમૂતો? એઓનો સમુદાય ને અનાડી
તથા વગરનિયમની બાબામાં લખ્યો છે, તેને અને મળીને, લૌ-
કિક તથા દૈવિક એવી પુરણમાંની ક્યાઓ નેમાં લખેલીઓ છે,
તે બાબાના મધુર સ્વરૂપને જ્યારે તે બાબા પામી, ત્યારપછી
ઉપર કહેલાં સૂત્રોની ને હાલની રચના છે તે થઈ છે.”

વેદોની મામડીવાવાળી બાબા રાણગારીને અનુસ્મૃતિની બાબા
થઈ; પછી તે બાબાને વધારે નંગમાસ આવીને પુરાણોની
બાબા થઈ.

સિકંદર પાદરાહના પ્રાચીન ઇતિહાસકારોએ ને હિંદવી નામો
લખ્યાં છે, તેઓનું પૃથકગણ કર્યું છતાં ઘણાંઓનું રૂપ હાલની
સંસ્કૃત બાબા નેપું લાગે છે. તે વખતે લૌકિકી બાબાથી દૈવિક
બાબા જુદી હતી એમ તે અધકાગેએ કહીપણ જણાવ્યું નથી;
પરંતુ અતિ જુનાં સંસ્કૃત નાટકોમાં ગ્રીઓ તથા અણુરાખાઉ
પુરો, એઓને દેખાડનારાં ને પાત્રો છે; તેઓની બાબા કમી

(૧) ‘વિધિ’ એટલે કાંઈ કરવું, અને ‘મૂત’ એટલે ‘સાર’ ખોલાવેલું; ને
સૂત્રોમાં કાંઈ કરવાવિષે આગ્યો છે તે બા. ૦ ૩૦

(૨) કેવળ વાતો નેમાં છે, —જેમ રસણિા સંધ વાંચ્યાથી બનાવું પુણ્ય નડે
છે, એ અર્થસાદ કહેવાય છે, અને એના મૂત્રાને અર્થસાદ મૂત્રો કહે છે.

પ્રધરેલી છે, અને ઊંચા દરજ્જાના પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત છે.

હિંદુસ્થાનમાંની જુદી જુદી ભાષાઓમાં જે

માપથી સંસ્કૃત ભાષા ભેળાઈ ગઈ છે, તે માપ- હિંદુસ્થાનમાંની ઉપરથી તે ભાષાવિષે કેટલાએક વિચાર સુઝે જીલભાષાઓ. છે. ઉત્તરતરફની પાંચ ભાષાઓ, — પંજાબી, કનોજી, મૈથિલી, બંગાલી, અને શુજરાતી, એ મૂળ સંસ્કૃતમાંથી નીકળીને તેઓમાં તે તે ટુકાણાના તથા પરદેશોમાંના રાખ્દો તથા પ્રત્યયો મળીને થઈઓ છે ; પરંતુ દક્ષિણમાંની પાંચ ભાષાઓમાંથી નિદાન તામિળ, તૈલંગી, તથા કાનડી, આ ત્રણેની પેદારા તો સંસ્કૃતથી જુદી છે, અને જેમ હિંદીમાં અરબી રાખ્દો આપ્યા છે, તેજ પ્રમાણે સંસ્કૃત રાખ્દો આ ભાષાઓમાં પેશી ગયા છે. આ ત્રણેમાંથી તામિળ ભાષા એટલી નિર્ભેજ છે, કે બાકી રહેલી બે ભાષાઓ એમાંથી ઉત્પન્ન થઈઓ એવી અટકળ લોકો કરે છે. તૈલંગી ભાષાનો મૂળ પાયો કાયમ રહ્યો છે, પરંતુ તેમાં સંસ્કૃતની ભેજ ઘણી છે.

દક્ષિણમાંની બાકી રહેલી બે ભાષાઓમાંથી ઓડિયા દેશની ભાષામાં સંસ્કૃતની ભેજ એટલી છે, કે “જો તેમાંના સંસ્કૃત રાખ્દો કાઢાડી નાખ્યા, તો પછી તે ભાષા છે એવું કેહેવારો નહીં ;” એવું પ્રોફેસર વિલ્સન્ એનું મત છે. અરેબી જોતાં, ઘણી વખતે શુજરાતીની જગામાં આ ભાષા ઉત્તરમાંની પાંચ ભાષાઓમાં ગણે છે.

મહારાષ્ટ્ર એટલે મરાઠી, એની ગણતરી હમણા દક્ષિણમાંની ભાષાઓમાં કરે છે ; પરંતુ એ ઉત્તરતરફની ભાષાઓના જમાવમાંની છે એવો પ્રોફેસર વિલ્સન્ એનો અભિપ્રાય છે. માટે મહારાષ્ટ્ર લોકો, એ વિષ્ણુપર્વતની પેલીતરફના છે ; પરંતુ તેઓ અહિં ક્યારે આપ્યા તે અટકળ થઈ શકતી નથી.

પ્રકરણ છઠું.

વ્યુત્પત્તિવિદ્યા.

જેને સંસ્કૃત ભાષાની વાકેફી હોવી નથી, તેની કાવ્ય. પાસે હિંદુઓના કાવ્યવિષે મત આપવાનાં સાધનો પણ ધણુંકચીને હોતાં નથી. આ ભાષામાં શબ્દમૌરસ્યએ તરફ અપૂર્વ લક્ષ્ય પોહોચાડ્યાથી તેને વધારે મિહાસ આવી છે, તે મિહાસ ભાષાન્તરોમાં નહીંસરખી થાય છે; અને ખીજું એવું છે, કે સંસ્કૃતમાં અપાર સમાસ કરવાને મળે છે માટે તે ભાષાને વધારે મિહાસ આવે છે, તેજ મિહાસ ભાષાન્તરોમાં તે સમાસો જુદી જાતની ભાષામાં કરવા લાગ્યા તો નીરસ, તથા ખેંચીતાણીને આણુલા હોય એવા થાય છે તેથી, નહીં સરખી થાય છે.

સંસ્કૃત કાવ્ય અપૂર્વ છે, તથા તેમાંના સાહિત્યસંબંધો અમારા (એ. એ. એ. ૭) કાવ્યમાંના સાહિત્યસંબંધો કરતાં જુદા છે, તેમાટે અમારા કાવ્યની મઠે આપણને તે કાવ્યમાંનો રસ સારો લેતાં આવડતો નથી. તે લોકોની ધારણા તથા સ્ફુર્તિ વિલક્ષણ છે, તેમાટે અમારાથી તેઓની વૃત્તિઓમાં પેસાતું નથી; અને આ દેશમાંના સૃષ્ટિ પદાર્થો તથા અમલકારો એઓ અમારા દેશમાંના કરતાં જુદા છે, તેમાટે તેઓયકી જે તરંગો દિલમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેઓની અગ્રી મિહાસ નહીં સરખી થાય છે; અને જે શબ્દોયકી કોઈક વિષય હિંદુઓને વધારે ખુલ્લો ગાલમ પડે છે, તેઓયકી તે અમને ઉત્તરો વધારે જાણવામાં ન આવે એવો થાય છે. એવું ઉદાહરણ;—તે જોના ઓઠ પશુ કેવળ સોપાચીનાં કુલોજ છે. અથવા તેના ગાલઉપર, મધુક (એ. મહુડો) ઝાડની સરોસખ્ત રોસની આવે છે, અથવા તેના ગાલ અંપાના પાંદડા જેવા છે, એવું-જે કોઈએ કહ્યું. તો તેયકી અમે શું સમજવાર છેએ? પંચુ જેમ અમારા ઉપમાદિ

(જ) શબ્દોને સારો રેખાપ થઈને, તેઓમાંથી આવનની પેઠે સારો રસ નિકળે, એવી જે શબ્દોની શરત તે. બા. ૩.

અનુક્રમે અમે સમજીએ છીએ, તેમનાણે ઉપર કહેલા અલકારો હિંદુઓને સમજતા હશે, એ સહેજજ છે .

એટલી ઉલટાઈ છતા પણ, સંસ્કૃત કાવ્યના જે યોડા નમૂના અગ્રેજીમાં આણા છે, તેઓમાં સારીપેઠે મિઠાસ છે.

તેઓની વ્યુત્પત્તિવિદ્યામાંથી અલકાર શાસ્ત્ર ની જેટલી માહિતી અમને થઈ છે, તેટલી જી અનુક્રમશઃ જ કોઈપણ તે સખધી પ્રકરણની થઈ નથી, તથા તે માહિતીઉપરથી વિચાર કરતા, તે શાસ્ત્રમાં તેઓએ ઘણી કામેલિયત જોઈ છે, એવું જણાય છે. સર વિલિયમ્ જોન્સ એણે 'શાકુન્તલ' નાટકનું અગ્રેજીમાં બાપાન્તર કર્યું છે; તે પછિંતોને માનસાને કમૂન કરના યોગ્ય છે, તથા તે તર જુમાંથી ધુગેપમાં આ નાટકની પ્રખ્યાતી ઘણા દિવસ થઈ છે. તે શિવાય બાકી રહેના નાટકોમાંથી મુખ્યમુખ્યોના ઉત્કૃષ્ટ બાપાન્તરો પ્રોફેસર વિનસન એણે કર્યા છે, તેઓઉપરથી તે નાટકોની હાલમાં અમને સારી માહિતી થઈ છે.

ખ્રિસ્તી રાકના આરબના શુભારમાં લખેના નાટકો હાલમાં મળે છે, તથા હાલના ૫૦ વર્ષોમાં અગાનામાં લખેલું એક નાટક વર્તમાન છે, એટલે છતા વિદ્યમાન (એટલે જે હાલ હાજર છે તે) નાટકોની સખ્યા ૬૦ કરતા જાગવી નથી. વર્તમાન કાળે અમારા દેશમાં નાટકો જુદા જુદા થોડેગેમાં તથા પ્રસિદ્ધ નાટકશાળાઓમાં વારનાર કરે છે, તેમાંટે લોકોને તેઓની મિઠાસ વધારે લાગે છે અને હિંદુઓના ઉપર કહેના નાટકો તો અમુક તેહેનાગેને દિવસે રજવાડામાંના મોહોટા મહેનોમાં એક વાર કરતા હતા એવું થયાથી ઘણકરીને તેઓની સખ્યા ઉપર કલ્પાત્રમાંથી યોડી રહી છે. શિવાય, નિઝનોએ આ વિદ્યાના પસાદ કર્યાથી ઘણા નાટકો નહીં સખ્યા પાતા હશે એટલે લાગે છે. એમ કહેવાનું કાગળ, હાલના જમાનામાં આ પ્રકારની કવિતાવિષે લેહજત આ લોકોમાં નથી, અથવા હશે તો, તે ઘણી બગડી છે. કેટલાએક એક નાનાપક નાટકો અશુભધી તોડોને વાહાલા લાગે છે, પણ આ દેશમાં નાટકવિદ્યામાં કાળેન કહેવાન્તેગ એનો કશું એક પ્રાણજી માન મેં જોયો હોયો, એટલે વિદ્યાગુરૂ વિનૂસન ખાતરીથી કહે છે.

ઉપરનાં નાટકોમાંથી આઠનાં બાબાન્તરો થયાં છે ; અને બીજાનાંમાંથી ૨૪ નો સારારા અને તેઓમાંથી કેટલાએક દુકરા ઝ. શ્રેણમાં થયા છે.

સદરનાં નાટકોમાં જો કે દુઃખપરિણામક^૧ નાટકો નથી, તોપણ તેઓમાં જેટલા પ્રકારો છે તેઓકરતાં વધારે ખીલત કોઈપણ જોડોના અલકકારસાજમાં નથી. તેમાં નાના પ્રકારનાં નાટકો, પ્રહસનો,^૨ તથા નીતિપર્યવસાવી^૩ છે; અને કેટલાંએક નાટકોમાં વિષ્ણુ મંત્રો^૪ હોય છે. તે બધામાંના નાના જાતિઓના વિષયોયથી ઘણા પ્રકારો થયા છે. સુંબઈના ટેલર સાહેબે એક નાટકનું બાબાન્તર કહ્યું છે; તે નાટકમાં તરવણિયાનાં જુદાં જુદાં દરજીનોનાં મનો હુબહુ તથા કેટલેએક ઠેકાણે રસાગ વાણીએ ઉધારાં કરીને જણાવ્યા છે. જે નાટકો સંરજ છે, તેઓમાંથી કેટલાએક વીરોનાં પરાક્રમોનું વર્ણન કરે છે; કેટલાંએક રાજાઓની લલાઈઓ તથા તેઓના સુંગાગ, એઓવિષે છે; કેટલાંકમાં પ્રધાનોની કપટની વિદ્યા ઉધાડી કરી છે; અને કંઈકમાં તેઓમાંના પાત્રોની શુદ્ધ ધરની હાલત વર્ણવી છે.

આ નાટકોમાં જો મ વિષયો જુદા જુદા છે; તેમ પાત્રોપણ જુદાં જુદાં છે. કેટલાંએકોમાં માણસના કુટિમતવાહારનાં વિષયોનો લેશ નથી, તથા ધર્મનું નામ પણ નથી. ખીલ્તમાં સ્વર્ગની અપ્સરા તથા જૂનોકના નાયકો, એઓના સુંગાગે વર્ણવ્યા છે; કેટલાંએકોમાં દેવો તથા દેવો આખ્યા છે; કેટલાંકમાં નેઓનો ધર્મસાથે મંમંધ નથી એવી જાસમારણાદિ ક્રિયાઓ આવીઓ છે; કેટલાંએકોમાં પ્રારબ્ધની શક્તિ વર્ણવી છે; અને

(૧) જેનું શેવટ દુઃખમાં થયેલું છે. ભા. ૫૦.

(૨) જે નાટકમાં હાસ્યરસ સુખ્ય હોય છે, તેથી લોકો ધણા હસે છે, પણ એને પ્રકટન એટલે ઘણું દુસ્તિનારું એમ કહે છે. ભા. ૫૦.

(૩) જેનો પર્યવસાય એટલે છોડા અથવા ઉદેશ નીતિમાં હોય છે, તે. ભા. ૫૦.

(૪) નાટકનો એક એક પૂરો થઈને ખીલ્તો એક સુર કરતા સુધી વચમાંના ખારી વખતમાં જે નાટકના નાટકના કડક્ટા રજૂ થઈ જાય કરી બાવલાવે છે તે. ભા. ૫૦.

એ નાટકમાં નામિકાના^૫ નિર્દોષીપણાની સાક્ષી સાંરે હિંદુઓની પ્તી દેવતાઓ રઝૂંગબૂમિકા^૬ ઉપર આણ્યા છે.

સાધારણ રીતે જોવા જઈએ તો આ નાટકોની નજર મા- નવોની ઘૃતિઓ તથા સ્વાભાવિક ઠેકાણાં એઓઉપર હોય છે; અને માણસોથી મોહોટાં જૂતોની સાથે એઓનો સંબંધ હોતો નથી. ત્યાંહાં માણસોની મદદને અર્થે આવેલા દેવોનું વર્ણન છે, ત્યાંહાં પણ એ નાટકોની નજર ઉપર કલ્યાણપ્રમાણજ છે. નાટકમાં કલાણા અંકો હોવા જોઈએ એવો નિયમ નથી;^૭ ધણું- કરીને એકથી દસ સુધી અંકો ધાલવાનો પાઠ છે. ત્યારે રઝૂંગ- બૂમિ ખાલી થાય છે, ત્યારે અથવા કંઈ દૃષ્ટનો એક અંશ ક- રીને ખીજે અંશ કરવાની અગાઉ વચમાં જે વખત ખાલી ગમાવવાની હોય છે એવી સંધી જોધને અંકો પાડેલા હોય છે. આ નાટકોમધ્યે સાધારણરીતે કાળનો સંબંધ ઘણો કુટેલો હોતો નથી; પરંતુ એક નાટકમાં પેહેલા તથા ખીજા અંકોમાં બાર વર્ષોનો તફાવત છે. આ નાટકોમાં કાળસંબંધ કરતા સ્થળસં- બંધ તરફ ઓછું ધ્યાન આપેલું છે; પરંતુ દેરા તથા કાળ એ- ઓના સંબંધો કરતાં જે વધારે જરૂરીનો એવો વસ્તુસંબંધ તે ઘણુંકરીને બધા અર્વાચીન યુરોપિયન નાટકોનીપેઠે સારી રીતે રાખેલો છે.

આ નાટકોમાંની વસ્તુઓ, એટલે બાબતો ઘણુંકરીને દિલમાં ખુશી ઉપજાવનારી છે; તેઓમાંનાં સંભાષણો, હુબહુ પણ જરા વધારે લાંબાં છે, અને તેઓમાંના પાત્રોની ભાવિ હાલતો પ્રમાણે જે તેઓની ઘૃતિઓ બદલાય છે, તેઓ સારી રીતે સમજાવવા- માટે કહી કહી ધણું ડાહ્યાપણ બતલાવ્યું છે.

હાલમાંના પાત્રો જોવાથી પ્રાચીન કાળનાં પાત્રો કેવાં થતાં

(૫) કોઈ નાટકમાં જે મુખ્ય સ્ત્રીનું પાત્ર હોય છે તેને નામિકા કહે છે, અને જે મુખ્ય પુરુષનું પાત્ર હોય છે તેને નાયક કહે છે. ભા. ૬૭.

(૬) જે જગાઉપર નાટકમાંના પાત્રો ઊભા રહીને ધાનની કૃતી કરી બ- તલાવે છે તે ઠેકાણું. ભા. ૬૮.

(૭) નાટકોના કેટલાએક પ્રકારોમાં અગ્રકોનો નિયમ છે. જિદાકાણ, બાવ નામનો એક નાટકનો પ્રકાર છે તેમાં અગ્ર અગ્ર હોય છે, અને નામિકા નામનો ખીજો પ્રકાર છે તેમાં પાંચ અગ્ર હોય છે. ભા. ૭૦.

હતાં એવિયે' કું નિર્મૂલ્ય કરતાં આવડે છે.' ખરેખરી આ પ્ર-
માણે લખેલાં જે નાટકો છે, તે હાલની વખતમાં ઘણાં જાણ્યા
થાય છે; અને તે બ્યારે રમી જતલાય છે, ત્યારે તેમાંના પ-
ત્રોની વાણી ગંભીર તથા અદ્ભુતી હોય છે. તેઓના પોશાક
પ્રાચીનકાળનાં પુતળાંસરખાં હોય છે, અને મોઢોટાં પાત્રોના મુ-
ગટો બર અસ્થાની તથા મોનેરી ગંગોના હોય છે. તે મુગટોનો
આકાર અન્નએળ હોય છે, અને તેથી, અર્વાચીન પાશ્વડીઓ
કરતાં તે પાત્રોને વધારે રાક્ષ આવે છે. હજી પણ નદ્દીઓ,
માધવીઓ, તથા શીઘ્રપ્રહસનીઓ, એઓ માધારણ છે. પ-
રંતુ તેઓની વાણી હલકી અને છોકરવાની હોય છે, અને જે
તેઓને પેહેલાંથી તાકીદ આપી નહીં હશે, તો બીભત્ત્વ હોય છે;
પરંતુ તેઓમાં સારીપેઠે અભિનય કરવાની શક્તિ તથા શું-
શારરણ હોય છે.

કાલિદાસ તથા ભવન્યુતિ, એઓ ઉચ્ચ નાટકકાગે છે; તે-
ઓમાંથી પેહેલો ઈમવી સનના પ મા મૈકામા, અને બીજો,
૮ મા સૈકામા જીવનો હતો. એઓમાંથી ૬૨ એકે ત્રણ ત્રણ
નાટકના અધો લખ્યા છે. તેઓમાંથી ૬૨એકના બધે અંથોનાં
બાધાન્તરો થયાં છે. કાલિદાસનાં નાટકોમાં, નરમાસ તથા
લાઘવ, એ સુણો અતિસાર છે, અને તેઓમાંની બાબતોનું
ખ્યાન ઘણું અસભ્ય છે. તેના "શાકુન્તલ" નાટકની ઘણી
દિવસ તારીફ થઈ છે, અને તે તારીફ યોગ્ય છે. "વિક્રમો-
ર્વશી" નામના નાટકમાં તેથી પણ વધારે અન્નએળ રસ છે,
(તે રસને સંસ્કૃત નાટકકાગે અદ્ભુત રસ કહે છે.) ભવન્યુતિના
અંથોમાં પણ ઉપર કહેલા સુણો છે, અને શિવાય તેમાંની જે
કથાની પ્રાંતી, તથા મદાઈની વાણી, અને વીરશી, એ સુણો
છે, તેવા એ સાંભળેલા કોઈ પણ બીજા હિંદુ કવિના અંથોમાં
નથી. હિંદુ લોકોની સારાસારવિચારશક્તિમાં જે એઓ છે, તે

- (૮) ઓચીનું લોકાને હસવું આવે, એવી તરતને તરત વાતો કરીને જે
લોકાને પુરી કરે છે તે. પા. ૬૦.
(૯) લોકાની આગળ આવીને જેમ પુત્રકર્તા નાટક લખ્યું હશે તે પ્રમાણે
કરી દેખાડાંની જે ક્રિયા તે. પા. ૬૦.
(૧૦) શૂરપદાનો જે નાસ્તોજો. પા. ૬૦.

તેઓના બધા યંયોમાં છે; અને, તેઓમાં જે મનોહારિ શાન્તતા છે, તે, મૃષ્ટિના મુદ્ગપણનો નિદિધ્યારસ^{૧૨} કરવાને જેવી યોગ્ય છે, તેની શુરોનો દેખાડવાને અથવા સાહસ બાહ્ય લાવવાને લાયક નથી. તેથી જો કે તેઓનું આધારણ કાવ્ય રાગ તથા શોભાઈવું છે, અને તેમાં અતિ સારી ધાગણથી બનાવેલી દુનિઆનો મેહ વર્ણવેનો હોય છે, તોપણ તેઓમાં ઘણું કરીને ઉત્સાહ એટલે જોરો હોતો નથી; તેને લીધે તેની ઘણી મિઠા મધી વાચનાઓના મનમાં અબાન ધર્મ જાગ છે, અને તેથી ઉગ્ર મનોવ્રતિ તથા પ્રોઢ રસ એઓ પેદા થતા નથી. હિંદુ કવિઓને શૃંગાર તથા કંઠા એ જે રસો અતિ સાગ કરતા આવડે છે,^{૧૩} એક નિમ્નઓ ઉપર પ્રીતિ થવાથી હોનારો આ નંદ, વિરહથી ધનારી બાહુગતા, તથા ફોડટ ગમેલી મતલમોને માટે વિતાપો, એઓનું વર્ણન તેઓએ અતિ સારી રીતે રચ્યું છે; એકાદ વાતુકપર પ્રક્રિયા ગમ્યની અને ઉદાર જુદિથી સ્વાર્થ છોડી દેવો, એ જે અતિ મારી મનની વૃત્તિઓ, તેઓનું બપાન કરવા જેટલી એઓની આલ પૂરી પડે; પન્નુ ધીર્ય અથવા અતત્વતા એઓનો લેશ પણ એઓમાં નજરે આગતો નથી, અને એઓના રતનાવમાં મીઠાઈ નહીં હોવાથી એઓના ગ્રયો માના લહેનેઆઓના સુખદુ ખોવિયે એઓના દિનમાં પેદા થએલી અમા ધાતુ કરીને દેખાતી નથી; તેથી તેને બદને એઓને

* અતિરાયોક્તિથી બપાન કરૂં પડે છે.

સસ્ત દુનિઓનું મુખ્ય જોર બાખ્યાનો કરવા ઉપર છે, અને તેઓમાંજ તેઓને ઘણી ખુશી ઉપજે છે. એકાન્ત આરણ્યોમાં

(૧૧) કંઈ વસ્તુ ધ્યાનમાં લેઈને તેનિયે વિચાર કરતા બેસનાની ક્રિયા
બા. ૬૦

(૧૨) દરિયા વાંચાથી દિવ જીવર નાના પ્રધારની અગરો પેદા થાય છે, એવી અસરો પેદા કરનારા જે ગુણો અથવા ખૂબીઓ છે તેઓને અ લડાર થાસમાં 'રસ' કહે છે એવા સસ્તમાં આઠ રસો છે,—
૧ મૃગીર, ૨ વીર, ૩ કંઠા, ૪ અદ્ભુત (એ. અભયેબીની અથવા આસ્થાની અગર પેદા કરનારો) ૫ હાસ્ય, (હસાનનારો), ૬ ભવાનક, (એ. બીહામણો) ૭ બીભત્સ, (એ. ભાંડ) તથા ૮ રોદ્ધ (એ. લેજીવ પણની અસર પેદા કરનારો) બા. ૬૦

પ્રતાહ તેને ઝેર છે કે, બાપાને પ્રાણ આપ્યો છે, શુદ્ધાત્મામાં મરણ નથી, તેથીજ શુદ્ધશુદ્ધ પશ્ચિમ સોડ કરે છે, અને તેના તાજા પાદડાં શિઆમનો પતન ઉગાદી નાખ્યો એવું તેને બાસે છે. તે કામી પુરુષ, પોતાની માથે આનરો મેડુ એવી તેની પ્રાર્થના કરે છે, અને મારા નિવાપો મારી હડી ત્રિયા તરફ તું લઈ જા, એવું પતનને કહે છે, — આ પ્રમાણે દ્વારમાં કાચમા આનરો હોય છે.

હવે હિંદુઓના કાચો જોયા તો, તેઓમા ઉપવનની ઘટ છાયા પડી છે, તાહા મગા તમાનશુદ્ધની શાખાઓ નિમશુદ્ધતા પીળમગ પાદડામાં પેાઓ છે, આગાતુ ગાડ પોતાના ઘડા હાથે પસારીને જાયા પીપળાના ખડાડના પાદડામાં ધાલે છે, એકાંતે ધેનો જાણુઆ ॥ ગાડને વીંગતો ધેને ધાને છે, અને તેના અતિ જાયા ડાગ ઉપરથી પોતાના નીચે લટકનાગ તણુઓ છોડે છે; અરોહ વૃક્ષ, પોતાના ભગપૂર કુલેના લાગા ગ્રમખા લટકાવે છે, મેમગે, પોતાના વોગા સડે કુનો દેખાડે છે, અને ખીજા ગાડો પોતા ॥ કુનોના ગાડે નજીલી મખાઓ ઉપરથી કુનોનો વગસાદ વગસાયે છે. વાતાવગળુ મુખવધી બચ્ચુ છે, અને મવમાખોગે મણુમણાટ આપો છે, તથા પામિના પેટેના શુદ્ધતા શુદ્ધતા પેટે છે તે શિવાય ત્યાહા ત્યાહા મામગમ છે. રહી રહીને કોઈપક્ષીનો શબ્દ દૂરથી મખાગાઈ આવે છે, અથવા એકાંત પડોરાગા ગાડ ઉપરેનુ કમૂતર અરેનું અરેર અસ્પષ્ટ પોને છે. એવા પ્રેરામા કોઈએક કામી પુરુષ જાળને બટકે છે, આ તેની તે વખતની પ્રકૃતિને અનુકૂળ એવા તે એકાંત સ્થળમા પોતાના દુષ્ટના કોડ પૂરે છે. તેને રક્ષિણુવાયુ માનત કરે છે, તથા આખાતા મોગનો યોગે મુખવ આસીને તેની પ્રતિઓ મદ્રવૃયા છે; આપમાખું છેનેસગવામે તે બાગૂલ ધઇને જાનશુદ્ધતા મડપમા પડે છે, અને પોતાની ગેરહાજર ત્રિયા વિધેના નિયાગેમા મરાધૂલ ધાય છે.

આ પ્રમાણે હિંદુ તથા ઈગનો નોંધેના નિયાગેમા વિપરીતપણું

(૧૪) સ એરને સહિત, અને દ્રવ એરને બિનાસ સદ્રવ એરને દવા, પ્રીતિ, વિરે કામગ નિકારોથી જે દિને માનસિક લેરેરો છૂટે તેથી નીચાની આ.

છે, તેથી તેઓના બાપણમાંના અલકુંડાગે પણ તેવાજ હોય છે. ઈગની લોકોના અલકુંડાગે સાહતિક હોય છે, તેથી જોઓને તે સંકેતો ખબર હોતા નથી તેઓનો તેવિધે તર્ક પણ ધણુંકરીને ચાલતો નથી. ત્રોષ સુન્દર સ્ત્રીનું વર્ણન કરવાનું હોય તો, તેનો બાંધો, એ કેવળ મગેનું ઝાડજ છે; તેના કેરા, (કાળાપણામાં) કરતુગીજ છે; તેની આંખો કરમાઈ ગએલા નગ્નીજ^{૧૫} પુલ જેવીઓ છે; અને તેના શાવ ઉપરનો ખાડો, એ એક કુપોજ છે. આ પ્રમાણે દુઃસ્તીમાના અલકુંડાગે લાંબી મતપમતા છે. હવે, અંરૂતમા રૂપકાલકુંડાર કરતા ઉપમાલકુંડાર વધારે હોય છે; તથા તે ઉપમાઓ નરી નરી અને યથારોગ્ય હોય છે; અને જો પેહેવાઈ તેઓની વાકેફી નહીં હોય, તોપણ તે ઉપમાઓનાં કાણો ઉઘાડા ધ્યાનમાં આવવા જેવા હોય છે.

સંસ્કૃત કવિઓના અથોમા કેટલીએક હજારી ખીજ્જો આપેલી એકી વાતો છે, અને તેમાંથી કેટલીએક ઈગની લોકો પ્રમાણે મનમાને તેથી પણ છે, આ વાત નેરાક છે; પરંતુ સાધારણ રીતે તે કવીઓએ પોતાની સ્મૃતિ તથા કલ્પના એઆમાંથી બાબને કાઢાડી છે,—જે પૂજામાંથી આગળના અથકાગેની માનિત્રા પેતાનું કામ અનાવતી હતી તેમાંથી લીધી નથી. આ પ્રમાણે હિંદુઓના અલકુંડાગામ્વની હરીકત થઈ, અને તેમાં, સાધારણ સંસ્કૃત કાવ્યનું પણ યોગ્ય રાસૂચ આવી ચુક્યું; માટે હવે બારીએનો વિષય ટુંકામાં હું છું.

હિંદુઓના કાવ્યમાંથી અતે પ્રાચીન તથા અ. ગત્યનો હેઠને અતિ મોહોટો જે આરા છે, તે દૈવિક કાવ્ય, દૈવિક તથા બીજાસપા છે. તેમાંથી દૈવિક કાવ્યની “સાધારણ ઈમાગત નીગસ તથા લંબાણની છે, અને તેમાં અલકુંડા અતિ ઓડા હેઠને હિંદુકિત^{૧૬} અતિગત છે,” એવો કેવળુક સાહેમે હાવ કર્યો છે. એ કુલોમાંથી કેટલા-એક બાગોનું બારાન્તર થયું છે, તે ઉપરથી ઉપરા અભિપ્રાયવિધે અંદરો લેવાનું કંઈ કાણુ જાણુ નથી.

(૧૫) એક બાગનું ઈસાની કુત છે. બા. ૬૦.

(૧૬) દ્વિ એટલે બ, અ. હિકિત એટલે બાપણ; એક વખત કહેતી તાતરી કહેતી, તેને દ્વિરકિત કહે છે. બા. ૬૦.

લેવેના પેહેલા ભાગમાં મંત્રો નિગદ્ય છે, તેઓ માત્ર પાલોના વર્ગમાં આપ્યો; અને તેમાંનાં મનો પ્રૌઢ છે, તોપણ તેઓની અવતા તેરી તારીફ કરવા લાયક છે એવું કહેતા. તેમ નથી. મિસ્તર દોલ મુક, મજન શમમાહનગન, તથા સગ વિલિયમ્સજોન્ગ, એઓએ કોલા બાપનતમે લેખ્યી, અને મન ૧૮૨૫ ના ઉમેરણ મહિનાના “ઓગિએસ્ટ્રલ આગાઝીન” પુસ્તકમાં છાપાએલા ભાગકેપરથી જોતા, તેમાં કાલ્પનિકપણાનું કંઈ જ લક્ષણ જણાતું નથી, તથા વિચારનું મોહોપાત્ર અથવા વાણીની મિઠાશ એઓ પણ નથી. હેન્રી કોલા “હિંદુ ઈર્મમન્ડાગરિમક” આ અથમા જે સૂનો તથા મત્રો કહ્યા છે, તેઓપણ એવાજ છે.^{૧૮}

લેવેની પછીની પાપરી ‘ગમાણ નામે’ એક મોહોગ વીર-ગસપર મલવી છે. તેમાં “મિહબદ્વીપ” જેર તીરજનર કથાની કથા છે. તેનો કલ્પ વાલ્મિકિ, એ કાલ્પ, — તે વખતે વિદ્યમાન હતો એવું કહે છે; પરંતુ જે શમાનર તેમ દરે, તો કોઈ કહીથી પણ પોતાનીજ વખતના લક્ષણોએને અમાનુભવ મુખે આપીને તેઓને મદદગાર વાદગની જોઈ અપાયે નહીં. એકેપરથી એક જણાય છે, કે મુગની વાત થવાને થયો કાગળના ઉપગાન્ત, તથા તે વાતમાના અગેખા મુદાનો લોડોને વિસાગે પડી ગયો, તથા, પડી અથકાં એનો વિનક્ષણ અનર્જક કરવાને રિખત

(૧૭) જેને કાતાંહેમ છે તે કાલ્પિ, અને તેનો જે રૂતુ તે કાલ્પ નિકપલ્ ભા. ક.

(૧૮) સિમ્લર જેને એ મું મગરેલું જેટલું બાપાન્તર મું છે, તે હવર હવરથી જાણી તે અથ વધારે લાવધીને છે એમ માગતું નથી એ વે, પંચમકાવેનોની દેવતા તથા આધારમાંના ગણે, એઓને દાતામાં લેખે પ્રેમ મુકોનો વૃથાવ છે તે શૂ નેમાં તેઓની મુતિ કહી છે, અથવા તેઓ વાલ્મિકિ કંઈ માગ્યું છે; પરંતુ તેઓમાં વિશેષ જુદા પ્રમગે નથી, તથા વિશેષ કહેવા જેવો મલ્લના રથ પણ નથી હવર કહી મુતિ, અ, પ્રકૃતિરૂપી જગત્ત આપે જે દેવતાઓ છે, તે દેવતા દેવતાની અપાધી મનરા જે પરિણામે તેઓમાં છે, અને તેઓ ત્રણ માગલીઓ આ રીતે છે, તેઓ, અથવા પણ આગા પરમાર્થની છે, પણ કહીને દેવતા સંપત્તિ મળવી પાડે છે

એવીને એ અથ ગચ્છો હશે. આ તરુકિપગથી આ કાચમાનો નાપક (ગમ) એ ધણો પ્રાચીન હતો એકું જાણાય છે, પરંતુ આ કાગળને લીધે તે કાચના પ્રાચીનપણાને બંદા લાગતો નથી. ગમાણ, એ પ્રાચીન છે, આ વાતનિષે તો તરુકગચ્છ નથી, કા રણ એની બારા જોટલી વૈદિક બારાની નજીક નજીક છે, તેટલી ખીજ કોપિણ મરૂત કાચની નથી; એનો નક્ષેપ મહા ભાગમા છે, એક હોધને મહાભાગ એ અથપણ ધણો જુનો છે.

મહાભાગ, એ અથ વેળી ગચ્છના કુના જે

બારા તેજે ગચ્છો એકું કહે છે; પરંતુ ભાગમાજ મહાભાગ એનો નેપ છે, કે એ અથ બ્યમ એક પુરુષને કહ્યો; તેની પામેથી તે નોરી નાને પુરુષને મળ્યો, પછી મો તીએ તેને હાતનુ રૂપ આપ્યું; ખીજુ તેજ કહ્યો એક વર્ગજી છે કે, કાચના ૧,૦૦,૦૦૦, ભાગ અથમાથી, ૨૬,૦૦૦ અથ બ્યમે કહેનો છે. તેમાની બારા મારીપેકે સુરોની છે, તેક પગથી એ અથ ધણો પ્રાચીન નથી એક સાનેદ થાય છે; અને તેમા ધવનેનિષ કુનેપ આધેતો છે. (તે તે પુતાની એને શ્રીક લોકો હશે તો) તેકપગથી એક જાણાય છે કે ભાગતનો કેટનોએક ભાગ તો ખિરતની અગાઉના ૩૫૦ વર્ષોની આણીતરૂનો છે. હને, ખિરતની પહેલા જે અગવા વળુ ગેપ સુરી એ અથ હિ-દુઓને સારી રીતે માહિત હતો, એનો એક સાગ વિચારવાન અથ કાગનો અભિપ્રાય છે, એ તેવિષે અંદેગો લેનાનું જ કાગણ નથી. હને, હાક કરેલા નેકે અનો જોતા, પેઢિમાના નાપકો નિખળુનાજ અનતા છે, તોપણ ગમાપણમા, ગમ, એ બેરે કેડાણે માણ સના રૂપે જોનામા આને છે; અન કાણુ, એ માનનપી પ ગચ્છ એકું મ્હાં હાં વર્ગજી કે તોપણ તેની કૃતિઓમા કહીં હાંકપણુ દેવાનું નથી, અને ભાગમાના જે જે ને નોમા જ ગભિનન્તાની માને તેનું સગપાપકુ અતનાજ છે, તે તે લેખો તે અથના ખીજ ભાગની આણીતરૂના નગનાં છે, એમ કહે વાને જગા છે; આ વાતકિપગથી ઉપર કહેતા અયોના કાળનિષે થોડુંક માન થાય છે.

કોલપુક સાહેમે જે દૈનિક કાચને રોષ આપ્યો છે, તેમજ ઉ પગ કહેના વીગચપગ કાચોને પણ દોષ આપ્યો છે; પરંતુ

તે સિનાસ જે બીજા વિદ્વાનોએ તે અમલ અંગે વાત્સા છે તેઓ તો
 અતિ જ્ઞેમ્માથી તેઓનું વખાણ કરે છે, અને તેમાપણ જેઓના
 પોતાના અથો ઉત્તમ હોવાથી તેઓના અભિપ્રાયો અતિ માન
 આપવા લાયક છે, એવાઓના અનુભવમા ઉપર હેના કાવો
 માની. ખુ નીઓ બરાઓ દેખા જસતી આવીઓ છે, અને જે
 વિદ્વાનોએ પૂર્વજનના લોકોની વ્યુત્પત્તિનિદાના અભ્યાસમા પો-
 તાના જન્માગ અર્થા છે, તેઓજ એની મુતિ કરે છે એમ
 નહીં, બીજા વિદ્વાનો પણ તેનીજ તારીફ કરે છે; અને તેઓના
 અંશોઉપરથી આપણને એક માનમ પડે છે કે તેઓની રચના
 સારી છતા અમલ છે, તેઓમાના કેટલાએક ભાગોમા ગ્રીસી,
 ગોલા, તથા કેરણાસ એઓ વધારે છે. તેજ પ્રમાણે તેઓમા
 વર્ણોના પુરોની લાવકી તે વખતની રીતમાનોની અત્યત પ
 વિત્રાઈ, અથાગોની કાપનાનો એસરખો ઓન, એટલા શુણો
 આપણા હાનમા આવે છે. તેમણે, સરના મૂળ અરોની લા
 વકીવિષે જે હાન કરવો તે ઉપના પુરાણઉપરથી રો નેહએ;
 તેઓના જે ગદ્યાત્મક ભાનતમે થયા છે, તેઓઉપરથીજ રો
 મુનામીય નથી. અગ્રેજમા જે ગદ્યગ ગાપાનતમે છે, (અને
 તેઓ ધણ કરીને ભમાવવાના છે), તેઓઉપરથી જે હાન કર
 રવો જરૂર પડતો તે હાન સગળ ગાગિવાર પીને કર્મ શુભ ઉપના
 કાવમા છે, એક આપણથી હાની ગકાત નહીં, અને એ અતિ
 શાય નીમ તથા લાગા નસક છે, એના નિષેધએ આપના પન્થા
 તોત. કેટલાએક પદ્યાત્મક ભાનતમે થયા છે, તેઓ ઉપર ક
 હેથી રજુવીને વસારે લાયક છે. 'એગિએણ્ડા માગાગીન,'
 આ પુતકમા આદાનારતમાના કેટલાએક ભાગોનું પમકવગરના
 પદ્યરૂપે ભાનતમે ગદ્ય પ્રસિદ્ધ થયુ હતુ, તે એટલે કેવેના ભા
 પાનતમેમ તુ છે. હવે, તેમા જે ચુકી કહેલા રૂઝ છે, અને
 તેઓમાનો કેટલોએક મજકુર ગ્રીસી તેઓએપ્રેમ્યો છે, તથાપિ
 તે અદ્યાપિ ગાગો આવે એટલાનામા છે, પુણે તેમા જેસમો પે
 દાકરનારા તથા મધુર એના લઈએ તે નો છે, આ મુખ્યત્વેકરીને,
 તેમાની ઉમાઓ તો તરત અર્થ મમજતવ એની, માલી તથા
 ચિત્રાનચિત્ર છે.

ભાગતમાજ નેતરે પોલીની જે કથા છે, તેમા રાણુ મસામનથી

વાત છે, અને લક્ષ્યો કરતા તેનું વર્ગન કરું એ હિંદુઓની બુદ્ધિને વચો વોગ્ય છે, તે માટે આ કથામાં જે મુલ સગલતા આવી છે તે બૂમી ૧૨ છે. હાનના ભાગતમાં ભગવત્પ્રીતા નામે એક બીજી ઉપકથા છે તે મૂળગ્રંથ કરતા પુરુષ આણીતરૂની છે, એવી આગળ કહે છે. ઈશ્વરી વિદ્યાવિષે એક નિવક્ષિત દર્શનમાના મનો કાચરૂતે સમબલનવાસાર આગ્રથ કમ્યો છે, અને તેમાં બી ભાષા તથા દૃષ્ટા તો, એઓની મુખોધતા તથા ગ્રંથ, એઓ ૥ લોકો વખાણ કરે છે હવે મુખો વતાનિરે, તે બી ભાષરી રેટલી પણ તે પગુ મૂળકાચની જ્ઞાણીમા એ કથા જે કુક્તિએ લાગૂ કરી છે, તે કુક્તિ ધણી વખાણના લાનક છે, તથા જે વાતરૂપી ખાણુાયરી તે કથા તો ભાગતની અલગ નવેરા કમ્યો છે, તેનું માર્દન (એટલે નગમાસ) તથા શોભ, એ શુ પેપણ તેવાજ ધણા વખાણના લુપક છે

પુગાજે માતો જે કથાભાગ છે, તે ઉપર કહેના વીરગ્રંથપર ઢાળોની જ્ઞાતિ તો છે. ' હિંદુપુગાણકથાઓવિષે શોધ ' આ નામના ઢાંન ઢેનગી ૥ ગ્રંથમાં તેજુ ઉપર કહેના ગ્રંથમાતો જે ભાગ લીધા છે તે ગ્રંથાગ તથા અનર્કુગિયા ભરેનો છે

ઈ. સ. ૧૮૨૬ ના સે રેખાગના ઓરિએણલ માગાઝી ન મા બોરાયનજી ગમાનણના રેનાએક ભાગોનું નિમ્ત્ત એલિએ ભારાન્તર યુ છે તે બીજા ભાષા તમે કરતા ધુગેપિન લોકોની રૂમિને નસો પમલ છે પગુ તેમાં એક કેડાણે ટીપ ધાલી છે તે ઉપરથી તે વધારાજ્ઞ ભાગાતર છે કિંવા નથી એવિષે મરાય આને છે, તે માટે તે હિંદુઓના કાવ્યનો મામનો છે એવજ કેવળ કહેનાનું નથી

મથલત આ રેનગ મજ્જવર્ગનપર વિતાનો એક માસનો છે. તેમાં એક સર્ગિમાંથી હારી વર્ણનપરખિતો મુકેનો ગર્વ પતાની રવામા રહેનારી આને એક વા સાને સરેમો કહી માર્દન છે, અને સર્ગમાં જતી વખતે તેને ગ્રંથમાં જે દેશો આવશે તેઓનું વર્ણન તેનીપાસે કરે છે

આ કાવ્યમાં વગસાલનું મુર થકુ એ જે હિંદુઓનો ધણો વાહાનો નિપજ, તે લેધને તના ઉપર ગ્રંથકારે પહિંડાડ કરી છે,-

તે વખતે મેઘમહાજન જન્મ્યું છે, તથા નિજળીઓએ ડડડાટ કરી
માડ્યો છે, સૃષ્ટિની દુનિયાઈ જઈને તે તાજી થતી જાય છે
વરસાદનું આનંદ યથાર્થ ટેકનાએક જીવો આનંદ પામ્યા છે,
અને કોમ્પ તથા ખીજ દેશાન્તર ડુનાર્ગ પક્ષીઓ, જેઓ
આદારના ઉચા બાગોમા ફરતા હોય છે, તેઓની તાજીને લાખી
દાગે બધાઈ છે, એના ચિન્હોની સામે વરમાદ આવે છે, એટલે
તેણે વર્ણન કર્યું છે. પછી, તે મરને જે ચિત્તિચિત્તિ રંગો
ઉપરથી તથા અમખ્ય રહેરોડપરથી જવાનું છે તેનું તેણે બધાન
જ્યુ છે, અને તેને દેશોને નમતી કયાઆ માહેમાહેથી મુકી
છે, અને એ જરી કયામા તે સ્વર્ગમાથી મહાડી મુકેના જન
વેના નિરાપો, તથા જે રંગોને તથા મુ રોને તે મુકરો તેની વારો,
એઓ માહે માહે આગા છે.

મરુદ પછી જરી મરુદ જિવા કરતા મેઘવતમા જમ બધાન
જવાની જે નમેન ઓડી છે એ વાત રી છે, પરંતુ મરુદ
જવાની જે જીવે ડેકામે નજીસપણાનું તોહોમત આપ્યું છે,
તેમાથી ગા કાવ્ય નખી જવું નથી

જવને કહેવું ‘ગીતોર્વિ,’ જે માત્ર શુદ્ધ
ગેપગો વિ જોખાગનિવક કાવ્યો નમૂનો મો જખ્ય છે
પેટું પ્રાય ઉમરો આવેરી કેપનાસૃષ્ટિ અને વિરામી નર
મામ એ જે હિંદુઓમાં મરોમાના શુભો, તથા
જોરગો અો જેગા એગોનું નહાડ એ જે તેમહરી એ રો તે
જવી જુખીગો તથા જનીઓ તે કાવ્યમા બાહાર પડી આવેરી
ઓ છે ગિરાય, તેમા જે ઉપમાઓ છે તેઓ અતિ લાખા
અથની છે, આ વાત તેમા એક વચગે છે અને એ સ્વકાર
ઓમા મેમામા જીવનો દો, તે ઉપરથી કદાચિત્તુ સુમતમાનોએ
જે એવાગત મુર કીરી તેના ધાતુ કરીને એ લક્ષ્યો દશે એક
જવના છે.

હિંદુઓએ રેના નિદાપ મખ્યનો તરુદુમો
નિદાપ કાવ્ય મે કહોપખ જોરો નથી તેઓના દેશાગેક ના
દેશ જગત આ પ્રકારના છે, પરંતુ તેઓના નિય
મિત નાગકોમા જે દમનના ગસબરેના બાગો વખતખર આવેલા
છે તે ધમ્મા બાઈ છે, તેઓ ઉપરથી આ જવના મખોમા

તેઓની અકલ વધારે ચાલી હશે એવી અટકળ મારાથી કરાતી નથી.

ઉપર કહેલા ગ્રંથોરિવાય ખીજ ઘણા સંસ્કૃત પદ્ય ગ્રંથોનાં બાપાન્તરો થયાં છે; તે પણ હવે વાતો તથા દ-આ વિષય ઉપર ઠીકજા બાખ્યાન થયું છે, અને નકયાઓ. એવા બ્યુત્પત્તિવિદ્યાના આધાર ઉપરથી લોટોની હાલત વિષે જે “અભિપ્રાયો મનમાં લાવવાના તેઓ વધારે કામના નથી એવું સમજીને આ બાબત હવે પૂરી કરવી મુનાસીબ છે. પરંતુ હિંદુઓની વાતો તથા દન્ત કથાઓ, એ જે તેઓની બ્યુત્પત્તિનો ભાગ કેહેવાનો રહ્યો છે, તે ઘણો ગોઠોટો છે, અને આ બે પ્રકારનાં બાખ્યાનો કરવાની વિદ્યા, તેઓએ ખીજ બધી મનુષ્ય જાતિને શિખવી એવું જણાય છે; મારે તે બેઉનું વર્ણન કરવું જોઈએ.

યુગેપિપત લોટોમાં અતિ પ્રાચીન હોઇને હાલમાં હાજુ છે, એવી જે બિદ્ધિની વાતો” છે, તેઓ મૂળે અર્ચનામાં કેક તેવીને તેવીઓજ છે, અને તેઓ ઉપરથી ખીજ દેરામાની તેવી વાતો રચીયો છે, એવો પતો પક્કો લાગ્યો છે. ૧૯ “અગેગિયન નેટ” સગખી વાતોમા વાતો કેહેવાની જે મુકિત, તે પણ હિંદુઓએજ માહારેલી છે, અને યુગેપમાના તથા પૂર્વતરૂના દેગોમાની ઘણી એક જાણીતી કથાઓના વિષયો તેઓના છે, તે કથાઓ તેઓની દેશબાપામા જોઈ તો સગજ છે, અને તેઓમા જોગનો તથા જોરજ એઓ. પણ નહીં જોવા નથી. હાલમા એવુ બાવાન કરવાની ઇલાગત ઉક બદલાઈ ગઈ છે, અને જે ગમલોના તથા ચિત્રવિચિત્ર અવકાશ, આગળ તથા કાગળી કથાઓને એટલી મોહક કરે છે, તેઓ હિંદુઓની કથાઓમા મુજબ નહીં જોવા થયા છે, આ વાતજ માત્ર સ્વાતમા ગળવા જોગ છે.

પ્રકરણ સાંતમું.

નાળૂકું કલા.

ગાયન.

હિંદુઓની ગાયનવિદ્યાપિયે સર વિલિગમ્ જેન્સ તથા મિસ્તર પાર્સેન્ઝ એઓએ વર્ણન કર્યું છે. તે વર્ણનઉપરથી, તે વિદ્યા શિરતવાર તથા મુધગેલી છે એવું જણાય છે.

હિંદુઓના ગાયનમાં ૮૪ ગગ છે, તેઓમાંથી ૩૬ સાધારણ વહિવટમાં છે. પ્રત્યેક રાગની ઢળ વિશિષ્ટ (એટલે જુની જુની) છે, તથા તેઓથી ધારેલો રમ એટલે ગાય ઉત્પન્ન થયો, એવી તેઓમાં શક્તિ છે એવું જણાય છે.

તેઓના નામો વર્ષમાંની જગુઓ ઉપરથી તથા અહોરાત્રમાંનાં મુહુર્તો ઉપરથી રાખેલાં છે; અને પ્રત્યેક રાગ, એ, તે તે ધારેલી વખતેજ ગાયો, એવો તેઓમાં ફેર મુખ્ય છે એવું કહે છે. જેમ હિંદુસ્થાનમાંની ખીછ વિદ્યાઓ પડની દરામાં આપી-ઓ છે, તે પ્રમાણેજ ગાયનવિદ્યા એ પણ ખગલમાં આવી છે; અને હાલમાં જે રાગો ગાય છે, તે જો અખરિષ્ણાકિ માણુમે સાંભળ્યા, તો તેમાં ફેર આટલા બેઠે છે અથવા આટલી ગુણ-શુદ્ધ કરીને રચના કરી છે, એવું કાનને લાગતું નથી. તે ઘણું કરીને બધા એક પ્રકારના છે; તેઓમાં સારીપડે મધુરતા તથા કોમળતા છે, અને તે ખીજા કોઈ પણ લોકોના મીનો થકી ઓળખતાં આવડે છે. જો તેઓનું ખગેખર રચરૂપ જાણવું હશે, તો કોઈ માણુમ પાસે તંબુગ ઉપર તે રાગો ગવગવીને સાંભળવા જોઈએ.

સાધારણ ગાયનાની વખતે સાંગી, અને પ્રખંડાજ હોય છે; તેઓનો આવાજ મોહોદો તથા કહો હોય છે. તે આવાજમાં એવ્યાઓનો આવાજ દંકાઈ જવા માટે તેઓને એટલી જાંચી રાંપ લેવી પડે છે, કે તેઓકેની નથી નરમાસનો નારા યાગ છે.

ચિત્રો કાઢવાં.

હિંદુસ્થાનમાં ચિત્રો કાઢવાની કળા અશ્ત્રુ મુધી બચપણમાં છે. ધગેની બીંતો ઘણું કરીને પાણીમાં કુટેલા ગંગોએ, અને ક્યારે ક્યારે તેલમાંના ગંગોએ, ચિત્રોત્તરી હોય છે. પુગણોમાંની કથાઓ, લઢાઈઓ, સનાતીઓ, પેહેનવાનોની કુસ્તીઓ, શ્વિઓ, પુરુષો તથા જનનવગે, આ બધાના ચિત્રો કાઢાડેલા હોય છે. તે ચિત્રોની ખાશ્ત્રુએ ખીજી જગા મૂગેજ હોવી નથી, અથવા હોય તો, મહીં એકાદ ઝાડ હોય છે, અથવા દૃષ્ટિસામ્યના નિયમો મનમાં ન આણુતા, અને ગંગોની છાયા ક્યાહા કેની કમ જલસ્ત જોઈએ તે બાબદ લક્ષ્ય ન દેતા, એકાદું ઘર વચમાંજ અડાવી દીગેલું હોય છે. એઓના જેવા ચિત્રો મિસરી લોકોની કળગેની બિનોઉપર છે, તેઓરિનાય ખીજી લોકોમાં એઓની ચિત્રવિદ્યાને ઉપમા આપવાને મીશ્ત્રુ કઈ નથી. એ શિનાએ એઓ યુનામાં ખીજી ગંગો તથા કેગલાએક ચીડણા પઠાર્થો મેળસીને તે રંગોએ નાહાના નાહાના ચિત્રો કાઢાડે છે, તેઓમાં માણુઓની તસરીગે પણ હોય છે. હિંદુ લોકો પાસે સુદર સોનાનો નિગેરે યુનામો ચઢાવેલા હાથે લખેના પુસ્તકો પુઝળ છે; પરંતુ તેઓઉપર જે ચિત્રો કાઢેલા છે, તેઓકુગતા તેઓઉપરની ખીજી નકશી સગસ છે. હિંદુઓના નાટકોમાં તમસીગેવિષે ઘણા ઉત્તેજો આવ્યા છે, તે જો ન હેત, તો એ જગા તેઓએ યુમનમાનોપામેથી લાંબી એવો સરાય મને જણાયો હોત, હવે યુમનમાનોના વર્મમાં તસરીગનો નિધેવ છે, એમ છતાં તેઓએ તે વિદ્યામાં હિંદુઓને ઘણા પઠવાડે મુક્યા છે.

ચિત્રો કોતરવાં.

હિંદુઓ સગ્યા અનેકેધમતપગાવણુ લોકોમાં પત્યગના ચિત્રો કોતરવાની કળા ઉત્તૃષ્ટ પૂર્વથી હાનતમાં આનરી જોઈએ એવી કોઈપણ અટકન કરશે, અને, આ કળામાંના હુશીઆર

લોકોને પોતાની બુદ્ધિ અમરવાને કંઈ હિંદોગ ન હતો માટે તે આ દેશમાં અતિ સારી હાલતમાં આવી નહીં એનું ખાસિત ન તે અતિ સારી હાલતમાં ન આવનાના કારણો જુદાંજ છે. લોકોએ અમરખ મૂર્તિઓ કરીઓ છે; ગિરિયા મર્તિ મુદ્રાઓ તથા દેવાયરોમાં પતંગોના પુતળા, તથા પરનો દોરીને તેઓમ મિત્રો હોડાયાં છે. એ હોડાવેલા મિત્રો ધણુકરીને બપોર હોય છે; કેટલાએકમાં નાના પ્રકારે મળેલા હોય છે, તથા થા એકમાં માણુનોની વૃત્તિ જણાવનાગ રૂપો કાઢેલા હોય છે. કેટલા મિત્રો મોહોટા ખુબીદાર હોય છે; અને આવા કોતરેલાં આ કાઢેલા મિત્રોમાંથી કેટલાએકની આકૃતિની તથા અર્થાની, ખુ માગેના હોય છે. હવે હિંદુઓને સારી મુનુર નાન કંઈ ના રનાય તથા અનપને, એઓના ઉધાડા માલમ પડવા ને સ્વરૂપનરૂ પણુ તેઓ હાન આપતા નથી; જુની જુની અ કૃતિઓના માપતરૂ છેક દુર્નિ કો છે; અને ધણા મિત્રો કેટલાએકેમ હાહાડી બતવાનવા તે હુનર તેઓ જણતા નથ આ બધા કારણોને લીધે ઉચમ કોતરેલા હિંદુ પુતળા મુગેપિ પુતળાની સાથે છેક દૂધી પણ સરખાપણુ પામના નથી.

ગિરિપરશસ્ત્ર.

હિંદુઓએ ખાસેલી ઇમારતો ધણીઓ છે, તેઉપરથી તેઓ શિષ્ય માનમ હવુ એનો નિશ્ચય થાય છે. તેઓના શિષ્યગણ પુરતકોમાંથી કેટલોએક ભાગ જ્યો છે, તેમાં ને લખ્યુ છે કબર જ્યુ તો, તે વિદ્યા પ્રાચીન કાગેજ હિંદુઓને માનમ હ એનું જણાઈ આવે છે.

રામગજ નામે એક એતદુશીય મૂદરયે શિષ્ય ઉપરના વિદ્યાન અનો વિષે એક વિચારધૂર્વક તથા કંઈ ન છુપાવતા નિ બધ લખ્યો છે, તેમાં તેઓએ શિષ્યવેલી ગિરિતનુ આ સાર બતાવ કરેલું છે. તેઉપરથી એનું જણાઈ આવે છે,

આ સાશ્વતના મૂનતરનો હિંદુઓને સાગ મમલવા હતા, અને તેઓઉપરથી તેઓએ ઘણા નિયમો બાંધ્યા હતા.

(૧) ઉપાન, (૨) કમ્પ, (૩) ગન, કણ્ઠ, ગ્રીન, અથવા કન્યા, (૪) ઉત્તર (૫) વાનિન (૬) પ્રાતનાનિન, (૭) પત્થિક, (૮) આલિર્જી, (૯) અન્તરિત, (૧૦) કુચુદ, (૧૧) પદ્મ, તથા (૧૨) કપોત, આ પ્રમાણે (૧૨) પ્રકારના ડક્કોરા એટલે મોનીન હતા છે. એઓમાંથી કેટલાએક પ્રકાર અગ્રેજ લોકોમાં છે, તથા કેટલાએક એઓમાં વધારે છે ઉપપિત્યો (એટલે થાગા અથવા પડથાગ, અધિગયાનો (એટલે કુભી), સ્તંભમધભાગ (એ. થાભનો), બોરિક (એટલે ઉત્તરો ભાગ અથવા ભગણી,) તથા બગ એ બનાઓના આગળે તથા માપો જણાવ્યા છે. કેટલેએક ઢેકાણું એઓની સખ્યા મોહોટીજ છે — કુત કુભીઓ એસા પ્રકારની વર્ણવેલી છે સ્તંભોના નિયમિત પ્રાગે નથી પરંતુ થાભનાના નગના વ્યાસના ૭ પાંચી દસ પાંચુરી સ્તંભની ઉચાઈ ગમે છે અને તેના માપ પ્રમાણે ભગણી, ગાળાની પોટોળાઈ વિગેરે ઠેરને છે હિંદુ ગિ પના નિયમોએટલેનાં અંદાજે અનકાગ નથી. હાનમાં હિંદુસ્થાનમાં જે દેવી ઈમારતો છે તેઆવિસ સાનાગણુ અભિગ્રાપ માન હુ આપુ છું. આ ઈમારતોની ઢમ મિસરી ઈમારતો માં મી છે એરી અટકળ કરે છે પરંતુ જેમ અટીંની ઈમારતો તથા તેઓનો સામાન એ બેઉ મેટોટા ભાગી છે તથા તેઆમાંથી કેટલાએકોમાં કોતરેલું કામ ધણુ છે, તેજામ હું મિસરીઓમાં છે, એટલું માન એ ઓતુ તથા તેઓનું સગાપણુ છે. બેઉ દેગોમાં માટોટા ના વાળઓઉપર આ છુરજને બધાની આન છે પરંતુ મિસર દેશમાં દરનાજની પ્રતાક બાજુએ અડ છુરજ ટોચ છે, તથા હિંદુસ્થાનમાં ક ત દરનાજઉપર ટોચ છે મિસર દેશમાંના નેટ લાએડ વડા સ્તંભોસરખા સજ્જો હિંદી શુદ્ધાઓમાંના દેવા લગામાં છે, એટલાજ હિંદી તથા મિસરી રિ પેમાં સગા પણા મળી આવે છે.

મિસરી ઈમારતોમાં પિગિમિનો^૨ ઉપયોગ ને છે, અને

પ્રત્યેક ઈમારતની બાજુઓ શિખરમુખી અંદર પડતીઓ હોય છે, તથા તેઓ બધીને જે અગાસીને મળે છે, તે અગાસીનો મળથો ઉંડો તથા ખુલ્લો દેખાઈતો હોય છે. ત્રિમુખી શિખરમાંના જે ઉપર કહેલા બે વિશેષ પ્રકારે તેઓમાંથી એકમણ હિંદુસ્થાનમાં નથી. ધણાં દેવળોની ગાંભીર્ય મળામણકરો પિરિમિડ જેવા હોય છે; પરંતુ તેઓના ધુમટો અંદરથી પોકળ હોઈને, તેઓને બીંતોનો અથવા સ્તંભોનો આધાર હોય છે. પિરિમિડાકૃતિ નક્કર ધુમટ મૂળેજ કોઈને ખબર નથી; અને હમણાં કહેલા પોકળ ધુમટોઉપર પણ પુનર્જા વિનરેઓની જે રોબા ફરે છે, તેનેલીધે ત્રિમુખી તથા આ પિરિમિડોમાં છેકલ સરખાપણું નહીં જેવું થાય છે. તેઓની બીંતો હમેશાં ઉભી લંબાકૃતિ હોય છે, અને દેવળોનાં શિખરો હળવે હળવે નાહાનાં થતાં બન્ય છે તેઓનો પ્રકાર કંઈ વિશેષ છે.

દક્ષિણહિંદુસ્થાનમાં ઉપર કહેલાં દેવળોના જુદાંતેને (એટલે શિખરોને) માળ હોય છે, તેઓમાંનો પ્રત્યેક ઉપજો માળ તેની હોના માળ કરતાં સાંકડો હોય છે. ગોદાવરીની ઉચરતકું જે દેવાલયો છે, તેઓનાં શિખરો ઘણુંકરીને ઉપર અખીપડતાં ગયા છે; પરંતુ તેઓની બાહ્યનો બાગ વાકો વળેનો હોય છે, તેથી તે શિખરોનાં તળીકરતાં મધ્ય મોહોટો કુનેનો હોય છે. તેઓનું શેષ છેક અણીદાર હોવું નથી; પરંતુ તેને માથે એક અપટો ધુમટ હોય છે, અથવા બીજું કંઈ તરેહવાર શિખર હોય છે, અને તેઉપર હમેશાં સુલામાનો ઉંચો ધુમટ અથવા ત્રિગૂલ, અથવા તે દેવની બીજી કંઈ વિશેષ નિશાની હોય છે. દેવળના બોલ બાગકરતાં શિખર સાદુ હોય છે, પરંતુ તે છેક સાદુ હોય છે એમ નહીં; ઘણુંકરીને તેને ઘણા ફળગો હોય છે, તથા બીજી નાના પ્રકારની રોબા કોલી હોય છે.

ગર્ભાગાર (એટલે દેવાલયમાં જે કોઠડીમાં મૂર્તિ બેસાડેલી હોય છે તે કોઠડી) હમેશા નાહાની અને ઘણુંકરીને પનાકૃતિ હોય છે. તેને એક દરવાજો હોય છે, તેથી અંદર પ્રકારા આવે છે તથા આવતો. દેવઆગળ જે સુકડું હોય તે દરવાજો આવીને અંદર, ડિવા દરવાજાબાજુ સુકે છે. અને પ્રાર્થના કરવી હોય તો તે સાંદાંજ ફરે છે. ઘણાં નાહાનાં દેવાલયોમાં ફક્ત મૂર્તિને

બેસવાની કોટડી માત્ર હોય છે; પરંતુ મોહોટાંમાં તે કોટડીઉપર એક મોહોટો ધુમટી કળસ હોય છે, અંદર આવવાને વચમાં વિસ્તીર્ણ સભામણ્ડપો હોય છે, અને ફરતા સભામણ્ડપો તથા સ્તંભાવલિઓ હોય છે; તેઓમાં ખીલ્લ દેવાલયો તથા ધર્મશાળાઓ વિગેરે હોય છે. શ્રીરક્ષીગામ અહિંમાંના દેવાલયને સાત વાડા છે, તેઓમાંથી છેક બાહારનાનો પરિઘ નજીક નજીક બે કોશ છે. તે સભામણ્ડપમાં તથા દેવપાસે જવાની વાટમાં, એવી ઓરડીઓ કરેલી હોય છે, કે પ્રત્યેકને સ્તંભની પુષ્કળ હારોની જરૂર પડે છે, તે સ્તંભો ધણુંકરીને હંચા, ખારીક, નાજૂક તથા સારા જડેલા હોય છે; જેમ કંઈ તાડોનીજ હારો લાગીઓ છે એમ જણાય છે.

સાધારણ કોટડીઓ ધણુંકરીને તેઓ કરતાં કમી ઊંચાઈની હોય છે, અને તેમાં તથા ખીજે ઘણે ડેકાણે, નક્શીદાર થાંભલા હોય છે; તે ગોશ, ચોરસ, તથા અષ્ટષુણ્ણીયા અથવા ત્રણે પણ બિગા હોય છે. ક્યારે ક્યારે કુંડાં જેવા કપેલા હોઈને, તેઓઉપર વેજો કોતરેલી હોય છે; ક્યારે તેઓઉપર જનાવરોની આકૃતિઓ કાઢાડેલીઓ હોય છે, અને ક્યારેક તેઓની સાથે માણ્ડગોનાં ટોળા પણ હોય છે.

દેવાલયના જે વધારે મજબૂદ ભાગો હોય છે, ત્યાંહાં ગોશ તથા ચાગસ સ્તંભોનાં ઘણાં ઝુમખાં હોય છે, અને ત્યાંહાંના ખુણા ઘણા અંદર પડતા તથા બાહાર પડતા હોય છે, તેમણે ઉપરના ગલથાને ત્યાંહાંજ ખાંચા આવીને તે કામ બબ્બ તથા ચિત્રવિચિત્ર દેખાય છે. દારવાણના થાંભલા તથા ઓતરંગ, ખાતાં, તથા ખીજા ભાગો, એઓ મોલીનના ઊંડા હાંસીયાથી દરિયા હોય છે; અને ઝાડો, ડુબો, ફળો, મનુષ્યો, જનવરો, તથા કલ્પિત જૂનો. એઓનાં અસંખ્ય ચિત્રો તેઓઉપર કોતરેલાં હોય છે. સારાગ અતિશય અટકજે જેટલી રોખા મુજે છે, તે ત્યાંહાં આણેલી હોય છે. ઉપરનાં ચિત્રોમાં ઝાડો તથા વેવા એઓ જે કોતરેલાં હોય છે, તેથી સફાઈના માસજા પૃથ્વીઉપર ખીજા જગાએ પિરત્રાજ મળશે.

પુષ્કળ ડેકાણે મિનોઉપર ચિત્રો કાઢાડેલાં હોય છે; તેમાં દેવોની કાઠાઈઓ તથા ખીજા કયાઓ દુખાદુ જણાવેલીઓ હોય છે.

તેજપ્રભાણે લગની નીચેની બાજુએ કયાઓમાંનાં ચિત્રો કાઢે છે, તેણેકરીને લગને વધારે શોભા આપે છે.

એકાદ ઢેકાણે, ઉપર કહેલા પ્રકારના દેવાલયો ધણાં બાંધેલા હોય છે. એનો દાખલો:—ઓઢિયા દેગમાં ભુવનેશ્વર કરીને મ્યાન છે, ત્યાહના મોહોરા દેવળના કળસચકી કેળીગમ પણ જોયું, તો પચાસસાઠ પત્થરી કળમો દેખાય છે. તેઓમાથી એકની પણ જીઆર્ પચાસ ગાઠ કુટકરતાં કમી નથી, અને કેટલાએક ૧૫૦ થી ૧૮૦ કુટ ડંચા છે.

ગુર્જાબદ્રાના ડાબા કિનારાઉપર વિજયનગર આઢિયાં ને દેવગોના કળસો છે, તે આઓડગતાં પણ બબ્બ છે.

જે કે હિંદુઓના દેવગો ધણા મોહોરા હોય છે, તોપણ પ્રાચીન થીક દેવગોની સાની શોભા તથા ગુબ્બગવી, અથવા શુસલમાની મહીનોના બાહાર પડતા ધુમટો તથા જીઆ મોહોરાનો એઓની બબ્બતા, એઓની બગબગી તેઓથી થતી નથી. ને બાગો લાખાપોહોળા હોય છે, તેઓ જીઆ હોતા નથી, અને નેઓ જીઆ હોય છે તેઓ સાકડા હોય છે; જુદા જુદા બાગોની ગોઠવણ સાચી કંઠેલી હોતી નથી; અને હિંદુઓનાં સર્વ શિષ્યકામોતરફ જોયું એટલે એવી ખાતરી થાય છે, કે, જેમ ખીન્ના કામોમાં બાગીક કામની સફાઈ તથા મોંદર્ય એઓતરફ હિંદુઓની નજર હોય છે પરંતુ બંધ કામ એટલમ પ્યાનમાં લેઈમે તેજપર તેઓની કાળના ચાલતી નથી, તેજ પ્રમાણે શિષ્યમાણ પણ તેઓની અવરથા છે. શુક્રાઓમાના દેવાસરોમા માત્ર કાળનાની મોહોરાઈ તથા બબ્બતા એઓ નજરે મેડે છે.

દેવગોના ને કંઈ સાગ માસલા છે, તેઓઉપરથી તે ધણા પ્રાચીન કાળના તથા પવિત્રતાના સ્થાનો હતા, એરી જોનાગાઓના મનઉપર અમર થાય છે; અને તે ઢેકાણે ને નિવક્ષણ છુપાઈની અસર પેદા થાય છે, તે થરી, એવું તે ધર્મનું સ્વરૂપ નથી, તથા તેમાંના પ્રતિ દિવસના સરમાગેનો અનિ પરિચય થવા પછી તેરી અમર થરી એરી તેઓની સોચના પણ નથી.

તેકે અર્ચાચીત કાળની બાધણીનાં દેવળોમાં શુભમમાની ઢગની જોય છે, તોપણ, તેઓનું સાધારણ સ્વરૂપ અમત્કાર લાગવા જોગ અપૂર્ણ છે, તથા તેરી બાધણી ખીજત કોઈપણ લોકોમા

નથી. આ ઉપરથી આ દેગમા સિદ્ધાંતનાં મૂલતત્ત્વો પ્રાચીન કાળે પદ્મ સમજવા હતાં એવું અનુમાન આપણે કરી શકીએ. પરંતુ જે ભગ્ન ઇમારતોની હાલમા તારીફ થાય છે, તેઓ ધણી જુનાડ છે એક માનવાને કારણે જણાવું નથી. પરંતુ આવી શુદ્ધિઓ પણ અતિ પ્રાચીન છે એમ નથી. તે આમા જે કોતરેલા લેખો છે, તેઓની લીપિ ખિરત પેહેલા નિદાન ત્રણ મેદાની પેલીમર આપૂ હતી, તથા તે હાલ વહિવટમા નથી. તે લેખોઉપરથી એક જણાય છે, કે બોદોની શુદ્ધિઓ ખિરતી રાક કરતા જુની છે; પરંતુ જે હિંદુઓની છે, તેઓની ભાનોઉપર જે પૌરાણિક ચિત્રો કાઢેના છે તેઓઉપરથી, તે નિદાન ઇમાની સનના આકમા ડિવા નનમા સૌન જેટલી અર્વાચીન છે એક જગત જણાય છે. મદ્રાસની દક્ષિણે મહા બલિપુરમ્મ આલિયા જે કોતરેલુ કામ છે, તે અતિ પ્રાચીન કાળનું છે એક કહે છે, પરંતુ તે ત્યાહા છે ત્યાહાના ભોદોમા જે શ્યાઓ આપુ છે તેઓમા તે ખિરત પછી ખાગમા ડિવા તેગમા મેદામા કરી એક છે, અને ત્યાહાની ઇમારતોની ભીતા ઉપર જે કોતરેલુ કામ છે, તે ઉપરની કથાનું ખગપણ પદ્મ સામેલ કરે છે.

ખાતેલા દવાલયોમાથી જે કટલાએક અતિ વિખ્યાત છે, તે ઘણા અર્વાચીન છે. બોદિરા દેરામાનું જગત્પાથનું દેવગ (જેની આપણે આપણી ડીર્ઘ સાભગીયે છેએ, તે) તથા તેજ પ્રાન્તમાનું “કાગુ દેવગ” એઓ હિંદુઆના અતિ પ્રાચીન દેવાલયોમાના છે, એનો લેખ છે, એમ છતાં, એઓમાથી પેહેલુ ઇ. સ. ૧૧૬૮ માં તથા ખીજુ ઇ. સ. ૧૨૪૧ માં પૂરું થયું એ પ્રસિદ્ધ છે. ખીજા માહોળા દેવગોમાથી ઘણા એઓ કરતા વધારે પ્રાચીન છે, એ નિશ્ચય છે, તેઓ ઘણા પ્રાચીન છે, એનો ખાતરી જોગ એક વિષે પણ આવા નથી, અને તેઓ પ્રાચીન નથી એક અનુમાન કરવાને કારણે છે.

હવે, દેવાનનો કરતા રાજમદિગે ખાધવામા તેઓએ ખાહાગના કિતા જોઈને વધારે ફેરફાર કરવા; પરંતુ જે કે તેઓમાથી પણ

અર્ચાચીન કાગે જાધેના ઘણા છે, તોપણ તેઓનું સ્વરૂપ દિલીજ છે.

એઓમાના અહિ પાચીનોમા ઈ દાપદીપ જણાતી નથી. અથવા તેઓમા જે મૂળે કંઈ વોગણુ હોય, તો તે તેઓ પાં વાગ વગાવવાને લીધે નહીં સગ્ગુ થયું છે. એ કામો ઘણું કરીને મલમુદ હોય છે, અને તેઓને અગાસીઓ હોય છે. તેથી માળ વગારવાને એકે પડે છે તેજેડગીને તેઓ લગાઈ એ વગીને તેઓની જીવાઈ પણ ઘણી મોટોટી થાય છે, તથા તેઓમા બેશિરતપણુ પુકડા હોય છે.

આ હમાગતોમા વાણુકગીને તાહાના તાહાના ઓઠો તથા તે એને કમતા ડાંચા એકેનો હોય છે. આગે ક્યારે આગળ એક લાજ ઓઠો હોય છે, તથા આગે તેઓને કુટી ધધાધોમ ત્રાડોની હાગેની છાયા હોય છે (જલ્દે એકો કુટી નિજિડ રતનાવડી હોય છે) હરવારના મોહોગ એકેનો માગઉપ હોય છે, તેઓ સુસખમાની વિનાનખાના સગ્ગા હોતા નથી અમાગ જેવા હોય છે શીડીઓ સાડી હોય છે, તથા તેઓના પગથીયા દૂર હોઈ તે જાંતના અગ્ધી હીને લીધેના હોય છે.

ઉપરનો ઉલ્લેખ દિલ્હીના ધગેને પણ લાગુ પડે એ પગુ શિ પરાગ્ગના વિધમા તેઓનો વિચાર કરે એ એલી તેઓની ઘણું કરીને યોગતા નથી.

શ્રીમાનોના ધગેને એક એ એક હોય છે, તથા તેઓને કુટી એકેનો દેહને, ઉપર ધાતુકરી હજીમા અગાસીઓ હોય છે ક્યારે આગે તેઓને એકલા સુવાનાજ થઈ હોય છે, ક્યારે ફીકા મના મગનો હોય છે તથા બીજેકા ત્રાડો તથા બીજા પોરાજિક વિગેરે બિના કડિના હોય છે. પગુ બધા એકમા મહારામા તથા અવ્યવસ્થિત હોય છે, કે તે અવ્યવસ્થાનો કપા પણ દરાનાર નથી.

હવે જે તગાનો હિંદુઓએ પાલીમાકે બારેના છે, તે તેઓની અતિ મોહોટી હમારનો છે એક પણ રગુ તો આશયે આ તગાનેના કે પમગે કે અમીન વોગેરે કરેના જે તગાવા, તે પેકેના પ્રકારના તથા વિજામથી પાણી કનાના ગરતા બધ કરીને પાણી અટકાવીને જે કોલા તે બીજા રકારના પેકેલા પ્રકારના કરતાં પથગે આ બધા બીજા મગાના પગથીયા હોય

છે; તે પાણી સુધી તથા ઘણુંકરીને પ્રત્યેક બાજુની લગાઈ સુધી હોય છે, અને ઘણું ઠંડાણે ડોળે દેવગો. હોય છે, તથા કહી પગથીયાવચ્ચે દેરડીયો હોય છે. બીજા પ્રકારનામા આવા દેવગો વિગેરે બધો ઉપર માત્ર હોય છે. જોદેના તળાવો, એ ઘણુંકરીને શામોપામે સ્નાન વિગેરે કામોસાફ બારેના હાય છે. પરંતુ તેઓ એવીના કામમા પણ આવે છે. બીજા પ્રકારના તળાવો એમલે બરો, એઓ હમરા એવીસાફ બારે છે. તેઓમાથી કેટલાએક મોહોગ પ્રચણ્ડ કામો છે, અને તેઓના બધોની ઉચાઈ તથા મજબૂતી, એ બન જોઈ તો તે ઉત્કૃષ્ટ છે, તેઓમાથી કેટલાએકોના પગરો એક કોગ હેલને તેઓ મગેવ રજ બન્યા છે, તેઓનુ પાણી મોહોગ પ્રેગાને પૂરુ પડે છે.

હિંદુઓમા એક ચમત્કારિક તરેહના કુના હોય છે. તેઓની ઉડાઈ ઘણુંકરીને બહુ હોઈને પાહોળાઈ પણ ઠીકજ સોય છે. હાલની વખતના જૂના ઘણુંકરીને ગોન હોય છે, પરંતુ તેઓ કરતા જે પ્રાચીન છે તે એમ્સ છે. તેઓને કરતા ઉમ્મત તથા મજબૂત ગોબ હોય છે. પુરુષો ઠંડાણે પગથીયા હોય છે, તેઓનો આગળ કુનાયરી કેનાએક અતરુપર હોઈ, તેઓ ગોનાની નીચેથી, પાણી સુત્રાં જાય છે.

હિંદુઓના જે અતિગમ ખુશીવાર પૂનો છે, તેઓના થાબલા પત્યગતા છે, તથા તે થાબલાઆકાર ડાબા કરીને તેઓઉપર પત્યગતા બારેના મીને જના છે એના પૂનો દક્ષિણહિંદુસ્થા નમા ધમ્મા છે. બીજા એક પ્રકારના પૂનો છે તેઓમાનો વચનો બાર પત્યરી ગુનામચ્છી કામનો હોય છે, તથા તેને આણીવાળી મિદેગમદાર કમાનો હોય છે, પરંતુ આ પૂનોનું પ્રાચીનપત્ય સારામજેલુ છે, અને પત્યગેના એક ધરુપર બીજો જગ ચડતા થર, એના ગચીતે પ્રાચીન હિંદુઓ જે કમાનો કરતા હશે તે હો, પરંતુ તેઓ ગિવાન તેઓને કમાનો માહિત હતીઆ, અથવા તેઓન ધુમગે કરતા આડગતા હતા, એક દર્શ જણાવુ નથી.

યુદ્ધમા જય થશે એકેતે જે કમાનો તથા જે કિસ્મતઓ ઉભા કરતા હતા, તેપણ હિંદુઓના સિંધનો એક પ્રકાર છે. આપો એક ઉત્તમ નમ્નીવાર સમજાવિતુમા છે, તેની લંચાઈ ૧૨૦

૪૮ છે. એવોજ વિશ્વવરમારકુ ક્રમાનનો એક ઉત્કૃષ્ટ મારાણો ઉત્તરચુલગતમાં વડનગરમાં છે. તે હિંદુઓના શિષ્યકૌશલ્યના ઉત્તમ નમૂનામાનો એક છે.

પ્રકરણ આઠમું.

ખીજ કલાઓ.

હિંદુસ્થાનમાનાં ખીજનાં કારખાનાં કરતાં કાપડ કાપડ વણનાં વણવાનાં કારખાનાંની પ્રખ્યાતિ અતિશય છે. અહીંના કાપડોની શેઠા તથા નાણુકપણાની ધણી દિવસસુધી તારીફ થતી હતી, અને અહીંના કાપડની સફાઈ સગળી ખીજ કોઈપણ દેશમાંનાની સફાઈ અણપિ થઈ નથી.

હિંદુ બોહો દેશમનું કામ ધણું ઉત્કૃષ્ટ કરતા હતા; અને એ દેશના એઓપામે ધણા પ્રાચીન કાળપકી છે, તથા દેશમ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કર્યું તેનું પણ ત્યારપકીજ એઓને જ્ઞાન હતું એવું સંભવ છે.

શોનેરી તથા રૂપેરી જરીનું કામ પણ એઓને સારું આવડતુ હતું. અને એ કામ પ્રથમ હિંદુસ્થાનમાં થતા લાગ્યું એનું પણ હદાચિત્ત મંબને છે.

હિંદુ લોકો પાસે જેવા દેશાઓએ ઉમદા તથા રંગચકારો પાકા રંગો છે, તેઓની બરાબરીના હાંડુસુધી પણ યુરોપમાં થતા નથી.

સુનાનું કામ હિંદુઓની રીત ખાસીકે કામઉપર છે, તેથી તેઓને સુનાનું કામ ધણી સારી રીતે કરતા આવડવા લાગ્યું છે.

આ દેશમાં રજાગાનિકજ રંગો ધણા મળે-છે, તેમાટે આ લોકોની જવાહરવિષે પ્રખ્યાતિ થઈ છે, તેઓની કૌશલ્ય ઉપગ્રથી થઈ નથી; એમ દેહેવાનું કારણ એકું કે એ દેશમાં તેઓની રીત અરલી-નકારી છે, કે તેઓને પીળાં મોલી તથા દિરા

પસંદ પડે છે; અને તે કે તેઓ પાહાણાના ઘણા બપકાનાર દાગીના કરે છે, તોપણ તેઓની પાહાણા બેસાડવાની તંદુર પણ અનાડીનેવીજ છે.

સર્વ કામો કરવાની હિંદુઓની રીતો ઘણી સારી છે, અને તેઓને સામાન થોડો લાગીને તે થોડી મેહનતે સાચે લેઈ જતા આવડે છે. ક્રોધને લુહારનું કામ પડે તો તે લુહાર પોતાની ઓણ તથા અજાએગ ધમણ લેઈને તેને ઘેર જાય છે. તેથી પણ થોડી મેહનતે સુધાર પોતાનું કામ કરે છે; કાગણ તેને જમીનઉપર કામ કરવાનું મળે છે, અને જે વસ્તુ પડવાની હોય છે, તે, તે હાથે અથવા પગોની આગળીઓથી બરોબર પકડી શકે છે.

પ્રકરણ નવમું.

જેતી.

આ દેશમાની જમીન તથા હવા સારી, ઓઘાટે અહીંની જેતીનું કામ ઘણું સારું છે. અહીંનો એકુન, પેતાનું હા ૬-૭ મેજ માથે લેઈને એતરમા જાય છે, અને જે તાલાનાસરખા બગદો જોડીને દાખો પેરવાને ઉત્તરે આમ પાડે છે. પેરણીનું કામ ઘણું ટેકાણે ઓગળી (ઓગે પાળગ)થી કરે છે, અને તેની પાસ ૭ વામની નળીઓમાંથી દાખા પડે છે. પછી એક ફળી ઉપર અથવા દાતાગઉપર માણસ બેસીને મેડા માફ કરે છે. પાકા, કોદાળા, તથા ખીજા થોડો સામાન હોય, ઓગે જેતીના હથીઆમે થતા. કાગળી દાતગજમે કરે છે, તથા હોગેના પ મનીએ નમુમતા કચગીને અનાજ કરે છે, અને તે ધાન્ય ગા જાએ જે લાડીને જમીનમાં મેટોગ મુત્ર જોષગમાં ભરી મૂકે છે. પ્રત્યેક જેતની દુની નિનાનીઓ તરફીને કરેલી હોય છે; પાનુ એતરને ધણકરીને બાવ હોતા નથી; અને કદા કદી જુની જુદી જાતના પાને થા છે તે કેવલ બાદ કરી, બાકીના જેતરો ઓસરખા અનાજથી ખીગનેલા દેવ છે.

હવે, હિંદુસ્થાનમાંની ખેતી આપ્રમાણે સાદી છે, તોપણ તેમ
કેંઈ વધારે ચુણા છે તેમણે આ દેશમાં ખેતીનાં કામમાં જે હુનર
તથા જે ઉદ્યોગ લાગે છે તેમ ખીજા દેશોમાં લાગતા નથી;
અને કેટલીક ચીતનો ખેતી છે, તે મૂળેજ ખેતેલાં કહી તે પ્રમાણે
સેહેલી નથી.

ઉદાજામાંનાં અનાજોને જોઈએ તેટલું વગસાદનું પાણી મ-
ળે છે; શિવાજામાંના ધણુંકરીને બધાં વાવેતરોને હુનરથી કી-
વેલા ઉપાયોએ પાણી પાતું પડે છે. એ પાણી, નદીઓ, વે-
હેજા, તથા તળાવો, એઓમાંથી આવે છે; પરંતુ ધણુંકરીને
કુવાનું લે છે. આ દેશના ઉચ્ચ ભાગોમાં પ્રત્યેક ખેતરમાં એક
કુવો હોય છે, તેમાંથી પાણી કાઢીને નીકોથી લેઈ જાય છે, અને
માટીના બારીક બાથ બાધીને કોલા નાહના નાહના કપારા-
ઓમાં લાવે છે. કુવામાંથી પાણી કાઢવાને કોસ લગાડે છે,
તથા તેને બજારો જોડે છે. આવા કોસમાં ધણુંકરીને એવી
ધુમ્મિ કોલી હોય છે, કે તે ઉપર આને એટલે આપોઆપજ
પાણી યાય છે.

કેટલીએક જમીનમાંનું રાત કાઢી નાખવામાટે તથા ચાર વર્ષે
તે જમીન નીકવી પડે છે. અષ્ટો બીનામનો દમ જમીનમાં
સારો હોય છે, તે વખતમાં તે નીકવાને મોહોશ હોયો લેઈને
તેઓને પાડા જોડે છે, તથા હડા આમો પાડે છે. સાધારણ
ખેતીને ખાતર નાખવા નથી, પરંતુ ચેંટી તથા જાંછ ખેતીને
ધણું ખાતર જોઈએ છે. ધણી ચીતનાં ખેતરોને સારી તજ-
વીને વાગ્ય કરી પડે છે; ક્યારે ક્યારે તેઓની એતરફ માર
અને પથરોની ઝિનો કરે છે, પરંતુ ધણુંકરીને, ધુન, ખર-
સાંડી, કુંવચ્ચ, તથા ખીજાં મજસૂદ કાટેગી ઝાડો તથા ખીજાં
કાટેગી ઝાડુવાં તથા વેધા, એઓની દેશી વાડપોર કો છે;
તેમાંથી ઘેઈનો અદર પ્રવેશ દૂરનો નથી.

ખેતરમાં પખીઓ આવેલે નાશ કરે છે માટે તેઓને ટાકવા-
સાર મોહોટી મહનત લેવી પડે છે; પરંતુ કેટલીકજી કચી તથા પિ
તે પુષ્કળ પાકના નાશ કરે છે. તેઓને જાળાવવાસાર
કેટલાએક પુનર્ગાંઠી રાખે છે, તેઓયજા ઈ કામ યા છે,
પરંતુ ધુન્ય એવજાર અવજાળઉપજા ટાય છે; તેને ખેતરમાં

એક હંચો માળો કરી આપેલો હોય છે. ત્યાંહાં ઉભો રહીને તે જુઓ પાડે છે, તથા ગોફર્સ ગોળા મારતો રહે છે. તે ગોફર્સના દરેક ક્રટકારામા “ફાઉડર” એવો રાખ્દ થયો, એની તે કંગેલી હોય છે.

એકજ જમીનઉપર જુદા જુદા પ્રકારનાં અનાજો વારાફરતી કેમ પોષવા એ હિદુઓ મમજે છે; પશુ તેઓની જમીનનું સત્વ અક્ષયી છે, તેમાટે ધણુંકરીને તેની ઉપદ્રવાન કરવાનું કારણ પડતુ નથી. તેઓ જમીનની પ્રતો અતિ બારીક નજરથી ઢેરવે છે; અને પ્રતેક જમીનમાં કયો પાક સારો થયે તથા તે જમીન કેવી ખેડની એની તેઓને સારી માહિતી છે. એક એતરમા જુદા જુદા પ્રકારના ધાન્યો એકઠા કરીને પેગવાની તેઓની એક અણુસમજની આંધ છે, તે ધાન્યોના પાકો ક્યારે ક્યારે એકદમ આવે છે, તથા ક્યારે ક્યારે એકપછી એક આવે છે.

જે વાતોનું વર્ણન ઉપર આવ્યું છે, તે વાતો જોઈને તથા સુમારેને અડચણ કરે છે. એનું ઉદાહરણ;— કેટલીએક ઋતુઓમા, ગામો તથા પ્રનાહો એઓની પાસેના પ્રદેશોમા માત્ર વાડચોથી, રસ્તા મા ડા થઇને ઘણા માણસો જવાને ઘણી અડચણ થાય છે, પશુ તે પ્રદેશ બાદ કરીને બારી સારું દેરા રાજમારગ પ્રમાણે ખુલ્લો તથા જનાઆનનાને મેહેનો હોય છે. તે પ્રમાણેજ નરીઓ તથા તળાવો એઓમાથી જે નીચે તથા નેહેરો બાવીને લેઈ જાય છે તેઓપણ મુશાકરોને ઘણી અડચણ પોહોચાડે છે.

હવે, હિદુરયાનના જુદા જુદા બાગોમાંના પ્રદેશોની હાલત નાના પ્રકારની છે, એમાટે આ પ્રકરણમા જે વિચારો ઉપર કહ્યા છે તેઓને જ્યાહાત્યાહા અપવાનો છે; અને તેઓમાથી બંગાળા, સોલમણડલનો (એટને દોગમાન્દેલ) કિનારો, તથા ખીજ ડાગ રની પેદારાના દેશો, એઓને તોડએ ધણુંકરીને છેડજ લાગુ નથી. તે દેશોમા ડાગેગના એતરોમાં પાણી વાળીને તે બરવ પડે છે, ધણુંકરીને ધરુ કાઢીને ફરીથી લાવણી કરી પડે છે;

(૪) આ ગ્રન્થમાં ત્રણનો આંક છે, તે ‘જ’નો અતિ લાંબો ઉચ્ચાર કરવાને માટે ત્રિયાની છે, તેને ખુબ મારની ત્રિયાની કહે છે બા. ૬.

અને એ એવીને મહનત ધણી પડે છે, તથા તે કરવાને ત્રાસ ધણો આવે છે.

પ્રકરણ દસમું.

વેપાર.

પરદેશોસાધે વેપાર પુરૂષો એશઆરામના પદાર્થોનાં નામો મનુસ્મૃતિમાં આપ્યાં છે, પરંતુ તેઓમાંથી કેટલાએક પદાર્થો પરદેશોમાંથી આવેલા હતા એમ જણાવું નથી. હવે, તે જણાવો જેઓએ તેટલી મજતી હતી, તેઉપરથી હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રાન્તોનો પોતપોતામાં ધણો વેપાર હતો, એમ જણાય છે.

જાતોપમના વેપારમાં પેશા આપ્યા હોય તો બ્યાજ કેટલું લેવું, તે, “સમુદ્રપર્યટનો તથા ખુશકી મુશાકીઓ” એઓવિધે સારા માત્રાતમાર પ્રશ્નોએ” ઠરાવ્યું છે, એવું મનુસ્મૃતિમાં એક ટેકાણું દેવું છે. મૂળ ગ્રંથમાં “સમુદ્ર” એવો જ શબ્દ છે, તે દેરાની અંદરના જલપ્રવાહોને લાગુ થતો નથી, તેઉપરથી, મનુસ્મૃતિ થઈ તેટલા પ્રાચીન કાળે પણ હિંદુઓ વાહાણમાં બેસીને મ-મુદ્રોમાંથી જતા હતા, એ વાત નક્કી થઈ એમ માનીએ તો માન્ય, પરંતુ તે વખતે તેઓની સફરો કિનારે કિનારે થતી હતી એમ સંભવે છે. એથીપણ પ્રાચીન કાળમાં ભૂમધ્યસમુદ્ર ઉપરનાં બંદરોસાથે એઓનો વહેવાર બેસકે હતો, પરંતુ તે બધો ખુશકીએ હતો, કિંવા કેટલોક જળમાર્ગે હતો; અને તે ખુશકીએ હો અથવા જળમાર્ગે હો, પરંતુ તેમાં હિંદુઓ ગોતાના દેરાની હદ-બાહાર જતા હતા કે નહીં, એ વાતનો નિર્ણય થઈતો નથી. એ વેપાર આરબોના હાથમાં હતો, અને તેમાંનો કેટલોએક સિંધના પશ્ચિમકિનારપરથી અંદરના ગાંધારા આખાતમાંથી મનુક્રતસાથે

આવતો હતો, તથા તાંદાંથી આરબસ્તાનમાંથી સિંચ્યા તથા મિમર આ દેશોમાં જતો હતો; તથા ત્યાંથી વેપાર ખુરાકીએ અથવા સમુદ્રકાંઠે આમિશ્તાન્ તથા ઇરાણ આ દેશોમાં જતો હતો, એમ તથા મંમતાનું અમ નહોતું. હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમતરફના સમુદ્રોની જે પહેલી ઉપાડી હરીફ હાલ હાલ છે, તે ઉપરથી જોતાં, તે આજુએ હિંદુઓનો વેપાર હતા એવી નિગાનીઓ નજરે આવતી નથી. સિન્દુપાટગાહના આરબારનો મુખ્ય નિર્વાસ એ ઈસવી સન પહેલાના ૩૨૨ મ વર્ષે મિથુનદઉપરથી કાત નીચુધી કિનારે હરાઈ ગયા, ત્યાં એકપણ વાહાણ વાટમાં તેના જોવામાં આવ્યું નહોતું; અને તેજું મુદ્દામ એવું સ્પષ્ટ લખ્યું છે, કે મચ્છીમાર દોડી આ માત્ર મને જણાઈઓ, અને તેઓ યોડેજ ડેકાણે હારતે ત્યાંહાપણ વાડી હતીઓ. મિન્ધુનકઉપર પણ, બેડીઆ (એમ મઝા) હતીઆ, તેપણ તે યેડી અને તાહાની હતીઓ એમ જણાય છે, કારણ મોહોટા મોહોટા વાહાણોમુકા પોતાનું મનનું આગમાર સિન્દુને પોતાને બાંધક પડ્યું, અને તેઉપર ભુમધસમુદ્રમાં ૧૧ ખવાશીઓ ગાળવા પડ્યા, એવું આપણે તામિ પુનાની ઇત્હાસકાં લખ્યું છે, એજ અંધકારે, હિંદુઓના યવોની ગણતરી કહેતામાં, જ્યાંહા (વેપારી તથા શિપો એઓનું એકને) એથી વળતું વર્ણન કર્યું છે, તાહાં "વાહાણો બાંધનારા તથા નનીઓ ઉપર મઝવા સજાવનારા ખલાશીઓ આ વર્ગમાના" છે, અત્રું લખ્યું છે; તેઉપરથી તેની માહિતીમાં આંખે આ એવા સમુદ્રમાની સફર કરનારા ખવાશીઓ તે વેળાએ નોહોતા એવી અગળ કરી તા સ્પષ્ટ.

એપછી ખ્રિસ્તી શક પહેલાના બીજા સૈકામાના એક અંધકારે કેટલીઅક હરીફત વખતી છે, પશ્ચિમકિનારા તેજઉપરથી પશ્ચિમતરફના દેશોસાથે હિંદુસ્તાન ઉપરથી વેપાર. નના વેપારવિશે કંઈ સ્ત્રાન થાય છે. આ અનકર્તાને નિસાર તથા આ અસ્તાન તે દૈલેમુલાગ, એઓની વચ્ચેના વહેવારની માત્ર માહિતી હતી, પણ તમ્ને અવગત માનમા તજ તથા ગરમાનાની સીનો એ ને જણ્યો લખ્યું છે, અને આરબસ્તાનના એમનાને પ્રાન્તમાના અગેમાં હિંદુસ્તાનમાથી વાહાણો આવતા હતા એક તેજું ખુલ્લું કર્યું છે. પરંતુ આ

અથમા ને બધું લખ્યું કે તેઉપરથી ઉપર ફરે તો બરો વેપાર આ
ગોના હાથમા હતો એવો નિવડો કરવો પડે છે.

આ વેપાર કો 'મર્ગે' આતતો હતો તેની રચના દીકા, અને તે
કઈ કઈ જાણ્યું તેનો ચતો હતો ત જાણ્યોની પૂર્ણ હતી. આ
"વેગિનર" આ યુનાની અથમા મળે છે, તે પહેલાના અથમા
મળતી નથી. આ અથ ઈમની સતના પહેલા સોકામાનો છે,
અને તે લાલ સમુદ્રમા હમેશા ફરનારા એક અનુભવિક નાવિકે
લખ્યા કે એમ જણાય છે. લાલ સમુદ્રનો બરા કિનારો, આ
રખરખાનની આખી ટોણ તરફનો કિનારો તથા સિંધુન-ધરી
કન્યાકુમારિકાકેપને પ્ર ક્ષિપ્ત ઈગને એ નમણુક કિનારાના ઉપર-
તરફનાજ કંડામુડા હિંદુધ્યાનનો કિનારો, એટલા સઘળા રોડ
વણત તેણે કર્યું કે, અને તેટલી હદો મરેના દેસોમાના તથા
કેટલાક તેઓની પેલીતરફના પ્રાન્તોમાના વેપારની હકીકત કહી
છે. આના લેખઉપરથી એમ જણાય કે કે, એ વેળા નજીક
નજીકસુધી, હિંદુધ્યાનમાના વાહાણા ઈગની આખાતનુ મોઠું
ઓગળીને આગમતાનને કોઠે કોઠે અચકાતા અચકાતા ગા
સમુદ્રના મુખમુડો જતા હતા; પગુ. ત્યાંપછી મિસરોમાના
યુનાનીનોને, અથવા પાકીકરને બરા વાહાણુ ઈ લોગો, એઓ,
લાલ સમુદ્ર ટોડીને બહાર આગા ઉપગત જલનીજ કિનારો
છોડીને સામે હિંદી મહાસાગરમાથી દેશીને મતજાગના કિના
ગઉપર જતા લાગ્યા હતા.

આપ્રમાણુ ધમ્મો નેપારે આલતો હતો. પગુ તે બરો શીક
તથા આગમ એઓ કરતા હતા. આરવરતાન, એ, કુકાની,
ખનાગી તથા વેપારી નોક એઓએ બરબો દેરા છે એવું
વર્ણન છે; પગુ હિંદુધ્યાનમાના લોભો આપા લોકો હતા
એક ૧૮૧ વર્ષન નથી, અને સત્તા સમુદ્રના મુખ પામેના એક
જગમા (સાહેબ એજ તે મેટ દોરો એકે અનુમાન કરે છે,)
ને યોડીક મિત્ર વરતી હતી, તમા અધારમ તથા શીક આ લોકો
સામે કેટલાક હિંદુઓ પણ દૂતા એકું લખ્યું છે; તેઓશિવાય
હિંદુઓ પેતાના દેશ પાહાર કહી દતા એવો લેખ નથી. હિં-
દુધ્યાનમાનો વેપાર એટલો આરબોના હાથમા હતો, કે રિગ્નીની
વખને સિદ્ધલીનો પશ્ચિમકિનારો તેઓની વરતીએ બરાઈગતો

હો, અને તેઓના ડેરવાએક બોલો મનવાગના
 કિનારાઉપર મળી વરતી કરી । ગણા હતા. તે સમુદ્રકાંઠે વેપાર.
 હિંદુઓ પોતાનાજ દેગને કાંઠે નહે મળ્યો વેપાર
 કરતા હતા એકું પેરિપ્લમ્ આ પુત્રોત અપમાજ કર્યું છે. મિથુ
 નરનું મ્હો ઉતારુ છે, તેમણે મોઢાટા વાહાઓ અંદર જઈ રાત્રી
 નથી, માટે તેઓમાનો માલ ઉતારવાને ત્યાહા મછાડ ગેહેતા હતા,
 અપમાતના આ માતના મ્હોડેપર મોઢોટી ઉતારી રીમડની જગા
 છે, તેમણે, તથા ત્યાહા ભગતીનું પાણી જનની અંદર છે તેમણે,
 વાહાઓને નુગાન પાહાચ્વાની હાથ મારતી છે તેપ્રમાણેજ પૂર્વે
 હતી; માટે (માગિજ અંદર) ભરુચ અહીંસા જનાગ વાહા-
 ણોને માગુ દે માડા સાથે મરુતીમાઝ મગ્યા ગેહેતા હતા,
 ભરુચધેરી, દક્ષિણતરફનો જગા મમુદ્રગમે જંગોથી પુત્રનો
 હતો. તે વેપારના અંદરે એકું અથ તે તેઓવિષે વર્ણન પુર્યું છે;
 તેઉપરથી કિનારા કિનારાઉપરનો વેપાર કરનાગ વાહાઓ તે અં-
 દરેમા જતા હતા. એકું અનુમાન કર્યું તો માન્યે પાછળ,
 હન્યાક્રમાન્કિદેની પૂર્વતરફના કિનારાઉપરના દેસા વગુનનુ
 અનુમાન આપાહિત, પછી તે દેગોમાથી અંગાવના ઉપમા-
 ગમાથી ગગા મુસી તથા કિસ પેટ મુસી મોઢોટા વાહાઓ
 જતા હતા તે વર્ણન છે: કિસ અંદર ઘણુકરીને સુમાત્રા
 અથવા મનાગા દોના અનુ મળત છે, એ શ્રે
 વરતી વાત પૂર્વતરફના લોટોની હકીકતને પૂરી પૂર્વકિનારાઉપર
 મગે છે; તે હકીકતમા એવું મ્હુ ૩, કે એવ- રી વેપાર
 મહાવના માઉપરના લોના મમુદ્રકિનારા વે
 પારમા મધ્યમદ્રાક્ષના લોટોગના વગરે હિમતવાન હતા, એથી
 તેઓની પુગતન ખ્યાતિ હતી. જે વગર મિથુ નદઉપર કંઈ
 વેપાર નથી અનુ નિર્માકસની નજરે પડ્યું, તે વગરે ગગા, હાલ
 મગપીજ, વાહાઓએ પુતલી હજી, એકુંપગ મગે છે: કાગ્લુ
 તે એ નદીઓના અંતરફના પ્રેગોનુ સ્વરુપ જુદુ જુદુ છે, અને
 ગંગાને કાંઠે જુના તથા મુન્દેલાં ગાલ્યો હતા, તેઉપરથી ત્યાહા
 તેનો વેપાર રોવો એરી અટકા મેહેજેજ અપમા મનમાં આવે
 છે. ગંગાકાકાના ઉપર ગેહેતા મારા પાકનાગ તથા વિરતીણી
 પ્રેરોમા જે પદાર્થ પેટા થતા હથે, તેઓઉપર, તેઓથડા કમી

અથમાં જે બધું લેખ્યું છે તેઉપરથી ઉપર કહેયો બધો વેપાર આ-
રખોના હાથમાં હતો એનો નિવંદો કરવો પડે છે.

આ વેપાર કરે માર્ગે ચાલતો હતો તેની સ્પષ્ટ ટીકા; અને તે
કઈ કઈ જાણ્યોનો ચતો હતો તે જાણ્યોની પૂર્ણ હકીકત, એ
“વેગિખરા” આ યુનાની અથમા મળે છે, તે પહેલાના ગ્રંથોમાં
મળતી નથી. આ અથ ઈસવી સનના પહેલા સેકામાંનો છે,
અને તે સાન સમુદ્રમાં હમણાં ફનાગ એક અનુભવિક નાવિકે
લખ્યા છે એમ જાણાય છે. સાલ સમુદ્રનો બધા કિનારો, આ
રખસ્થાનની આબની ડોણ તરફનો કિનારો, તમા સિંધુનદીથી
કન્યાકુમારિકાકેપને પ્ર-ક્ષિપ્ત કરીને ચોક્કસપણે કિનારાના ઉત્તર-
તરફનાજ છેડામુડી હિંદુસ્થાનનો કિનારો, એટલા સઘળા દેશનું
વર્ણન તેણે કર્યું છે, અને તેટલી હદો મેરના દેગોમાના તથા
કેટલાક તેઓની પેલીતરફના પ્રાચીનમાના વેપારની હકીકત કહી
છે. આના લેખઉપરથી એમ જાણાય છે કે, એ વેપાર નજીક
નજીકસુધી, હિંદુસ્થાનમાના વાહાણા ઈંગની આખાતનું મોટું
ઓળંગીને આરખસ્થાનને કોઈ કોઈ અવકાશમાં અવકાશમાં રહ્યા
મુદ્રના મુખમુખો જતા હતાં; પરંતુ, ત્યારપછી મિસરદેશમાંના
યુનાનાનોરો, અથવા પશ્ચિમીને બધા વાહાણુવટી લોડો, એઓ,
સાન સમુદ્ર કોડીને બહાર આબા ઉપગત જમીન કિનારો
કોડીને સામે હિંદી મહાસાગરમાથી હંકારીને મનવાગના કિના
ગરૂપર જવા લાગ્યા હતા.

આપ્રમાણે ધણો વેપાર ચાલતો હતો, પરંતુ તે બરો થીક
તથા આખા એઓ કરતા હતા. આરખસ્થાન, એ, મુકાની,
ખાશી, તથા વેપારી લોક એઓએ બરનો દેશ છે એવું
વર્ણન છે; પરંતુ હિંદુસ્થાનમાંના લોનેમા આવા લોકો હતા
એવું હોઈ વર્ણન નથી, અને ગત સમુદ્રના મુખ પાનેના એક
મેટા (સાદેવા એજ તે મેટ હોવો જીવું અનુમાન કરે છે,)
જે ધોડીક મિથ વરતી હતી, તમા આરખ તથા થીક આ લોકો
સામે કેટલાક હિંદુઓ પણ હતા એવું લખ્યું છે; તેઓશિવાય
હિંદુઓ પેતાના દેશ બાહાર હોઈ હતા એવો લેખ નથી. હિં-
દુસ્થાનમાનો વેપાર એઓ આરખોના હાથમાં હતો, કે પિંડનીની
પાને સિંહનીપનો પશ્ચિમકિનારો તેઓની વરતીએ બરાઈગવો

હતો, અને તેઓના ડેવાએ તો કો મનમાંના
 કિનારાઉપર પણ નહીં કરી. ગહા હતા તે મધ્યકાંઠે વેપાર
 હિંદુઓ પોતાનાજ દેગને કાંઠે કે ઘણો વપાર
 કરતા હતા અને પેરિનગ્ આ કુળે ત્રણમાજ કુલ છે મિથુ
 નંતુ મહા ઉત્તર છે, તેમણે મોહાગ વાહાઓ આ ૨ જાગતા
 નથી, મટે તેઓ માત્ર માત્ર કિનારા તો ત્યાહા મજા તેના હતા.
 ખરેખર તના આ તાતના મેડા મેડોટી ઉત્તરો ત્રીમડની જગા
 છે, તેમણે તથા તલા ભગતીનુ પાણી જનની મટે ૩ તેમણે,
 વાહાગુતો નુ માત્ર વાહામ્યાની હાત રાખી છે તેમજ તે પૂર્વે
 હતી, મટે (માગિગ્ર એવે) ભરુચ આવી તા જનાગ તાહા
 છોતો માગ દે તાડા સાથે મંડીમાકે મંડા મેડેના હતા.
 ભરુચથી, સ્થિતજગદો ગરા મધ્યકાંઠે પચેથી કુનેનો
 હતો. ત તેપાડના બે મે એક અથ તે તેઓનિષ સર્જન કૃષ્ણ છે
 તેઉપરથી કિના. કિનારાઉપરનો આગ કરનાગ વાહાઓ તે બ
 દેગેમા જતા હતા અને અનુમાન મ્ય તે આતમે પાડા,
 કન્યાકમાનિકાંતી પૂર્વજગદા કિનારાઉપર દેરા વગનનુ
 અનુભવ આવાહિત પછી તે દેગેમથી બગના ઉપમા
 ગુમાથી જગા મુરો તથા કિસ પેર મુરી મોતેગ તહાગો
 જન હતા નેક વડે છે. કિસ અટન ધણુકરી સુમાના
 અથના સના હેરા અને ગભા ૭. એ મે
 વડની તાત પૂર્વજગદા લોની હરીકતો પૂરી પૂર્વકિનારાઉપર
 મે ૭, તેની તમા એક લુ ૭, કે એન રી વેપાર
 મહત્ત્વના તા પડના લો. મધ્યકાંઠાના વે
 પા મા પચેમજાકા લોકો તા તાગે હિમતસાન હતા એવી
 તેઓની પુગલન ખ્યાતિ હતી, જે વગન કિષુ નેકાં કે
 વેપાર નહીં અને નિર્વાસની નજરે પડ્યું, તે વ તો ગગા, હા
 ગાગીજ, વહાગાએ કુની હે એકપણ મળે ૩ કાગળ
 તે એ તલીઆના સેતકના પ્રેમોનુ સ્વરૂપ શુદ્ધ શુદ્ધ છે, અને
 ગગાને કાંઠે શુના તથા મુરેલા ગાળ્યો હતા, તેઉપરથી તાહા
 તેનો વપાર તો એવી અગત્ય મહેજેજ અપણા મનમા આવે
 છે. અમાકાકાના ઉપર હેના આરા પાડાગા તથા નિરતીર્ણ
 પેરોમા જે પદાર્થ પેરા થતા હશે, તેઓઉપર, તેઓથી કરી

મુધાગેલા દક્ષિણમાંના લોગોનું મન ગણશિવાય રહ્યું નહીં હોય; અને દક્ષિણ તથા અંગાડિપરનો પ્રેશ, એઓની વચ્ચે જેમ જંગલ તથા છુટારા બંકોની વચ્ચે હાલ છે. તેથી પણ વધારે ધારૂકડીને તે વાળે હતી. તેમણે તે મોટાં ગંદકા યાત્રા માર્ગ, પૂર્વમાંના અજાણીનો જંગલમાંના ઉપસાગરમાંથી રીંધું હંદારી જવાનું, એ જ નાહાનું ગંદકા તે મોગાને તૈયાર થતા હતા; કારણ તે મોગે ગણાવતા કમીન ઘણા દિવસ ન દેખાય એમ ન થતાં, કિનારાડિપરના લોગોના મારા બાહારથી તેઓને જતાં આહવાનું હતું.

આ પ્રમાણે જવાનો થાક એક વખત પડ્યા ઉપરાંત પછી તે આખાતની દિપ નો ભાગ સહેજ ઓળંગીને જતાં આવડ્યું હતું, અને પછી ઘણા દિવસ ગયા નહીં તેજામાં અવાવાના દ્વારદ્વય તથા મુજાત્રા બે એઓ સુધી જે તે આખાતનું અતિ પોહોરું પાત્ર છે, તેમાંથી તેઓ હંદારીન ગયા હશે. હવે શોધમણ્ડલના લોગે આવી મકમે કુવાન રાધી તૈયાર થયા હશે, તે હશે, પગલુ તે કિનારાના ઉત્તરજાગમાના લોકોએ પ્રથમ દિશ્મત કરીને મોહોટા સમુદ્ર મા સફળે કુવા લાગ્યા, તે પહેલા બીજા હિંદુ બોલો મકમે કુવા હતા તેનું જાણવાન સાંભળવામાં આવેલું નથી. દુનિય દેગમાના પુરુષ હિંદુઓ જાણા બેઠામાં ગયા. અને તેઓએ ત્યાહાના લોકોને મુસાસ્યા, તથા પોતે ત્યાહાં આવાનો વખત મુકર કુવા માર તેજ વખતે તેઓએ

જવાતથા પૂર્વ
તરફના 'ન
બેઠે માં' ની
કુવાની રીતી.

ત્યાહા એક માત્ર રથાપ્તો, તે અણાપિ ગાણુ છે. તથા તેનો આ-
રંગ શિવ પહેલાં ૭૫ વર્ષ ઉપરનો છે. એ પ્રમાણે જાવામાના
ઇતિહાસમાં કથા છે; અને જાવામાં હિંદુઓની સમાગનો વિગેરે
અમખ્ય તથા બના બાકી રહેલીઓ છે, તેઓડિપથી, અને
જાવામાં સાધારણ બાપા મને છે. પગલુ ધર્મગ્રંથોની, ઇતિહા-
સોની, ગાળોની, તથા ધણુકડીન બધા તાલપગાડિ કોવરવા નજો-
ની બાપા, એ મુશ્કેલી એક બેદ છે; આડિપથી, ઉપરની
કથા અગી છે એવું નિઃસંશય મિદ્ધ થાય છે. પછી એક મુ-
ગાડિર ચીન, અંગાડિપથી સિદ્ધવદીપમાં, ત્યાહાંથી જાવામાં, તથા
ત્યાહાંથી ચીનમાં, ત્યાહાંથી ગયા, તે બધાં ત્યાહાંઓમાંના અલામી

વિગેરે લોટો પોતે આલ્સળી ધર્મમાંના છેએ એમ કેહેવડાવતા હતા; તે વખતે જીવામાં બધી વસ્તી હિંદુ હતી એવું તેના જોવામાં આવ્યું; આપ્રમાણે તે સ્ત્રીનાએ ઇસવી મનના એથા મૈકાની આખરીએ પોતાની હરીજીત લખી છે, તેઉપરથી પણ ઉપર કહેલી કથા પ્રાચીન કાળે થઈ છે. અર્થે અમિત સિત્તે થાય છે. કેટલાક કાળપત્રી જીવામાં બેહરમ સુર થયો, અંગ હિંદુ ધર્મ જુનો પડ્યો; તથાપિ એકમા મૈકા મુઝી મજમત્તા હિંદુઓના હાથમાં હતી; તેની આખરી પછી મુસલમાનોએ કરી. તે મુસલમાનોને તેમા મૈકામા કેટલાએક આગમ ધર્મોપદેશોએ હિંદુઓના મુસલમાન કસ્યા હતા. જીવાની પૂર્વતરૂ ખાલી નાને બેટ છે. ત્યાહાની તરતી અદ્યાપિ હિંદુ છે; તેઓની રીત-બાત મને દિવા તાગરી જાણ છે, પગુ પોતે આગ હિંદુ વળ્લોમાના છેએ એવું તેઓ કેહેડ. જો કે તેઓની મુગત બદલાએલી છે તોપણ તેઓની ઉત્પત્તિ હિંદુઓથી હશે એ અમત્તાય છે એમ નથી; પગુ તેઓની ઉત્પત્તિ કેવળ હિંદુઓ થઈ છે એમ કેહેડ એ કેવળ કાદમ્બરી છે, એવે વધારે મંભવ છે. એમ કેહેવાને બીજી કાગળ એવું છે. કે જાનામાંના કરીઓએ ખીજે એક એથી મહોરો દેગ રચીને ગગાયમુનાના ગાદાના ગેહેરો મજાઆ, તથા લકૈયા, એઓ મુકા 'મહાભારતમાની' બધી કથા પાતાના બટમા બની એવી કાદમ્બરી રચો છે. *

પેગ્ગમની આગીતરૂકના પશ્ચિમરેશના દગિયાની સફર કરનાગ તથા નીચ મુગાફગ એઓની શ્રીફા ૧ કાર-કથાઓ એવું કેહે છે, કે હિંદુસ્થાનની સાયે બા-કર્મિ પત્રીને હાગના લોટોનો વેપાર મોહોરો હતો, પગુ તેમાં વેપાર હિંદુઓ કેટલા સાનેય થતા હતા તેનિય કર્ન કેહેતીઓ નથી. આગલી તથા જિની તાહાજો હિંદુસ્થામાંનો બંદરોમા તતા હતા એવું તેઓએ લખ્યું છે, પગુ હિંદુસ્થાની વાહાજોએ પહેરોમા સફર કર્યાવિષય કહી લખ્યું નથી.

મુલગાગના કિનાગહિર સાગ હિન્દાગાગર આચીઆ નોરો કરતા રહેતા, અર્થે નાદોપાવા એણે લખ્યું છે; પગુ તેઓ નાગર નાખીને કિનાગપાસે રહેતા, આ કઈ મગવાનો લાગ જણાવો

એવું હંકારી જતા, એવી તેઓની ચાલ હતી એવું આગળના ગ્રંથકર્તાથી જણાય છે. જ્યોતિષ વારોહિયામા મનબાગના ધિનાગ-
હવર જર્જ પાહોચના. ત્યારે તાંહાનો સર્વ વેપાર (મોગોમાનાર)
મુસનમાનોના હાથમા હતા, અને તેને, તથા પછી તેની પાછળ
યએના મરદાગને જે અડચણો પડીઓ, તે તેઓનીજ અ-
બાધિયતી પડીઓ.

ચેગિપ્તસની વખતે હિંદુસ્થાનમાથી જે માત્ર
પ્રાચીન કાળના ખાહર જતા હતા, તે આ પ્રમાણુ—ફતુ સાફ
વેતારની જ નહીં કાપડ મનમના, તથા નાનાપ્રકારની છંદો, કે-
શમ અને ગેમી માપડ; ગળી તથા ખીલ ગોઃ
તજ વિગેરે મમાખાની જમુને; ખાંડ; દિશ; મોલી, કમરોડ,
તથા ગુજરાત પ્રકારના થોડી કિમ્મતના જાણુ, તીથુ એ સડો;
મુગની પેશયા; અને, કાંતે કાંતે, દારૂઓ. એ વસ્તુઓ હા-
લના પદાર્થોથી વસાગે જુના નથી.

તે વખતે જે જણુમા ખાટાગથી હિંદુસ્થાનમા
આવકનોમાન આવતી હતી, તે આજમાણુ.—જલુ તથા નીંચુ
કાપડ (ધાયુકમીને ડિનતુ); પિત્તલ, ત્યાગ; સીમુ,
પરવાગા; કાચ; સુમો, અને કેવડ આ ગેમમા માહિત નો-
હોતા એવા મુગની પદાર્થો. દ્રાક્ષના દારૂઓ (ધણી જનના
આનતા હતા તેમ માથી હંમલમાના દારૂઓ સોગેને પાદ
પડતા હતા); એરિવાય મોનારખાની પાદ્યો તથા જાણુ, એઓ
આવતા હતા.

અમા તથા તેની મુજબ માનવા એઓકપમી
પ્રુયકી વેતાર માવ લેઈ જનાને ધણ સેહેડ પડતુ હતુ એવો
લેખક જેનાજ આખો છે; પરંતુ એઓગિ-
વાય ખીજ નીઓમા મચુકયતી મને દર વડાને જર્જ મહતા
નથી. તેમણે તેમની મદતને અરે વેપાર ધાયુકમીન ખુસા-
કીએજ આનતો હોવા જોએ. તે વેપાર ધાયુકમીને તબાહી
હયે, પરંતુ અતિ પ્રચીન કાળથી એમનગમ્યની મમામિમુની
મોહોગ મદદગીના મુતાઓકેક સમગ્રતુ લખુ તમા દર તેનાટે
હાનની તખતકતા તેમજને તમાગા વદેદક વસાગે હયે એવી
અરકા હયી તો આવયે.

માહિત નથી નો નહીં, પણ દિંદુરયાનમાતા લોકોને પદ
નથી) દેવ એના બન્ન પ્રતિભા પ્રથમ આદ્ય ગોત્રી, તથા
તેઓ પડનાર સુમનમાતોની જોત્રી સત્તા ચાલુ થઈ, તથા
જોત્રી વસ્તી થઈ તેના મામે તેઓની રિયતિમા ઉપગના બેરો
પેલા થતા હશે પણ તે તે જોત્રીની જગ્યાથી તથા હતાથી
અન તાહા ॥ તેનાગ લોકોની મગ જનમાના ભેદથી પણ એ
કરતા વચ્ચે રોકાશે થવા હશે એમ જણાય છે.

એનો દા તો — મગના તથા દિંદુરયાનમાતા જગા
કાઠાનો પ્રેશ એ બને લગતા દેરો છે, અને એ બન્ને પણ
પ્રાચીન કાગ્યથી એકલ સત્તા રીગના હાથમા હતા. પણ અ-
ગાના ॥ દા જીનો છે ત્યાહ નીઓ પૂર આવીને બેરો દેરા
પાછાએ જગાઈ જાય છે અને સાર જગી મા જે વધારે
સુખો દેક છે તે જગા તે રીગમા છે. અહિયા ગગાકાઠાનો
ઉપગ નો દેરા એ જા કે મારા પાકવાયો છે તોપણ ત
હીનો જમીન તથા દા એ બન્ને સાર હાસી રોવાનો મુ. છે.
આ મે થી તે તે ગામા ॥ નાકાની ચાતો જુગી જુગી પીઓ,
તે કાગ્યથી તેઓમા એવું માલોડુ અનત ૫-૬ હશે આ
લોકોના જાણતુ મુગ અકલ છે, તેમણે એઓના વસ જુદા
છે એ અકલ અમાનરી તો કામ રીજ નથી.

દેવ ઉપગ એના મેરો કોઈમા કાગ્યે ઉત્પન્ન થતા હશે તે
હો પણ તે વચ્ચે મામા ગાના જે હો બરાબરિદુઓમાં
ગગાકાઠા ॥ દિંદુરયાની લોકો અત આ ગોત્ર લગ્યા તથા
હિમન ॥ ૩ તેઓ પારડી ધાને ૩, અને તેઓનો પોગાક
સુમનમાતો મગો છે. તેઓ ધગકપર નજાવા ધાને છે,
અને તેઓના ગામો ઉધાગા મે ૧૦૬૫ મજૂ થતાનેના
દો છે, તેઓ ધગી બનખમીડી ગાલી થાય છે

દા બગાડીઓ પેનાગા છે, પણ હીંબા, કાગા, તથા
દે મામા બાવના છે, તેઓ બીકબ તથા અત્તાચાડી, અને
ધૂં તથા કપડી છે. આ વાત રખત છે. તેઓના ગામગા
વામ અથવા તાક એઓ રી રા જોમા મામના છાપગાના
સુપગના વસાવના દોષ છે. એક રેના ૧૬૬૬ તથા બીજી
બાબાઉપર નાખે અને જે રીદુઓનો પ્રાચીન પોરાક, તેજ

તેઓ વાપરે છે. તેઓ ગ્નાન કસ્યા પછી, પોતાને સારી તેલ ચોપરે છે. (એ સ્વલ હિંદુસ્થાનમાં મુલ્કીત પણ નથી.) તેથી તેઓની આમડી કોમળ જેવી તથા તન્નકની દેખાય છે, અને તેમ્ને કઠીને તેઓના રેશની બીની હવાયરી તેઓને ધન થતી નથી. તેઓની ઉપજીશીકા ધાતુકઠીન ચોખ્ખાદિપર થાય છે. તેઓની ભાષાની તરેહ જો કે હિંદુસ્થાનીની નજીક છે, તોપણ તે હિંદુસ્થાની બોલને મૂળજ સમજતી નથી.

જેતકે આ જાતે લોકોમાં આટલો તફાવત છે, તોપણ તેઓના ધર્મો તથા તેઓમાં આવનારા અમખ્ય આચારો તથા રીતો, તેઓની વ્યુત્પત્તિ વિદ્યાએ તથા ગામ્યારભાગે, તથા સાધારણ વિષયો, અજોડિયના તેઓના આભિગ્રામે, અને તેઓમાના સંસ્કારો તથા તેઓની ચાલચલણો, એટલી બાબતોમા આ લોકોમા એટલું મર્યાપાયું છે કે જો કોઈ યુરોપિયનને આ ભેદ પહેચાયરી મુલ્કીત નહીં હશે, તો તે એક લોકોની હદમાંથી જીવન-ઓનીમા ગયા તોપણ તને ત્યાહાનો તફાવત એકદમ સમજશે નહીં. એકું પણ થઈ રાશે.

હવે, પાંચાડેના વર્ગનેમા જે રી જે રી જુદા જુદા લોકોની હરી-કૃત આવશે, તેજ તેજ તેઓમાના લોકો એક પછાડે એક ન-જો પડશે; પણ હાલમાં કેહવા) એટલું જ છે, કે ઉપર જે સાધરણ વર્ગન આજુ છે તથા પાંચળપણ જે આવશે, તે સર્વે હિંદુઓને જ્ઞાનમા લારીને કુલ છે.

જો કે હિંદુસ્થાનમ મોઢેગં ઝેઢેગે ઘણું છે, તોપણ મહાકઠીન બધા લોકોના ધર્મે એવીના છે. ગામડાં. એકલ લોકો જમાવથી ગામડાઓમાં જેઢે: ૧૨-ગેજ પગેદો પિત્તેહિય કામ કરવાને જાય છે, અને ગેજ બાઢેનેગે મૂંઝા પાછા ગામમા આવે છે.

જુદા જુદા પ્રદેશોમાંના ગામડામાં તફાવત ઘણો હોય છે. પુણજ પ્રાન્તોમાં સરિસરે દેશના હોય છે; અને જે રાજના રેઈ ધોરેશાગે આચા, જો દેશને ધાંડવચ્ચે મામે લટવાને તેઓ ઉપયોગી પડે છે; અને કેટલેક દેશો તે દેશોના ધોગે પડેગના ગામના લોકોથી તથા સંસ્કારના અમલદારોથી તે લોકોને પોતાનો બચાવ કરતાં આવડે છે. કેટલાંક ગામ ઉચાડાં જ હોય.

છે, અને કેટલાંક ગામડાઓમાં દેવે મંત્રે અંદર ગઈ માટે તેઓને ફરતી વાડ્યો દોષ છે તથા તે મેં દરવાજો દોષ છે.

ઉત્તરહિંદુસ્થાન તથા બંગાળા, તેઓમાંના ગામડામાંના ધર્મેમાં તકાલિ કોનો હોય છે તે પહેલેન કહેલા આનુ છે. હવે, બંગાળામાંના ગામડામાંના ગ્રુપડાનો કહ્યું છું તેઓને બાકે ૧૦ ગામડા ધારાથી કીકાક મચાવેલા દોષ છે તથા તેઓને નેતરોની લાન્ડીઓની તટીઓની દેવાનો દોષ છે. આ ગ્રુપડા બધા હિંદુસ્થાનમાં અતિ મારા દેવાનડા હોય છે.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંના ગ્રુપડાના ગામડાકર તરીકા થાય છે. તેઓનું બાવ ૧૫ સીન્ધી માટી તથા કાચી ધર્મે અઓ હોય છે. તેઓમાં મગાલી ગ્રુપડાઓની બની ગામડા હોય છે, ૫૦૦ તઓ તેમાં નોકદારે આપતા તથા દક્ષેણમાંના ગામડામાંના ગ્રુપડા માટી અંગે પત્ય ૧૧ હોય છે. તથા તઓને માટીના રાગા હોય છે અને તેનાગેને કેવળ ગાલી થએલા ધર્મે રાગ ૧૧ તે આપ છે. બધા ગ્રુપડામાં આ, ૧૧ ગામડા એક બે ન જમ્યા છે. એ ફરતા નીચે દક્ષિણતરફના ગ્રુપડા એવાજ માટીપત્યના ફરેલા દોષ છે, ૫૦૦ તેઓનું કામ સારું હોય છે અને તે તેની જાળાઉપર ગાતા તથા સરે દબા લાગે દોષ છે, તેથી તેઓ કીકાક તથા માર જમ્યા છે.

પ્રતેક ગામમાં ૧૦૦૦ દોષ છે, તેમાં અનાને, તથા અંક, સાકર, જલકુ મપડ, તથા ગામડામાંની અપની બીજી જગ્યાસો વેચવાસાર ફકાતો દોષ ૧૦. પ્રતેક ગામનો એક જગ્યાના દિવસ મુદત હોય છે તથા તે ગિનાત તાલની વારંડી ગાજા તથા તેજેરાગે દોષ છે; અને હિંદુસ્થાનમાંના ધારાકરી બના પ્રેસામાં પ્રતેક ગામમાં નિ ૧૦ એકાણુ ૧૧ તથા ૧૨ નીમોને ઉત્તરનાસારે એક થ રિસાગા હોય છે. વેરાગીઆને બી ૫ આ પનાસાર, અને વેરાગો દિવસે ગામડામાં તરફની તરફનો ઉત્તર દ કરો વિગે રિસા ૧૨ એકાણુ રામકે ગામડામાંનો ઉપર ધારે મેસાડીને એક આગળ કોલી દોષ છે, તથા તેમાંથી આ અપની નેમણુને કરી આપેલી રોય છે, ઉપર કહેલી ધર્મગાગાઓમાં કાલે-કાલે એકાને રૂપે મેસાડેતો હોય છે, તથા મુણકરીને તેજ ગામ તે મોરો દોષ છે. ૧૨ એક ગામમાં મણ

કરીને બધા જે મોહોગ છાતાનાં ઝાડો હોય છે તેઓની નીચે મેશીને ગામના કાગળાગીઓ તથા ગીજલ લોકો મળીને ગામનો કારભાર ચલુને છે. એ વખતે બાકોની અથવા મેશીની કપારે પણ ગરજ પડતી નથી.

લોતોના ઘરોમા, મેસવાને એક સાદડી, અને કેટલાએક માટીના તથા પિત્તળના વાસાઓ તથા ગામડાંમાંના ધાણીસો, હાથે ફેરવવાની ઘડીઓ, અવગનો, લોહોડાનો તનો, અને એવાજ નીચે કેટલોએક સામાન હોય છે; શિશા ફેર્લ હેતુ નથી. બી

છાતને પનગ અથવા પડા હોવા નથી, તથા તેનો વીંગે ફગીને દિવસે બીતસાયે રેતીને મુકે છે. એ લોકો પોતાની મોર્ષ ધગળાહાગના મોડામા અથવા પગવાડેની ઓમડીમા રહે છે. તેઓના મુપડા મગાળિત હોવા નથી, પણ સાક તથા કીકાક હોય છે. ગામડામા એકુન લોકો કુળા વચગે પેસાળાવા જે લોકો હોય છે, તેઓના ઘરોમા ઉપર મેશી સામાન કુળા વધારે જવનેજ હોય છે. તેઓના ઘરને બે માગ હોય છે, તથા આગળ આગણુ હોય છે, એટલુજ તેઓનુ વચગે મહાત્મ્ય હોય છે.

ગામડીયા લોકોના હાવન, ધાણુકરીને આગાચીનાં નથી. તેઓ પોતાનો ધાગે આપવામાજ ધણુકરીને કુજર કરે છે, તેથી આતના તથા કુજના જળામા મુધાર છે; અને પછી તેઓને કુજવાને એરલા માર્ગો હોય છે, કે તેઓ તેમાથી આગળ છુટે છે. શિર્વા સાધારણુ રીતે તેઓ એરલી દુકી નજરના હોય છે કે જ તેઓ કુજમાથી છુગ હોય, તોપણ તેઓને જે જેવું જરૂર આપવાનુ તે આપવાને પેમા એકઠો કરી મુકતા નથી માટે ફરીથી જનનીજ કુજમા છુટે છે. કેટલાએક લોકો આગળાડળ જોનારા હોય છે, તેઓ પાતાની ગરે કેટલીએક મળા રહે છે. ગામમાના પટેલઉપર કારો કારો તોફાનો થાય છે. અથવા કારો કારો તે અથવા મગડાના અજમાવતમ, લોહિપર ચુતમ કરે છે, તેમણે ગામમા બખેડ થાય છે. એ લોકો જેવા દટા પોતાનામા કરે છે, તેટલાજ સ્વડમાના તેઓની પ્રતીના લોકો કુળા નથી, પણ એઓમા અધી ચીતની લાહાર અતિ યાદી છે. આ લોકોને છાટાપણું ધણુકરીને મહિત નથી, અને, બધા

વાતોનો વિચાર કર્યો તો, આ સમાના આમડામાના તોમો ઠી કર સાતરા, સભ્ય, તથા, તેઓની હાનત બોલ તો, મુઝી તથ સમુદ્ર છે.

જે એકુલ હોય છે, તે મેહોદી સવાગમા હોય છે. મનાન કરે છે, અને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરીને પાતના બજારો નિગેર લેઈ પોતાના મિત્રોદિપર જાય છે. તે એતમે ઘણું રીને છોડે હોય છે. એક બે ત્રણ દિવસ અઢધો, એને ગર્ભ કાનના ગેરલીમાથી જે બાકી રહી હશે તેના દાનથી કરે છે, અને બમેમુઝી થેતાનુ કામ ચનારે છે. પછી તેની બાવડી તેનું ઉંડુ ઉંડુ બાનુ લેઈ આવે છે, તે પોતાની બાવડીએ અથવા ત્રાડનાથે બેસીને બાવડે, અને શુભારે બે વાગામુડી કર્મ બોલીમારીને તથા ઉધોને કાગ ખરચે છે. આણીતરૂ તેના ઢોંગે પોતાનો આગે ખાય છે તથા વિસામો લે છે. જે રાગેષી મૂંઝવનમુડી તેનું કામ કરી આવે છે, પછી તે પોતાના બજારો નિગેર હાકીને ઘેર વર્ષ આવે છે, તેઓને ખાસગ નામે છે, તથા ન્દાય છે, જે ઇં મધ્યા કાગે ખાનાનુ તૈયાર થયું હશે તે ખાય છે. હફો પીરે છે, અને પોતાની બાવડી તથા ટેકમ અથવા પડોનીઓ એઓનીસાથે ખુબી ઠી વાતામા રહેનો નાત મુજારે છે. આ લોતોની સ્ત્રીઓ પાગી લાને છે. દગાચ દગે છે, રમોઈ કરે છે, ધગનુ પર મુરબા કામ કરે છે, તથા શિવાય સુતર કાતક અને ખીજત પણ એવા નના કરે છે.

તિહી ચેહેગમાના ધગે, જીંથા, હટિંગ, કિંવા શેહેરો

પત્થર ની હોય છે. તેઓને નાદાની તથા થોડી ખડકીઓ હોય છે, તથા તેઓ જામાઈકપર હોય છે. ચેહેગમાના રસ્તા માડડા હોઈને ઘણુકરીને સાદા હોય છે, તથા તેઓને, હોય તો, મોહોગ વાકાચુકા પત્થરોની ફરસબદી હોય છે, તેમાયા સવાગીઓ પાતખીઓ, બજારોના માડા, ઠા લતતશર ખાસીનેદોનાગ હજુડીસ, વેગગીઓ, મોડીની વખ તશિવા દુકા પીથે છે કિંવા અમથા બેઠલા શિપાઈ, અને મસ્ત ધમેલા સાદીસ (જેઓને એક બાવડીએ કરીને રસ્તા કરવાનો જનાગઆનાગઓ, કિંવા વેચવાનુમેકલુ અનાજ તે ખાતો છતા તેને હાકાને અડખણ પડે છે,) એ બધાની અહીંથી તહી

તથા તહીંથી અહીં જવાઆવવાની ગર્ની થએલી હોય છે.

મુખ્ય ઉઘાડી દુકાનો કહીએ તો, મિહાજીવણા, કૃષ્ણકાદિવાળા, કણીયા, કંસારા, ગાધી, અને તમાકુવાળા, એઓનીજ હોય છે; કાપડ, સાપ, તથા ખીજ તેવા માલ વેચનારા એઓ પોતાના માલના ગદ્દાજ મુકે છે; અને જવાહીર વિગેરે જે એથી ખીજ વધારે મુલવાન જણાઓનો વેપાર કરનારા પોતાની જાણસો મૂળેજ ઉઘાડી મુકતા નથી. બધી દુકાનો રસ્તાની બાજુએજ છેક ઉઘાડી હોય છે, અને ધણુંકરીને ઘરઆગળની ઓમરીયોમા હોય છે. ધગકો રસ્તામા ઉભા રહીને માલ ખરીદ કરે છે. ધણું ઠેકાણું શહેરને દેખાપો હોય છે, તથા તે શહેરે રાત્રૂયકી પોતાનું મંજણ કરી રાકે છે.

ગામડાપ્રમાણે શહેરેમા વંશપરંપરાના પટેલો તથા ખીજ દગ્ગદારો હોતા નથી; જે જે પ્રાન્તોમા તે શહેરે હોય છે, તે તે પ્રાન્તોના સરકારી અમલદારો ધણુંકરીને ત્યાહા રહે છે, તથા તેઓપામે મહસૂલી તથા પોલીમના કામસાર જે લોકો હોય છે તેઓની મદદે તેઓ ત્યાહાનો કાગબાર જીવે છે. પોલીસના બેબેનસાર શહેરના ભાગ પાડે છે. પ્રત્યેક જાતીના લોકો પોતાનો એક મુખ્ય ઠરાને છે, તે સગકાગસાયે પોતાની જાતિ મરંધી બોલવાનું બોલે છે. આ જાતિઓ ધણુંકરીને વધાપ્ર માણે હોય છે; તેમટે તેઓયકી કેટલાક નકામ તથા કેટલાક સાગ પાંડીઓ મેહેજજ ઉત્પન્ન થાય છે.

સગક, વેપારી, તથા સરકારના મનધના લોકો, એઓ શહેરેમા મુખ્ય હોય છે.

સાહુકારઓ, એઓ ધણુંકરીને સગકી તથા વેપાર કરે છે, તથા રિવાય મહસૂલના મકાપણ લે છે. તેઓને ધણો નફો થાય છે, તથા ધણુંકરીને વધારે જોખમપણ હોતું નથી. જ્યારે તેઓ સરકારગાયે વહેવાર કરે છે, ત્યારે તેઓ પોતાના કાગની જાગીનીનેવારે કેટલોએક મહસૂલી મુલક ધણે લે છે, અથવા તોઈ મોટોટા ગૃહસ્થની બાહેદારી લે છે. કુલક ૩૫૦ આપની વખતે તેઓ બારે મનોલી લે છે, તથા તેઓના જાગનો

પડે છે, તેમાં લેણદાને ઘણી છુટ આપે છે, તોપણ તેઓને ઘણો નફો રહે છે. તેઓ ઘણી સાદી રીતે તથા કરકસો રહે છે; પરંતુ ઘેર કંઈ કાર્યપ્રસ્થ હોય તો, અથવા લોકોપયોગી કામોમાં પુરુષ જ દેકાણે બેશુમાર દ્રવ્ય ખરચે છે.

મરકારના મોહોટા કામદાગેવિયે ઉદ્દેશ્ય આગળ આરયો; પરંતુ તેઓશિવાય કમી પામરીના અમંખ્ય કારકૂનો તથા બગલીયા ભોજનખાઈ હોય છે; તેઓવિષે યોરૂંક આદિયાં કેહેવું જરૂર છે. પ્રત્યેક કચેરીમાં એ લોકો પુરુષ હોય છે, તથા શિવાય દેવેક ખાતું, કેટલુપણ નાહાતું હયે તોપણ, તેનીસાથે એક પંડિતખાર-ગીર ચોટેલો હોય છે; બે શિપાઈઓની એક ટોળી જવાની હયે, તો તેની પાછવાડે એક કારકૂન લાગે નોજ હોય છે. પ્રત્યેક હમરાયપામે વસૂખાતના તથા હિસાબના કામસાફ કારકૂનો હોય છે તો હોય છે, પરંતુ શિવાય રમોડાના કામનરકૂના કારકૂનો, પામગાઉપરના કારકૂનો, શિનારખાનાઉપરના કારકૂનો, વિગેરે હોય છે. કામકાજમયધી તથા ખીલ્ત આદગસન્કારમંડળી જે વહેવાર થવાનો તે કારકૂનોની મારફતે થાય છે. અખખારન-વીશોપણ કારકૂનજ હોય છે. પરંતુ એટલાપણ બંધા તે લોકોને મળતા હતા, સંઘડો કારકૂનો બેકાર હોય છે, તથા સર્વ પ્રકારની મસજહનોમા તથા ફરફિતૂરોમાં હાય ધાલવાને તેઓ તૈયારજ હોય છે.

ચહેરોમાંના તથા ગામડાંમાંના સપાસળ લોકો સર્વપ્રતીનાલો- બિનખમીરી રોટલી, તથા સાકો, ધી રિવા તેમ, કોના ખાવાના અને મસાલાના પદાર્થો, એઓઉપર શુભગન પાડ્યો તથા જ- કરે છે. તમાકુ ખીની એટલેજ મુ તો આ લો- ખવાતી રતો કોને એકસમાસ છે. કેટલાએક યોડ લોકો ગાંજ વિગેરે દેહી પદાર્થો ખીયે છે; અને અતિ નીચ જાતના લોકો માત્ર દારૂ ખીને મરતુ થાય છે, પરંતુ રેપણ ટોઈકજ પગલા, કોંકણ, તથા દક્ષિણહિંદુસ્થાનના ખીલ્ત જામ, એઓ તથા એવાજ ખીલ્ત બીનામવાળા પ્રદેશોમાં માત્ર લોકો મદ્યખી થાય છે. અમારા

(૧) હાજતી વખતમાં દારૂ પિયો થયો વખતે આજો છે, એ ગોહોડી દુ.ખડાસક વાન છે. બા-૬૦

(એટલે અંગ્રેજી ગાળ્યમા) દારૂકેપ કુ છે, તથા ત્યાહા છાટગાઈ દિવમેદિવસ અધિકાધિક થતી ચાલે છે. હવે આ નવ સનતરફ આ લોકોનું સ્વભાવિક વલણ વચાટે છે એમ જણાવું નથી; કારણ, ઘણકરીને બધા એતદેશીય ગાળ્યોમા દારૂની ડેડ બધી હોય છે, તેટલી બનીથી તોહાના લોકોની કેડ કાઢી નહીં સગખી થાય છે. ઉત્તરદિશ્વસ્થાનની પશ્ચિમતરફના ભાગોમા અફ્રીમ અતિરાા ખપે છે, પરંતુ તે વિશેષકરીને મજબૂતોમા ખપે છે; ત્યાહાના હવકા દરજ્જાના લોકો તેની આસપાસ લાગતી નથી. અતિ દરિદ્રી બાદ કરીને, બાનીના બચા લોક, ચુનો તથા સામર્થ્યમાળે નાનાપ્રકરના મગાના ધાલીને પાનગોપારી ખાય છે. કેટલીક જાતના ફળો ઘણા તથા મમ્તા મળે છે.

હમી જાતના લોકોમા (નિચાન શ્વાલજોમા તો) આ જાતના કેટલાક થોડા પ્રકારે વચાટે હોય છે; પરંતુ તેઓપશુભાજીપાલામા તથા મશાયામા તથા કેટલાક ગોર્ડ ગાનામા હોય છે. આ લોકોને હિંગ ઘણી પસંદ પડે છે, તથા તેના કાણે તેઓના પકાનાઓમા થોડીસગખી માગતી રહિ આવી છે. ખીજી જાતના લોકોએ ચગાગેલી થાળીમાથી તથા બેઠકઉપર બેસીને ન ખાનાનિયે આ લોકો ઘણા સાવધ રહે છે. આ વાતથી આ લોકોમા કેટલાએક અજાતજેન સગખા ગેવાનો પેદા થયા છે. એકાદ મોહોટું શ્વજાજોજ હોય એટલે ત્યાહા ૨૫ ૩૦ પચાર્થો તથા અટણીનો નિગેરે ગેચક પચાર્થો હોય છે, તે દર એકની સામે પત્રાનનીઓકેપ ખીરમે છે. તે પનાનનીઓ ડેડ જમીનઉપર માડે છે તથા જમનાગઓની સામે કેટલાક અતરફપર સરગ ગેપાઓએ ગાળેલી (એટલે સુધાન હવલ ગેલી નિગેરે) પાડે છે, તેમા ટુનો નિગેરેના નમૂના પાના હોય છે, તથા તે આનદકારક ગોની હોય છે. તે જે નળીઓમાથી પાડે છે, તેઓઉપર ઉપર કટેલા કુનો બિગેરેના નમૂના પાના હોય છે. જમી ગહા ઉપગત એ સુધાનનિગેરે વાળી નાગે છે. હવકી જાતના હિંદુઓ માસ ખાય છે, અને પોતાના વાસણોને ખીજાએ સ્પર્ગ કર્યો હોય તો તેની એટલી પચા કરતા નથી, તેમાંથી પણ ધાવુનું વાસણુ દેતો તો, તે ઘસકુ ગોઈએ તાગે તે શુદ્ધ થાય છે. બની નમૂનોમા જાતિબેદ હોનાથી કહીપશુ મિત્રાઓ

ભાવ ગેહેનો નથી. કોઈ ગિપાઈ અથવા ખીન્ને કોઈ છડો મુગાકર હોય, તો તે એકબોજ પોતાની ગમોઈ ક્રો છે, અને એકબોજ જગે છે; તેમણે અબ ખાધાયકો સરીરમાની બુખ મરણયકી તેને ને મુખ જળાનું હથે તે હો. પગુ તે શિવાય તે ખાણાયકી તેને આનદ થતો નથી. જ્યાં બોકો હાથે જગે છે, અને જમતા પેહેવાં તથા પછવાડે પણ ધોવિજળ કરે છે.

આ લેકોમા બુદ્ધિજનો, મોગા, તથા ગંજી ધર્માં મિત્રીને કા, એ ખેનો છે; પગુ, ધર્મા બેનીને વખત પ્રમાનીરમતો. મુલનાસાદ એઓ ધણુંકરીને નામ ગાયે છે.

તેમા ફેરુએક ગાણું હોય છે, તથા ગાનારી સ્ત્રી પોતાના પગ હગથે હજથે હગથે છે; પગુ તે હાથમાથને નામ એવું ફેરવાનું નથી. તે ગાનારના હાથભાવ અણુશોખીતા હોતા નથી, અને ઉપર સ્થાપમાથે તેઓના નીલો પણ મધુર હોય છે; પગુ ફેરુએક ધર્મ તોપણ આ ગમત મુગત તથા એમસાખીજ હોય છે; એકું છતા, જ્યાં દગજનના લોકોને તે એટલી ગમે છે, કે તે જોઈને આશ્ચર્ય ઉપજે છે. તેઓમાથી પણ હલકા દગજનના લોકો, એ લાગી લગરક ગમત જોતાં જોતા ગતોની ગતો ઉભા રહીને ગમાયે છે.

હાથમા એ નાઓ જો કોઈને થેર થવા, તો ત્યાહા વિનાયવી કુમરો સગમાયે છે, પગુ મરાલમા હજમની કુલીમાથી તેલ નાખીને તેની ગેસનીથી એક કરતો, એ હિંદુઓની અસમની ગીત છે. ગાનારણુ ધર્મવાની વખતે કોડીયાં તથા ધાવુની યી યીયો સગમાયે છે.

દ્રવ્યવાન લોકોને થેર દગવાજઉપર રૂએય જે. એક પ્રતીના સમી પડલ ગથેના હોય છે, અને તેઓના દ લોકોનાં ઘરો, ગવાજ, કમાનો, તથા ખીજી લકડકામ, એ બધું આશા, તથા ઉત્કૃષ્ટ નકશીકાર હોય છે. જેમનાને તમામ જમીન-સીત ઉપર પાવવા રજમા પાથેલા હોય છે, તથા તેઓઉપર ગરખોગો નાખેના હોય છે; પગુ આગિવાય ત્યાહા ખીન્ને નિ સામાન હોતો નથી. જગપર પ્ર

તેના લોકો હોય છે તેઓ વિવન પાવમા સામામાથી હારે જેને છે. ગમત દિસા ને ખીન્ને કોઈ ઉમરાન હોય છે, તે, અને

હાગેતી વચ્ચે તે દિવાનખાનાની ચોરડે બેસે છે. તેની નીચેનો રૂબો વચ્ચે જડો હોય છે, અને તેનીઉપર બ્રહ્માદાર જેરામી કાપડની નાહાનીસી બેઠક હોય છે; તથા તેની પાછળ એક બ્રહ્માદાર મોળ તડીસો તોર છે; આ બધા ઠાઠમાડને મસનદ, એટલે ગાદી, એમ કહે છે. ચક્રવર્તી રાજાઓની પદવીનીચેના જે ગાજાઓ હોય છે, તે બધાઓનું એ મિટામન છે. આગતસ્વાગત તરફ આ લોકોનું ખાન ધણુ હોય છે. તે જ આગકવાળો ગૃહસ્થ આવતો હોય, તો તને શેહેર બાહાર જેરા અર્ધો જેરા સામા જાય છે, અને પોતાને ઘેર આનનાની જેની પદવી હશે, તેમનાણું ધરધણી મોહોગ દરનાજાઆગ જાય છે, અથવા દિવાનખાનાના દરવાજા પામે ગજનાને જાય છે, અથવા જમાનો જગાએજ ઉડીને તેનો મેલકાર કરે છે. મિત્ર હોઈને, જે તેની ધણા દિવસથી બેઠક ધર નહીં હશે, તો તે એકમેટાને મળે છે. આજણોને નમસ્કાર કરો તે હાથ જડીને મેનણુ વખત કપાળે અડકાડે છે, એટલે નમસ્કાર થયો. ખીજી જાતને ગમ રામ ડરવા તે એક હાથે 'સનામ' કરે છે. આજણોની નમસ્કાર કરવાની રીત અસહ્ય છે. ખીજી જાતના હિંદુઓ મળે એટલે બે વખત ('રામ રામ' અમ) રામનું નામ નેતે મળવા આવેના લોકોને ખેસાડના તે પણ તેઓની પદવી પ્રમાણેજ ખેસાડે છે; પ્રસિદ્ધ સખા થવાની હોય, તો પદવીઆનો નિચર ડગીને કોણું કાઢા ખેસક એ ઠરાવનાને ખેહેનુ ધણી યોગાઓ થાય છે. આગરના હિંદુલોકો પોતાનાકરતા ડમી પ્રતીના લોકોસામે ધણી સમ્પત્તી આપે છે, તેઓમાથ ખોનુ તો તેઓનું માન ગમીને મર્યાદાથી બોને છે; અને માગે તથા કોઈ બારણો, એઓમુધી તેઓની મજબ ધણુ રીતે આપતી નથી.

કનિષ્ઠ પ્રતીના લોકો પણ પોતામા માંગાણુ રીતે ગૃહસ્થાઈથી આપે છે, પરંતુ ગમ થયા એટલે તેઓ પોતાના બોનવાની મિલકત તરફ વચ્ચે જોતા નથી.

ધરધણીયે ખીજા આખા, એટલે કચેરી બગખાત થાય છે. ખીજાસાથે યુનાની અગર રમાનોને લગાડે છે, તથા યુવાગ યાટે છે, એટલે યુવ, કે રજ નેસાનો વખત થયો, એમ આપેલા લોકોએ સમજક.

ત્યારે રોહિની પેટેલીજ સુનાકાત થાય છે, ત્યારે, અથવા, રા
માગ્નની વખતે, રાનો તથા ખીન્ન વચ્ચે, મોલીઓના દાગે,
કાબૂપણો, શીષેય, તોગ, વિગેરે થાગીયોમા સુક્રીને નજર કરે
છે, તે મેહ પક્ષના ગૃહસ્થો હમગવો હશે, તો તનવાર, ધોડો
તથા હાથી, એઓપગ આપે છે. આ માનમાંથી પ્રાચીન દેવસી
છે, તે મો ખમર નથી; મગ્ન અને પ્રાચીન નાગોમા કાબૂ-
પણો વિગેરે નજર કસ્યા એવો ઉલોખ વાગ્યાર આઓ છે.

સુસુનાન મામગાનેને, પરકામી સિપાર્થ લોકોને, તથા કિ મેટને
વિહાન લોકોને, એ ના ધનામો આપે છે, —નાહના ગૈભ્યા તમા
વાનગખીઓ, એઓઉપર તો આની બલ્લિઓનો મેલજ વગેરે છે.

જો મિતલમા દેનજ ગિટાચાગેમાટે હોય છે, તેઓમા જે મુખ્ય
લોકો હોય છે તેઓ માન મોતે છે, ખીજી સખાઓમા જોઈએ તેને
મઆપણુ કરવાને અટકાવ હોતો નથી, હિંદુઓની આન સમ્ય
છે, તથા તેઓની બાપા આર્જની છે. ત્યારે કઈ મતનમઉપર
તેઓના નજર દોલી નથી, ત્યારે ખગમચીના લોગેનીસાથે ખો-
લવામા પણ તેઓ ઘણી ગચીબી તથા ખેડાનાખો આદર દે માડે
છે. જ્ઞાન મેગનવાનો આઓગ તેઓમા વધારે નજર આવવી
નથી, અને હમગાના વલિવટથી બાહારના નિચાગે જવાતરૂ
તેઓનુ વળસુ જણાતુ નથી. એક જતા જે તેઓનુ બાપણુ
થાય છે, તેમા તેઓ મોહારા મનુષ્ય તથા નિચક્ષણુ દોય છે, તથા
ક્યારે ક્યારે તેઓના બાપઓ આનની તથા છવ્વી દોય છે.

ખીમાનુ મોતે મચી મોનીજ પેરે દુધી હોય છે. અથવા જગત
પકનાઈ પેરે છે. પોતાના દેવગોમા દર્શન કરવા જાય છે. પોતાની
પાસેના અમતદાગે ચારે તથા આમિતો સાથે ખાસગી તથા
જે ખીજી કામ દશે તે કરે છે, આન કરે છે, જમ છે. તથા
મુલ જતા છે. મુમો નીજે પોરોતે તેઓ પેગાક પેટેચી પો
તાની કોચીના દિવાનખાનામા આવે છે, તથા તાહા લોકોની
કુનાકાત લેવાની દોય તેને છે, એરે ઘણી મન મુધી કામકાજ
કરે છે. કેટલાએક જોને પુરુષા મન મુધી આન સાબગના
મેમે છે. હોય ઉપર કરેલા કમ, એ તવમગેનો માય છે, ત
માટે હિંદુઆના એકેગમા આદર ચક્ર મેટને જલનીથી સામસૂમ
ધર્મ જાય છે.

લગ્નો નિગેરે જવને આજનાગ નૈમિત્તિક પ્રગ્ન-
ગોમા, તથા કેટલાએક તેડવાગેને દિનમે તથા શ્રીમાન્ લોકોની
ક્યારે ક્યારે કોઈ મિત્રોને માન આપતું હોય તો, મેજમાનીઓ
મેજમાનીઓ કંઈ છે. મેજમાનીની મુરઆતમા તથા ડામડોળ
ખાવાનો સમાગળ થાય છે, પરંતુ ગાડા બળવડું
એ તે પ્રમગ્નમાનો મુખ્ય ભાગ છે; શિરાય ગાડી તથા મરખરા
લોકોના પણ એનો થાય છે. આણીતરૂં એક આપું છતા,
ખીજીતરૂં અગરખતીઓ સળગેલી હોય છે, અને પગેણાઓને
સુનામિક કુલોની માગાઓ ધાને છે—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બેટો
પણ આપે છે.

ત્યાહા ગાજદગ્ગાગે હેવ છે, ત્યાહા વર્ષમાથી કેટલાએક નિય-
મિત દિવસે જ ના લોકો ગજને સનામીએ જાય છે. એ દિવસે
જેટલા લોકો ત્યાહા એકઠા થાય છે, તેટલા યુગેષમાની દરમા-
ગેમા ગજની વર્ષગાઠને દિવસે મળે છે. આ દરબારમા બધા
લોકો એક પછનારે એક ગજની પામે જાય છે, અને તેને કંઈ
નજર રે છે, તે કેવલાએક રૂપીયાની હોય છે, તથા તે રૂપીયા
રમાનકેપર મુરીને આગળ ધરે છે. (શિષ્ટાચારની સભા
ઓમા હિંદાએ નિગેરે એરો નજગણો હમેરા આપવાની
ચાપ છે) નજગણા આપનારની પદવીપ્રમાણે તેની રકમ હોય
છે. છેક ન હાની નજર એટલે ધણુકરીને એક રૂપીયાની હોય
છે, પરંતુ ગુચીય લોકો ક્યારે ક્યારે કેટલું કુનોની નજર રે છે,
અને દુકાનવાગ થોડે માન નજર કંઈ છે. ધણુકરીને ખવે કે
હાણે નજર આપનારને કંઈ પણ પાછી પેહેગમણી આપે છે.
એક પેહેગમણીની કિંમત ધણુ નજગણા જેટલી હોય છે.
૧૦૦ ગેહોને એ હમેરાની અતિ મોહોટી નજર છે; પરંતુ
ક્યારે વાગ અતિ મુલ્યવાન રત્નો પણ નજર કંઈ છે, અને
ત્યારે કોઈ ગજ કનિષ્ઠ પ્રતીના મૂલ્યને ઘેર આવે છે, ત્યારે
તેને જેમસને એક લાખ રૂપીયાના ટોડાની મારી કંઈ છે, તે
પણ નજગણ એવું સમજે છે. એમ કહ્યું એ છેક એટલો
શિષ્ટાચાર પડી ગયો છે કે, નિજમ, એ જોકે અમારી મર-
કારનો આશિત માણસિક છે, તેપણ તે ગેસિહગની દરબારમા
આવો એટલે તેનો સત્કાર આ પ્રમાણે કંઈ છે. એ ચાપ

વખતેવખત બદલા છે; તેમણે આ લંચની વેબાનના મુત્તુમા ને મોટોગ આનંદમૂલક તથા બન એવા સમજાગે નજરે પડે છે, તેઓમાનો એ લગ્ન આ એક છે. ગામ પામે આખો, એટલે તોપોની અખતી થાય છે: પાવદળના લોમે પોતાની બ દુધો ડોડે છે; અને તે મનારી મળ્યા જેણે આગળ આને છે; જેમ એમદુ ઘોડેસવાગેનુ લગ્નર એકાદા લગ્નરઉપર નવુ દોષ છે અને તે લગ્નર આ એમ સામે લડવાને દેખાતું દોષ છે, તે પ્રમાણે તે વખતની ગિયતિ નજારા આપે છે.

ગામએ પૂજા કરીને રામીની ડાખળી ભાગી. એટલે તેની પગારે તેની પાસેનાઓપણુ ડાખળીઓ ભાગે છે. તે વખતે તે તોપોની કરીધી સખતી થાય છે. પછી દર્માગત યનાજ, બાજીનું લગ્નર કુટીને તેઓમાના લોમે પાસેજ ને અનાજનુ એતર મુદામ વાનેતુ દોષ છે, તેમાના કેનાએક ડોડરા ડેપાડી લાને છે; અને એકે માણસ પોતે આખેના હોડવા પોતાની પા વડીમા ખોમે છે. પછી તે વખતે બધા એકમિત્તે 'ગમગમ' કરીને અભિનદન એટલે મુખારકમાદી આપે છે. છેલ્લે તે દિવસે એક મોહોટી દરબાર થાય છે, ત્યાં બના રંગારી તથા લગ્નરી અમનદાગે આને છે.

સાધારણ લોગેના ને જગાઓ (અથવા મેળા) માના જગા, તથા ને વેતસાહો થાય છે, તેઓમા એટલે નિજે મોહોગે કાકમાદ હોતો નથી; પરંતુ તેઓમા રસ કમી હોય છે એમ નથી. આ મેળાઓમા પા બધા નિગેરે ગમગ કેવનાના ડેરે સરખા યત્રો, તથા ખીલ યોનો, અને ખીજ વેપારે જેમ હોય છે, તેઓ જેવાજ ધણક મીને બધા ઇત્તરમાના મેળાઓમા હોય છે, પરંતુ એઓમા મ કેદ પોરાક અને નાનાપ્રકારના મગોદ દુપટ્ટા તથા પાધડીઓ પેરેસીને અમખ્ય લોગેનો ને મેળો મગે છે, તે લેધેને જેનો મનને આહાદ થાય છે, તેનો વિદાયવતરના લોકોની કાળી દોષીઓ તથા મગો મરખો ખાસાક હોવાને લીધે તેણીતરકના મેળામા યત્રો નથી, માટે આણીમેગની યાત્રાઓની અટકા તે ધીમેગના મમાનોઉપરથી કુત્તા ઓનસે નહીં. મોટોગ તોકે દાર જેળ કરવા, તથા મનારીઓ લેધેને આગે આગે નહીં,

એઉપર હિંદુધાનમાંના લોકોની ગીત હોય છે, અને તેઓ પોતાના હાથીયાગે તથા વાનરા લેખને આ જગ્યાઓમાં આપે છે, તેથી અહિંના જગ્યાઓનો પ્રારંભ જુઓ થાય છે. આ જગ્યાઓની વખતે જે મોજ ચાલેલી હોય છે, તેઓની હિંદુઓને ઘણી મિઠામ માનમ પડે છે, અને તેઓ કંઈ ગડબડ ન કરતા તે બરો તેહેના રોબનીને પોતાને ખુશ કરી લે છે, એમ બધી ગીતે જણાઈ આવે છે આ બધા જગ્યાઓમાં કંઈ ધર્મમમલો ક્રિયા તેઓને કાવાની હોય તો હોય, પગુ હોય તો તે કાવાને એક ક્ષણ પણ લાગતી નથી, અને તેવિરે કોઈ ક્રિકેટ પણ કરવા બે સગુ નથી. કાની વિગેરે ડેકાણામાં જ્યારે લોકો યાત્રાએ જાય છે, ત્યારે ત્યાહાના દેવોની પૂજા કરનાવિષે તે લોકોના મનમાં પે હેનાથડી હોસ હોય છે, અને આણીમર ખીજ યાત્રાજી તે દેવોનું મોહાટેથી ભજન કરતા હોય છે તે એઓને કાને પડે છે; આ બે ડાગણોથી, અને તે જગ્યાના માહાત્મ્યથી, યાત્રાજીઓના મનમાં ભક્તીની દહત ખુદિ પેલ થાય છે. તે વખતે ત્યાહા ખીજ પણ કેટલીએક ક્રિયાઓ કાવાની હોય છે, તેઓમાં જ્યારે ક્યારે બધા લોકો એકા થાય છે, એવા પ્રસંગોમાં હજારો લોકોની ન જ એકજ વસ્તુકા લાગેલી હોય છે, તથા તેઓ એકજ ના મનો પોકાર કરતા હોય છે, તેથી, જો મોર્નિ મન તે વાતનિયે છેક હોંગ બગવતુ નહીં હોય એવો માણસ ત્યાહા ઉભો હયે, તો તેના પણ દિનકેપર ઘણી વખતે અસર થાય છે.

એવું જતા યાત્રાઓમાં પણ ધર્મમમલો ભક્તિ કરતા દિવની ખુશીતરફ લોકોનું વગણું વધારે હોય છે, અને એની યાત્રાઓના જે જગ્યાઓ છે, તેઓમાંથી પુષ્કળ ડેકાણે અતિગાય વેપાર થાય છે એની તેઓની પ્રખ્યાતિ છે, આ તે ડેકાણે, એ યાત્રાઓ, મેગા જેવાજ ઉપયોગમાં આવે છે.

શ્રીમાન્ લોકોના એગઆગમથી બધાન કરતી વખતે તેઓના જગ્યાઓનું પણ વર્ણન કરું બાગો તથા ઘરે છે. એ જગ્યામાં હમેશા મુકા બપોરના મૃદંગના હોય છે, તથાપિ કેટલાએક મોહારા મનોગજક હોય છે તેઓમાં પોટોના કરતા કુટ્યા હોય છે, અને લાની તથા સાકડી પાણીની નીકો વાગી લીંદલી હોય છે, - તેઓ

મુનાગચ્છી પત્નચ્છી હોય છે, અને તેઓ બામના મદાત્મક થેલેની હોય છે, તેમજ બામની પ્રત્યેક બાજુએ રીંધા ગરના પાડેલા હોય છે, તથા તેઓની જે બાજુએ અમખસના ઝાડોના અથવા ખીન્ન દુલખાડોની તરફના હોય એકમૂર્ખી લાગેલી હોય છે, અથવા મારાના મારાના માત્ર હોય છે. તેઓના ઉંદાગામા રહેવાના બગલા મેદ મુનાગચ્છી હોય છે. તે તેઓના સાધન માત્ર ધર્મે જોડા પેડેજા સૌંતા નથી, તથા તેઓની મોખા પાત્ર કીકર રંધ છે; તથાપિ તે ખાલી કાકનો બાગ જોડેને ને અસર, મનકિપર પેદા થાય છે, તેની માનિત આ ધર્મે જોડેને થતી નથી. પરંતુ તે વાગોમા નાગચ્છી તથા મારાધર્મ એઓતા ઝાડોના ઉપવર્ગો હોય છે, મોર આવેલા તથા ધૂનેનાં ઝાડોમા કાળા, મગેના ઝાડો જોડેના હોય છે; તેમજ હિંમાં તથા મુગોબિત તાડના ઝાડો હોય છે, અને કેટલાક ઝાડોના મોના સરખા પાડેલા ફળો અને અતિ મુતારાના ફળો આ મર્મ વસ્તુઓએ તાહા એક અગત્યજોળ મોખા પેદા થાય છે, તે પૂર્વતરફના દેગોનેજ યોગ્ય છે, ઉંદાગામા ત્યારે થણી ગરમી પડે છે, તારે દાહોના પેનાઓએ દાટ આસ્વાદિત મહાપમા, તથા ત્યારે મૂર્ખતા કિરણ પ્રેમ કચી રાડતા નથી એની મોપારીનાં સરખ રહોની ને છાસ નેમા, મૂર્ખતા ન રહેવાય એવા તેજશક્તિ છુટીને આગમ પામનાને એકાન્ત તથા શીતળ કેકાણું મળે છે; તેનામા પગ તે બામમા પાછીની નાહાની નીકો જોગબળ વેહેલી હોય છે, તથા તે બાકુગ કુનાચી મુગચ્છીની વખતે ત્યાહા ત્યાહા ને અત્યન્ત નિશ્ચયતા તથા વિશાન્તિ હોય છે, તે માર જોડેલીધે ત્યાહાં મન વસારે મનોપ પામે છે.

હાનતા ને બામો છે તેઓનો પાક સુમયમાનોએ ધાપો, કિના નહીં, એનો મને કેટલોક સગાય છે, કાચુ ને કાવોનું બાપાન્તર રાંધેજોમા થતુ છે, તેમજ આવા નજીવા જોવદાર બામોનો ઉદ્દેશ્ય ફરી પણ આનેનો નથી.

જેમ મુગેપમા ઉદ્દેશ્ય ફરીને દુલખાડો તથા ખીન્ન ઝાડો મળે છે, તથા તજનીજ ફરીને તેઓની જાન મુધારે છે, તે પ્રમાણે હિંદુધર્માના ઝગતા નથી, માટે ઉત્કૃષ્ટ મુગ ઝાડો તથા ફળો વગરનમા તથા ગીજે કેકાણું પોતાની રંગે થએલા માત્ર

નજરે પડે છે. ધર્મ કેડાણે આપના જીનાડ જાણે તથા આમનિઓ તથા પીળા એઓના જાણા મૂલો, દેરા બર પસરેના દોષ છે તેવા વક્ષો સુજગતમા હોજને તાહાની જમીન જાણી નીચી છે તેથી, તે પ્રદેશ ચિનનિચિન ઉપનન મરખો મુલ દેખાય છે. મોહિતપણમા તથા ખીજા પ્રેરોમા છે. સપાટ જમીન હોય છે, તથા તેમા પાક પણ પુરુષ આવે છે, તે કેમો, એ જો મોધને જી, તો ખર પણ લાગશે નહીં, તે પોતે ગોમા કહી દો અમરાઈ હોય છે, આ દેશનો વિસ્તાર તથા સમૃદ્ધિ જોધને આનદ થાય છે, પરંતુ જેમ જેમ જઈએ તેમ તેમ આગળ તનોજ દેરા મળતો જાય છે, તેમાટે મન શિસ્ત તૃપ્ત થાય છે બગાના ટેટલાક બાગોમા સુરા મેને કેના એક એવાજ મેલાનો મગે છે; તેઓમા એકસરખા ડાગેના એતમે લાગેના દોષ છે, તથા તેઓની વચ્ચે એક પણ આડ હોતુ નથી, એતમ્ક જોધએ તો કીકજ હેટાઉપર વારાનુ દાટ જગળ હોય છે, જેમા ધાતની જાનવગે છે એક પણ કોઈ દેશે, પરંતુ તાહા જોધને જોધએ તો તે જગન નથી, તે એક નાહાનો વમ્તીનો કડકો છે અને તેમા લોગેથી કુરી ગએલા એવા ઘણા ગામો છે, એમ નજરે પડે છે તે પ્રેરા મુકીને આગળ જતા, તેજુજ મેલાન નજરે પડે છે તથા તેને પણ કુરુ છેક ક્ષિતીજ પાસે વાસના જગનનુ વર્તુળ દેખાય છે.

દક્ષિણમ્ મધ્ય ભાગમા શુભતા મેલાનો છે તેઓમા એક જગમા બાજગેતથા જીનાડ આ વાન્યોના લીના ડળક એતમે મેકો ગાઉ મુરી એકસરખા લાગેના હોય ડ—તે એકલા જાણા હોય ડ, કે ધો હિપર બેકેનો સના જો તેઓમાથી જતો દોષ, તો તે નજરે પડતો નથી પરંતુ જો ઉન્હાજામા જોધુ તો તે ખરો દેશ ઉજડ તથા બજા મએના વેગન જોનો દેખાર છે, અને તેજ એકસરખો લાગેનો જોધને જો ઉલાસપણુ પેલા થાય છે, તે મટાડનાને વચમા ડઈ આડપા દોષુ નથી કેટનેએક કેમણે, તથા મુખ્યત્વેકેમને પશ્ચિમતરના પ્રેગમા જીનાડ વક્ષોના જગનો છે, તે વક્ષોઉપર સુવાસિડ વેના ચહેના છે, તેઓમાથી કેનાએને ઉપર ઘણા ઉમલા ગોના કુનો હોય છે, કેલાએ એકજ આડ પી ગાખાઓમા સુથાએના હોય છે, તથા કેટલાએક

વેદા ગ્રાંથ જેટલા જનતા દોષને તેઓ વધવાના જોઈથી એક ગ્રાંથ ઉપરથી ખીજા ગ્રાંથ પર જાય છે. પૂર્વતરફના પર્વતો પામે જે સાત નામનાં વૃક્ષોનાં અરણ્યો છે, તેઓમાં તથા હિંદુસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં નાગપૂત્રી ખંડાલા મુધી તથા ઘુંદલખણથી ઉત્તરસરકાર મુધી જે લંગાલ લાગેલું છે તેમાં, તથા મલખાર વિગેરે પ્રાંતોપારેના પશ્ચિમતરફના ધારઆગળ જે અરણ્યો છે તે પ્રચંડ વૃક્ષોથી ભરેલાં છે; તેઓમાં ઘણુંકરીને મનુષ્યની વાસ પણ નથી, તથા તેઓમાં કહી કહી સગમરી માંડા રસના માવ છે.

અતિ મરસ પાકના મુલકની વચમાં પણ કહી કહી પુષ્કળ મજાનોની મજાજો મુલક પજસના ગોઝાએ બેરેજો હોય છે; વચન કાજે આ ગ્રાંથનાં પાનાં ખરી જાય છે, અને મોહોટા લાલ તથા નારંગી રંગોનાં ફુલોએ બધાં ગ્રાંથો ઢેકાય છે; આયકી જે ડુંગરી પ્રદેશમાં એ ગ્રાંથો હોય છે, તે બધો પ્રદેશ લાલ ચોળ દેખાય છે.

હિંદુસ્થાનમાં, અતિ ભવ્ય મૃદિરનાં હિમાલય નીચે થાય છે. ત્યાંનાં ચિત્રચિત્ર આકૃતિએ દુરેલા પર્વતોની પીઠો છે; કેટલાએક મુળી જેવા વચ્ચેજ ઉભા છે; કેટલાએકોની ખાજુઓ યેવાજેલી છે; કેટલાએકોની ખાજુએ પેનઅ તથા ખીજા જાતના પ્રચંડ વૃક્ષો મળજડ બરાવસાં છે, તથા ત્યાંનાં ઈંબંડ માનાં સુંદરતમ ફુલગ્રાંથો તથા ઉચમ ફળગ્રાંથો એઓ પણ પોતાની મેજે તેમાં છે: આ બધા ઉપર સર્વકાળ ખર્ચે આચરિલો મહારાજ હિમાલય રોબે છે. આ ચમત્કાર જે અતિ સાદા લોકોએ વર્ણવ્યો છે, તેઓ પણ બધાન કરતી વખતે મોહોટા રસના બરમાં આપ્યા છે, અને વાસ્તવિક જોતાં, આ ચમત્કારજ આયો છે કે, તે એક વખતે જોયો એટલે જે અસર મનઉપર પેદા થાય છે, તે કામગરેહ છે, અને તેથી ખીજે કહી પણ પેદા થવાની નથી. સહ્યાદ્રિપર્વતમાં પણ ડુંગરી પ્રદેશનું સૌંદર્ય આ કરતાં કેટલુંક કમી નજરે પડે છે, અને થીમ તથા યુગેપ એઓ વચ્ચેના નીડા તથા લેડન નામે જે ખોઓ છે, તેઓના સરખોજ એ પ્રદેશ છે એવું કહીયે તો તેમાં કંઈ ગેરવાજબી થશે નહીં; કારણ આ પર્વતની લાયકી તેખીજ છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતનું સુંદરપણું કેવળ ઋતુના માહાત્મ્ય પ્રમાણે હોય છે. ઊંઘાળામાં તે ઊંચાનું વાદળીયોનું ઘંકણું નહીં જેવું થાય છે તથા લીલાં છલક ધામોનું ઓઢવાનું વચ્ચે જાય છે, અને તે ઉપરના અસંખ્ય ધોધવા સુકાઈ જાય છે; ત્યારે તેના ઊજડપણથી તેની ખુબસુરતી નેટલી જતી પડે છે, તેટલી તેની મોહોટી ઊંચાઈથી આપતી નથી, અને તે વખતે પણ તેની જે બાજુએ જે મોહોટાં મોહોટાં વૃક્ષોનાં અરણ્યો હોય છે તે જોઈને માત્ર મનને આનંદ થાય છે, ખીજે આનંદકારક પદાર્થ તે ઋતુમાં ત્યાંહાં હોતો નથી.

જેમ ગામડાંમાંના ગરીબ લોકો પોતાની એ-
લીવાડી ઉપર જાય છે, તેમ શહેરમાંના ગરીબ શહેરના લોકોની
લોકો પોતાની દુકાનો ઉપર ધવે જાય છે, અને વખત સ્થળરત્ના
ખુશીનેમાટે વખત સુખરવો હોય તો બજારમાં ની રીત, તથા
જાય છે. બજારમાંના લોકોના લોકોના તેહનરિ.

ગામડાંમાંના લોકો રાત્રીરથી કમગતના કેટલાએક
એવો એવે છે, પરંતુ શહેરમાંના લોકોની ધરણાહાત્તની રમત
કહીએ તો મેળા તથા ખીજા તેહેવારના દિવસોની વખતે માત્ર
થાય છે. કેટલાએક લોકો કસરત કરે છે, તથા કુરતી એવે છે,
પરંતુ તેઓની કસરત કંપાની રીત ગુચવણ બગેલી છે; શિવાય
કેટલીએક ઋતુઓમાં વિવક્ષિત એવો એવરાના હોય છે, તેઓમાં
સર્વ પ્રકારના લોકો મોહોટી હોંસથી ગામેજ થાય છે.

ઉપર કહેલા એવોમાંથી મુખ્ય હોળી છે, એમ કહીએ તો
આશયે. એ તેહેવાર વમતકાળને અર્થે છે, અને એમાં માધા-
રણ લોકો, તથા મુખ્યત્વે કમીને છોકરા, એઓ હોળીઓને ફરતા
નાચે છે, અણપટતાં તથા નિંદા બગેલા મીતો ગાય છે, અને
પોતાના વગિથોવિથે જોઈએ તેટલા ખરાબ બોલો બોલે છે, અને
તે વગિથો પણ તેવિથે કેઈ કોંધાજમાન થતા નથી. એકખીજા ઉ-
પર રંગ છાટવો તથા ગુલાબ ઊગાડવું, એ તે વખતનો મુખ્ય
એવ હોય છે. તે રંગ પીચકાગીઓએ ઊરાડે છે, અને ક્યારે ક્યારે
ગુલાબના દડીઆ કમીને મારે છે; તે એવા કોંધા હોય છે કે,
રાત્રીને અડકા એટલે તરત પડે છે. આ રમતમાં બધા પ્રકાર-
ના લોકો મોહોટી હોંસથી ગામેજ થાય છે, અને તે રમત આત્મનાં

આત્મા, તે અર્થથી તે જોઈ નાક થઈ જાય છે, તથા ગુનામનો
એવો ના તેઓ ॥ નમીરૂપ રહે છે, કે તેઓને ધાતુકરૂપને
ઓગળતા આડુ નથી. મોટેભાગે અનાવિત મુખ્ય પ્રવાન
રોષ, તો તે પણ પોતાના દુઃખમાં પરમજ્ઞાત્રી આવીતા ન
રીને તે રોગી મેલનામો પોતાને ધરે તે છે, અને જે રોગી
નાહાનો નિશાનિતો તે તરે ॥ મારી આમીભાગે નમોમા
મોટોટી દોસથી મધન થઈ જાય છે, ને પ્રમાણે એમણે થાવ છે.

દિગ્ધ્યાન શિવાન પીજી રૂગી યોગાત્મા તેણેવાગે ધણા છે, તે
ઓમાથી કેનાએક મને દિગ્ધ્યાનભર છે, તથા કેનાએક એ
કેની એવે નિષમિત કેણામા છે. ત્યારે બાજરીના રૂડામા
દાણો થતા લાગે છે, ત્યારે મેઢા જોકો તેનો પોષ પાનાંગે એ
પીજી પોતાને ધરે જોનાયે કે આ આન એકરૂપી છે. એવો
પોષ પાનાંગે એ ગામડામના લોકો એક સદિગ્ધ્યાન પદાબજ
મને છે; પરંતુ આ આન અરીખચુરનામા છે એમ નથી, મો
હોગા નોમોમા છે. એવું કૃષ્ણત — ૧૫૩નો મન પોતાના મુખ્ય
મુખ્ય દુઃખારી લોકો રૂણા દાહાડા મુડી લાગડે એવી મેળમા
પોષે પાનાંગે કે, તે વખતે ત્યાહ પેહેનો બાજરીનો પોષ પેહે
છે, અને પછી દુઃખજનો આન પ્રમાણે જમણે થાય છે.

દિગ્ધ્યાન, એ સર્વસાચાણુ તેણેવાર કે તેમા પ્રતેક ધર
તથા નાપનમા, છાપરાની બાજુએ ઠાકીવોમા તથા ચાલીરી
ઓ ઉપર, અને નાગોનો પાન નોઉપર, કોડીયાની હાથે સળગા
રીને આગરા કરે છે. આગળની વખતમા આ તેણેવારના
રિનમોમા, જગા ઉપર વાહાણમા પેલીને ને કાથી મેહે નેધ
તો મોહોટુ જાણે પાતુ હતુ ને મહિનામા દિગ્ધ્યાન આવે
છે. તેમા, (એવે આન્દ્રમાથી કાર્તિક મહિનામા) વાનોની
લાડીઓ મેલી તેવોની ઉપર આકાશના કરે કે તેઓ
સરે કારે એના થયા હોય કે કે, તેઓ નજી સિતીજ પાને
નાહાના તારાજ છે એમ છેટેથી જોનાગઓને ધણી વાર જો
દુજ ભાગે છે.

જા માઈમી, આ એક તેણેવાર છે. આ દિવસે કેટલાએક છો
કા એ દા વળે, કૃષ્ણ તથા ગોષી એઓના વેપો લઈ નાએ
છે. તથા પોતપોતાના વેપોમાઈ લાવક ગીતો ગા છે.

ધર્મના તથા વેપારના કામમાં ગુણાએવા હોય તેવા લોકો બાદ કરીને, બાકી બધા લઘુવૈયા લોકો ક્રમશઃ વિગેરે રીતે વરુઓ, હાણી, મસલા, વિગેરેનો શિકાર થાય છે. કૃતગાઓનો મદદથી કરવાનો, તથા કૃતરા માથે લેખને તપવાગે તથા ભાવાઓથી જગલી મુગનો શિકાર કરવાનો ઇષક હોય છે. તેઓ હાથી ઉપર બેસીને વાધ મારે છે, તથા ઇચ્છે ક્યારે શોડા ઉપર બેસીને તથા જગે ચાલીને પણ તે શિકાર કરે છે. ઇચ્છે ઇચ્છે એકાદ ગામડામાં જો આજુબાજુએ પડોગમાં વાધની ઇચ્છા થતી હોય, તો ગામડીયા લોકો ભેગા થઈને તેની ઉપર હા નો કરે છે, અને તે વખતે મોહોટી મરોઈ દેખાડે છે. પરંતુ બપોલ મુગી વાધ માણસની વાટે જતો નથી, ત્યાંથી જ તેઓ તેના ઉપર હાથ ઉગામતા નથી.

તેકે લઘુવૈયા લોકો સ્વભાવથી આજમુ દોષ છે તોપણ તેઓ મોહોટા અચળ તથા અતિ હુશીયાર ઘોસવાગે દોષ છે. ઘોડાઉપર બેસીને બાનો મારવાનો મકાલવિષે મોટા નોકોની પ્રખ્યાતિ છે. તેઓના ઘોડાનું પમક કુદ દોષ છે, જેમકે તે મના હોય છે, અને લગભગ શીશી પણ ધબી ક છુ દોષ છે. તેઓનો થાપો જેમકે હોય છે, અને ભરતો-મા જતા જતા તે મામ થાડી જગામાં બાજુઉપર ઉતરવાને તથા એકમ કુદવાગે મારવાને તેઓને શીખવે છે; તેણે કરીને સામાવાળા મનુષ્યે, એઓને મારવાની તક મળતા પેલા એઓને તેની ઉપર ટુટી પડતા આવે છે.

હિંદુસ્થાનમાંની જે કોઈએ લકાડિએ ઉભી રહીઆ, એને તેઓમાંના છુગ છુગ લઘુવૈયા એકબીજામાં બળીને બાનાથી લેકે છે, તે લકડ જે મોડિયુગેપિવને નોયુ તો તેને ધણકરીને ગમત સરખા લાગે છે. જોવા જતા તેઓ એકબીજાનો કરના કુડાળા ધાને છે. આ એકબીજાનો ઠગવામાટે પદા બેને છે, અને તેકે તેઓ હંમેશા એકબીજાની પાને પાને હોય છે, તોપણ લકનામાં સામેન થવાન તેઓનો મતલબ છે એમ જણાઈ આવતું નથી. જો ખરેખર જોયું, તો પ્રતેક જણ પેલાના દાડ સાધવામાટે થાત તેણી રોમમ કરના હોય છે, પરંતુ તેની ગામતા મનુષ્ય દુર્ગાઆરીના દેગાએથી એનો ન લાગે.

કાવતો નથી. એટલે સગવાળે, જ્યારે બેઠકમાંથી એક ધાયલ થઈને ઘોડાબેપરથી પડે છે, ત્યારે તે બેઠક ખડેખડ લડતા હતા એમ પામેના જોનાગઓની પહેલી ખાતરી થાય છે.

હિંદુ લોકો ઘોડા ઉપર બેઠકને તોડાની બદલે સારું નિગાન તાકે છે, પરંતુ મુસનમાન લોકો તેઓના કરતા વધારે સારું નિરાન તાકે છે.

આ લોકોની સપગતાના ખીજનું ધણું ઉત્તરજીવો છે, તેઓમા મોલોગ લોકો ક્યારે ક્યારે આપોઆપ પોતેજ પોતાનો દાથી હાકે છે, અ એકે છે. એક કંવામા તેઓનો છુલગીમા કંઈ જમીપણુ આવે છે, એમ કોઈએ કહ્યું તો, તેઓ એવું કેહે છે કે, જો કોઈ સગવાળો મહાનત લલાઈમા મગણ પામ્યો, તો તેને પોતાનો દાથી દગ લાકતા આવડશે જોઈએ. પ્રાચીન કાળે દાથી દાકનાના કુળગુ સગવાળેમા મોલોટુ માન હતુ.

ખગાનામાના લોકોનો પોરાક જ પહેલા કેહે પેયાક વામા આવ્યો છે તેજ ધણુકગો હિંદુઓનો નીમેનો પોગાક દશે, અને તે ધણુકગને બના કડકડિત સાક્ષણો વાપરે છે. એ પોરાક, દના સફેદ કપડાના ને ચોળીયાનો હોય છે, તેઓમાંથી એક પહેલીને કંગો મારે છે, તથા તેની પાગલીઓ દાંચણોનો દેડગ સુરી ધણી લગ્નતી દોષ છે. મીઠુ અગમઅ, તે ખગાકપરથી નામેડ દોષ છે, તથા ક્યારે ક્યારે જો જોઈને માથે પાધડી ન દોષ તો માથાઉપ થી પળુ ઓ. છે. ઘોડી ચોટલી ગખીને જાડી માથા ઉપ ગના તથા દાડીના બધા વાળ કદારી નખાયે છે, મુઠો ગણે છે, (દાસિત્ અતિ સજ્જા દાક્ષણે માત્ર રાખતા નહીં હશે) દાનમા ખગાન પ્રાન્ત બાદ કરીને જાડી મર્મ પ્રસમાના હિંદુઓ (જેઓ કડકડિત હોતા નથી તેઓ) પહેલાનુ પોલીયું નાહાનુ તથા તમ પહે છે તથા તેની ઉપર સફેદ કપડાને અથવા છોટો ચોપણો પહે છે તથા મંડિત કમી તેની ઉપર કરીને ખાવે છે, અને તેનાજ કપડાનો ઉપરનો તેઓ જ ખગા ઉપ નાખેનો દોષ છે તથા માથ પાધડી દોષ છે. દેટલાએક લોમો મુસલમાનો મગખી દોમી દાંતજો પેરે છે.

મહે, પાગડગ મનમનનો લામો જમો તમ પેરે છે, પરંતુ

કમળની હેઠળ તેને અમખ્ય કમળીયો પડેલી હોય છે, એવે
કમળો, તથા કમળપત્ર, અને પાધડી તથા પોચીઓ, હાગે, તથા
ખીજી કમળ અને અનકમળો, એમ મળીને ભગમચ્છી પોરા
થાય છે. એ પોરાક યોગે સુમલમાનો પામેથી લીધેનો છે,
માટે તે ઘણો પ્રાચીન વર્ષ થયે નહીં એવું છતાં, મિત્ર
દેરામા થીજસ શેરમા જે કમળો છે, તેઓઉપર ગાજઓની જે
આકૃતિઓ છે તેઓમાથી કેનાઓનું સ્વપ અવતરોની બાવણી,
તથા ખીજ ખના પ્રકારે જેમ હાનતા એકાદ દિવસગતતા હોય
છે તેજપ્રમણે બધા કીમકીક ચિત્રેના છે, આ વાત અજ્ઞાત
છે. એ અજ્ઞાત મેનાક મળને બેસકુ તે તાડને પડકુ આવા
ધનિમાદથી થયો હશે, પણ કે એથી વધારે એ વાતોનો સબધ
મહી ગડગ નહીં

જેનો પુકરોનો પોરાક ઉપર ધ્રુવો છે, તે પ્રમા
ણેજ નજીક નજીક મળો સ્થિઓનો હોય છે, સ્થિઓ.
પગુ તેઓના કપડા વધારે મોહોટા તથા લાખા
હોય છે, અને સારું હોય છે અથવા નાનાપ્રકારના ગીન હોય
છે પુરો તથા સ્થિઓ એ બેઉ ધણા દાગીના પેટે છે અનેક
વર્ણોના નોકોમા કાનમા, હાથમા, તથા મગામા આજુપણો પેટે
છે કપારે મારે પોતાની પામે જે બરો અવજ હોય, તે સાચી
શીતે ગમ્પતા આવડનામાટે તેના દાગીના કમળીને પેટે છે.
માટે મારે રેકાલોની તથા મારે ખીજા વર્ણોના લાકડાના ઉતા
ગેલા મણકા લેધને તેઓની માળાઓ કંઈ છે, તથા તેઓમા એ
કાનને મોનાના અથવા નાનાના મણકા ધારે છે એક તથા
પગ એઓ ઉધાડા હોય છે પગુ કહી જાહાર જતી વખતે
છુટકાર તથા ચાચનાગા જોડા પેટે છે, તથા તેઓ અમા
આચા પછી અથવા પાનખીમા બેડા પછી ઉતારે છે એક
ગના ગરીગઉપર એક જોજ નેટના મનાના દાગીના વારે
છે, તેજે કરીને દુટ ધોડો લઈચાઈને તેઓના માણુ લેવાને વારે
વારે તૈયાર થાય છે

પ્રાચીનકાળની દિવસ સ્થિઓ અગ્રજોની સ્થિઓ કમળા વધારે, એ
અનુકીઓ તથા પાનમા દેહેનારી હતીઓ, પગુ તેઓને જનાન
ખાનામા છેડજ બધ શી ગમ્પવાની ચાન સુમનમાનોએ ચાકુ

કરી છે, અને તેપણ હાલમાં ક્ષત્રિયોમાં માવ છે. તે આદ્ય બ્રાહ્મણોમાં મૂળેજ નથી. પેરાવાની સ્ત્રી આવલી દેવને જતી હતી, અને પોતાના દરજ્જા પ્રમાણે સાથે માણસો લેઈને બોડા-ઉપર બેઠીને રસ્તામાંથી માફ ખુદી રીતે જતી હતી.

એમાં છતાં પણ સ્ત્રીઓ પુરુષોના ટોળામાં જતી નથી, તેથી તેઓની ગણતરી બગાળાયેલ દરજ્જે થતી નથી. દુનિઃ દરજ્જાના લોકોમાં સ્ત્રી મધ્યેને ખીરમે છે, અને પછી પોતે જાય છે. તેને પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ બેગા થઈને જતાં હશે, અને ગરબો સાથે મોહોગે હોય, તેપણ પુરુષોની પગપાડે સ્ત્રીઓ આવે છે. દુનિઃ દરજ્જાના લોકોમાં સ્ત્રીને માગની એ કામ વધારે સમજાતું છે, એમ અમારી પેઠે સમજતા નથી. હવે તો કે એ સ્ત્રીઓની આવધી સ્ત્રીઓનો દરજ્જો ઓછો થઈ ગયો છે, તેપણ માણસમાં જે સ્વભાવિક થીતિ તથા સાગમાગવિચારજીવિ છે, એઓ સ્ત્રીઓને તેઓના મહેજ ઉત્પન્ન થએલા, પગ્ન થએલા, હજો પાછા લાની આપે છે; તેઓના ભાગ્યે તેઓની ઉપર જ ગેમો ગમે છે; પોતાના પ્રમદાજીવિરે તેઓને સલાહ પુછે છે; અને ખીજ દગોપ્રમાણે ઘણે ટેકાણે તેઓના દુઃખમાં રહે છે.

ઘણું, રીતે બધા હિંદુસ્થાનમાંના લોકોને ઘર શુભાશિરી શુભામો હોય છે, પગ્ન તે શુભાશિરી કહ્યું નથી. અહીંના શુભામો ધણીનેજ થે જન્મેલા હોય છે, અથવા દુકાગમાં માખાપો પોતાના જે દોડા વેચે છે તેઓ, અથવા ધાન્ય વેચનારા વખૂજના (જેઓવિપે પેહેલા લખવામાં આવ્યું છે તેઓ) સૌથી લાનીને વેચે છે તે, હોકા શુભામ ધાય છે. એ હોકા વેચવાનો શુદ્ધો સ જાને લાયક છે; પગ્ન તે જવાનેજ ધાય છે, તેથી, વિતાય તમાના શુભામોના વેપાર ગતા એનો, પેણો પ્રહાડવો કહ્યું પડે છે. સ્ત્રીઓની ઉપર રહેલી મારી હાલન કરતા હિંદુઓની મુખ ગાળને એ એક અચિત્ત વંદારે મોહોગે ડાવ છે, પગ્ન તે પ્રથમ જોતા નેરવો ભામે છે તેઓ મોહોગે નથી. જે બાદ ઘર-ચાકમે હોય છે, તેઓને તેઓના ધણીઓ ખીજ આકરો પ્રમાણે અજાય છે; ચાકમેમાં તથા તેઓમાં એરવો તક્ષવત છે કે, તે આન પ્રના માણસો એમ સમજે છે. તેઓને ક્યારે પણ

વેચે છે એટલે મને લાગતુ નથી, અને તેઓમા તથા સાચાગુણ
આપઆપવાથી લોકોમા ફક્ત જોવામા તફાવત ટોનો નથી, તે
માટે તેતરફ લોકોનુ વચાઈ ધ્યાન પોટોચતુ નથી, પરંતુ ગુનામ
ગાખવાની આન એ કેવળ સાપથી બળી ગયેલીજ છે, તે આ
દેશમા ફક્ત તે ગાપથી છુટી કે એમ નથી જો દોકરીઓ
ચોરાઈ બધ છે, તેઓને તે યોગે વેચ્યામૂલેના માલિકોને ત્યાહા
વેચે છે, અને પછી તેઓના શરીર ઉપર વેપારકુવાની મત
લમથી તે લોકો તેઓને ઉછેરે છે,—પેટનેએક ડેકાણે તેઓના
મકામ ધણીઓ પામેથી તેઓને ધન્ય પોટોચે છે, તથા પેટલે
એક ડેકાણે તેઓની ધણીશણીઓની અલગઈના દુષ્ટ પરિ
ણામો તેઓને ભોગવના પડે છે.

હિંદુસ્થાનમાના કેટલાએક પ્રેરોમા મોહોદા તથા મીમાનુ લો
ગેને પેગલ માન દાસ હોય છે, એમ નહીં, સાચાકણ કણ
ખી લોકોના કુટુંબોમા પણ હોય છે. અને ત્યાહા તેઓ કુટું
બમાના ખીન માણસો પમાણે વહિવટ કરે છે. મનુસ્મૃતિ
વાચનાગઓના ધ્યાનમા આનચે પ્રાચીન જાગના હિંદુ લોકોમા
ક્ષેત્રદાસ ન હતા, પછી તે લોકો બધાં દક્ષિણમા ફેલાતા ગયા
ત્યાં તહીં તેઓ પેટનેએક ડેકાણે ક્ષેત્રદાસો જણાયા. હાનમા
પેટનાએક જગલી પ્રેરોમા પેટલાએક ખાત વિવક્ષિત જમીન
સાચે બાધેના હોય છે, (એટલે જે માણસ તે જમીન લેયે તેનુ
દાસપણુ તેઓને કમુ પડે છે), પરંતુ તેઓનુ દામપણુ એટલુ
ઘીલુ કે તેઓને મનુચી આપની પડ છે, અને ખરેખર
જેવા જતા તેઓને ધી બંધ હોય છે એમ જણાતુ નથી હિં
દુસ્થાનની દક્ષિણ તરફના પ્રેરોમા તેઓનો જમીન સાને સમધ
ટોઈને, તેઓને જમીન સાચે વેચે છે. જનન્યારમાના ગુલામોની
હાલત ધણી નાતવાનીની છે, તથા ત્યાહા જમીન વગર પણ
તેઓને વેચે છે. અન્યાર પ્રાન્ત તથા હિંદુસ્થાનના એક દક્ષિણ
છેડાનો પ્રેરો, એઓમદે એક લાખથી ચાર લાખ સુધી ગુ-
લામો હથે એની અમુકજ ને છે જગાના તથા બાહ્ય એ
ઓમા, તથા ગુજરાતની આગ્નેયો તરફ જેવા કુગરી દેસો છે,
તેવા પ્રેરોમા પણ એવા ગુનામો છે. હિંદુસ્થાનની એક
વસ્તીસાચે સમગ્રની જેતા આ ગુલામોની સમ્પા એક યોડી

છે, અને ધણુંકરીને બધા મુલકમાં ક્ષેત્રદાર એ શબ્દ પણ માલમ નથી.

લંમની વખતે ધણા મંસ્કારો કરે છે, પરંતુ લમનોસંસ્કાર. તેઓમાંથી દિલમાં અસર કરનારા એવા જીવે-લેજ હોય છે; તે સંસ્કારમાં વરકન્યાના હાથમાં હાથ ધાલીને દર્બથી બાંધે છે, એ એક સંસ્કાર છે; પરંતુ પ્રત્યેક ડગલે એક એક મંત્ર બણીને સાત ડગલાં ચાલવું એ મંસ્કાર જેને સમપદી કહે છે, તે બધા મંસ્કારોમાં જરૂરીનો છે. સાતમું ડગલું ભર્યું. એટલે પછી તે લમ કરવાનું નથી એવું કહે છે. લમના આઠ પ્રકારો ઉપર કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓમાંથી ઉપરનો પ્રકાર માત્ર ચાલુ છે, બાકી બધા રદ પડ્યા છે.

ઢોકરીના બાપે જમાઈ પાસેથી કંઈ લેવું નહોં એવી ને અટક મનુમાં વરિવારે કહી છે, તે તે વખતકરતાં હાથમાં ધણી સખીથી ચાલુ છે. તેવિધે લોકો એટલો ગર્વ રાખે છે કે, ઢોકરી આવ્યા પછી જન્મસુધી જમાઈ પાસેથી અથવા બનેલી પાનેથી કંઈ મદદ લેવી એ બેઆબરુનું કામ છે એમ સમજે છે. વરે કન્યા માગવામાર સસરાને ઘેર જરૂર આવવુંજ જોઈએ, અને લમ પણ ત્યાંહાંજ થવું જોઈએ.

જમાઈ આવ્યો, એટલે નીમણી રીતે પ્રાચીન કાળના આદર કરવાના રીવાજો પ્રમાણે તેનો સ્વીકાર કરે છે. તે વખતના પગેણાચાર પ્રમાણે હાથમાંપણ મધુપર્વનો સંસ્કાર કરવામાટે ગાય આગળ લાવે છે; પરંતુ હાથમાં તેને નહોં મારવી એવી જમાઈ વિનંતી કરે છે, તથા પછી તેને ડાડી દે છે.

રાત્રીઓનાં લગ્નો થવાનાં હોય છે ત્યારે કન્યા ખીન્ન રસમાંથી આવે છે, મોટે તેના બાપસાર એક હંચામી ધર બાંધે છે, પરંતુ તેમાર મોહોડું ખર્ચ કરીને રોળા કુટે છે, બધાં લગ્નોમાં, વર કન્યાને લેઈને જ્યારે પોતાને ઘેર જાય છે તે ગમાઈબ મોહોટો હોય છે, તથા તે વખતે બંને પક્ષોના મામર્ય પ્રમાણે જોડો ઠાઠ કગાય તેટલો કુટે છે.

બંગાલામાં એ સમારંબો વધારે ઉમદા હોય છે, અને તે વખતે લાખો રૂપિયા ખર્ચ થાય છે, એ પ્રમિદ છે. વર તથા કન્યા, એઓ ધણુંકરીને નાદાના ઢોકરાં હોય છે. કન્યા, દમિરા

અપ્રાપ્ત્યોન હોની જોઈએ, એવું તેઓનું મત છે, તથા સાવારણ પાઠ જોતા બંને ધણુકરીને દમ વર્ષોની અંદર હોય છે. એ ઉતાવળા લગ્નો પગ્સરોમા પ્રીતિભાન ઉત્પન્ન ન કરતા યુક્તજ ટૂંકાણું જલદીજ જીવદાઈનો બાપ પેદા કરે છે, તથા પછી તે બંનેના આખા જન્મો તેમજ જીવ છે. "

હિંદુ માખાપોની પ્રીતિ પોતાના નાહાના ઝો કરાઉપર વવારે હોય છે, પગ્ન ઝોકરા જણતા નસીહત થયા એટલે તેઓના ટટા થાય છે, પોતાની મિલકતની જોઈએ તેવી બનસ્થા કરવાને બાપને ધર્મશાસ્ત્રઉપરથી ધણુકરીને અગ્રકાન હોય છે તેયરી એ ટટા પેદા થાય છે.

ક્રીડીન કુટુંબોમાના ઝોકગાઓને મોહોટા પુરૂષો સરખા (ના હોની દાલતનનાર ઇત્યાદિ સુદા) પોગાક આપીને સંભામા આણે છે, તથા તે ઝોકગાઓપણ મોટોગ લોગે પ્રમાણે, થયામોગ્ય તથા આચરસાદાગૃહવંદ વર્તે છે.

ઉલટા લોકોના ઝોકગા રસ્તામા આગોડતા હોય છે, એકમક ઉપર ધુળ કેટે છે, અને પિનાપતમાના ઝોકરા કરતાપણ વધારે બેકે હોય છે. આ વયના શુભારમા તેઓ ધણુકરીને ધણા સુચ હોય છે.

લખનુ તથા સાવા હિમાબ્ધિસાળ થયા, એને સાધાગણ લોકોને શિખનાનું બન થકુ બના શહેગોમા, તથા કેટલાક ગામડામા નિરાગો હોય છે, તેઓમા જનાગ ઝોકગાઓને દગમાહ કઈ થોકુ દ્રવ્ય આપવું પડે છે દક્ષિણહિંદુસ્થાનમા પ્રત્યેક ઝોકરાને ૭ થી ૮ રૂપીયાસુરી વર્ષનું ખર્ચ આપે છે એરી અગ્રકાન છે, પગ્ન બીજા પ્રવેગોમા આ ખર્ચ ધણુજ થોકુ હોય જોઈએ બગાના તથા બાહાર એઓમા શિખનાગને ઈ થોકુ અનાજ અથવા કાચુ સાક આપે છે, એને થકુ

નિરાગોમા ગુરુ, એ કામ શિક્ષકોની મ દે ચલાવે છે, એ પદ્ધતિ મદ્રાસનો કિતો જોઈને ઈંગ્લેન્ડમાના લોકોએ લીરી છે.

મદ્રાસનો ગવર્નર સગટામસમેન્ટો એણ એરી અગ્રમાસ કરી છે, કે તે ઇનાકમાત્રી સગટા નિગાગોમાના વિદ્યાર્થીઓની ગણ્યા બના ઇલાકામાના ઝોકગાઓના એગરનો એક તૃતીયાક કરતા કરી છે. હવે એ માન નો દે ઓકુ છે, તોપણ છેક

આણીતરૂના કાળમુવી, યુગેપમાના ઘણુકગીને બધા દેગોમાનુ માપ આ કુટાપણુ કમી હતુ; એક મટામમ લખ્યુ કે તે ૫૨ છે, મદ્રામ ઇલાકાકુતા હિંદુધર્મમાના ખીમ ઈનામ ઓમાનુ માન મણુ વધારે નથી એક મખવે છે ઉપની સગ સગી વગી વધારે મોહોદી કે એવો મને એવો આરે છે આ બધા દેશોમા મિત્રો ઘણુકગીને છેક અણુનીખાદે દોષ છે

સાગ ખાતાપોતા લો રોષ છે તેઓ ઘણુકગીને પોતાના હો ગ નિગામે મોનતા નથી, પરંતુ મુદ્દામ આલ્મો ગખીને તેઓને ઘેર ગિખવે છે ને વિદ્યાઓ મ્હણુ છે તે તેઓ નાના પુત્રીઆ ગુરુઓ લેષ છે તેઓ ગમટ શિખને છે, તથા તે શિખનનાગઓને ગભાઓપામેથી અને દ્રવ્યવાનુ લોગેપા મધી ને લોગે આરે છે તેઓકપર તેઓ પોતાનો નિર્મલ છે, તથા ઘણેક ઢેકામે પોતાના વિદ્યાર્થીઓનેપણુ પોરો છે

હાનની વખતમા આલ્મો શિષ્ય કોઈ ખાસ વિદ્યા રહી નથી, અને તેઓની પણ વિદ્યા માત્રી હાનતમા આરી છે —

રામી ૧ મગી બ્યુત્પત્તિનિધાનુ ને સેર મ્હણુ છે, તે ઉપરથી, તે વ તે આ વિચારોને મેરો સાગે કાળ આઓ દેના, એ રાજ જણાર છે તે વ તે જ્ઞાનનો ક્રેધાનો ધણો થરો હતો આપિરે તેનો પુરાનો નથી પરંતુ તે વ તે આ વણેમાથી નખાને પેરાખાસ રાને ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ એ ઉપરથી હા લના કુતા તે નોરો વધારે માહિતગાર હતા એકુ અને છે

મુદ્દા મુદ્દા ઇતિહાસોમા ને નોકો ॥ નામોનો નામ

ઉત્તમ આ ને કે તેઓની શાસ્ત્રી ઓળખ થવાને અગ્યણુ ન પડતી માટે હિંદુધર્મમાના લો ॥ નામોવિરે અવિસ્તાર વ નિ ૨૨ હુ ખાત્રી વાસ્તવિક તેના જતા, આ વિરની ઓળખી યોગ્યતા નથી

હિંદુઓમાથી ઘોડીજ નામોને કુપનામો છે જેમ મગડા ઓમા ઉપનામો છે, તેમજ યુગેપ ૧૭૩૫ છે ગભાપુત્રોમા પુત્રોના નામો ધરાવે છે, પરંતુ તેઓ ધણા બાપક દેવ છે, તથા કુતોના નામો ઢેકામે તેઓ ગભર લાચુ પડતા નથી આજુ કમાણે હિંદુધર્મની ઉચા તરૂના ધાલ્મો રી રિપતિ છે હિંદુધર્મ ॥ તકીજ તરૂના નેગમા ને ૧૭૩૩ ને નામનો

ગેહનાગી હોય છે, તે તે ગામનું નામ તે પોતાના નામ પેહેલાં (અથવા આગળ) જોડે છે. એનું ઉદાહરણ, —કડપે કડીગવ (કપાનો કડીગવ,) તથા કૃષ્ણગવ વિચુગર (એને વિચુર નો કૃષ્ણગવ.^૨ બ્યાહા ડાગવપત્રોમા નામ લખવાનું હોય તાહા પોતાના નામને બાપનું નામ જોડે છે આ પાક એશિયાખુણ્ણ હડના ઘણુકરીને બંવા ભાગોમા આપુ છે; પરંતુ તે આણી તમ્કના લોકોએ ડામિત્તુ સુસનમાનો પાસેથી લીધે હશે.

દોષ યુગોપીયન ગૃહસ્થ હશે, તો તે પેહેલા કિવા શેનટના, એવા જોષએ તે નામે દોષને હાક માગશે, પરંતુ પેહેલુ નામ કદાચિત્તુ મામનુ હશે, તથા શેવનુ તે પુરુષના બાપનુ અથવા તેનો ભત્રીજુ હશે

કેનાએક લોકો પોતાના કિલામો બદલે કે, તેમણે નામોપિ પે બીજી એક અડચણ પેદા થાય છે, પરંતુ તે મુખ્યત્વે કરીને સુસનમાનોમા થાય છે. સ્થિત દેશમાના ઉમરાનો પણ પોતાના નામો એમજ બદલે છે.

હિંદુ લોકો, સાવાગણુ મીને, મુખ્યત્વેના મુડા બાગે છે પરંતુ ગેસાઈ, વેગામી, સન્દાસી, વિ જિનરખોઈ ગેર રિક્ષા લીધેના લોકોને આસન વનાવેલા મેઢે લાજ ડાટે છે. મગણાસન મુખ્યત્વે દરવાજા બાહ્ય દર્બના આસનકેપર ગેસાડે છે પછી ત્યાહા વેગમુડો તથા પ્રાર્થના બજે છે, અને ઘુનસીના પાના તેનાકેપર નાખે છે, જો ગંગા તાહાથી નજીક હશે, તો લેવાય તો ગંગાકાંઠે લે છે. એના ગંગાકાંઠે લીધેના માણુમો, સાનન થાય તોપણ, રૂંદીથી પાક પોતાના કુટુંબમા અનના નથી અમ કેહે છે, અને જોવા જતા આના લોકોની તથા તેઓના વસાજેની વસ્તીએ જોલા ગામો ગંગાકાંઠે છે, એક કેહે છે પરંતુ જેઓને આનિંદેની સારી માહિતી હોતી જોષએ, તેઓ એક કેહે છે કે એના ગામો નથી, તથા અની ચાલ નથી, એ ઉપરથી, સાવન યજ્ઞમા માણુસને પાકે આનના દેના નથી એક જે કેહેકે છે, તે ઘણુકરીને

(૨) લોકાના ઓહોહાજિનરથી પણ તેઓના આડ નામો પાડે છે (જેમ બિનીસાને, દેશખુખ, ઇ૦ ભા૦ ૩૦)

ગેરસમજીતીયકી પેલા થઅણુ છે. મુવા પછી પ્રેતને નવગવે છે, મુગધિ પેલાયા લગાવે છે, તથા તેનાઉપર કુનો ઘાને છે, અને લાગણુજ એહઉપર લેઈ જાય છે. તેનીઆગળ વાજન વગાળા લેઈ જવુ એક કલુ છે, અને હિંદુસ્થાનમાના દક્ષિણતરફ ૧૧ દેશમા અણાપિ તેમ કહે છે, તથા તેજ પ્રેશમા રાન ઉધાજ રા રીને મોહોનુનાન જાટે છે. ખીજા દેશોમા રાનઉપર કફન ધાલીને, તે તમવીજે કહિ છે. દક્ષિણતરફનો ઉપર કહેનો પ્રેશ ખાલ કરીન, ખીજે ઠેકાણે વાજ શિવાયજ રાન લેઈ જાય છે, તે લેનાગ લોકો કહિ દુખનરૂક રાખો ખોલતા જાય છે.

સાધારણ મનુષ્યની એક ડાઁ હાથ કમ્તા વગરે જમી દોલી નથી તે કલો ધાલીને રોખાવે છે, અને નવાગામા થી તથા મુનાસિક તેનો પેડે છે. તોઈપણ સગરી તે એહ સગગારે છે. પગુ તે પેડેના તેને પુષ્પ અન્નાગ કરા પડે છે. તે તથા ખીજા જે સગાવાહાલા લાહા મેગા થએના હોર છે તેઓ ટેલાએક સરખાગે કરીને સ્નાન કરે છે. અને પાણીને દિનરે બેશીને દહન થવુ હોય છે તે જુઅ છે. એની વખતે, તેઓ બીના લુગડા આદીન ખોલા દુખથી પીડાયલી મુગતના જણા તા હોર છે, તેઓને જોઈને કોઈપણ દુખ ઉપજશે હોર તેવા બીના લુગડામુધા ગેહેક અથવા તેવો રોક કરવો એ તેઓ ના ધમતમાખે જરૂરીનુ નથી. ઉનદુ તેઓના ધર્મમા એવુ કલુ છે કે અમુક મન બાળીને પેતાનુ દુઃખ રામાનક અને રડવુ તમા ગોકે એઆથકી દુઃખેવુ.

જેઓ રજામ મે છે, અથવા જે વિધવાઓ સતીઓ જાત છે, તેઓશિવાય ખીજા કોઈની ડારો હિ, નોકે પિનાજ ખાયે છે તેઓની કળગે નાહા ॥ એખુખુ મિહાસ, રાગપી દેવ છે.

તેઓની જે નિયમિત વખતે આવનારી ઉત્તરક્રિયાઓ કરે છે, તેઓરિયે પેડેના સવિરત વર્ણન કર્યું છે. કામે કપાએ આ ક્રિયાઓમા અતિશય ખગ્ગ છે છે. ઈસવી વન ૧૮૭૪ ના જૂન મહિનાના વર્તમાનપત્રમા કનકતામા ૩ એક કુટુંબની હકીકત લી હવી તેમા એવુ કલુ હતુ કે તે કુટુંબમાના મુખ્ય એક પ્રસંગે આહાબોને ઘણી તરા અતે મલ્લનાનુ બક્ષિમા

આપીને શિયામ ૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા ગરીબોને વેંટ આપી, (મરિવાન કરજદાર લોકોને છોડવાના સાર જે ૨૦,૦૦૦ રૂપિયા ધર્મ કરવાની ચાલ છે, તે રકમ ઘણુંકરીને આ પાત્ર લાખમા આવી હશે એમ લાગે છે.)

હિંદુઓની વિવનાઓ પોતાનાં ધણીના સયો માથે ધ્યાને ધ્યાને પોતે બધી મગે છે, આના સંતી હાનને મલી એમ કહે છે. એ કૃર ચાલ ધ્યાને મુર થઈ, તેનો નિશ્ચય કહેનાતો નથી. સતીનિષે અનૂમા ઉલ્લેખ નથી, અને નિરવા, પોતાના ધણીના મરણપછી જીવતી રહેશે એવિષે તેના મનમા સરાયજ હતો નહીં એક જણાય છે; કારણ ધણીના મરણપછી તેની અજ્ઞાતાનુ તથા તત્પર નિરવાએ કેમ ચાનકુ એનિષે તેણે લખ્યું છે.^૩ કેટલાએકોના મતે સતીને પ્રાચીન ગ્રંથોનો તથા મુખ્યત્વે કરીને કમ્પેન્ના આધાર છે; પરંતુ તે વાક્યોનો અર્થ ઈ તેનો થતો નથી એવું બીજા કહે છે. ડૉક્ટરસ આ ધુનાની ગ્રંથકારે ખ્રિસ્તીઅનુપેદના પોતાનો ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમા ઈસવી સન પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષોની પેલીતરફ યુમિનિસની ફોજમા કોઈ સતી ગયાનું ઉદાહરણ આપ્યું છે, તેઉપરથી એ ચાન ધણી પુગાતન છે એક અસ્મિત જણાય છે. તેમ પુરુષને ધણી બાવડીઓ હોય તો સતી જવાનો હક વડીન સ્ત્રીનો છે, તથા ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને વૈવચ આપ્યું છતાં તેઓને બાળનીઓ નહીં એવો નિયમ હતો, આ, તથા એનીજ બીજી વાતો, તેણે પોતાની બખરમા લખી છે, તે હિંદુઓની ચાનો સાથે સારી મગે છે, અને તેણે મરકાગદિકોનું જે યથાતથ વણન કર્યું છે, તે ઉપરથી તેનો વૃત્તાન્ત આધારવાળો છે, અને તે વખતે સતી જવાની ચાન (હાનના જેટલી જે કે તેનાજમા આવેલી નહીં હોય તોપણ) પૂરી સ્થપાઈ ગઈ હતી, એવિષે એકી માત્ર સંશય નથી.

ધણીના મરણ પછી નિધવાની સ્થિતિ ધણી નીચ ચાપ છે, એથકી આ સતી જવાનો પાડ પડ્યો, એવું ડૉક્ટરસનું મત હતું અને મિરાનરી પાટ્રી લોકોનું મત પણ તેવુંજ છે. હો, જે સતી

જવાનું કામનું એટલું વ્યાપક હશે, તો આ પાક આરસો જગતે નહીં હશે; માટે સ્ત્રી સતી ગયાથી, પોતાને તથા ધણીને લાગવુંજ સર્વસુખ મનવાની જે આશા હોય છે તે, તથા આવો દેહત્યાગ કરવાયથી યનાયી જે કીર્તિ તે, એ બે કારણો ઇંઈ યોડી માનસાદરાશાસી વિધવાઓના મનમાં પ્રેરણા કરીને, એ યોગ દિવસ કરવાને તેઓને તૈયાર કરે છે, એ કલ્પના વધારે મંમતે છે.

વિધવાની માનમતા પોતાને મળતી માટે તેનાં સુગાં તેને મતી જવાવિષે ઉત્તેજન આપે છે એવું કોઈનું કેહેવું છે. પરંતુ મેં જાણે કે કાણે વિધવાની મતા હોય છે એમ નથી, અને જ્યાંહાં હોય છે ત્યાંહાં પણ કોઈ લોકો તેનો માથે આવી નર્તનકર કરતા હશે, એમ કેહેવું આ સાધારણ માનવ સ્વભાવવિષે, ધર્મજ્ઞ હોય અભિપ્રાય છે. ખરેખર જેવા જતાં, ધણુંકરીને બધા પ્રમંગે (ફિઝહૂનો સર્વ પ્રમંગે,) તેના સુગાં તેને સતી ન જવાવિષે મનઃપુરઃમર (એટલેથી) કેહેતાં હોય છે, અને તેણીયે ન જવું માટે, પોતાના કેહેવાના પીડપુણવાને વે તેનાં નાહાતાં છોકરાં હશે, તો તેઓને આડાં લાવે છે; તેમજ તેના કુટુંબના જે દોસ્તો હશે તેઓને તથા સરકારના અમર્યદારોને મધ્યસ્થમાં નાખે છે. આ પ્રકાર બધાઓએ ભગેમો મંખવા લેગ છે. વે સતી મોહોરા કુળમાની હશે, તો તેની સમજણ પાડીને શ્રદ્ધિ કેમવાસાર પુર સજા જાય છે; કારણ ધણી સતીઓ ગણે તો માનવને અપાય છે એવું મનને છે. આની બેટોમાં વિધવાનું ચિત્ત સુધરીને તેટલામા ઠૂંચિ સાધીને રાવ લખને બાળી નાખે છે, એ પણ મતી ન જવા દેવાની એક સાધારણ પુકત છે.

સતીનું દહન કરવાના પ્રકારે ધણા છે. બંગાલામાં પ્રેતને તથા સજીવ વિધવાને ચિતાઉપર સુવાડે છે, અને મતીથી ન ઉઠાય માટે મજબૂત ગેરડીઓ તથા જાંમની લાકડીઓ ઉપરથી બાવી લે છે. બ્યોદયા દેશમાં જંગીનમાં આટો ખોડીને તેમાં ચિતા રચેલી હોય છે, તથા તે વિધવા તેમા પડવું મુકે છે. દક્ષિણમાં, તે મતી જનારી સ્ત્રી એહઉપર બેસીને પોતાના ધણીનું માથું ખોળામાં લે છે, અને ધૂળીયે દમ રંધાઈ જતા મુખી, અથવા ચિત્તોના આરે ખુણાના યાંબલા પુડીને તેઓઉપર મોહોટાં

લાકડાનુ જે છાપર કંગેલું હોય છે તે પડીને તેનો ચુગે થતામુઘી,
તે તેનીજ હોય છે.

સતીનુ દહન થતા જોડું, એ મોહોટું એદકારક છે ; પગલુ તે
જોનાગના મનમા દયા વધારે પેસા યાય છે, ડિવા વધારે આ
સ્વર્પ ઉત્પન્ન થાય છે આ નિણુય કુવો કઠણ છે. જોવા જતા,
તે વિધવાની શાન્તતા અમાનુસી તોય છે, અને તેની ઓતરદના
લોકો તેને ગન્માન આપે છે, એક છતા, તેની વૃત્તિ સૌમ્ય હોય
છે, અને લોકોને જે યેનની જોગે આપનાની, તથા આનપ્રમાણે
પામેનાઓનો સહાર કુવાનો તે કુવામા વર્તિશિત્ પણુ કમી ન
થકુ માટે તે તજખીજ ગખતી હોય છે, તેમાટે તેની શાન્તાતાનો
તથા માન આપનાજેની લાગણીનો પ્રકરણ વધારે પડે છે ; તથા
આણીમેર તેની સામે જે દુષ્ટ મૃત્યુ ઉમો હોય છે, તેની મિહીક
તેના મનમાપણુ હોતી નથી એમ ઉગાકુ જણાય છે, તેમાટે તેનુ
મરણુ લોકોના મનને ખમણી અસર કરે છે. હવે આ વાતનો
નિચાર જો કુવા જલ્દો, તો જુલોનો ગ્રહ ઉતરે યાય છે, અને
અતિ વિખ્યાત ગરેશાભિમાની અથવા સ્વર્ધર્માભિમાની એ
ઓએ જે સ્વેદાર્પણા પ્રચ્છા તેઓપણુ જોનાકગતા એક નથી,
એવુ કર્મ કુવાને એક અનાથ દુર્બલ પ્રાણી બક્તિની સેહની
મને સમર્થ યાન છે, આ વિચાર મનમા આજો, એ
દોને અમાગે ખરો ગર્વ નહીંસર તો યાય છે શુભરાતમા જે
સતીઓ જાય છે તેઓને અકીમ બેઠને અસાનર જે છે, એક
મેં માન્યુ છે, પગલુ બીજા ઘણુકરીને બધા પ્રવેગોમા એવુ
અશિત કરતા નથી સતી જવાની વખતે જે મસ્કાગે કુવાના
તે કેવલાએક સ્ત્રિઓ સ્વરથ ચિત્તે તથા સૈર્વ કો છે, તે જોડને
આસ્વર્થજ લાગે છે, અને આના પ્રમગે, કુતી જનાગાઓ
આલી છતા વગે જુલી ખેરીને ઈગરની કાર્યના કો છે, અને
ઘણુકરીને છેક ન ડગમગતા, જેમ હમસની વેવમેના વ મને હાય
જોડને ખેસે છે તેપ્રમાણે હાય જોડને ખેડેલીઓ એરી મિત્રો
લોકોએ જોઈ છે પગલુ કેટલીએક સ્ત્રિઓ એક બાગીને નીકળી
છતા, તે આગમા પામેતા લોકોએ તેઓને અદર હડસની મુકી
એવાપણુ બવકર જીવાહરણો બન્યા છે એરી એક ગાક્સી
વાત મગાનામા બની આરી, તે વખતે ત્યાં એક અગ્રેજ

ગૃહસ્થ હતો, તેમને તેના પ્રાણધાતનું નિવારણ કર્યું; પરંતુ ખીન્ને દિવસે તે બાઈએ તેને અતિ કઠોર બાપબોને બોલીને કહ્યું, કે મારી અપ્રતિકા યવાને તું કારણ છે, અને હવે તું મને આડ આબો ન હોત, તો હું આ વખતે પોતાના બર્વાં મુલમાં સ્વર્ગવાસનું મુખ બોગવતી હોત, અને મારી પછવાડે રહેલા લોકોપણ મારે કલ્યાણ ચિન્તિત.

સતીનો પાઠ હિંદુસ્થાનમાં ગર્વજન છે એમ નથી. કૃષ્ણાની દક્ષિણતરફ કપાડેપણ સતી જતી નથી, અને પેશાવાના મુલકમુલક બાપા મુંબઈ ઈલાકામાં વેપે કર સતીઓ થાય છે. આફ્રીકા દેશ દક્ષિણતરફના પ્રદેશમાં મતી જવાનો પ્રમાણ ઘણુંકરિને આક્રાંતા પણ વિદ્યા છે. ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં તથા બંગાલામાં આ પાઠ એટલો સાધારણ છે, કે કુલ સ્ત્રિસ સરકારના રાજ્યમાં પ્રતિ વેપે મેંકડો સતીઓ જાય છે, એવા સરકારી રિપોર્ટોના દાખલા છે.

ઘણા પુરૂષો પણ આત્મધાત કરી લે છે, પરંતુ જેઓ આ સાધા ગેગોએ ઘણા દિવસ મરતા પડેલા હોય છે, તેઓ ઘણુંકરિને આવા કામો કરવાને બાહ્ય પડે છે. આ ધાત કરવો ને આગમાં પડવું મુશ્કેલી, અથવા ચિતાક્રિપર બેસીને બળી જઈને, અથવા નદીમાં કુદકારે મારીને, અથવા જંગલમાં પવિત્ર માનેલા રચનીએ કચરાઈ જઈને, કિંવા એનીજ બીજી રીતે પ્રાણ આપે છે.

મિસ્તર સ્ટર્લિંગ, એ ૪ વર્ષે મુખી જંગલમાં હતો; તેટલી મુદતમાં તે શાકીનીએ ૩ લોકો મરણ પામ્યા; તેઓમાંથી એક ઓમિતો શાકીનીએ આબો, તથા બીજા જે જે હતા તેઓ અતિ વેદનાકારક પુરુષ ગેગોએ આસેના હતા.

હિંદુલોકોમાં કેટલીએક અમલકારિક વાતો છે. વંશપરંપરાના તેઓનું વગીકરણ કરતાં આશ્ચર્ય નથી. જેમ ચોરો બધા ધધા કરનારી જાતો તેઓમાં છે, તેમ ચોરોની પણ જાત છે; તેમાંના લોકો એવું સ મને છે, કે ચોરી કરવી એ પોતાનો વંશપરંપરાનો ધધોજ છે.

વસ્તીવાળા પ્રાન્તોની મગદ્દુર, રેહેનાગ જે પાહાડી લોકો છે, તેઓ ધણુંકરીને આ પ્રકારનાજ છે; અને સપાટ પ્રદેશોમા પણ હલકી તથા મોહોટી ચોરીઓ કરવામા ઘણી હુશીઆર એવી જતો છે. યુગેપમા પેહેલા આ પ્રકારના ચોગે હતા, તથા કે-
ટલાએક અજીપણુ છે, તેઓને ગિપ્સી એમ કહે છે.

આ લોકોનો આ વરાપગ્ગરનો ધધો થયાથી, તેઓની તે કામમા વચગે કામેલિયત થઈ છે. તે એટલી, કે, હિંદુસ્થાન-
માના ચોગે જેટલા હુશીયાર છે, તેજા પીજે કહીપણુ નથી. ચોફે પોહોરેગીગે છતા, સઘવાઓની આ ગેમા ધુગ ઝાડીને સાવધગીરીએ, તત્પગતાએ, તથા સફાઈએ, તેઓ કેની ચોરીઓ કરે છે, અને જ્યાહા મોહોટી સફટની જગા હોય છે ત્યાહાથી પણ કેવી જૂઝ મારી લેઈ જાય છે, તેવિધે મુશાકર લોકો પેટ ભરીને વાતો કહે છે. કેટલાક, જમીનનીચેથી બેંધડા ખોદીને, ખોખસ્તનાગા ધગેમા નીકળે છે. પીજી કોઈતગ્દથી પણ પ્રવેશ કરે છે, પાગ નીકળી જવાસાર ૧/૨ દરવાજા ઉઘાડે છે, અને છુટવાના કામે લાગે છે. ક્યારે ક્યારે તેઓ નાગા હોય છે, અથવા રાશીગે તેલ ચોપડીને આને છે, તથા કગગે પણ લેઈને આવે છે, તેમજ તેઓને પકડ્યુ, એ મોહોટુ પીલામણુ કામ હોઈ પે ગ્યા પછી જાવી ગખ્તુ પણ કહણુ પડે છે.

એઓમાની એક જાત છે તેને ઠગ એમ કહે છે,—તેઓ જીદા જીદા ચેપો લેઈને સર્જાળ આપ્પા ફેરામા ફરતા હોય છે. વેષ લેવાના કામમા તેઓ પૂગ કાખિલ છે. કોઈ મોર્ગે જતા મુશાકર પામે દ્રવ્ય છે એનો પત્તો તેઓને લાગ્યો, એને તેઓ તેના પેરમા પેરીને તેના ટોળામા મગે છે, અને તેનીસાથે જતા જતા સધિ જોઈને તેને કેકુ દે છે, અથવા તેના મળાને ફરતો રમાયનો ફાગો આમિતો ધાને છે, અને લોહીનો લેરા ન કા હાડતા તેનો પ્રાણુ લેઈને, તેને એની અગ્રગાઈએ ઝાટી નાખે છે, કે તેનુ સુ ધણુ એનો મરાય લોકોને આનતા પેહેલા ઘણી વખત નીકળી જા છે. ઠગ લોકો, જાનાનીનુ સ્તવન કરીને પોતાની છુટમાથી અમુક હિરમો તને આપીરા, એવી તેને માનતા માને છે. ધર્મ અને પાપ, એઓના મિત્રજુનો આ પ્રકાર, એપણુ આ લોકોમા એક વધાગેજ છે, એમ કહ્યું તો ચાલશે; પરંતુ

પશ્ચિમતરફના દેશોમાંના આંચીયા તથા લુંટાડ લોકો એઓપણ માડોના કમીને ધુનાની દેવતાને એવી માનતા કરે છે, અને ઠગોમાં ધણુંકમીને બધા સુમનમાનો દોષ છે, તેઓ મેતાનને એવીજ માનતા માને છે. ધુગેપમાંપણ જે વખતે લોકોમાં રાકુનપિશાચાદિકોઉપર જાગેમો હતો, તે વખતે ત્યાંહાંપણ એવી માનતાઓઉપર જાગેમો રાખતા હતા.

ઓગેની જાત ધણા દિવસોયકી જુરી ગઈ છે. તેમાટે ખીજા લોકો તે લોકોની દયા કરતા નથી, અને તેઓને આ દુનિઆમાં તથા આગળની દુનિઆમાં એવી બંને ડેકાણે રાક્ષા મજરો એવું માને છે :—જેમ કંઈ આ બધાઓના પૂર્વને છેક પુણ્યધાનજ હતા ।

ગામના રખવાજાદાગે ધણુંકમીને આ જાતના દોષ છે અને તેઓ વિશ્વાસૂ તથા કામમાં હુશીઆર દોષ છે. તેઓ કંઈ હાજર દોષાથી તેઓની જાતના ઓગેયકી ઉપદ્રવ થતે નથી, અને તેઓની હુશીઆરીથી તથા ઓકસાઈથી પારકા ચોરોનું કંઈ ચામતુ નથી. શુભરાતમાં આ પ્રકારની એક જાત છે, તે લોકોને પગી કેહે છે; તેઓ ચોરોનાં પગલાઉપરથી તેઓનો પત્તો લાવે છે, એવી તેઓની પ્રખ્યાતિ છે, જે અડવા પગ દેથી, તો સુઝા પ્રેરામાં સાધારણ લોકોની નજરે કંઈ પગલાં જણાતા નથી; પરંતુ પગી હોમ તો, તે તેનાં પગલાંનો પત્તો કોઈ પણ ડેકાણે ઓળખી રાકે છે; અને આ નિગાનીએ તેઓ ઓગેનો પત્તો કેટલે છેટે મુખી લગાડે છે, તે જે કહીએ તો, તે કોઈ બહુ પણ માનનાર નથી. ૫

(૫) એક વખતે ખેડમાં એક પગડણ હતી, તેની જગાવીના ખારાના સામાનની ચોરી થઈ. તેનો પત્તો કાઢાડવાને એક ચમી આપ્યો; તેણે તેનો પત્તો અમદાવાદ સુધી દુકાન દ્વારા કાઢાડ્યો. પગી તે શેહેરના રસ્તામાં, પગ નહીં મળે એવો અપેક્ષાપણ આગળ ચાલેના મોહરા દરવાજા બાકાર ફરી ને પગલું એવી કાઢાડીને તે તેની પછાડેજ આપ્યો. નેચોર એક વેરંગામાં ઘડને પાણી પાણીમાંથી ગપેહનો, તેથી એને ઘણી તાર મુઝી થઈ લાગ્યો નહીં; તથાપિ આ પ્રમાણે ૨૦/૫૫ કાચ તેના ફડા લઈને, ચોરે એવું તેને પકડ્યો, અને ચોરીનો માપ પાડો આપ્યો.

ખીજી એક જાત છે તે કેવળ માનવ સમક્ષ -

કરે કે, આ જાતનો ભાટ તથા આગળ એના ભાટ તથા આરણ્ય નામો કે. તે ગજપુત લોકોમા સ્તુતિપાકકો

(એટલે વખાણ કરનાર) તથા ગજાઓની આગળ લનકાગણી કરનાર દોષ કે, તથા તેઓને નોકો માન આપે કે. તેઓનું જેવું જિજ્ઞાસનની ચક્ષિમતરૂના પ્રાન્તોમા છે. ગજપુતરૂથા નોમા તેઓ પોકીઓ લેઈ જાય છે તેઓને મોગેનો ડર તો નથીજ, પરંતુ જકાતની પણ તેઓને છુટ્તો હોય છે. ગુજરાતમા તેઓ ધણુ મોતુકપુ લેઈ જાય છે, અને તેઓ ને દરોમા થઈને જાય છે ત્યાહા, જે મજબૂદ પેહેગે હોય તોપણ મોગેની આગળ તેનું ધર્મ આલવુ નથી, એવું છતાં એવે પણ ઠેકાણે તેઓને કંઈ ઈજા થતી નથી. તેમજ રજવાડાઓ ને કરાગે, પોતપોતામા તથા મુખ્ય સરકાર પામે પણ કે છે, તેઓના એઓ જામીન હોય છે. તેઓના મરુપની પવિનાઈથી, તથા માથાફોડીયા હડીના સ્તભાનથી તેઓને વચગે કુદચાત આવે છે જે કોઈ ભાગ કંઈ દ્રવ્ય લેઈ જતો દોષ, અને તેની પાસે કોઈ એક આવ્યો, તો તે તેને એકો ડરાવે કે, ? જે વુ મારી પામ આવીરા તો હુ ત્રાયુ કરીરા, અથવા જે કોઈએ તેની પામે કરાર કર્યો દોષ અને તે તે રમાણું નહીં આ પો તો તે તેમજ બીવરાવે છે, તથા જે તેણે તેનું સામણ્ય નહીં તો તે પોતાના રાસી રમા કટાઈ ખોસવા મારે કે અને જે બાકી સવ ઉપ મો ન આ પા તો તે પોતાના કાગજમા કરાર બેઠીતો મરી જાય છે કેલેઅક ઠેકાણે તેઓ પાતા ॥ દોકંગનુ માથુ કાપી નાખે કે અથવા જે તે કરારના ઘણા જામીનો હશે તો બનાઓ મળીને કોનુ માથુ મેહલુ કાપવુ તેની ચીકીઓ નાખે છે એવા કૃત્યોથી બનામી ધામ કે, અને ભાટચાણનો જીવ લીરાનુ પાપ મારે ખેસવાનો ડર હોય કે, તે એક સંખેષી અતિરાય હડીના લોકો દોષ કે તેઓ પણ રસ્તાફિર આવે કે એઓનું વિશ્વાસુપણુ નમન કરવા જેવું છે એઓની જાતનું માહોટાપણુ જે છાપચકા ગણુ છે, તે છાપ રાખનામાટે જીવ ખોવાને પણ તેઓ આગળ પાછળ જોતા નથી

બ્રાહ્મણોમા આજ પ્રા ૧ ॥ એક ચાલ છે તે એવી, કે તેઓ

એક કટાર અથવા ઝંઈ વિા લેઈને મોઈ માણસના દરવાજા-
ગળ ખેરો છે, અને તેને કહે છે કે, અમારું કહેલું કસૂબ નર-
વાની આગાઉ જો તું અજને અડકશે, તો અમે અમારો છવ
આપીશું. જેઓનું કાજ વસુન દરવાજું હોય છે તેઓપણ એ-
મજા કરે છે; પણ આત્મધાતનો ડા માત્ર તેઓ દેખાડતા નથી.
આ લોકોના ખેસાને લાગતું એમ કહેવું. તેઓ ખોતાના કર-
જદારને તેની આજરનો ડા દેખાડે છે, અને બાહ્યથી ઘરમા
અબસામથી લાવવા દેવાની બંધ કરે છે. માગમ, કોઈપણ
તદખીથી તો ખાવા દેવા નથી, અને જોટલી વાગમુની તેઓ
જોજદારને ખાના નેતા નથી, તેટલીવાર પોતેપણ ઉપનાસ કરે છે.
આ પ્રકારની જગજગસ્તી ગાજઓઉપપણ ચાલ છે, અને તે
બધ કરનાને ગાજએ જગજગસ્તી કરી કામની નહીં. લશકરનો
પગાર બાકી રહ્યો છતા, તે લોકો સમનીસ આગળ અથવા પ્રતિ
નિધી અથવા ખુદ ગાજપાસે જઈને લઘામ કરે છે.

જન્મમુધી જેવી ગણવાની એકનીજાઓએ સોગનો લેવાની
ચાલ આ દેરામા છે. આ વાત ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે,
પણ આ ચાલ હિંદુઓમા વધારે છે એમ નથી. એકબી
જાઓની દોસ્તી રાખવાવિષે તથા એકબીજાઓને મદદ કરવાને
જે એવા મોગનો લે છે, તે જ તે ઝંઈ નિમિ કરે છે, અને
વિશ્વાસુપણાવિષે એઓની કહેવા જેવી પ્રખ્યાતિ ન છતા, એવો
લીવેનો સોગન તોડનો એ મોહોફ જન્મામી કરનાર છે એવું
માને છે.^૧

હિંદુસ્થાનના મધ્યભાગમા જે પાહાડો તથા જે
પાહાડી તથા જંગલો છે, તેઓમા જે નોંડે છે તેઓ મેદા-
જંગલીલોખ નમાની વસ્તીયકી છેક જુદા છે. તેઓ ઠીંગ
ણા, કાળા, તથા પાતળા, પણ અપજ છે.
તેઓની નજી તીખી તથા ચમજ છે. તેઓના વસ્ત્રો થોડાજ
હોય છે; તથા હયાયાગે કહીને તો વીગકામકુ હોય છે, ચોરી

(૬) આ સંસ્કારમાં જોન અટને ચરણી કરનારું કાકું, બાગીને પ્રત્યેક
તેનું એક અંડો છે, અને આ નાવના અન્યથી આના કારરોને
જેનખરાર કહે છે.

કુટી એ તેઓનો ઉધાડો વગો હોય છે, અને જો સગકાનું જોર વધારે ન હોય, તો તેઓ પોતાના પડોશી લોકોની સાથે હમેશા લડતા હોય છે. જો કોઈએ તેઓની ઉપર સવાગી કરી, તો તેઓ છુપાઈથી તથા અપજતાથી લડાઈ ચલાવે છે, અને રાત્રી તેઓની ઉપર હલો કાઢે એટલામા, અથવા ધણુકરીને તેઓની નજીમા એઓ આનતા પહેલાજ પત્યગેમાથી તથા ઝાડોની ગાઈઓ-માથી પોતાના રાત્રીપર તીંગેનો નેહ વર્પીને નાચી જાય છે.

તેઓના ગામડા પચેલા હોય છે, અને તે તેઓ એક ઠેકાણેથી કાઢીને ખીજે ઠેકાણે લેઈ જાય છે. તેઓના નાહાના નાહાના જમાવો હોય છે, અને તેઓના જે નાચકો હોય છે તેઓની સત્તા ધણી હોય છે. તેઓ યોડી ધણી ખેતી કરે છે, અને તેમાથી જે પેદારા યાય છે તેના ઉપર, તથા સુખાટ મુલ્ કોમા હુંડાણુ કરીને, અથવા જણુમોની અદલાદલી કરીને પોતાનું ગુજરાત ચલાવે છે. તેઓ ક્યારે ક્યારે ગિફાર કરે છે; પરંતુ તેઓના નિર્માદનો મુખ્ય ભગેસો તેના ઉપર હોતો નથી. ધણુકરીને આ બધા લોકો ધણા પ્રેરોમા નહુડાના ઝાડોના ફળો આપને પેતાનો નિર્માદ કાઢે છે.

તેઓ હિંદુઓના દેવોમાથી બે ત્રણોને ભજે છે, પરંતુ તેઓ શિવાય તેઓના દેવનો ધણુ છે, તેઓ નિશ્ચિત ઉપકાર અથવા અપકાર કરે છે. પોતાની મેળે નીકળેલી શિનાળાઓની જે ધાગેલી દેવતા છે, તેની ધણુકરીને બધે ઠેકાણે વધારે ખીક રાખે છે.

ઉપર જે દેવતાઓ વર્ણનીઓ છે તેઓને જો લોકો કુકડાના બગી આપે છે; આના પહેલા જે ઉપર અભિષેક કરે છે, અને સારીમા દેવી આણીને કુણનાગ ભક્તોની આસા પાળે છે, પોતાના આલણોને માનતા નથી, તથા મુવેલાના રાત્રે ડાટે છે; અને છેકરા યવા પડી તેઓના જન્મોના, તથા લખના તથા ઉપર કાર્પના કેટલાએક સંદેશ હિંદુઓના તથા તેઓના સગાજ છે, તે બધા લોકો આગેના મલો ધણુ ખીંચે છે, અને તેઓમાથી ધણુકરીને બધા ગાવન કરીને તે માસ આવે છે. ગગાયકી ગુજરાત મુડી નિધાયજ નામનો જે પર્વત પૂર્વપશ્ચિમ લાગેલો છે તે, અપાહમાદયકી મરજલીપદણના અક્ષરુષ મુડી, તથા

તેની આગળ પણ દુટક દુટક દન્યાકુમારિકાકેષ મુઘી જે પોહોળો નંગલી પ્રદેશ દક્ષિણેના છે તે, આ જે પ્રેંગો તેઓનાં મુખ્ય ડેકાણાં છે. દેટનેએક ડેકાણે નંગલો નહોતરખાં યધને ત્યાંહાં વરલી યધ છે, અને ત્યાંહાંના દેડેનારા લોકો સપાટીના પ્રદેશમાં રહેલા છે, તથા ગામની ચોકીપેહેગે, શિકાર, તથા તેઓના સ્વભાવને અનુકૂળ એવા બીજા ધંધા કરે છે. દેટનેએક ડેકાણે તેઓની લુંટાલુટથી સપાટ મુજકનું નંગલ યધ ગણું છે, અને દેટનેએક ડેકાણે ધાતકી જનપરોને ગેહેવાની જગ્યાઓમાં પેહેલાં ગામડાં હતાં એવી નિરાનીઓ નજરે પડે છે.

ઉપર જે સરખાપણાં કહ્યાં છે તેઉપરથી કોઈ એવું કહે છે, કે એ બધા નંગલી લોકો એકજ છે; પરંતુ બીજી દેટલીએક વાતોમાં તેઓ જુદા જુદા છે, અને પ્રત્યેકનું નામ જુદું જુદું છે, તેથી (જ્યાંહા જુદી બાપાઓ રહીઓ હશે ત્યાંહાં) તેઓની સરખાવણી કરીને તે બધા લોકો એકજ છે કિંવા નહીં, આ વાતનો ઠગવ થયે તો થયે.

ભાગલપુરમાં જે નંગલી લોકો છે, તેઓને પાહાડી કહે છે. ખંગાલા તથા બહાર એઓની પશ્ચિમતરફ જે મોહોટો નંગલી પ્રદેશ છે, તેમણે જે નંગલી લોકો છે તેઓને કોળ લોકો કહે છે; તેઓ મિઝાપુરપામેનાં વિંધપર્વતગુધી ફેલાએલા છે. વિંધપર્વતનો જે ભાગ તે પ્રેશપામે છે તેમાં, અને ત્યાંહાં જે મોહોટું અગ્રહાર છે તેના મધ્યભાગમાં તથા દક્ષિણતરફ જે નંગલી લોકો છે, તેઓને જોડ કહે છે. તેમી પશ્ચિમતરફનો જે વિંધ પર્વતનો ભાગ છે, ત્યાંહાંના લોકોને ભીંચ કહે છે, અને પશ્ચિમતરફના બધા પાહાડોમાંના લોકોને કોળી કહે છે. પૂર્વે, બહારમાંના કોળ નામે જે લોકો કહ્યા, તેઓની સાથે આ કોળી લોકોનો કંઈ યોડો સંબંધ છે એવું સંભવે છે, અને હિંદુસ્થાનને દક્ષિણેએ કોલાડી નામના જે લોકો છે તેઓની સાથે પણ વળતે કંઈ સંબંધ હશે. ગુજરાતમાં મોહોટા વેગન નજીક પશ્ચિમતરફ નંગેમોમાંથી તથા ડુંગેમોમાંથી કોળી લોકો ફેલાએલા છે, અને દક્ષિણેતરફ સહ્યાદ્રિના કેટલાએક ભાગમાં તે લોકો છે.

આ દેશનો બીજા ભાગોમાં ઉપર કહેલો નંગલી લોકો જુદા

જુદા નામે પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તેઓમા ઉપની ખુશીની પ્રસિદ્ધિ વધારે છે.

આ લોકોની મુજબની હાલકતરિયે નિશ્ચય નથી. હિંદુ લોકો એ દક્ષિણમાં મનારી રીતે તે વખતે તેઓ હાનના રિયતિમાન હતા, અને જે કોઈ તેઓમાથી સમને મ દયા તેઓની, દંત કથા તથા કાદમ્બરી એઓમા, એક વાગની જાન જનારી મુત્રી છે.

પ્રાચીન કાળે આ બરોદેશ ઉજડ હતો, અને તેમાના જે ભાગમાં હાનના જંગલી નોકો રહે છે, તે હજી પણ જોડાયા નથી. આ વેગનનો જે મોહોરો પ્રદેશ, જેન ગોડવણ કહે છે, તે વહાડ તથા ઈન્દ્ર આ સમૃદ્ધ દેગોની વચ્ચે છે, અને તેમા કહી થોડી થોડી ખેતી થએનો એસો પણ મુત્ર છે; આકાશ થી દક્ષિણમાની મુજબી હાન તથા તનો પડી થએનો મુત્રાગે, એવો ખુનામાના અટકળ કંતા આપડ છે.

ઉત્તરહિંદુધ્યાનમા જે જગલી લોકો હતા, તેઓ આગળના લોકોમાથી જતાના વગરના રહેના લોકો હશે, — તેઓયકી શૂદ્ર વર્ગ થયો કિંવા તે ડેકાએ પણ તેઓની બાપામા તમીન બાપાના જે ભેજ હશે, તો જેઓ મૂળે હિંદુ નોકોએ જતા તેઓની પણ પેહેનાના લોકોમાથી બાકી રહેના જે લોકો, તે એ હશે આ વાત સમ્યક લાગે છે.

વાયવ્યવચ્ચના કુશાગ્રેમા તથા હિમાનની નાએની શાખાઓમા ખાહાડી નોકોની િજી જાતો છે; પરંતુ તે ઉપર રહેલીઓયકી વણી ભિન્ન છે, અને તેઓનું રૂપ તથા ચર્ચા એ તેઓનો દેગ તથા ચીન એઓની વચ્ચેનો જગામાના લોકો સરખા છે. ખાહાડીનોકોવિષે યુનાનીનોએ કહી જુદુ બયાન કર્યું નથી, પરંતુ ચિપતી નામે લાગિત ચકાગે એઓનિય ઘણીના લખ્યું છે.

એતદેશીય લોકોના સ્વભાવવિષે ડગાન નરાને હિંદુધ્યાનમા આવેના અગ્રજ નોને હોની જે સ્વભાવ ઈએ તેજી સગવડ નથી ઈન્દ્રમાપણ પોતાના દગજા બાહારના લોકોનિયે થોડીજ માહિતગારી હોત છે, અને તેપણ વર્તમાનપત્રોયકી તથા પુસ્તકોઉપરથી થાો છે, એવા પત્રો તથા પુસ્તકો હિંદુધ્યાનમા નથી. ગિનાય એતદેશીય

લોકોનો ધર્મ તથા રીતભાતો એઓ આડાં આપીને તેઓનો તથા આમાગે નજીકનો સંબંધ થતો નથી, અને તેમ કામચુપી તેઓના તથા અમગ વેહેવાગે પણ યોગજ થાય છે, અને એકબીજાના અભિપ્રાયો પણ ખુલ્લા દિ નથી એકબીજાએ મમજાતા નથી. આ લોકોનાં કુટુંબોમા મુ થાય છે તેવિયે, લોકવાગ્તાઉપરથી માત્ર, જે અમને સમજતય છે તે સમજતય છે, તે શિવાય કંઈ સમજતયુ નથી. મંસાગમાના જે અસંખ્ય વેહેવાગેમા માણસના સ્વભાવની નરમાસ વગરે નજરે આવે છે, તેઓમા અમે એકબીજાઓ સાથે ભજતા નથી.

હિંદુસ્થાનમા અમાગ (એટલે અંગ્રેજ) લોકો જુદા જુદા રૂપે આવે છે,—જેમ (નીચા ધર્મના) બિરાનચી પાદ્રી, ત્યાયા ધીરા (જડ્જ,) પોલીસ માજીએટ, મહમુલી તથા જકાતના કામદારો, જાયા ગાજરીય વગીરો. આ બધાઓનો નજરે જે લોકો આવે છે, તેઓ અતિ સદ્ગુણી લોકોમાના હોય છે એમ નથી, માટે, જે મોઢને તેવા લોકો જોવાનો શોક હયે, અથવા પોતાના કામદારિય નજરે કરીને જોવાની આશ્ચર્ય થયે, તો માત્ર તેઓ નજરે પડે છે. આમું એકું થાય છે કે જે જઈ આમારી નજરે પડે છે, તેઓમાના મુણનોએ અમે આમાના દેશમાની ગિરન પ્રમાણે કાહાડીયે છેએ. એનો દાખલો,—હિંદુસ્થાનમાનો કોઈ માખુમ એકાદ હથેકે પ્રમંચે જે છોડગની પેડે ઝડવા બેઠો, તો તે માખારણુ માણમણુની લાપટી પ્રમંચે કંઈ કામો કરવાને અથવા દુ નો સહેવાને ગર્વ. પ્રસંગેમા અસમર્થ હયે, એરો અમે લાગનોજ શિદાન્ત કરીયે છેએ, અથવા તુ લયાડ છે, એમ જે કોઈ પોતાને કેહેવા દે, તો, તે એમ કેહેવા દેનારો ગર્વ પ્રકારનું નીચપણુ કરવાને આનાકાતી કરશે નહીં. એમ આમારા લોકો કેહે છે. તેમજ, આમારા અથકગે નેગડાળ નો ગોગે પાગે છે. એના દાખલો:—એડા તથા બગાલી, આ લોકોનુ એકમાખુંજ વર્ણન કરે છે, અને મહાવાગતમાના સદાચાએએ જે પાપો કર્યા હયે, તે હાથના લોખિને માથે માટે છે. ધણી લોકોના અભિપ્રાયો હિંદુલોકોની વિરુદ્ધ પડેલા છે. એમ ને ક્યુ નો હિંદુનોએમાથે જેઓની ગોહવત અતિરાય કામખુબી થઈ છે તેઓનાં એઓરિયે અભિપ્રાય હમેશા ઉનમ

છે, એનો કોઈ જનાળ આપણે પણ જો એમ થયું તો તેમા હિંદુનોડોની કઈ તારીક સમજની નહીં મગણ કે, કોઈ પણ ભોનો સહવાસ ઘણા દિવસ થયો, એને તેઓનિયે આ પણ મનમા તેનાજ અભિપ્રાયો ઉત્પન્ન થાય છે, એવો માણસનો સહેજ સ્વભાવ જ છે હવે જે અગ્રેજ લોકો હિંદુસ્થાન છોડીને પાશ પોતાના મુનકમા ગયા છે, તેઓએ, ખરેખર ઉત્કૃષ્ટ તારીક કરવા લાયક લોકોની સાથે હિંદુઓની સંપ્રવાસણી કરીને એઓનિયે જે અભિપ્રાયો વ્યાખ્યા છે તેઓ આ રીતમા છતાં આપેલા અભિપ્રાયો જરૂરતા વગર સાગ છે,—આ વાત માન હિંદુલોકોને કારણસુત્રા અનુકૂળ છે

આ કાગણને માટે, જો આપણા મનકિપર હિંદુનોડોનિયે ઉનગી અસર પેદા થાય છે, ત્યારે તેઓનિયે એક મ નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા કરી કામની નહીં પણ એક છે તોપણ ખરેખર જોતા હિંદુનોડોના સ્વભાવમા ટ્રોલીએક મોહોદી એવો છે એ અચિત છે એ એનો મુખ્યત્વે કરીને સાગસાગવિચારશ્રુતિ સારી મગણોથકર ઉત્પન્ન થાય છે પણ તેઓના મગીગનો ખામો પણ ટ્રોલાએકોનુ કાગણ છે, તથા દેરાદેરાની હનામણી થકી પણ કઈ ઉભવે છે

એ દેરામાની ટ્રોલીએ જાતેમાના લોકો ખીજાઓ કરતા અચિત કમકડીઅત છે અને એઆ ક્ષયી રીતમા ગેહેનાગ લોકો છે, તેમાટે એઓની રાજિત દાહોડે દાહોડે ઘટલી જાય છે, આ વાત સહેજજ છે

જો અકા । દેરામા ક્રમ્ત ગમી હશે તો તેના સખખથી માણસ ક્વાચિત નખ જે થશે નહીં જો તે જીવણતા અનિવાર્ય તથા એકમરખી હશે, તો ટાહાડના કડાકાથી જેમ રાગી દહયાય છે, તેમ તે જીવણતાથી પણ રાગીરમા ધાગિષ્ટ આવે છે જો એની હના હોધને દેરા પાકનગરો હશે અો કડણ મેહનત કરીને મગીગ અજ ખીજા લોકો કુટી નહીં લેઈજાય એવી તમનીજ કરનાતી જો તહીંના લોકોને કુજ હશે, તો આરખ લોકો સગખુ તેજ તથા રૂપ જીવજ થશે હવે, હિંદુસ્થાનમાની હવા ઉગણ છે, અને અહીંની જમીન પાકવાળી છે, તેને લીધે લોકોને ઘણી મેહનત કરી પડતી નથી, અને અહીંયા એટલી જમીન છે કે

વસ્તીનું માન જો કે ધણુંકરીને અપાર વધ્યું, તોપણ તેટલા લોકોના નિર્વાહને તે જરૂરી પૂરું પાડવા જોગી છે. ખીણ, આ દેશમાંના વરમાદને લીધે ઉભયતાનું જોર બાગે છે; અને અહીંયાં અમંજ્ય વૃક્ષો તથા અગ્રણ્યો છે તેઓએ કરીને પણ તેનું કંઈ નિવારણ થાય છે. આ દેશમાંની મર્મ વસ્તુઓ ઉદા-
સીન સુરતી ઉત્પન્ન કરવાને કારણ થાય છે. તેને નિવારવાને ખીજ દેશના લોકોને પણ ધણુંકણ પડે છે. હિંદુસ્થાનના શુદ્ધ શુદ્ધ ભાગોમાંના લોકોની પ્રકૃતિમાં જે શુદ્ધ શુદ્ધ માનનું અં-
તર છે, તેણે કરીને ઉપરની કલ્પના મુદ્દ થાય છે. એને ઉદા-
હરણ, — ઉચ્ચતરના મુકા પ્રાન્તોમાં શિઆખામાં હંડી ધણી હોય
છે, તેમણે નેણીમેળના લોકો, ખીજ લોકોની માર્યે સરખાની
જોતા, અધિક રૂઝ તથા અપજ છે; કુંભરાજ તથા પાકવગરના
દેશમાં ગેહનાગ મહેલ, સાહસી તથા મહેનતુ છે; એમ છતાં,
અંગાલાની હવા બીની છે, ત્યાહાં કાગેના જે પાકો આવે છે;
અને તાડ તથા પામ એઆનાં જાકો ધણા હોવાને લીધે ધગે
બાધવાને કારીગરીનુ કાગણુ પડતુ નથી, તેમણે હિંદુસ્થાનમાંના
ખીજ સર્વ લોકો કરતા ત્યાહાંના લોકો શ્રણા નામદ છે, હવે,
આ લોકોમા ઉદ્યોગ છેક નહીં મરજો થયો નથી તથા પ્રસંગવસાત્
શ્રમ કરવાની ઈચ્છા પણ એઓને થતી નથી એમ નથી; પરંતુ
માધાગણુરીતે આ સર્વ લોકોને વિશ્રાન્તિની પ્રીતિ છે, આ એક
તેઓનો વધારે ગુણ છે. આ લોકોમાં જેથી ઝાજરાભગેલી
છે, તેવુંજ ખીજણપણું પણ છે; અને આ જે મૂળ એઓધકી
તેઓના બાકીના સર્વ દુર્ગુણો નિર્માણ થાય છે. આ લોકોમાં
જે ખીજણપણું છે, તે સારીગમામર્વના અભાવને લીધે વધારે
છે એમ નથી; પરંતુ મહેનત, તથા અકસખો એઓમાં આ-
પણને પડતું પડયે એવી જે એઓને બીતિ દોષ છે, તેથી
તે પેના થાય છે. માલનો શુભમ. તથા ધર્મમંગેથી ખોટી
મમત્વજો એઓધકી ઉપર રહેલું આગમ તથા ખીજણપણું
કામિતુ ઉત્પન્ન થયા હયે. મૂળ પ્રકૃતિ પણ કંઈ તેઓને કાગણુ
હયે, એમ તેઓને જાણાઓ; પરંતુ જે આવો સ્વભાવ થવાને
કપના જે કાગણુ પૂર્ણ દોષ, તે સીના તથા અમ એ લોકો પણ
અવાજ થયા દોષ; પરંતુ તેઓ તેવા નથી. પેહેલા આતિ ધણા

ઉઘોગી છે, તથા ખીજ નિત્યશાન્ત છે. વિચાર કરીને જોતાં, એ ખે એળો એઓની ઉપર કહેલી સ્થિતીયકી યઈઓ હશે, અથવા તેઓયકી એઓની ઉપર કહેલી સ્થિતિ પેદા યઈ હશે; આ બંને વાતોનો સરખોજ સંભવ છે.

અગપણાનો અભાવ એ હિંદુઓનો અતિ મોહોટો દુર્ગુણ છે. પૂર્વતરફના લોકોમાં જુડું ઘણું જોસે છે, પરંતુ આઓમાં પણ હિંદુઓએ બાકીના લોકોને પછવાડે નાખ્યા છે. કોઈએ જુકાનો આગેપ આંદરો છતાં પણ, તેઓને ગુસ્સો આવતો નથી! કેટલીએક ધારેલી વાતોમાં પોતાનું લેરામાત્ર બદનામ થયું એમ જણાયું છતાં ને એકાદો હિંદુ પ્રાણ ભેવાને ચુકરો નહીં, તેજ હિંદુ ને કોઈએ તેના અરાપણાવિષે મરાવ આણ્યો, તો “મને જુડું કહીને મું મગવાનું છે” એડું કેહે છે.

ખોટા સોગન ખાવા, આ એ જુકાર્જનોજ વિગિપ પ્રકાર છે. એ પણ ખીજ જુકાર્જના ગુન્હા પ્રમાણે આ લોકોમાં સેહેજજ માને છે; પરંતુ એશિયાઅણ્ડમાના ખીજ દેરો કરતાં હિંદુસ્થાનમાં ખોટા સોગનના ગુન્હા વધારે છે એમ નથી. જૂનકાળની હકીકતોવિષે એટલું દુર્લભ કુનાગ એવા ને એ હિંદુઓ તેઓ બવિષ્ય કાળના વચનોવિષે એટલો અદેગો મનમાં આણ્યો એ વાત અગમ્ય છે. ખાસગી વાવહારમાં વિચારા-ઘાતના ગુન્હા જેટલા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે, તેટલા ઈર્લેન્ડમાં થતા નથી; પરંતુ જોકે અવુ છે. તોપણ હિંદુસ્થાનમાંના ઘણે હિંમ લોકો પોતાનું વચન પાળનાગ છે. મર્ન કરતા, મરકારી સમધના લોકોમાં જુકાર્જ અતિરાવ છે, તથા હિંદુસ્થાનમાં આવા લોકોનો વિસ્તાર મોહોટો છે. અને જમીનના મહમુક્કમંદેધી ને શિવત છે, તેજયકી ગેબવગ્રીપ જુલમ થઈને, અતિ નીચ ગામડીવાને પણ પોતાનો ખચાવ ધણીવાર જુડું જોગાને કરવો પડે છે.

કેરસેએક ટેકાએ ને મરકારના ઈઈ દેવો હોય, તો ગેબવમાં બીજરા ગાગ ગુબો પેદા થાય છે. હિંદુસ્થાનમાના મોહોટા મા-હુકાગે તથા સગાફો એઓ પોતાના વચનો એકનિકાર્જથી પાળે છે. એમ જો ન હોય, તો અહીંયાં, ફનિમાફ એટલો અનિય મિત હોવાથી, વેપાર ચાલી ન શકત જ્યાંહાં કામજુ પડે, ત્યાંહાં

કપટ તથા હુશીયારી એઓ હિંદુઓમાં સ્વભાવતઃ નહીં સગાં નથી. તેઓ, મોસતાશ, આર્જની, તથા લાધવી છે. જેની સાથે તેઓને કામ પડે, તેના મનની વાતો તેઓ શોધી કાઢાડે; તેની તબિયત જોઈને આચરે; તેની જીતિ નગમ ક્રિયા ગમ કરે; પોતાની મનનબને' નોગ્ય એવાં રૂપે અહિતની વાત જણાવે; અને જાનઓના મનમાં નહીં છતાં પણ તેઓએ એઓના કામોને સહાય થકુ એકું એઓ પગેલુ ધુક્તિઓએ કરે, પરંતુ એશિયાખંડમાંના બીજા લોકો કરતાં. અથવા હિંદુસ્થાનમાંના પણ સુમનમાંનો કરતા હિંદુલોકોના રૂઢિચુરે ધણુંકરીને કમી સાહસી તથા કમી દુટ હોય છે; હિંદુસ્થાનમાંના સુસનમાંનો હિંદુ લોકોમાં રહીને તેઓસાથે વેલેવાર ગાળવાને લીધે જોકે તેઓને મિજાજ નગમ થયો છે, તોપણ તેઓ અદ્યાપિ હિંદુઓકરત વધારે સાહસી તથા વધારે દુટ છે.

હિંદુસ્થાનમાં જે ગજાઓ વધા, તેઓના ખામીબારેલા ખંદો. બસ્તોયકી એ લોકો ગુણુજટ વધા છે એકું ધણુંકરીને જણાય છે. સારા કામમાં લામ્ લેરી એ એઓના મને બહુધા વખાણવા લાયક છે; અને નકારે કામમાં લામ્ લેરી આ 'વધારે મોહોમે અપગા' છે એકું તેઓ માનતા નથી, ક્ષમાઈ છે એકું સમજે છે. પેસાનો ખાખરમા દગો કરો એ મોહોરું ગમગમેલુ કામ છે એકું તેઓ માનતા નથી, અને સગકાગના પેસા ખાતા એ તો તેકું છે એકું ધણુંકરીને છેકજ સમજતા નથી.

એજ પ્રમાણે મુખરજીતિ તથા મનાસખાણુ, એ જે ખામીઓ એઓમાં છે, તે પણ એઓના સગાગ્યકીજ પેદા થઈએ છે. જુદા જુદા લોકોમાં આદરસહારને મારે જોલાવવાની રીત જુદી હોય છે, તથા કહીં ઓછું ને કહીં વધુ બોને છે; પરંતુ જે તેરી મગ્યાવણી કરીને જોયું તોપણ એ 'લોકો' જે મુખરજીતી કરે છે તે છેકજ અણધારતી હોય છે. એઓમાં જે સવાસ લાયકું છે, તે તેઓના ગજાઓના પગરનિદાપો રજાવણી પેદા થકું છે. જે દેવોષણ જવાબ મૂલ્યો, તોપણ તે છેકનો એકું તેઓ દારિયણ સમજતા નથી; એ તેઓના નાના પ્રકારના ખોગ તો પૂરા પછો અથવા જોટની વાતો તેઓના તરફની થતા જેવી હોય તેરી વધને, અથવા ધનસાક કરનાગને કંટાળા ઉપજને,

અથવા પોતાની મતનગ પાગ પડાની આરા છુટે ત્યાહાસુરી,
તેઓ કજીઓ ચલાવવાને ફરીપણ સગમાતા નથી

જે લોકો પ્રતક્ષ ઝુની નેનાને જનની આગળ પડતા નથી,
તેઓ ઘણા અજનાદી દોષ છે, તથા તેઓનું વડાનું જોગ રા
બંધુજાતિઉપર ઘણું દોષ છે. એનાજ હિદુઓ છે. એઓ
કુળ મળતાસુગી દિવાની યદ્ય લહે છે, અને કે જે પ્ર
સંગે વાત કુળતા જતા તપી જાય છે. તે ન મને તેઓની અર્થ
સાધારણ સ્થિતિરતા એવી જુની હોય છે, કે તેઓવિષે અ
ણનાજેક માણસો એમ જણાય છે, કે એઓ હવે હાથધાઈઉપર
આવીને એકબેકનું લોકી કાઢાડ્યો.

હિદુઓનું પગેપકારીપણુ જુનું, તો તે તેઓની જાતમા અ
થવા ગામોમા માન હોય છે, યગુ ત્યાહા અતિસાધ દોષ છે
એક પછી ઘણી વેગા ધાય છે જેઓ સગકાનના, ગરબારી
અથવા આશિનો દોષ છે, તેઓ તે ગામની સત્તાવિરોધી સુકતા
જણાવે છે, તેની પેલીમગ આ લોકોના નોડાવોપણાની ટોડ જતી
નથી. કારે કારે લઢાઈમા, તથા ત્યાહા તેનો સમધ ધર્મસાથે
હોય છે ત્યાહા શુષ્પાત્વે ફેરીને, એ લોકો મેટેદી લોકોપકારી
શુદ્ધિ જણાવે છે, યગુ એઓના મનમા વગરે રાજસામ્રિતિ
હોતી નથી, કોઈ જૈશ્વન હય, તો તે જેમ પોતાની જન્મજૂમિની
તરફથી વહે છે તેમજ ખીજા રાજની આડરીમા ગહીને પોતાના
દેશના રાજસાથે પછી લહે છે, અને જે દેશમા તે માણસ પેદા
થયો તે દેશઉપર જે તેની પ્રીતી હોય છે, તેકગતા જેનું અજ તે
આય છે તેનીઉપર હમીસા વગરે હોય છે.

હિદુઓ, નીતીના કેટલાએક નિયમો તોડે છે, એ જે ઉપર
જોવામા આવ્યું છે તોપણ તેઓ કેક સરવગહિત છે એવું
તેઉપરથી કોઈએ સમજકું નહીં. જે વાતો ઉપર લખીઓ
તેઓ બાત ફેરીને, બાકી બધું નીતીમજબી નિયમો તેઓ પા
ળે છે, આ તેઓમાથી જે કેટલાએક નિયમો તેઓની નજરે
વધારે મહત્ત્વના છે, તે એઓએ છોડવા એના પ્રત્યેક પારો
જે કે એઓને મોટિત કરતા હોય છે, તોપણ એઓ તે નિ
યમો પાળે છે એને ઉદાહરણો — જોઈ શ્રાદ્ધણ પોતાનો પ્રાણ
ઠોડ્યો, યગુ નિષિદ્ધ અજ ખાનાર નહી, જે એકાદા જુલમી

રાજ્યએ અથવા ચોરોની યોજીએ ગામવાળાઓઉપર ધારો બે-સાડયો, તો તે કબૂલ નહીં કરવાસાર પટેલ સર્વપ્રકારના હાલ ખમશેઃ ને આકર લેણુંદેણુના હિસાબમા ધણીને કમીને દેટલોએક પેસો ખાવ છે, તેની પાગેજ નેટયું જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય ને સાચવી રાખવાસાર આપ્યું તો કંઈ ડર નથી. ખરાબ કામમાં પણ ને-ઓ પીઠાઓને લાંચ આપી હશે, તેઓને લિધાડા ન કરવામાટે લોકો સર્જા પણ ભોગવશે.

તેઓમાં મદાઈ નથી એ મોહોટી ઝેંબ છે. તેઓના રાજ્યની રચના શુભામગીરીની છે; તેઓના આચાર અર્થધર્મા છે; તેઓની કથાઓનું બાહડ મનમાને તેવું છે; તેઓના તરવદરોનામાં અમથા ઝીણા વેધો તથા રાષ્ટ્ર પહિડતાઈ છે; તેઓનાં કાળોમાં ઉદાસપણાની નરમામ છે; તેઓની રીતબાત નામરીની છે; મમલહતો કઠીઓ તથા વખત ગમાવરી આ વાતોની તેઓને પ્રીતિ છે; તેઓનો સ્વભાવ આર્જ્યી છે; પોતાની સ્થિતિ બદલવાને તેઓ ખીદે છે; દલકી કાદમરીઓમાં તેઓ આનંદ પામે છે, મારાસાગવિચારજુદિએ પમંદ કરવા લાલક ઇતિહાસઉપર તેઓ વધારે ધ્યાન આપતા નથી; આ બધાં પ્રમાણો-ઉપરથી આ લોકોમા, સાધારણ રીતે સ્વભાવ તથા જુદિ એઓનાજ વધારે બળવાન શુણો તેઓમાં નથી એમ જણાય છે. ને પીઠા દેરોના લોકોની સાથે એઓની મરખાવણી કરી, તો એ દોષ તેઓને સાધારણ રીતે લાગુ થાય છે; મગ્નુ સર્વ પ્રકારના લોકોને એ સગ્ગો લાગતો નથી, તથા કોઈને પણ હમીરા લાગુ થાય છે એમ નથી. આ દેરામાંના મજૂર લોકો ઉલોગી તથા નિગેગી હોય છે; અને ખીજી વર્ણોના પણ લોકોને કંઈ મખળ હેતુ હોય તો, અથવા ક્યારે ક્યારે દેવળ રમતને વાસને પણ તેઓ મોહોટી મેહનત લે છે તથા ધણી વાગસુધો તગતી ગેહે છે.

કોઈએ એઓઉપર સજીએ હલનો કચો છતાં, તેને હાલવાની એઓને ટેવ નથી; ધણા દિવસ નિરાસા થઈ તથા આપત્તિ આવી, તો એઓ હિમ્મત પકડી રાકતા નથી; એવું છતાં, એઓએ ને સૂરપણું ધણે ડેકાણું દેખાડ્યું છે, તેથી વધારે અતિ-સાધ લોકોએ લોકોએ પણ દેખાડ્યું નથી. પોતાનો ધર્મ તથા

પોતાનું સર્વ બચાવ માને માટે તેઓ દૈનિકા છાપાપાળે, વિવા-
લની આગે છાપે પોતાનો પગ પાડે એવી લીધાઉપગત
અમારી તેનાતમાનુ દિદુ લગ્ન ને વખત આગેવાની કરીને
બાદા પડ્યું છે; અને તેમાથી એક વખતે તેઓની માથે બદ
વાને કેસ લરાડે ત્યારે લોકોના લગ્નની આખીને આખી
દોઢીઓ એકદમ આગેવાની કરીને મૃત્યુના મોઢા મળે, એ
દાખલા આગળના ઇતિહાસમા આગે. આનગી પેહેનામા
પોતાના સર્વને કઈ બદો લાગ્યો એમ એક વખત ને તેઓના
મનની આજ્ઞા તો તેઓ અતિ નીચ વર્ણમાના બોને હશે તોપણ
આત્મધાત કંવાને આગળપાડવા નેતા નથી.

હલકા મકોથી એઓ ધણા ખીલે છે એક છતાં, તેઓ
મૃત્યુનું તુરંત મને છે, આ વાત અત્યંત એમ છે. હવે આપણી
કમળાની દગલી નથી એવી ખાતરી થવા પછી અતિ નીચ
દિદુ પણ ધણી ઠગાઈથી તેની માને થાય છે પોતાના મિત્રોની
સાથ આનદથી બોલે છે, પોતાના હમીરાના ગાનપણામા બિલ
કુલ ધરાગે નહીં થના દેતા મૃત્યુની ગહ જોતા રહે છે તેઓની
ઉપર કહેલી સ્થાનતા ધુરંપમા પણ તારીફ કરવા લાયક છે.

દિદુઓના રાબાવના અતિ સાગે નમુનો ગજપૂતોમા તથા
ગગામહાના ખીજ લોગેમા મળે છે; તેજ બોકોમાથી અમારા
લગ્નમાના ધણા શિપાઈઓ ગણેના છે. આ લોકોના રા-
બાવમા આગળના દિદુઓના વગરે ગુણો હોઈને, તેઓમાની
ધણી એવો નહીં જોઈ શકે મોટોક તેજ, તેગમા સાથે
હિમ્મત, અને ઉદાર એકનિહા, એ ગુણો આ લોકોમા છે; એ-
ઓની ચીતભાતો સધાકાગના ડિરજોનેથી સોમ્ય તથા અત ક
રણ સદય છે, અને એઓનો રાબાવ દોકડા સરખો આનંદ
તથા દેનગ બાગને સગ્ગે સરગ છે.

બવા ગામડામા રહેતા ને લોગે છે, તેઓ સાલસ તથા પ્રિ
મચુરુ છે, તેઓના કુટુંબમાના માણસો એ ખીજાઓઉપર પ્રીતિ
કરે છે, અડોળીપડોળીઉપર માયા રાખે છે, અને, મર ન શિવાય
બાકી બધાઓની સાથે વમાણિડમણાથી તથા સાફ રિલે ચાલે છે.

જેહરી લોગેનો રાબાવ એઓથી જગ વગરે હરદમખ્યામી
હોય છે, મગ્ન તેઓપણ નિરપદવી તથા તપાસીને ચાલનારા

ટોચ છે; તેઓના હાથે લોહીમાં ફસાદ જનતે થાય છે. તથા પોતપોતામાં પણ ટકા યોજાજ થાય છે. ખરી વાતોનો વિચાર કરી જોતા, રાજકારના સંગઠના પોત્રો જો જુદા મુકામ, તો ઈશ્વર માના ઈશ્વરી લોહીની સાથે એઓનું ઠીકજ સરખાપણું છે. ઈશ્વરના વર્મના તથા ગાંધરીતના કારણથી ત્યાહાના વચલી દરજ્જાના લોકોની હાનત અટીના મધ્યમ દરજ્જાના લોકોની હાનત જતા ખૂલી રીતે વસાઈ મારી છે, અને તહીના મજુર નોકોમાં પણ મણા લોકો એવા છે કે તેઓ સરખા તેની હાનત તમાના લોકો હિંદુસ્થાનમાં નથી, પરંતુ જો કે તે તરફની હાનત એવી રીતે મારી છે, તોપણ વિતાવતમાના મોહોરા મોહોરા જો હોનો જો જ્યો છે, તેસરખા દુષ્ટ લોકો હિંદુસ્થાનમાં ઠી પણ નથી, તેમજ ધૂર્ન, હમ તથા સર્વ પ્રકારના ધુનાગ, આ તોમેના જો મોળાને ગાળા જોમ ઈશ્વરમાં મોહોરા લોકોમાં મળીને અથવા હલકા લોકોનું લોહી ખુસીને જમાનાજીવ્ય પોતાની ઉપજ પિકા મનાયે, તેઓનું નામ પણ હિંદુસ્થાનમાંના લોકોને ખબર નથી. હિંદુસ્થાનમાં કેટલાએક પાતકો થાય છે, તેવા દુષ્ટ પાતકો ખીજ દેશોમાં થતા નથી હમ લોકોરિપે ખયાલ ઉપર જ્યો છે, જાણીજોઈ વિચારસઘાત રૂવાની ખાખમાં જોમ જો નોકો અતિ વેગ રૂવા લાયક છે, તેમજ કુર કર્મોને માટે રાંકા લોકો છે.

હમ કાવાસાર લોકોના જમાનો એકજ થાય છે તેઓને ઠીકજ કેહે છે. તેઓ રાત્રે તજવીજથી મોહના મનમાં ન જતા એકાન્ત ગામઉપર જઈને પડે છે, જો લોકો આડા આવે છે, તેઓને ઠેર માટે છે, અને જોઓએ કુખ લપાવી ગળ્યું છે એવું તેઓને જામે છે, તેઓના હાનતવાલ રૂ છે, એટલું મગીને ખીજે દિવસે પ્રાત કામે તેઓ ગામની વસ્તીમાં મળી જાય છે, અને જોમે તેઓથી એટલા ખાંદે છે કે, જો તેઓને કોઈએ ઓળખ્યા, તો કોઈ આગેવાન થઈને તેઓઉપર તોહમત આણું વાને ધણકરીને જાહાર પડતા નથી. એના મુન્દા એરેજમાં પણ ક્યારે ક્યારે ધણા થતા હતા, પરંતુ તેઓમાં ઈશ્વરના કારણ

હતુ; તેહં એઓમા હોતું નથી, તથા તેઓ એઓ નેટલા દુષ્ટ હોતા નથી. હિંદુસ્થાનમા પાઞ્ચજના ૩૦૦ વર્ષોમા ને કારકી દીઓ યધઓ, તેઓમા મગકારનો અમ્મય કિલો હોવાને લીધે એના દગા થતા હતા; પરંતુ બ્રિટિશ સરકારના કડક અમ્મલ નીચે તે જલગી નહીં સરખા થતાં ચાલ્યા છે. હમ તથા હાંડા, આ લોગોમા હિંદુઓની બગાવરીએ તો મુસલમાનો છે. આવા મહાપાતકોયરી ને કપારી પેદા થાય છે, તેઉપરથી, ને દેશમા આના પાપો થાય છે ત્યાહના બોઝોમા વંચારે કુબુદિ હશે, એની કાપના પ્રથમ દરોને મનમા અને છે; પરંતુ અનિદ રોધ કસ્યો તો, આ સમજ ઉડી જાય છે. હમ એ ઘણુકરીને એક જુદાજ લોગો છે; અને હાંડા એ જીરઉપર ઉદાર થએલા મારા હોય છે તેઓનુ કાનમ ટોણુ હોધને તેઓ પોતાનું આધુમ્ય હુંગા છુટમા ગમાયે છે. બાકી ગહેલા લોકોમાથી દેશમા અરસથતા ઉત્પન્ન કરવા જોગ વૃત્તિના એવા લોગો ઘણુકરીને થોડાજ હોય છે. ઈ ૨૦ ૧૮૩૨ મા "હૈસ્આફ કામન્સ" આ સભા આગળ કેળ્યાએક રિપોર્ટ હાજર થયા હતા, તેઓઉપરથી ઈ ૦૧૩ તથા વેલ્સ્ એઓમા ૬૦ ૦,૦૩,૨૮૧ મનુષ્યોમા એક મા છુસ વર્ષે ફાશી મયો હતો, અને બગાવ બિાત્રમા ૬૨ ૧,૦૬,૧૮૨ બોઝોમા એક ફાશી મયો હતો, તથા ઈંગ્લણ્ડમા ૬૦ ૬૭,૧૭૩ મા એક કાળાપાણીની જન્મદીપ પામ્યો હતો, તથા બગાવ ઈ લાકામા ૬૦ ૪,૦૨,૦૧૦ મનુષ્યોમા એક પામ્યો હતો.

ઇંગ્લણ્ડકરતા બગાવામા પત્તો ન લાગેલા મુન્દા ધણા હોય છે, એક જો કમુન કસ્યું તોપણ આ બે દેશોમા સગળા મુન્દા થાય છે એમ કેહેવાને અમાજન તર્ક કરવો જોઈએ.

આ દેશમા ને ખુનો થાય છે, તેઓ અદેખાઈ અથવા ફેઈ બીજા એવા કાગણથી થાય છે, લોભની આસાએ નિયરે કરીને થતા નથી; એમટે અહીંના મજનમવાનિયે વચાગે પાગની નથી.

(૮) ઈંગ્લણ્ડમાં ૧૨૩૨ ને શંચીની મળ કરીને તેઓમાંથી ૬૬ શંચીએ ગયા, તથા બગાવામાં ૧૬ ને રિહા હનીત બસઆની અમનમાં આવી. આ વર્ષુનમાં ઈંગ્લણ્ડની રસ્તી ૧,૩૦,૦૦,૦૦૦ તથા બગાવાની ૬,૦૦,૦૦,૦૦૦ ધારી છે

યુગોપિયન લોકો સઘળા દરવાજા ઉઘાડા મુકીને મુખે છે; તથા તેઓની સ્નાનમસ્ત દિવસ પ્રમાણે જ્યાંહાં ત્યાંહાં પડેલી હોય છે; એવું છતાં, તેઓનું નુકસાન થયું એવી કશિયાદ ચોકીજ વાર સાંભળવામાં આવે છે, પ્રત્યેક ગૃહસ્થના ઘરમાં ઘણા ચાકરો હોય છે, પરંતુ ધણુકરીને ચોકીજ જરૂરો તાળાંકુંચીઓની અંદર હોય છે; એકપરથી તેઓનો એકબીજાઓઉપર જગમો હોય છે આ વાત સારી રીતે મિદ્ધ થાય છે.

હિંદુસ્થાનમાંના લોકોમાં કૃતસતા નથી, એવો આરોપ તેઓની ઉપર વારંવાર આવે છે; પરંતુ જેઓ એ તોહમત-લાજ છે, તેઓએ, લોકોમાં કૃતસતા પેદા થવા જેવું, કંઈ કંઈકું હોય છે એવું જણાવું નથી. જે ધણીઓ ખરેખરા માયાળુ તથા ડાહ્યા હોય છે, તેઓના હિંદુસ્થાનમાંના ચાકરો જોવીજ રીતે આજે છે. અને આજનામાં પૃથ્વીના કોઈપણ લોકોની સાથે તેઓ જગજગી કાચે; અને આજનામાં, અથવા અડચણોના તથા સંકટોના પ્રમંજોમાં જે જે લોકોએ એઓનો અનુભવ લીધો છે, તે તે ધણુકરીને બધા લોકો એઓની નિહાવિયે તથા દાઝવિયે સાક્ષી આવે છે. તેઓના સરનાગેઉપર તેઓની જે બક્તિ હોય છે, તેનો દાખલો આપવા જેવી પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ છે. તે ધણુકરીને કૃતસતાપ્રકીર્ણ પેદા થાય છે; પરંતુ કહી કહી જતકઉપરથી પણ હોય છે. અને લોકો પરદેશી છતાં, અમાગ સિપાઈઓના વિધામુપણાના જે દાખલા બની આવ્યા છે, તેઓની જગજગીના બીજા દેશોમાં તે તે દેશની કોળોમાં પણ મળવા મુશ્કેલ પડશે.

હવે, આપ્રમાણે કૃતસતા, નીચેના દરજ્જાના લોકોમાં છે એમ પણ નથી. જેઓએ અધિકારઉપર છતાં હિંદુસ્થાનમાંના લોકોને આશ્રય આપો હોય, તે લોકો, તે આપનાગઓના અધિકારો જઈને તેઓની ખેત્રાજર, ચણાઉપરાંત પણ, તેઓની સાથે અંકનિરૂપણાથી આવ્યા છે, અને તેઓના નિરાશિત કુટુંબોને પણ તેઓએ છોડી દીધા નથી. *

૧ આ પ્રકારનું એક ડુરુ અપ્રમાણ ગિદાહરણ બની આવ્યું છે તે આ માણે — અંક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ અંગ્રજોમાં ગોઠાયા આહોહાગિપર ૧૧, તે બીજું ઘડન પોતાના દેશમાં ગયા હોવાનું એક સમયે ધા-કાદી એમિની આગેની અડચણમાં પડ્યો તે ગૃહસ્થે પૂર્વે એક

હિંદુ લોકોમા પરદેશી લોકોની ભેળ ચલાયી તેઓનો સ્વભાવ બદલાયો છે, તો હજી પણ તેઓ સ્વભાવથી ગરીબ તથા નમ્ર છે. તેઓની જે લઢાઈઓ મુસલમાનો સાથે થઈઓ, તેઓમા જે કૂં કતનો બની આનીઓ, તેઓનો ખર્ચો લેવાને એઓ પ્રવૃત્ત થયા હશે; અને મનુષ્ય લઢાઈવિષે જે ઉદાર જુદિના નિયમો એટલા પ્રખ્યાત છે, તે આ લોકો હાલમા પાગતા નથી. એક છતાં પણ, ખીજા એશિયાખણડર્યો કરતા, અથવા હિંદુ સ્થાનમાનાજ મુસલમાનો કરતા, હિંદુ લોકો લઢાઈમાના બદીનાનો માથે વચાગે દયાભરેલી જીતે ચાને છે. બ્રિટિશોના લશ્કર સાથેના બજારજુણમાના જે તોડો ટિપૂ મુલતાનના હાથમા આપતા હતા, તેઓના જમણા હાથો તથા તેઓના નાકો તે કાપી નાખતો હતો. અત્રું છતાં, એવા પ્રકારના લોકોને પોતાના લશ્કરે લુટ્યા પછી, તેઓને પોતપોતાને રૂર મૂળનો વચો ચલા વવામાજ પાછુ જનાય માટે બાજીગવ માહેળ નામનો છેલનો પેરાનો દર માણુમને ચોક પેટીયુ તથા એક એક રૂપીયો આપતો હતો. અનિકાર પામેલા ધાહ્યાઓએ પડેલા રાત્રુના લોકોમા પોતાના હાથ વગાવ્યા છે, એનો આગેપ તેઓના ઉપર આઠ્યો છે. ખરે, અને બદનો લેનાના જે આભાનિક રસ્તા, તે બવ હોવાથી તેઓ એક કામ કરવાને ધણુકરીને તૈયાર થયા હશે; પરંતુ તેઓમા જે અતિ દુષ્ટ છે, તેઓપણ મોઢનો પ્રાણ લેવાને, (તથા તે પણ તેના ઉપર રાક્ષ નાખીને લેવાને,) નાખુરા હોય છે. સાનાગણ રીતે હિંદુઓ દયાનાન તથા પગેપડારી છે; પરંતુ તેઓમા ઉલોગપુરઃસર ઉપકાર કરવાના જુદિ કમી છે. એનુ ઈ જાગણુ જાતિભેદ એ છે, તથા તેઓની જુદિમા જે ઈ જડપણુ છ ને પણ કારણ છે, એઓમાથી પેહેલા કાગણુને લીરે તેઓમા

નાહોડી પદવીના એતદેવીય મુરુરગપરગિનકારો મચાહતા, તેણે આ પ્રસંગે તે અગ્રેજને ૨,૦૦,૦૦૦ રૂપીયા ડાકર દ્રવ્ય આપ્યું, અને તે તે પાડું લે નહીં, તથા તે અગ્રેજના હાથથી પછી કંઈ તેણે કામ ચ પાડું હતું એવું પણ મુગેજ ન હતું. આ કિદાર દોરન જાતનો મહા ગદ્દ બ્રાહ્મણ હતો. આ જાતના લોકોને ખીજા જાતની ધર કરીને ઉક થોડી દયા હોય છે, અને અનિયમ પામતાં જીવો અતિ નિર્લય તથા ખગ પથાય છે, અર્થે જનાં, કિનો દખ્યો તેઓમાંનો છે.

કાઠકુટ પડે છે, તથા ખીજ દારણને લીધે તેઓને પોતાનાં તથા ખીજ લોકોના મઠો અસર કરતાં નથી.

આ લોકો ભીખારી લોકોની સાથે જે રીતે ચાલે છે; તે ઉપરાંત તેઓના રાબાવમાની ઉપર કહેલી એજ જગ્યાએ આવે છે. જ્યાં યોગે શ્રાદ્ધધોને અબદાન કરે છે, તથા વેગમીઓ વિગેરે ધર્મને બાદને ભીખ માગનારાઓને ભીખ આપે છે; પરંતુ એશિયાખણના ઘણુંકરીને જ્યાં બાગમાના લોકોની આજ પાત્રાપાત્ર વિચાર ન કરતા ધર્મ કરવાની છે, તેને લીધે કેવળ દગિદ્રે પીડાવમાઓનું દૈન્ય દૂર થતું નથી; તથા એજરીતે યુગ્મેપમાં પણ તેઓની દાદ કોઈ લેવું નથી.

મરીખ લોકો, આધારણ રીતે, અલ્પ દુદીને લીધે ઘણું ખર્ચ કરે છે, અને વિવક્ષિત પ્રમગે શ્રીમાનુ લોકો ઠાકને માટે પૈમા ઉડારે છે, એટલે તથાપિ, હિંદુઓ મિત્તરથી, તથા ગિહના લોભી પણ હોય છે. તેઓનું હમેશાનું ખર્ચ થોડું ટોચ છે, અને પોતાની પુણ વધારવાસાર પૈમા પરબાગે વેપારમાં નાખીને અથવા બાગે વ્યાપ્ત કરતે આપીને પોતાનો સાચવે નો પૈમા વધારવાને, સર્વ પ્રકારના નોકો આગળપાડળ જોતા નથી.

યુગ્મેસ્થોના ગોકગ કરતા હિંદુઓના ગોકગ અવિદ્ય અપણ તથા છુદિમાનુ હોય છે. બાગ ચૈદ વર્ગોના હિંદુ છોકગની માનસ રાક્તિ આસ્થર્થકારક હોય છે; અને તેઓ મોહોટા થવા ઉપરાન્ત તેઓની તે રાક્તિ છુદી થાય છે, તે વાત પણ તેરીજ આસ્થર્થકારક છે.

હવે, નાટનાથજી મોહોટામુધી એ જ્યાં લોકો શાગ જાણુ હોય છે, અને આ જાણુપણુ કનિષ્ઠ પ્રતીની લોગેમા આપણી નજરે વસાગે પડે છે. તેઓની ટાપટીપની વર્તણૂક તથા તેઓની બાપા, એઓ તેઓના વગિદ્રેયજી(અમારા સરખી)વધારે જુદી દોતી નથી.

આ લોકોમા મોહોટા દુર્વ્યસનો નથી; એજ બાગદમાં માત્ર હિંદુઓની વધારે ગાહવા કરવા જોવી છે. તેઓના દેરામાની હવા તથા તેની સાથે લગતી ખીજ વસ્તુઓ એ જોઈ તો, ખીજ દેરામાના લોગેકરતા એઓ કમી જમની હોવા તોઈએ એવી અટકળ ઘણુંકરીને કોઈ કરનાર નથી, અને આ લોકોમાં મધપીપણુ અમાગ જોઈતું દોવું નથી, તથા ખીજ વ્યસનોમા પણ, એઓ અમાગ જોઈતા નિલાસગ નથી. આ વાતની

તુલના કરીને જોઈ તો, હિંદુઓની શીતભાતો વધારે શુદ્ધ છે એવું તેઓનું એકલવ રિસદ્ધ થઈને, અમારું ગર્વનું નાક મારંજ કપાય છે.

આપ્રમાણે જો તેઓના વખાણુ કસ્યા છે, તેઓસાથે તેઓની મંભાપણની આજ રોજની નથી; કાગણુ તેઓના ભાપણમા અતિરાય અપરાધો આવે છે, અને તેઓ તેવિષે કંઈ અદેશો મનમા લાવતા નથી. પરંતુ એ તેઓની વર્તણૂ તેઓના સરળ સ્વભાવથી પેદા થાય છે, કાગણુ, “જો વરતુ થવામા દોષ નથી, તેનું નામ લીધું તોપણ દોષ નથી, એવું તેઓની સગળતાને લીધે તેઓના મનમા આવે છે;” એવું કહીને કોઈ પિદ્ધાન્ આ આગેપની રહી કહે છે, અને આ લોકોની જાણે પ્રકારે વર્તણૂક મારી માર્યાદશીલ હોય છે, તેઉપરથી ઉપના અભિપ્રાયને ટેકો મળે છે.

જો કે એ લોકો સ્વભાવે સ્તબ્ધ, તથા મનનશીલ છે, તોપણ મડળીમા આત્મા તો, એઓ આનંદરૂચિના હોય છે. એઓને મંભાપણુ તથા રમત ગમે છે, અને વાતો કેહેવામા તથા ઠઠાખાણમા એઓને ધણો આનંદ થાય છે; પરંતુ એકાદી વખતે એ ઠઠામરકરી શુદ્ધ તમાસગીરે સરખી થઈ જાય છે. એઓનું ભાપણુ ધણુકરીને નજીક હોય છે, એવું પહેલાં કેહેવામા આવ્યું છે, પરંતુ આ નજીવાપણુ સાંપારણુ રીતે તેઓના સ્વભાવમાજ છે, અને રિવાજ ગર્વ તથા ઠાઠમાક કરવો, એઓતરફ પણ એઓનું વળણુ છે.

સાધારણ રીતે યુગેપરયો કરતા હિંદુસ્થાનના લોકો ઠીંગણા છે; અને શરીરે તો તેઓ કરતા વધારે મુદાવળા છે.^{૧૦} અમાગ કરતા તેઓની આજ મારી છે, તથા મૈદ્ય વિચેર છે; તથા તેઓનું બળ નીકે કમી છે, તોપણુ તેઓ શરીરે અમાગ કરતા વધારે સખજ હોય છે.

તેઓનો વસ્ત્ર પદામી છે, તેઓના કેશ લાળા, ધણુંકરીને પાતળા, તથા હમેશા કાગા જામગજેવા હોય છે. તેઓની દાઢીમુઠ લાંબી તથા જળવાન હોય છે, (પરંતુ એઓમાના યોડાજ લોકો દાઢીઓ ગણે છે). તેઓની સ્ત્રિઓનું સૌદર્ય તથા લાવણ્ય સારજ હોય છે, અને તેઓમા મર્યાદા તથા સાદાપણુ પણ

(૧૦) ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાંના લોકો આવારણુ ઈંગિય લોકો કરતાં ઘણા ઊંચા છે

હો. છે, તેમણે ઉપર કહેલા બે શુભોત્તુ તેજ અનિકુલ પડે છે.

હિંદુઓનેના સારીગીની મરજતા, એ દાખનો આપવા નેરીજ પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. તેઓ વાગવાર સ્થાન કે છે, અને નેકે પ્રત્યેક સ્થાન પછી વચ્ચાન્તર ફરતી નથી, તોપણ ખીજન ગેઈ પગુ લોકોમાના નિઃ પ્રતીતિ લોકોગત એઓમાના કનિઃ પ્રતીમાના લોકોના વપક વવારે સરક હો. છે. તેઓના ઘરોમાના નજર મસામેના બાગો ઘણી સારી રીતે ગણેના હો. છે; પગુ અ એજ લોકો નેની બાગીકાઈએ નજરખાહારની જગા પાગુ બ્યવ રિયત ગણે છે, તેની બાગીકાઈ હિંદુઓમા મુજેજ નથી.

ઉપરના વર્ણનમા હિંદુઓવિષય મે પ્રમાણે કે પ્રાચીન તથા હેવામા આપ્યા છે; એક, આપણી પામે તેઓવિ અર્નાચીન મા એ ને અતિ પ્રાચીન કાળના એઓ વિદ્યમાન છે ગના હિંદુઓ તેઓઉપરથી તેઓની તે વખતની ગિયતિ. અને ના સ્થાપનું ખીજે તેઓની હાખ જોવામા આરે છે તે સ્થિતિ. તારતમ્ય હયે, મધ્યન્તરીય (એજે વચલા) કાળમા તેઓની

રિયતિ કેવી હતી એ ને સમજાયે તો ઉત્તમ થયો; અને મુ'યે કરીને પુનાની લોકોએ તેઓનિયેની ને હરીકતો લખી ગણીઓ છે, તેઓ, એ મધ્યવર્તી હરીકત જાણુવાને, સાગ સાધનો છે. ને એ વચરે મનોથી અમાગ અબિપ્રાયો અસર પાગવા છે, તે મનોધકી તે પુનાની લોકો અસર પામ્યા નોહોતા, અને એક છતા, તે બોને એસા હતા, કે તેઓના નિચાર આપણને મારે સમજતા આનકે છે, તથા તેઓએ ને નિર્ભય કર્યો છે, તેમની ખૂબી આપણે નહાકી સારીયે ઉઝો.

આ પ્રકરણનો સનિગત નિચાર ખીજે ઠેકાએ ફેવામા આવ્યો છે, ૧૧ મંટે તેઉપરથી ડોકો દગવ માત્ર અંદોવા ફેરો જમ છે.

ઉપલી હકીકતથી જોના, મેનુરમૃતીયકી સિકન્દર પોદગાહ સુધી હિંદુઓની હાનતમા ને ફરકારોયવા હતા, તે આ પ્રમાણે — (૧) શૂદ્રોની દાસપણાથરી પૂરી છુટ થયને તેઓ આપઅખતારી થયા હતા, (૨) વિનાઓએ સતી જનાનો પાક મુર થયો, અ-ધના તે માત્ર આ મુદતમા વચરે થઈ ગઈ; (૩) જુદી જુદી જલોના લગ્નો થાતાં ઇંધ થયા; (૪) આઘણોએ શિપાઈગીરી

કરવા માડી, તથા સ્વતઃ જીવદ ગામોમા વસ્તી કરવા માડી; અને (૫) વેગાળી લોકોના પંથો ચવાનો આગેબ પણ કદાચિત્ એજ વખતમાં થયો હશે.

મનુષ્યકી વર્તમાન કાળ સુધી ને ફેરફારે થવા, તે પહેલાંજ તદ્દસીખવાગ બધાન કર્યા છે; અને (પ્રાચીન તથા અર્ધાચીન કાળોમાથી જે વિવક્ષિત મુદતો લીધા વગર જોકે એકંદ્ર કાળોની) સમ્પ્રાવણી વગર લાખી નજર પોહોઆડીને કરી, તો આ લોકોમાં ને ફેરફારે થવા તેઓ ઘણુકરીને ખરાબ થયા છે, એનું આપણી નજરે આવે છે.

ગ્રંથોની દામપણાની હાલત છે નહીં જેવી થઈ, આ એક બેરાક મુધાગે થયો એમ જોઈ કેહેશે, તો તે વાત ખરી છે; પરંતુ તેટલું બાદ કરીને ખીજી બામનોમા હિંદુ ધર્મ બગડી ગયો છે, તેઓની જાતિઓની હદો વધારે કઠણ થઈઓ છે, (બ્યાહા બ્રાહ્મણોનું સહિત હતું ત્યાહા માત્ર તેવું થયું નથી); જમીન ઉપરનો જાહેર કર બમણો થયો છે; બાવની ગેરે મેલી થઈઓ છે; શ્રિઓવિષે ધર્મસાસ્ત્રની નજર વધારે હલકી થઈ છે; નોગેમા સમાધાની રહેવાના, ને ઉપાયઓ નેહેરે વિગેરે ને બોનેપયોગી કામો, તેઓ નેઈ હાયમા પકડતું નથી, અને લડાઈની બાબદમાની ને મુજબતા તેનો ધણુકરીને જોડો નિસારી ગયા છે. હિંદુઓના કેટલાએક ગ્રંથો વિદ્યમાન છે, તેઓઉપરથી કેટલીએક વિદ્યાઓમા તથા કલાઓમા તેઓ ઉત્કૃષ્ટ નિપુણ હતા એમ જુઝાયા છે; એનું છતા, તે વિવિધોઉપર લખવાનો વાત તેઓ હાલની વખમા કરતા નથી; તેમજ ગૌર, સત્ત મગબણ, તથા સમાઈ, આ તેઓના ગુણોવિષે પાઠેની નોગેમા મનમા પહેલા સાગે ગ્રંથ થકને, તેઓ એઓને માન દેતા હતા; તેજ ગુણોતેઓમા હોએક કમી છે, એનું અગને લાગે છે.

આ મનકીખી, પૂર્વે કોઈએક કાગે હિંદુ બોરો દાખના કરતા બુદ્ધીએ તથા નીતીએ અધિક સાગ હતા, એવો મિદાન્ત ન કરતો એ અગત્ય છે. હાલ જોકે તેઓની પડતી દગા આની છે, તોપણ તેઓ યુગેપ બાહાના કોઈપણ બોનેની બગ બરીના અણપિ છે; આઉપરથી એમ જુઝાયા છે, કે તેઓની વિચિત્ર એક નામે એટલી ગાંઠી મુકેની હતી, કે પ્રાચીન કાળના

અથવા અસંમીન કાગળા કેટલાએક બાગ્યશાસ્ત્રી લોની માન
 એઓના મતાવધા સાગી સ્થિતિ હતી, બાકી જેની પણ ન હતી
 ને કાગળાએ તઓની પડતી ગા આવી તેઓવિરે ક નેઓ
 ઉપર જુગી જુગી જગાઓમા આવા કે માળસે હાનયા ન
 વગર કેદે એમ તેઓ ૥ ઈર્મમા જુગે એ તેઓનો કુપ
 થરાડ પેહેડ કાગળા કે બીજુ, જતીઓના નિવર્તેયની
 તેઓના દેરામા મુનાગે થતો નથી, તથા બાહ્યથી પણ આની
 ગકનો નથી આ જતીઓ ૥ ૨ ૧ થી જુગનમાનો તથા દિ
 દુઓ જુ ૧ ૨ હો એ, અને સગખાનબી રી જોતા એઓના
 ધર્મથકી થરાડ પાક એવો ને અહમ્મત્નો ઈર્મ, તેજ ગગગનો
 વર્મ છતા તે લોડોના હાથિયે મર્તિપૂજક પેથતો ધર્મ કાયમ
 રહો એમે એ દિદુઓ ૧૦ ૨૫ માન છે આ લોગેમા અક
 મત્તા ગર્મ્ય દુગુ તન હ બધ ન હોશથી તેણે નોડોના મુધા
 ગની ગતિ થોડે તરલે બધ કરી હશે આ વાત બેરાડ કે
 પગતુ એગિયાખખડમાના ધણકરીને બરા દેગોકગતા આહીયાનુ
 એકમત્તાડ ગભ્ય ઈમી જુલૂમી તથા ઈમી ઇજિતપ્પાદ હુડ,
 એ દના ૧૫ ગખડ એઈએ

ઈંગ્લેન્ડના ઉક ઝીણા પેગના બાગ કરવાની માન આ લો
 ડોમા કે, પ તુ એઓમાજ ત નિશ્ચેડરીને કે એમ ૧ થી એક
 છતા દિદુનેગેમાથી ધણકરીને બરાઓ ૧ ને લાચારીનો દેરા
 આની કે તેના કાગળો ગોના લાગતા તો એ દારબાગનુ પ્રક
 ગણુ ૧૫૫ વ્યાનમા આને કે આ આધનેલીને અતિરાધ મો
 હોગ જમીનચાગિના વગરને પણ કાગે કરીને ૫ લી કાગમા આ
 વીને તેઓ ૧ સ્થિતિ સાવાગણુ જોડત લોમે તથા મજૂગે એ
 ઓની વચ્ચેની સ્થિતિમાખ યાચ કે પગતુ તે બને વાકગતા
 એઓને સ્વતન્ત્રતા ઓઢી દોષ કે, ઓ કલગમ્ય કરીને પો
 થા ૧ આગળ ૧ હાલત કરીથી મૈજવધા ૧ તડ પણ તેઓને મગ
 તી નથી ગગકો તથા મોહોટા પેસરીએ એઓ મોહોટા
 માન થઈને પેતાગે બધા ડોકગસાર ધગુડુ ન મુકે તો મુકે
 વસિતત્તામુ કરીન આપગાથી પાતા ૧ મિનકત ૧ બધ
 કાગે નહીં અથવા માહોગ વગ ૧ પાપો પણ થરાથે નહીં,
 તરેકે ધણીને માહિત દે ૧ છ માટે પેને તે મિનકતના

બાકુલી કેએ એક સમજીને, કાઠમાઠસાર જમણુસામે તથા અ
નુકાનપ્રગમો કરીને, જેટલો આનંદ તથા જેટલી આનંદ મેળ
વાશે તેટલી મનવશાનો ચલન કરે છે, અને તેવાજ હેતુથી, દેવા
લયો, તળાનો, તથા ઉપનનો કગાવાનો આગળ કરે છે; પરંતુ
પત્રી તેના વગજે દરિદ્રી થાયી, તેઓને તે કામો પૂરા કરતા
આવડતા નથી; અથવા પૂરા થવા હોય તો દુઃસ્થ કરતા આ
વડતા નથી.

આ પમાએ ઈચ્છેના શરૂઆ બાજો કરવાની સાથે દોનો
હોઈને તેઓની સપત્તિનો જગાડ થાય છે, તેવોજ જુદિનો
પણ થાય છે. યુગેપમાના પ્રાચીન કાગના કેટલાએક લોકસત્તા
ગાપોમા લોકોમા એગઆગમની વૃદ્ધિ ન થયી અને નવી ચીતો
ન ચાતરીઓ માટે, આમે પાક ધાનેનો હતો. આ સાવથી
એ ઉપર કહેલી મતલબો હિંદુસ્થાનમા પડી સારી છે, કાણ
પોતાની નિગમની ગિયતિ મુધાગવાની હિંમતથી જે અચળ વૃત્તિ
ઓ ઉત્પન્ન થવાની તે આ સાવથી તેઓનો દમ રસાને તેઓ
મરી ગઈઓ છે જેઓ પોતાના ઈષ્ટ મપત્તિ મળવે છે,
તેઓને જ્યુપત્તિનિદાની અથવા ગીજ નાજુક કાઓની ઘણું
ચીને અભિરૂચિ હોતી નથી તથા કદાચિત્ દો તો ને મુના
પછી તેઓનો મગ્ન મેળુએળુ થાય છે, અને તેઓના જો
કાને આગમયત્રી ફરીથી મેટનત કરી પડે છે, એમાટે એક
પછી એક એવા પરપરાના વરાળેને એકસગળી ઉત્તમ શિક્ષા
મલાયત્રી માણુમની જે રસિકતા મુર છે, તથા મનોરૂચિઓને
જે ત્રીહી આમે છે, તે કુણો આવવાને અવકાશ મેહેતો નથી.

આ કાણને લીને, જે કે યુગેપગતા હિંદુસ્થાનમા લોકો જ
લની વર છે તથા એકદમ શ્રીમાત્ થાય છે, તોપણ તેઓયત્રી
સથળા લોકોની સ્થિતિમા જલુનો કેંકાર થતો નથી, એમાટે સ
ધળા મગના બાવે વેચાય છે. લોકોએ જેઓની પગનાં આ
લણ એવા જુદી ચીતે માલમ પડના જેના કોઈ આવેનાનો દોતા
નથી, અને ગાતની અવ્યવસ્થિત ઇચ્છાને આડ આવવાને ઈ
આકાવો હોતા નથી ૧૨

(૧૨) જેઓ મારોહા મારોહા લગ્નરી ચરદારા હ, તેઓના મુનુકો ઘણું
કરીને તેનાને તેવાજ તેઓના વંચાળેને મળે છે, માટે ઉપરના નિય

આના નાકમેનીના કાગળો દોવાથી, હિંદુઓનો મુ'રાગે જ માનો જગાએ બંધ રહીને કમી થતો ચાલ્યો છે, એમા કંઈ આ સ્વર્ માનવા નેવું નથી. આ કાગળોમાયે તે સુધાગએ આ દસા દિવસ કેમ ટકાવ મારી, તથા તે હાલમાં છે એટલી જાણી સ્થિતિએ તે કેમ ચલ્યો, એ આંશ્વર્ય છે.

આ મુ'રાગનો ઉત્કર્ષ યાદે થયો, તે યાગનો નિશ્ચય કરવો કઠણ છે. અહીંયાના લોકોની નીતિમયની સ્થિતિ, તથા અહીંયાના ગ્યાપિત કારખાના, એઓ સિકન્દર પાદશાહ આખા પેટેના વોડીજ મુદતકેજ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ દસા પામ્યા હતા, એક કદાચિત્ કહ્યું તો આનરો; પરંતુ અહીંની વિદ્યાનો ઉત્કર્ષ થવાને એથી ઠીકજ વધારે યાગ લાગ્યો હતો. ઈસવી મનના આરબથી જગત પેટેના વિકમાદિત્ય ગજનની કાગડીમાં વ્યુત્પત્તિવિદ્યા જાનાનીમા લખાઈ હતી એક હિંદુઓના પુગણો કેહે છે; પરંતુ કેસાએ, અથકાગે, જેઓ તેની સજામાના રતો હતા એમ તેઓની અખ્યાતિ છે તેઓ તે ગજ પછીના કાળના છે એવું જણાય છે, અને જે સાગ અથકાગેના અથો વિદ્યમાન છે, તેઓ ઇમવી મનના ચીલ સૈવાયથી આઠમા મૈકામુ રીના વખતમાના છે. ઈમવી મનના પચમા સૈવામા હિંદુઓની ગણિતવિદ્યાનો ઉત્કર્ષ થયો, પરંતુ વ્યુત્પત્તિવિદ્યા તથા ગણિતાનિ ગાત્રવિદ્યા, આ જને મધ્યે સગસ અથો, સુસાવમાનો હિંદુસ્થાનમા અયમ સરાઈ રહીને આખા તે વખતપછી પણ કેસાક કાળસુધી, પતા હતા.

મને તેઓ આનદો છે. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડના મુગારાંયે કહીએ, તે તેઓ દરતાં અમારે ખરાબ એવા દારૂજ ચોખ નથી તેઓના અધિ કાગો નરોરેજ પમારદાર લગ્નના ખગ ઉપર હોય છે, તેમાટે તેઓ તેઓની મદદ ખાગરા ની નજી પહોં નથી અને પ્રત્યેક સરદાર પેતાના કસરાતમાં રહે છે, તથા તાકાં તેઓને સરખી પદરીના રોમાંને ગદાસહેનો નથી, તેમાટે તેઓની ફરારેખાથી પહેલાર થઈ ન મિત્રાચ ની નાની નથી, નથા તેઓને પસંદગોવિષે મતમેજાથી રજીને મિત્રો નોડને તેઓ પનારાની અંધિ તેઓના મનને ખાગી નથી.

પૂર્વણી અફ પેહો.

મનુનો તથા વેદોનો કાળ.

મનુસ્મૃતિ, એ અંથ મોહોટો કામનો છે. કાગણ ન્યાયે એ અથ થયો ત્યાગના લોકોની હાલત એમા બચાવ કરી છે; પરંતુ એ ધુણા પ્રાચીન કાળે થયો એમ ને કેહેવું છે તે નો ખરું હશે, તો માત્ર એ અંથ કીમતવાન છે.

હવે, મનુસ્મૃતિમા વાગવાર વેદોઉપર હવાયા આપ્યા છે; માટે તેના દાખવિષે ડગવ કરવાની વેદોનો કાળ અગાઉ વેદોનાનો ડગવ કરવો જરૂર છે. વેદો, એ ને દૈવિક અથો છે તેઓવિષે તે સ્મૃતીમાં ને શ્રીને લખ્યું છે તેકપરથી એવું જણાય છે કે મનુસ્મૃતિની વખતમા વેદોની સુરઆત ઘણીવાર સુધી તથા એવા સ્વરૂપે થઈ હતી, કે કોઈ મરાય. ન લેતા તેઓને સપ્રમાણુ માનતા હતા, તથા તેઓ બધાઓને પૂજ્ય હતા.

વેદોમાના ધાતુકર્મને બધા સૂત્રોની બાપા ખગબજડી છે, તેઉપરથી એવું સામે થાય છે, કે ખીજને દૈવિક કાવોની બા પાની પૂરી રચના થતાની અગાઉ તે સૂત્રો લખ્યા હશે. ખીજા કેટલાએક સૂત્રો છે, તેઓ જોકે એટલા શુનાડ નથી, તોપણ તેઓની બાપા સકાર્થક છે. એકપરથી પ્રણેત્રીને બધા વેદોની રચના થવાથી સર્વ વેદોનું ગમાહરણ (એટલે જોડણી, જેને મંદિતા કેહેછે તે,) થયું ત્યાહામુખી વચમા કીકજ વખત ગયો હશે. હવે, સમાહરણનો મગ ખચિત્ થવાની આગા માત્ર આપણે ગાખીએ તો ચાલશે. યજુર્વેદમાના સિદાન્તમનોની પરંપરા મારાપથી ૮૦ પેઢીઓ મુ'રી ને ઋષિઓએ મોડે અપારી તેઓના આપુરવની મણુતરી કરીને તેકપરથી યજુર્વેદ ક્યારે રચ્યો તે કાળ ખચિત્ કરવાનો વતન અગ વિ નેયમ્ વાન્સે રચ્યો છે; અને કેટલાએક ખસ્યોના વેદો લેઈને પુરુષ પગમનો દાગ ડેરવ્યો છે; પરંતુ તેજે ને તડ કર્યો છે, તે ખાતરી થવા નેવો નથી. ખિજતની પેહેલા ૧૫૮૦ એ વર્ષે યજુર્વેદ લખ્યો એરી

અટકળ તેણે કરી છે. તે વેદનું મહાદગ્ધ શિશુની પેદેલાં
બારમા મેકામાં થયું. એમ તેણે કહ્યું છે. વેદનો મંત્રદ કા-
નારો બારમ, એ શિશુની પેદેલાં બાર તથા ચૌદ આ બે મેકા-
ઓની વચ્ચે હતો, એમ, જે બીજા યુગોપિયન ગ્રંથકાગેએ આ
વાતોનો વિચાર કર્યો, તેઓએ ઠેરવ્યું છે. શિશુની પેદેલાં
નિદાન ૩૦૦૧ વર્ષોઉપર બધામ હવતો હતો એમ બધા
હિંદુઓ કહે છે.

કોલ્પુક સાહેબે એક લેખ રોચી કાઢાડ્યો છે તેઉપરથી
એવું જણાય છે કે, આ વાતવિષે જે યુગોપિયન લોકોનો અ-
ભિપ્રાય છે તે દેશી લોકોના અભિપ્રાય કરતાં અચુક છે, તે
લેખની હકીકત, — પ્રત્યેક વેદમાં જ્યોતિષ બાળનો એક નિગંધ
છે, અને પર્વમંગલથી ક્રિયા કરવાને યોગ્યાયોગ્ય કાળની માહિતી
ધવી માટે પંચાંગ કેમ દુરુચ્છ કર્યું એ દેખાડ્યું. આ તે ગ્રંથની
મતભળ છે. જે પુરવે આ ગ્રંથો છે અને મગધાગે દુરુચ્છ કર્યા,
તેણે જે વેદો તે વખતે લોકો વધારે મગધાળ માનતા હતા,
તેઓનો ટેકો લેખને કર્યા હશે, તથા તે વખતના વાંચનારાઓને
સાચીપેટે સમજાણ પડે એવી જે કાળગણનની રીત હતી તે
તેણે ઉપયોગમાં આણી હશે; આ વાતોવિષે ધણકરીને મંરાવ
નથી. આ જ્યોતિષગ્રંથોમાં આન્દ્ર માર્ગોનાં પાંચ વર્ષોનું એક
દુગ એમ ધાર્યું છે, અને તેમાં અનાડી વિભાગો પાડીને,
દિનકૃતિ તથા માસકૃતિ તથા બીજા ગ્રંથકાગે કર્યા છે; આ જે
કાળગણાનનું માપ છે તેઉપરથીજ એ ગ્રંથો ધણે પ્રાચીન
કાગે થયા એમ સિદ્ધ થાય છે; હાલમાં આપ્તા હિંદુધર્માનમાં
જે કાળમાન લોકોએ રિવજાકર્યું છે, તેનું મળ ઉપરના કાળમાનમાં
છે. હવે, ઉપરનો તર્ક તો ઠીક છે; પરંતુ શિશુની પેદેલાંના
બૌદ્ધમાં મેકામાં અયનબિન્દુઓનાં જે ટેકાણાં હતાં તેજ ટેકાણાં,
ઉપર કહેલા ગ્રંથોમાં, તે બિન્દુઓને આપ્યાં છે; આઉપરથી
તે કાળવિષે છેક સાદું નિર્ણય થાય છે, — (આ ટેકાણાં વિષે
કોલ્પુક સાહેબે અવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે.) કોલ્પુક સાહેબે
આ ગ્રંથની જે ધરિયાવા કરી છે, તેવિષે હજી કોઈએ
અદેરો લીધો નથી એવું મને બાને છે; અને તે મૂળ
અથવા અસાધ પામે નથી એવો સંસાર લેવાને કંઈ સળખ

સોધી કાઢાડ્યો કકણ પડે છે, અને એઓના પંચાંગની જે પ્રા-
ચીન રચના છે તેની નહીન બનાવવાની શક્તિ હાવના હિંદુઓ-
માં નથી, તથા જે ગ્રંથ સ્મૃતિની પહેલાં ૩૧ માં મૈકામા લખ્યો
એવું બધા હિંદુઓનું મત છે, તે ગ્રંથમાં ઇસવી મન પહેલાં
ચૌદમા શેકામાંનો એવો ધાર્મિક લેખ નવો કરીને ઘાલવાનો કંઈ
હેતુ જણાતો નથી.

દોલખુક સાહેબે ઉપનો અભિપ્રાય જે નિમંચમાં લખ્યો છે,
તેની પહેલાં તેણે ખીલે એક નિબંધ લખ્યો હતો. અને તેમાં,
વેદોમુના ખીલ એક લેખના આધાર ઉપરથી એક દેખાડ્યું
હતું જે હિંદુઓના મહિનાઓનો તથા સપ્તાહોનો મેગ છે, માટે
ઉપલી કલમમાં કહ્યા પ્રમાણે તે વખતે અપનાસોની સ્થિતિ
હશે, અને આ આધાર ઉપરથી તેણે વેદોની સહિતાનો જે કાળ
કેર્યો હતો, તેજ પાછળથી વધારે ખુલા દર્શાવે તેને અમિત ક-
ગતા આવડ્યો.

હવે, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વેદોના મગ્ગનો જે
કાગ ઠસ્યો, તેઉપરથી મનુસ્મૃતિનો કાળ સોધી મનુસ્મૃતિનો કાળ
કાઢાડવાનો પ્રયત્ન કરો જોઈએ. આ ખેડ
અયોની ભાષામાં જે ભેદ છે તે જોઈને, તથા લાગિત ભાષામાં
તેટનો ફેરફાર થવાને કેટલી વાર લાગી તેનો વિચાર કરીને, વે-
દોનું સમાહરણ થયા ઉપરાંત ૩૦૦ વર્ષોએ મનુસ્મૃતિ થઈ હશે,
એક અનુમાન સર વિવિધ જોન્સ સાહેબે કર્યું છે; પરંતુ એ
તક ખાતરી થયા જેનો નથી, કારણ કે સર્વ ભાષાઓના સુધા
ગની ગતિ એકસરખા વેગથી થાય છે એક માનવાને કંઈ
આધાર નથી. સરકૃત ભાષામાં કેટલીએક આડીઅવળી રીતોએ
છે, તથા કેટલીએક તેઓથી વધારે સફાઈ છે. આ ખે પ્ર-
કારની રીતોએ જુદે જુદે કાળે વહિવટમાં આવીઓ હશે, તથા તે
કાળોમાં ઠીક છે કે હશે, એક દાર્જનૌષમગ માનવું જોઈએ.
ઉપર કહેલી રીતોએના કાળોનું અતર, એ મનુસ્મૃતિનો કાળ ૬
ગવવાને એક માધન છે; પરંતુ તેગિવાય મનુસ્મૃતિમાં જે નિ-
યમો તથા જે રીતભાતો વર્ણવીઓ છે તેઓમાં, તથા અર્વાચીન
કાળનીઓમાં, જે અતર છે, તે, મનુસ્મૃતિના કાળનો ઠગન
કરવાને ખીલે ટેકો છે. હવે, આ નિયમો વિગેરેમાંનું અતર

વણ છે, એમ પેરે ના દખાડામા આસુ છે, અને હિ, રયાનમા મિકન્દરનુ આનનુ થવા મહેલા જે ફેરકામે થવા, તેમનીના માન ઉપધી, સિન્દરની પેરે ના ઘણા દિવસોઉપર મનુમૃતિની મ થના થઈ હશે, એવુ ધારીએ તો આનને આ પ્રતિમાઓઉ પાધી, સિન્દરનો કાળ તથા બેરોનો કાળ, એઓનુ મધ્યમાણ જે કાળ, તે મનુ નામે જે ધારેજો મૃતિ મનામે તેનો ૧૧, એમ કમસુ દોષ તો ચિન્તા નથી, અને આ ઉપધી, સિન્દરની પેરે ના ૮૦૦ વર્ષો ઉપર તે મૃતિ કરનામે જીવતો હતો એટલુ થશે આ મૃતિમાનો પ્રતિપાલિત ધમ તથા રીતબાનો, એ હા લના મતા શુદ્ધ છે તેઉપધી, તથા તે અધની ઈબારત પણ મવા જમાાની જે તેઉપધી આ મૃતિ ઘણી પ્રાચીન છે એટલુ સિદ્ધ થાય છે.

આ અથ અર્વાચીન બનાવ નથી એમ જણાય છે, કારણ કે તેનો હોત, તો તે અચકારને આગળપાછા તો મેળ મળવો ક હણ પડત — કારણ પુનાની લોકોતોઉપધી આ અધનો તા ૧૧ મગવનાનુ સાનન આપણી પાસે છે તેમામા પીચુ પણ એક વાનમા રા મનુ જોઈએ કે એવો બનાવદી અથ મવાને હ મગવ પણ જણાવો નથી, માટે એ અથ તેનો અર્વાચીન બનાવદી નથી એને સિદ્ધાત કરવો એજ ઘણકમેને યોગ્ય છે ને જોઈ પાછાણને નવી મૃતિ બનાવવી હોત તો તેની કાર કીમા રયાપેલી સિસને ટેમે આપવાને માટે તે તેની મુરઆત કરત એ તે પાછાણ જે મુધામે કરવા ચાહતા હોત તો ત પોતા ૧૧ મતાને અનુકૂળ એવા પ્રમાણવાઓ મિલત પગલુ તે ૧૧ જે એ તિ લોકત્રિય ફેરફાર થવા હતા તે મુન્દી વેવા, અને અનાચીન લોકોના વિચારોને પ્રતીકૂળ એવા આચારો ઉપેગવા આ કામ તે મેમાથી એકથી પણ ન થાત એટલુ જના, જેવા જલમે તો મનુએ કહેવા જે મુન્દી તે વેરોમાનોજ છે મનુમા, કામ કુળ તથા અર્વાચીન કુળ ૧૧ પીચ લોકોને વાહાલા લાગે છે એના જેવો એઆની મૃતિ નથી તથા નિંદા પણ નથી અને મેમાવિરે તથા પી ન મરજોવિરે જે મતવાને પાછાધી મુર થવા તેઓવિરે ઈસાગત પણ ફેલી નથી તેસાઈઓ વિ ગર નિમિત્ત થનો ૧૧ લોકોવિરે, અથવા વિધવાઓએ સતી

જવારનો આ અથમા ભેદેજ નથી. પાણીનો ગોમાસ તથા ખીજન પ્રકારનું માસ ખાતા હતા, અને કનિઃ વર્ણોની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્નો કરતા હતા. એ તથા અર્ધાચીન હિંદુઓને જેઓનો કટાગો આને કે એરી ખીજ આનો પણ, તે વખતે હતીઓ એવું તે અથમા વર્ણવેલું છે, અને તેમાંનું વર્ણન ખારીડ છે, માટે, તે ખનાનું હશે એનો અહેસો સેાનું કાગણુ નથી.

મનુસ્મૃતિના કાગની આટકા કરાને ઉપર દેહા તેનાજ પ્રમાણે છે. મનુના કાળનો નિશ્ચય કરવાનું યદ્ય કાગણુ નથી, કાગણુ જેમ ભગનૂં ગીતામા દૃશ્ય છે, તે પ્રમાણે આ અથમા, નારકમાના પાનને રૂપે, મનુ આનો છે. આ અથમી જોડણી કરનાર કાણુ હતો, એનિયે તે અથમા ધ જણાવેલું નથી, તથા આ અથકિપાનો જે પ્રાચીન દીકાકા કું નૂકબદ્ધ તેના રાડનો પણ ઈ પનો લાગતો નથી. કુંનૂર પોતાની દીકમા મનુના ટેલાએક મનો દીકાકા કરવાના તથા કેટલાએક મનોમાનો ખાવિત ભાગનો તે ઉડાનવાગે પ્રવત્ત કર્યો છે; એઉપરથી એનું જણાય છે કે, કુંનૂકની વખતેજ લોતના અભિપ્રાયો જ દલાના લાગ્યા હતા. મનુસ્મૃતિકિપરના ટેલાએક દીકાકાગે એમ કેહે છે કે, મનુમા ૧૧ નિયમો માગણુગોને માત્ર જાયુ હતા, અમાગ વખતે તે લાયુ નથી. એ એનું કેહેનાગઓમાથી કેટલાએક અથકાગે ધણા જુનાડ છે, અમ હતા, મનુસ્મૃતિવિયે એરી હદ જુલૂકના અથમા એક વખત પણ આવેલી નથી, આ ઉપરથી એનો સિદ્ધાન્ત કરવો જરૂર પડે છે કે, જે કે કુંલૂક મનુથી ધણો અર્ધાચીન છે, તોપણ જે ૧૧ દીકાકાગેના અભિપ્રાયો વિષ ઉપર લખનામા આવ્યું છે, તેઓ કરતા એ ધણો પ્રાચીન છે. મનુસ્મૃતિ, એ મારીપેઠે વાર્યા જોતા, તેનો જે કાળ જ્યો છે તે અણુધટો છે એમ જણાવુ નથી. એના ધર્મરાશ્વસનથી અથમી અના કરી તથા તે જણુ એલી તજવીજથી કરવી, આ વાત ધણા પ્રાચીન કાગમા યદ્ય એમ કેહેકું રોબવુ નથી, એવું જોઈ કદાચિત કેહેશે, એ એરી સ્મૃતિ કરનાની તાડદ આવના પે લા કેટલાએક વિવસ લોકો એકિર સમાધાનીમા કેહેના જે ઈએ તથા તેઓએ કર્મ વિમો તથા કર્મ આનો કેગવની લેઈ એ આ વાત ખચિત છે. પરંતુ યુનાની તથા ખીજ ને લોકોનો

ઈતિહાસ આપણને બતાવે છે, તેઓએ પોતાનાં ગજપોતી અન્વ-
લીમાળ પોતાના લોકોને કામદો બાધી આપ્યો હતો એવું છે. હવે,
મનુસ્મૃતિમાની રચના તથા તેમાની બાબદો, એઓઉપરથી એમ
જણાય છે કે, બપોરે એ ત્રય થયો, તોરે એ લોકો ઠીકજ સુરેલા
હતા, તોપણ આઉપરથી તેનું મૂળ અર્થાચીન છે, એમ સા-
બેય થતું નથી, તથા આડીઅવળી બાબા હોવાથી અંધતું પ્રાચી
નપણું પણ માનેદ થતું નથી. એનો દાખલો,—એસ્કિમો લોકો,
એઓ જોડલા હાથમા મુધરેલા છે, તથા ઇલ્યુકીને ૨૦૦૦ વર્ષો
પછી પણ કદાચિત્ થયે, તેઓયકી રોમન લોકો ૨,૦૦૦ વર્ષો
પહેલાં થવારે મુધરેલા હતા.

પૂર્વણી અફ બીજે.

જાતિઓમાંના ફેરફારોવિષે.

રાજપૂતોમાંથી
ફેરનીઅક ખુ
માપરેયોમાંથી
બારીઓ,આ
વાત સંચાલ
રેતી છે

સિયિયન એટલે સ્કુથી લોકોમાંથી ફેરલાએક
લોકો ક્ષત્રિય જાતમા આપ્યા, એમ કર્નલ ટાર્ટુ
કહે છે, અને ઓરિએણ્ટલ આગાઝીન, એમા
એક સંપ્રદાયે તેનું કહેલું ફેરલાએક ફરજને કમુલ
કર્યું છે. પહેલા જાતિમધેના ફેરફારોનું વર્ણન
કરવી વખતે આ ફેરફારોવિષે મેં ઈંજલખ્યું નથી.

પરંતુ જો એ ફેરફાર માનેદ થયે તો બીજાઓ કરતા એ ઘણો
મોહોગે છે. હવે, કર્નલ ટાર્ટુને પૂર્વજાકના રંગોવિષે સાત મેળવ
વાની રીત છે, તથા તેની કાઠીફુધી જે રેશવિષે લોકોને
વધારે બતાવે ન હતી એવાં 'ગર્જનપાન' નામના રેશવિષે તેણે
ઘણું વર્તમાન પ્રમિદ કર્યું છે, તેમારે તેનું જોતક માત્ર આપત્ર
લાવક છે, તેમજ ઓરિએણ્ટલ આગાઝીનમાંનો ઉપર કહેતો
સંપ્રદાય પણ પ્રતિપાદિત નિયમા કાગેલ છે, તેમારે પાંદેશી લોકો
ઓની જાતોમા આપ્યા એક દિ હાથો મને બતાવે ન દોષને

તેઓને માલમ પડ્યા હશે; પરંતુ એવું સાનેદ થાય ત્યાહાસુડી મને તે વાતનો મરાય છે; અને આ વ્યતયિને જવી બાગનો વિચાર કરી લેતા મને એકુ લાગે છે કે, રાજપૂતોમા જાટ નામની જે ખૂબ છે તે બાદ કરીને, બાકી સર્વ રાજપૂતો યુદ્ધ હિંદુઓ છે.

(પૂર્વણી અઠ્ઠાસો, એની ચેતે જે ડીપ લખેલી છે તે જો. બા. ૦ કં. ૦.)

પૂર્વણી અઠ્ઠાસો ત્રીજી.

હિંદુસ્થાનવિષે યુનાની લોકોએ લખેલી હકીકત.

સિકન્દર પાદશાહ હિંદુસ્થાનમા આવ્યો તે બીવા નદીસુડી આવ્યો, અને પછી દક્ષિણતરફ વળીને સિંધુ નદ તથા તેની પૂર્વતરફ વેગન એઓની વચ્ચેથી કૂચ કરીને પાગે ગયો. તેણે આ દેશમા રાજા રાજન મેળનાનો પ્રયત્ન કર્યો નહીં, પરંતુ તેનો ઈશિતો હિંદુસ્થાનમા પાછું આવનાનો હતો, માટે તેણે અહમદશાહ દુગનીના પ્રેમાણે, કેટલાએક રજવાડાઓનો મુલુક લેધને તેઓના પ્રતિરૂપધર્મોને આપ્યો, અને તેઓની તોરતી કરી રાખી. આ કાગણુમાટે, તથા સિકન્દરનું થોડુંક લશ્કર આ દેશમા પાડ્યું હતું તથા રિનાય ઈરાણુમા પણ કેટલુએક હતું તેથી, પૌરમ તથા બીજા રજવાડા તેનો પક્ષ ધરતા હતા, એમા કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

તે વખતે હિંદુ નોકોમા જાતો હતીઓ, એ તે યુનાની લોકોને માહિત હતું પરંતુ તેઓએ યોગેની “અથા મિત્ર જાત સુત્રા પામેની” સાત જાતો ડગીઓ છે, તથા તેઓમાથી શૂદ્ર મૂળેજ ગાળી કાઢાયા છે.

તે વખતે વણુપકારના ગોમાઓ હતા એવું વર્ણન છે, પરંતુ તેઓ વાપ્રત્યક્ષ કિંના સન્નિત આજણો હતા, કિંવા નિયમિત

મકોમાંના ગોસાઈઓ હતા. એ ખુલ્લી રીતે સમજાવું નથી. સિકન્દરે કેટલાએક એવા લોકોને તેડું મોકલ્યું, પરંતુ તેઓ તેનીપાસે આવ્યા નહીં માટે તેણે તેઓ ગાયે સંભાળણ કરવાસાર એક સરદાર મોકલ્યો. તે ગયો-ત્યાં શેહેરજાહાર એક કોરાઈ પર નાગા તથા હિન્દામાં તાપના, એવા ૧૫ જણ તેની નજરે પડ્યા; તેઓમાંથી કેટલાએક ખેડા હતા, કેટલાએક ઉમા હતા, તથા કેટલાએક સુતા હતા, પરંતુ જે તેઓનાં આમનો હતાં તેઓ સવારથી માંજસુધી હાલ્યાં નહીં. પ્રથમ તેણે તેઓમાંથી એકને પુછ્યું; પરંતુ તેણે તેની સાથે ખેડુરમતી બાપણ કર્યું, તથા તેને કહ્યું કે જે ભારીસાથે બાપણ કરવાની તારી ઈચ્છા હોય, તો તું પોતાનાં કપડાં કાઢાડી નાખીને આ પામેના પત્થર ઉપર આવીને નાગો ખેરા. (કેટલાએક ગોસાઈઓ એવી ડાંડા-ધનું ડોળ જોઈપણ મહાને છે.) એટલામાં તેઓના મહનો મુખ્ય ત્યાંહાં આવ્યો, અને તેણે, ઉપલા ગોમાઈને ધિકારીને સિકન્દરના સરદારમાથે નમ્ર બાપણ કરીને, તેને એમ જણાવ્યું, કે માઈ તથા તમાઈ બાપણ થવાનું સાધન અધૂરું છે તથાપિ મને હિંદુતરનવિદ્યાવિષે જેટલું સમજાવતાં આવડશે તેટલું હું કહીશ. તે મુખ્ય ગોમાઈએ પોતાનીમાથે મિત્રને દરજ્જે આવવડું એમો તેને કમૂલ કરવવાવિષે સિકન્દરે યત્ન કર્યો; પરંતુ તેણે તે બોલવડું નાકમૂલ કરીને જવાબ આપ્યો કે, આ માઈના દેહમાં હું રહું છું ત્યાંહાંમુખી જે કંઈ મને જોઈએ તે હિંદુસ્થાનમાં મંગે છે; અને એ રાગીર છુટ્યું કે આ ગોહનતતી ટકટકજ મટી ગઈ. પહેલો જે હુજ્જતી ઘેરાગી કહ્યો, તેને બોલ અજાંમ થઈને, તે પોતાના બાઈબંદાનું કહ્યું ન માનીને સિકન્દરસાથે ગયો. તેણે ઈશ્વરને મુકીને જીજ્ઞાસી ચાકરી કમૂલ કીધી માટે જીજ્ઞાસાએ તેનો નિષેધ કર્યો. પુનાની લોકોએ તેને ઘણું માન આપ્યું. પછી તે ઈરાણ ગવા ઉપગાન્ત આવ્જરી પડ્યો, અને ત્યાંહાં જે કરી પાળવાની તેને કહી તે, ઘણુંકરીને જાલીના સળખે, તેણે પાળવાની નાકમૂલ કરીતે પોતે જાળી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પહેલાં તેને સિકન્દર આડો આવ્યો, પરંતુ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહીં, ત્યારે, તે શેવટને પ્રસંગે તે ગોસાઈના મોહોસો મત્કાર કર્યો, વો સિકન્દરે હુકમ કર્યો, અને તેને અતિરાય બદ્દિમો

આપીઓ, તેઓ તેણે એહમા જાની અગાઉ પોતાના દોરતોને વેહેલી આપીઓ. આરે તેને શ્મશાનમા લેઈ ગયા ત્યાં તેને માથે તોરા ટા, તથા તે હિંદુસ્થાનની બામા ગીતો ગાતો હતો. પછી લાકડા તથા ખીજ બ્વાલાગ્રાહી પદાર્થોની જે ચિત્રા રચી હતી, તેઉપર જઈને તે સજગાવવાને તેણે આસા કીવી. અને કંઈ ન ડરતા તે મરી ગયો, તે તેની રાન્તતા જોઈને યુનાની લોકોના દિનોઉપર તેવિષે સારી અસર પેદા થઈ.

તે વખતે કેટલાએક ગોસાઈઓ રસ્તામાથી જતા, ઓ જડે ત્યાહાની, દ્રક્ષો, લેઈને ખાતા, તેન મળ્યુ તો રાગે ચોપડતા, શ્રીમાનોના ધરોમા પેસતા પાત્ર ખીંગસેલુ દાપ ત્યાહાજ જમતા, ઓ કોઈ સભાષણ કાઢુ દોષ, તો તેમા મોહકુ ધાનતા, સા ગરા, કેટલાએક આના લોકો જે લેહેરીપણાનુ ઝોળ ધાને કે. તેઓ સરખા તેઓ બવા હતા શિઆગામા તથા ઉન્હાળામા તેઓ નાગા ફરતા, અને વડના ઝાંડો નીચે બેસીને પોતાનો કાળ ગુજારતા, તેઓમાથી કેટલાએક વડોનો નિસ્તાર શુમારે ૫ વિલા હતો, અને તેઓ નીચે ૧૦ ૦૦૦ લોકો બેસનાભેગ છાયા હતી, એવુ વર્ણન છે.

હાલમા મોઈઆક જાતના ગોસાઈઓ માથાના વાજોની જટા ધવા દેઈને તે પાવડીસગખી બાને કે, તેમાણે પેહેલા બના મગતા હતા, એવુ એક અધકારે લખ્યુ છે.

માત્ર પડકુ એ અપ્રતિદાનુ કામ છે એક તેઓ સમજતા, અને કોઈ માત્ર પડયો તો, તે આત્મધાત કમીને પોતાના આ ધુબનુ યેન કાતો, એવું કહ્યુ કે જેઓ તરતેત્રા હતા, તેઓ આત્મધાત કાનો પમ ન કરતા, ઓ એમ મગુ એ હલકા પણાનુ કામ છે એમ સમજતા પગુ બરીતગ્ન જેતા, આ બાબતમા તે વખતના વિદ્વાનોના મતો, તથા તેઓનો ધર્મગોપાત યએનો આચાર, એ બને ઘણુકરીને હાનના પ્રમાણેજ હતા, એમ જણાય છે.

તે વખતે, જુદીજુદી જાતોનો રાસીગસાવ થઈ સકતો ન હતો, આ એક જાતીનાને ખીજ જાતીનો ધરો કાવાની પગવાનગી ન હતી, પગુ મોઈનો જન્મ તેવિશુ કુળમા થયો તો તેને તરત વેત્તા થવાનો હક નથી, આ પ્રમાણે વર્ણન છે.

હાલના મેગામોમાપણ ખંધી જાતોના લોખેને જવાને આટ
કાન નથી, પણ સિન્દુરની વખતે પણ તે તેનાજ હતા, કિંતુ
(ગૃહસ્થ, મની, તથા ન્યાયાવીગ, એ ત્રણે ધંધા કરીને, પ્રમગ-
વસાત્ લઢાઈ કરવાને, તથા ખીજા ધંધા ચલાવવાને પણ પ્રા-
છણેને પગવાનગી હતી, આ વાતનું માન ન હોવાને લીધે,
તેના રના કરનાગ પ્રાછણો, પછી વાનપ્રસ્થ અથવા સન્ન્યસ
થઈને તેના મેગામોમા આવ્યા હતા, તથા તેઓનું રાસપ ન
ઓગળીને સર્વ ધંધા જનાગ લોખે આ મેગામા હતા, એવું
હીને તે યુનાની લોખેએ ગડબડ કરી હશે કિંવા નહીં, આ
વાતનો મરાય છે.

ખીજી વર્ણોવિષે વચાં કહી દેવાનું નથી, પણ સૂત્રોના વર્ણની
આક્રોષેગાની રિત તે વખતેજ છુટી હતી એમ જણાય છે.

ખીજી વખતે જેમ ધણા રતન મસ્થાતો હિંદુસ્થાનમા હતા,
તેમજ તે વખતે પણ હતા એમ જણાય છે. તે વખતના હિંદુ
સ્થાનમાના ગજાઓપામે જે લગ્નર હતા એવું જણાય છે, તે ધણ-
કીને અતિરાયોગિત છે; એનું દર્શાવત, — તે વખતે પગલમ
ધણા ગાળ્યો હતા; તેઓમા પૌરસ કરીને એક ગજા હતો, તેનો
પામે ૨૦૦ હાથી, ૩૦૦ રથ, ૪૦૦ ઘોડેસવાર, તથા ૩૦,૦૦૦
તેઓ પાવળ આ પ્રમાણે લગ્નર હતું, એમ જણાય છે, (જે યોને
ખરને તોપો ગણી તો) ખરો ખલ ! જેના તામાગા હોયને ખી
જા ધણા દેગોઉપર જેની મતા હતી એનો જે રણજીતસિંગ,
તેનું લગ્નર પણ તેજુજ હતું, એક સઠ અનેકબ્રાહ્મર ખર્નસ
સાહેબે લખ્યું છે.

તે વખતે હિંદુસ્થાનમાના ગજવાડાઓએ જે નજાણા આપ્યા
તેઓઉપરથી, આ દેશ તે વખતે ચીમાન હતો એમ જણાય છે.

જહિયમ તથા ચિનાખ આ નદીઓ વચ્ચે ૧૫૦૦ ચૈદેગે હતા,
એક એક અથગે લખ્યું છે, તેઓમાથી તેની અતિમોગિતને
માટે ઉપરના અર્કને જે નંકાર આપ્યો, તો ખાખી રહેના ચૈદે
ગેની મખ્ખાઉપરથી તે દેશ ચીમાન હતો એમ જણાય છે.
પાગલિપુત્ર ચૈદેર આ ગોગ લાખ તથા પોખો ગોગ પોલોહ હતું,
ઓ તેો કરતો ઉગો આક તથા ઉચી દેવાવ હતી, અને તેને
૩૦ ક્રશ્ન તથા ૬૪ મોહોશ દગાજ્જ હતા એક વર્ણન છે.

લોકોની રિયતોનું જોઈતું સારું વેપારઉપરથી થાય છે, તેમજ ખીજી કોઈ પણ વાતે થતું નથી. આ ન્યાયે લેના જતા, સિ રૂંદર પત્રીના એક અથકાગે પગેરાસમધી દયાપારના શહેરો તથા બંદરો ધણા કહ્યા છે, તેઉપરથી તે વખતે આ લોકોની રિયતો સારીજ મુઠગેલી હતી એક જણાય છે.

તે વખતે પોલીસનો બંનેજ હાથ હતો એવું વર્ણન છે, એવું દર્શાવતું, — ચન્દ્રશેખરની જાવણીમા શુભાગે ૪,૦૦,૦૦૦ લોકો હતા, ત્યાહા દરગેજ ૩૦ રૂપીયા કરતા વધારે કીમતના માલની ચોરીજ થતી.

તે વખતે મનુષ્ય કહ્યા પ્રમાણે કેટલાએક મંત્રીઓને મરે લેઈ, ગળા હનિસાફ કરતો; પગુ એવિયે યુનાની લોકોને વધારે માહિતગારી ન હતી એમ જણાય છે. આ લોકોપામે લેખી ધર્મશાસ્ત્ર ન હતું એમ સર્વ યુનાની લોકોનું મત હતું. એઓને લીપિ પણ મૂગેજ ખમર ન હતી એમ કેટલાએકોનો અભિપ્રાય હતો, તથા કેટલાએક અથકાગે, એઓની લીપિની તારીફ કરે છે, — આપ્રમાણે આ વાતમા મતભેદ છે.

જમીનકેપર, મજુરોઉપર, તથા વેપારીઓઉપર, કરો જ સારેના હતા. એ તે વખતના સરકારનું મેલમૂલ હતું. (મનુ પ્રમાણેજ) ઉત્પન્નનો એક ચતુર્નાસ જમીનના કરને આવેલે લેતા હતા, એનો લેખ છે, પગુ બી જમીન રાખતી, તથા તે, ઉપનો કર લેનાને કરને તે જમીન એકતોને આપે છે એમ ત્યાહા ખુલ્લું લખેલું છે. હાલના પ્રમાણેજ તે વખતે કેટલેએક ઠેકાણે આખા ગામમાના લોકો મળીને જમાતથી એવી કરતા હતા. હાલના પ્રમાણે તે વખતે પટેનો હતા એમ જણાય છે.

બીજી વસ્તુઓને અગાલી છે તથા આખરી છે, પૃથ્વી ગોલ છે, તથા જોઈતું તે પેલા કરી, અને જે તેનું પાલન કરે છે, તે તેમા સર્વજ છે, સર્વ વસ્તુઓના મૂલો જુદા જુદા છે; જગત પૃથ્વીયકી થયું છે. પેહેના ચાર મોહોગ તરસો તમારું એવના પાસમા મહત્તરથી રસી તથા નક્ષત્રમણ્ડળ એઓ પેલા થયા છે; અને મર્વ જ્યોત્સ્ના મધમા પૃથ્વી છે. આ પ્રમાણે હિંદુ ઓના મતો હતા, એક વર્ણન છે.

આમાગ સર ગા ગયા તે તમાગ દેસમા કરતા હોય છે કે મુ'

એમ કેટલાએક આદ્યજ્ઞોએ સિકન્દર ગાયેના એક ગૃહસ્થને પુછ્યું. આઉપગ્રથી એમ જણાય છે, કે યુનાની લોકોના સાંસ્કૃતિક તથા મતોવિષે હિંદુલોકોને તે પહેલાં કેંઈ ખબર ન હતું. હિંદુઓના શિલ્પવિદ્ય યુનાની લોકો કદાચ જાણતા નથી, તેઉપગ્રથી તેઓ જે દેશમાં ગયા હતા તેતરફ હાલ પ્રમાણેજ તે વખતે દેવાજયો વિશે સામ ન હતાં એમ જણાય છે. હિંદુલોકોની ગાયનવિદ્યા સારી ન હતી, એમ તે લોકોએ જાણ્યું છે. પખવાજ, ઝાંગે, તથા કરતાળ, એઓ શિવાય ખીજ વાજાં તેઓપાસે ન હતાં એવું કહી જાયું છે.

બાકીની કળાઓ હાલનીજ હાલમાં તે વખતેપણ હતીઓ એમ જણાય છે. સદાશની વખતે ગ્યેને ઘોડા વેડતા હતા, તથા કૃત્ય કૃષ્ણની વખતે જગદો વેડતા હતા. આ કામમાં ક્યારે ક્યારે ઉચોપણ જમાડતા હતા—હાલ મેલીના મુજબના માત્ર એઓ ઉપયોગમાં લાવે છે. મોટોટા ઝોળને વાસને હાથીઓના ગ્યોપણ હાલ છે. હાલની વખતમાં તેવા બે ગ્યો માગ લેવામાં આવ્યા છે. હાથી પકડવાની તથા શિખવવાની રીત હાલ પ્રમાણેજ તેઓને ખબર હતી.

તે વખતે આ લોકો પામે મોહોટા ઉમદા ગ્યો હતા, અને હાલની આવાકીથી કાચીગચીનું કામ કરવામાં, તથા પગેરોમાંના પદાર્થો લેઈને તે પ્રમાણે કરવામાં એ લોકો ધણા ચતુર હતા.

હાલમાં જેમ ત્રાજાતા વાસણો માધાગણ્યીતે મર્મ કામોમાં વાપરે છે તેમજ તે વખતે પણ વાપરતા હતા, પરંતુ હાલમાં ત્રાજાના કુટા પીતળનાં વામણો વધારે વાપરે છે; પરંતુ પીતળ, એ ત્રામકરતા વધારે જગડ એમ મનજીને તે વખતે ખીતગ ઓછું વાપરતા હતા. તે વખતે મોહોટા મોહોટા રાજગસ્ત્રા હતા, તથા દર અર્ધ કોશે એક કોટેલો પત્થર એવા પત્થરો હતા, એવા લેખો છે.

હિંદુસ્થાનમાંના તેહેવારોની રોજાનિષે એક અંચડારે ધણુ જાણ કમ્યું છે. તે વખતના સમાજોમાં પાગેલા સિંદો તથા બુદ્ધિ વાથો બેઈ જતા હતા; અને માડામાં ઝાડો મુડીને તેઓઉપર બેસાડેલા ગાનાગ પક્ષીઓ પણ હતાં. એવા ઝાડો કેરવાની ચાક બગાલામાંના લખસમાંઓમાં પેહેલા હતી,

અને ધણુકરીને હજીપણ છે. તે વખતે પણ પિતંગેની સ્તુતિ કરતા હતા, તથા તેઓને ઘણું માન આપતા; પરંતુ મુસ્લમાની મોહોદી કબજેમાંથી ન હતા—એજ પ્રમાણે હાલમાં પણ વિલક્ષણ ગેવાજ છે.

લખના કાર્યમાં તેઓ પૈસા લેતા ન હતા, તથા આપતા ન હતા; આ ચાલ મનુષ્યમાં હતી. અને હાલમાં પણ પાઠ તેવો છે.

તે વખતની સ્ત્રીઓ પવિત્ર હતીઓ, અને નિધવાઓએ સતી જવાની ચાલ તરતજ સુર ચર્ચ હતી. કુંઈ પણ કરીને ધાગેલું પણ જે પાઠ પાડશે તેને ઝોકરી આપવાની ચાલ તે વખતમાં સાધારણ હતી. તે વખતના રાજાઓપાસે દાસીઓ હતીઓ, તથા તેઓ મનુની વખતની દાસીઓ પ્રમાણે અંતપુરમાં તો તેઓને ફગતી રહેતી હતીઓજ, પરંતુ શિવાય તેઓની સાથે શિકારે પણ જતી હતીઓ, તથા ત્યાં તેઓની અદભૂત ગમવાસાર મુસલમાન લોકોની પેઠે તજવીજે કરેલી હતીઓ; પરંતુ રાજાઓના દરબારમાં જે ગુલામગીરીની ચાલ મુસલમાનોએ અર્વાચીન કાળમાં સુર કરી, તે તે વખતે ન હતી. હિંદુસ્થાન માના લોકો પોતાના ગજાસાર ઈશ્વરપાસે દુઆ માગતા હતા, પરંતુ ઈશ્વરી લોકો પ્રમાણે તેઓની આગળ સાદાઈ નમસ્કાર કરતા ન હતા.

એઓનો આખો પારાક બે પોતીધાનો હતો, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. કાનના ઘડેણા, તથા નકશીદાર જોડા, એઓ વાપરતા હતા. તેઓના કપડાં મફદ રના હતા, તથા તેઓમાંથી ઘણા ઓના છોડના હતા. સોનાના ઘડેણા તથા ઝવેર એઓનો પણ ઉપયોગ કરતા; અને જોકે બીજી વાતોમાં તેઓ મિતલપી હતા, તોપણ પોરાકની બાબદનો ખગ્ગ ઘણું ખુલ્લે હાથે કરતાં. મોતીઓ તથા ઊંચા રત્નો, એઓ તેઓમાં સાધારણ હતા. હાલ પ્રમાણેજ મોહોદા લોકોના ઉપર છત્તગે ધરતા હતા.

(૧) મુંઝામાં પણ એજ બાજો લેઈ બપો, અને તેઓને નાડીઓ કહે છે
ભા. ૩૦

(૨) નામાં એ ચાલ સર્વત્ર નથી. ભા. ૩૦.

(દક્ષિણમાં તથા દક્ષિણદિશ્વરસ્થાનના ખીજા ભાગોમાં મનુષ્યે કહેલા દેરોના ભાગો ઘણકરીને તેનાને તેવાજ રહેલા છે; તથા ત્યાહા આ અધિકારીઓને દેગમુખ કેહે છે, અને તેઓના પ્રદેશને સગકા અથવા પ્રાન્ત એમ કહે છે. ત્યાહા મગદેશ-મુખીના ઓહોદાનો છેક લોપ થયો છે, ત્યાહા પણ એ દેશવિ ભાગો હમેશા વહિવટમાં છે. સગદેગમુખોનો વસપગપરાનો ચિહનીમ સગદેશપાણે આ નામે અદ્વાપિ વહિવટમાં છે.)

એની નીચેના દેશવિભાગને સમગ્ર દિશ્વરસ્થાનના પગણું આ નામે અદ્વાપિ ગણે છે, પરંતુ તેમાંના કામદાગેને કૃષ્ વ-રાપગપરાની જમીનો તથા હફો એજ સું તો મળે છે, તેઉપરથી તેઓને જાણવા; અથવા એથી વગરે કહું તો તેઓપામે જ-મીનમમવી બધા બારનીશીના ચોપડા તથા ખીજા કાગળમત્રો હોય છે. હાથમાં મરં પરગણામાં સો સો ગામો હોતા નથી, તથા પેહેલા પણ કાગળઉપર માત્ર હરે, વહિવટમાં હતા એમ જણાતુ નથી. ઘણકરીને બધામાં સોથી ઓછા ગામો હોય છે, કેટલેએક દેકાણે એથી ઘણી વગરે અથવા અતિ કમી મંખ્યા હોય છે, પરંતુ એવા ઉદાહરણો જવને.

શુદ્ધ દિશ્વરોની કારકીર્દામાં પણ પગણાના મુખ્ય અમલ-દાર પામે પોલીમનો તથા મહમૂલનો માત્ર અમલ હતો એવું મળવે છે. તેના હાથ નીચે તેના મગખોજ વંશપગપરાનો દિ-સાગ ગાળનાર અમલદાર હતો, અને હાલમાં, ઉપર કહેલા મુખ્ય અમલદાર કુળના એ ખીજા અમલદારના હાથમાં તેનું નીમણું કામ વધારે રહ્યું છે.

(દક્ષિણમાં પગણાના મુખ્ય અમલદારોને દેગમુખ અથવા દેમાઈ કેહે છે, તથા તેઓના હાથ હેડેનાઓને દેશપાણે કેહે છે. દિશ્વરસ્થાનના ઉત્તરતરફના પ્રાન્તોમાં આ અમલદારોને ચોરરી તથા કોનેડ્રો એમ કેહે છે.)

પગણાની હેડેના જે વિભાગ, તેનું નામ માત્ર હાલમાં રહ્યું છે.

(નાઈકિવાડી, તર્ક, વિગેરે તેઓના નામો છે.)

મનુષાના દશગ્રામાધિપતિ તથા વિરાગ્રામાધિપતી, એઓની ખગલગીનો એ ઓહોદો છે. આ વિભાગોની માળીફાને ચેરે ગામ અથવા ગામડા, એ વિભાગો આવે છે.

(બ) — દક્ષિણમાં તથા ઉત્તરહિંદુસ્થાનના પશ્ચિમતરફના તથા વચ્ચના ભાગોમાં, એને પટેલ કેહે છે. બગાવામાં, મણ્ડન કેહે છે અને બીજે ઘણે ઠેકાણે, (તેમાંથી પણ મુખ્યત્વે કચ્છને ત્યાં) ગામડામાંના વગવગવના જમીનદારો હાલમાં છે, અથવા ચોડીજ મુદત ઉપર હતા ત્યાં, મુકદ્દમ કેહે છે.

(ક) — એને ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં, પટનાથી; દક્ષિણમાં, કુલકાણી, દક્ષિણહિંદુસ્થાનમાં, કૃરનમ્, તથા ગુજરાતમાં, તનાડી એવા નામો છે.

(દ) — ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં, પાસખાન, ગોરાપત, પૈક, દૌડાહ, ઇત્યાદિ; દક્ષિણમાં, મહાર; દક્ષિણહિંદુસ્થાનમાં તિનારી, અને ગુજરાતમાં, પગી; એવા નામો છે.

(ઈ) — શુદ્ધ બગાલા, તથા (રદાચિત્) રોહિલખણ આ પ્રાંતો બાદ કરીને સર્વ બગાન ઇલાકામાં, ગામડામાંના જમીનદારો, એવા નામના જુદા લોકો છે. રાજપૂતમ્યાનના કેટલાક ભાગમાં તેઓ છે, તથા વખતે તે બધા દેરામાં પણ ચોડી વખત પેહેલા તેઓની સ્થિતિ હતી. ગુજરાતમાં તેઓનો જમાન ઘણો છે, મહાગાદ્દમાંના એકુનોમાંથી અડીકરતા વચ્ચે તેઓ છે; અને તામિલ દેરામાંના એકુનોમાં પણ તેઓની મખ્યા ઘણી છે. હાલમાં જે દેરામાં એઓની મખ્યા ચોડી છે, તથા જે ખીજા દેટનાએક દેગોમાં એઓ મૂગેજ નથી, તે સર્વ દેરામાં એઓ પેહેલાં એક વાંતે સાધાગણ હતા, એવું માનવાને સારું આના છે નર્મદાની દક્ષિણતરફના મુલકમાંથી જે પ્રેરો પેહેલાં કહ્યા તે બાદ કરીને સાડી ૧૧૧ પ્રેરોમાં આ લોકોનું નિર્મૂળ થયું છે. મદ્રાસની ઉત્તરતરફ, સર્વ મદ્રાસઇલાકામાં, તિલ્લમના રાજ્યમાં, તથા નાગપુર સસ્થાનના ઘણુંકરિને બધા મુલકમાં ખાનગેના ઘણા ભાગમાં, તથા મહારાષ્ટ્રના પૂર્વતરફના ભાગમાં, એના લોકો નથી તેનગણ એકદમ દેરા, તથા કાનડા પ્રાંત, આ નણ જુના દેરાનો ઘણુંકરિને બધો ભાગ ઉપના વાઝમાંના પ્રેરોમાં આવે છે, પરંતુ તે દેરાની સમુદ્દેની સાથે આ પ્રેરાની સરહદો એકલી જોજર મળતી નથી, માટે, તે તે દેરામાંની પ્રાચીન રિસ્તથી ત્યાંના ગામડામાંના જમીનદારો નથી, એમ કેહેવાને વધારે આધાર મળતો નથી આના પામિના પ્રેરામાં

એવા જમીનદારો સાંધારણ છે; એવું છતાં, હાલ માળવામાં એઓ માહિત છે એવું જણાતું નથી.

(૬.)—ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં, એઓને ધણુકરીને ગામના જમીનદારો અથવા ખિસવાદારો કહે છે; બહારમાં, માવેક; ગુજરાતમાં, પટેલ; અને દક્ષિણમાં તંયા દક્ષિણહિંદુસ્થાનમાં, મિરાસી અથવા મિગસદાર, એમ કહે છે.

“વંશપરંપરાએ ચાલતો આઆથી, અથવા વેચાણથી, અથવા દાનથી, જમીનઉપરની માલિકીનો હક્ક હાલના એકત લોકો પાસે ખુબનો છે” એવો એક અંધકારનો અભિપ્રાય છે.

મૂળ ગ્રંથમાં લખ્યા મુજબ, ગામના જમીનદારોના હકોવિષે ઉલ્લેખ, બંગાલ સરકારના જે પશ્ચિમ પ્રાંતો મંબંધી લેખો છપાયા છે, તેઓમાં વારંવાર આપ્યા છે. આ દેશમાંની જમીનઉપરની સત્તા ઈંગ્લંડ પ્રમાણે પૂરી તથા વગરહરકતી નથી, એમ હાઈ કોર્ટના કોર્ટને મત છે, તોપણ જે માલિકી છે તે કોની પાસે છે, એવિયે તેના મનમાં સરાય નથી. “ગામના જમીનદારો, એટલે ખિસવાદારો, એઓ માત્ર જમીનના ધણુકરીને મોનેકો છે; બાકી બધાઓના દાવા પેહેલે જોતાંજ સંસારખંડ છે.”

મદ્રાસનો ગવર્નર સર્ દામસ મનુરો એના મત પ્રમાણે લોકોએ મિગસદારોનું માહાત્મ્ય ધણું વધાર્યું છે, તથા તેઓની જમીન વધારે ફાયદાની છે એમ નથી; તથાપિ તે યેમવા જોવી છે એવું તે કબૂલ કરે છે. મહારાષ્ટ્રદેશવિષે કુપ્તાન રાખડેસનું નામ એક કોર્ટને કોર્ટલાંએક વેચાણપત્રો દાખલ કર્યાં છે, તેઓમા કોર્ટલાંએક ગામવાળાઓએ પોતાના મિરાસીના હકો ધેરાવાને આપ્યા તેનું ખત છે. શિવાય, બીજા એક ગામમાં કુળનો નિર્વંશ થયો હતો, તેની જમીન તે ગામના બધા લોકોએ ધેરાવા પાસેથી કંઈ રીઠોવા લેઈએ તેને આપી, અને આગળના મોતકોના હકો બાબદ અમે જવાબ આપીશું એવો કરાર તેને કરી આપ્યો, એવો એક લેખ છે.

મિગસ, એ જે રાખડ ઉપર લખ્યો છે તેનો જે અર્થ થાય છે તેનો, તથા જમીનઉપરના બીજા જાતોના હકોનો, ફરક ધ્યાનમાં રાખતો

મત્તા એવો થાય છે, અને એ અર્થે બધા પ્રકારના વંગપરંપરાના હક્કોને એ શબ્દ લાગુ પડે છે.

(ગ.)—ફોર્સેસ સાહેબ, કુપ્તાન ગાનદેસન, વિગેરે લોકોએ કરેલા ગ્રયોમા એવિરે દર્શાવત છે.

(ગચ્ચ) — ગામમાની જમીનના હિસા પાડતી વખતે, પેદેના જમીનદારોના એકંદર કુટુંબો પ્રમાણે જમીન વહેંચી આપે છે; પછી તે કુટુંબોની જમીનના હિસા કરે છે; પછી હિદુ પ્રમગા અમાના હિમેદારીના નિયમો પ્રમાણે તે હિમાઓના પેરાના હિસા પાડે છે. તેજ પ્રમાણે ગામસંબંધી બીજા કાયદાના પણ હિસા, પેરાના હિસા, વિગેરે પાડે છે; અથવા આખી પેદારાના આના, કેસ, વિગેરે દેશની ચાલ પ્રમાણે વિભાગો કરીને પ્રત્યેક માણસને તેના હક પ્રમાણે હિમો મળે એવી વહેંચણુ કરે છે.

એજ પ્રમાણે સરકારના દેવાના પણ હિસા તથા પેરાના હિસા પાડીને વહેંચણુ કરે છે; તેને માટે પ્રત્યેક હિમેદારને તથા પેરાના હિમેદારને, પોતાને માથે બોલે કેટલો છે તે સમજવું છે; તથા તેણે કરીને તેને પોતાની મેનીપાડીનો તથા પેસાડાનો વહેવાર બી જાઓનું તથા ઝોડીને પોતાને ચનાવતા આવડે છે. એનો દાખો, — મહારાષ્ટ્ર દેશમાં જમીનના હિસા પાડી આપત્રનું ને ખમ બધા હિમેદારોપર જતીમનીએ ગાયું છે; પરંતુ તેઓમા મુખ્ય એનો કોઈ નથી, પ્રત્યેક હિમેદાર પોતપોતાનો કાગળા જુવે છે, તથા ગામનો પટેલ બારી મરો કાગલાર કરે છે. હિદુધાનના બીજા બાગોમા એ ગિમ્તમા ફેરફાર થયો છે; પરંતુ હિદુઓની મૂળ રીતથી તે જુદો છે, માટે તેવિષે હ અહીંસ લખતો નથી.

(હ.) — જમીનદાર લોકોને જે હક્કો મળે છે તે આ પ્રમાણે. — પોતાની એકલ પેદારામાથી સગાનો હિમો આપનાની અગાઉ યોડો અગ બાર કરના હક એઓને છે, તથા તેઓની ખૂમ બાદાના લોકોની પેદારાઉપર તેઓને કંઈ હક્કો મળે છે; આ હક્કોને તામિન દેગમા "આમિઓચ" (એટલે ધણીનો હિમો) કહે છે, અને ઉત્તરહિદુધાનમા, "માનિનં રમૂમ" અથવા "જમીનદારી રમૂમ" કહે છે. ઉત્તરહિદુધાનમા જમીનદારોને મેડે દસ ટકા જે હક્ક મળે છે, તેમા ઉપર કહેલા બેઠ

હકો ધણકરીને હોય છે, અને ધણકરીને તેઓના બાળીના બાળ
હકોમયધી ધણેલી નુકસાની પૂરી કરી આપવાસાર એ હક
તેઓને આપ્યો હશે એમ જણાય છે; ત્યાહા મેઝ જમીનનાની
જમીનનુ બાકુ આવડુ હશે, ત્યાહા એ હકથી તેમા કર્વ કેરકાર
થતો નથી. કેદનેએક ડેકાણે (જિમ મુજરાત તથા ઉત્તરદિલ્હ
સ્થાન, એઓમા) એવી ન જનારા લોકો પામેથી તેઓને કે
બાહ હકો મળે છે, અને ત્યાહા ગામો વસતા હોય છે, તે
જગાના તેઓ માને હોય છે એનો પ્રકાર બેઠકાણે છે, માટે
ગામમા કેદનારા બધા લોકો પામેથી જમીનનુ બાકુ અપત્ત તેને
બદલે કહી આપી તેઓ લેઈ રાખે છે

ત્યાહા તેઓના કહી હકો મગકાઝ ખાઈ ગઈ એમ થયુ છે,
ત્યાહા તેઓને પોતાની જમીનો ખીજાઓને આપતા આવડીને
નકામા કહી વજે મળે એક થનાને માટે, ઘણે ડેકાણે તેઓઉ
પર ઓઝો ૧૨ બેસાડેનો હોય છે, કેદનેએક ડેકાણે (જિમ તા
મિલ દેગના કેદલાએક બાગોમા તથા ઉત્તરદિલ્હસ્થાનમા, ત્યાહા
તેઓને મડે દસ ટકાની નેમણૂક મળતી નથી ત્યાહા,) તેઓને
તેઓના હકો મળતા હોય છે અને ત્યાહા તે હકો છેકજ
ચોડા હોય છે ત્યાહા ખીજા ગામવાળાઓને જે હકો આપના
પડે છે તે એઓને માફ હોય છે ગામના જમીનદારોના હકો
તથા તેઓને મેળી માફોઓ, એઓ, તથા મુકાતો અને ખીજા
અમતદારો, એઓને નીચેલા કામો કરવાબદલ જે હકો આપેના
હોય છે તે આ બેઉ બાળો જુદી જુદીઓ છે, તેઓનો મ
માસ એક ડેકાણે કરો નહીં જોઈએ. કદાચિત્ ઉપના વાક્ય
માના બેઉ પ્રકારના હકો કેદનેએક ડેકાણે એકજ લોકો પામે
હોઈ શકશે, પરંતુ એમ થયુ તોપણ તેઓનુ રૂપ જુદુ જુદુ
છે, તેઓમાથી પેહેલા હકો જમીનની માનેકાથી ઉત્પન્ન થયા
છે, તથા બીજા હકો કેનજ ચણકરીજ ન છે, માટે જેની ચાકરી
કરવાની તેની મરજીમાફકે તે ચાકરી તથા નેમણૂક એ બને
એક માળખપાસેથી લેઈને ખીજાને આપતા આવડ છે

(એ) — કેવળ એ આગવી રાખે છે તથા આરખી ભાગમા
તે ઉચ્ચાર “રએખા”, એનો થાય છે, તથા તેનો અર્થ જળ,
નો થાય છે એને એજ અરે બધા મુસાનમાન દેરોમા એ

રાખ્ય ચાલે છે. કેટલાએક દેશોમા એનો અર્થ એથી ઓગે વ્યાપક હોય છે. હિંદુસ્થાનમા એના બીજા અથવા ગૌણ અર્થો આગળ લખ્યા પ્રમાણે થાય છે;—૧. મહસૂલ આપનાગે માણસ.—૨. સાવાગણુ જેતી કરનાગે—૩. મૂળ અથવા લખ્યા પ્રમાણે, કૂળ.—ઐચ્યત લોકો જે માણસની જમીનો ખેડે છે, તેઓના સમવથી આ લોકોને તેઓના “આસામી” કહે છે.

(દે)—મગજ ઈલાકામાંના પ્રાન્તોમા આ વર્ગમાંના લોકોને “ચુદકારત ઐચ્યત” કહે છે; “ચુદ” એટલે “૨૧” અને “કારત” એટલે “જેતી કરવી” એવો આ રાખ્દનો અર્થ થાય છે; અને આ અર્થહિપગથી આ નોગે તે દેશમાંની જમીનના માલિકો છે, એમ સાબિત થાય છે એમ કહે છે. રામમોહનગણ, એ જર્ગેમો ગણવા જોયો અથવાર છે; તેણે, “પોતાના ગાનો માની જમીનમા જેતી કરનાગ,” એનો, “ચુદકારત,” આ ગણનો અર્થ ક્યો છે, તથા એ અર્થ ખરો જણાય છે; કારણ, “પૈકારત” એટલે “બીજા ગામોમા જેતી કરનાગ” આ ગણવદની ઉપર હમેશા પેટેલા રાખ્દનો ઉપયોગ કરે છે.

(લ)—તામિરદેશમા તથા ગુજરાતમા, મિગસદાગેના હકો મારા રથાપેના છે.

તામિરદેશમા તેઓ પાસે જમીનનો મોગવટો વગપગપગએ હોય છે, તથા તેને બદલે તેઓને જ મગકારનું જહમૂન, તથા ગામના જમીનદારોના હકો આપના પડે છે—તે કેવેમા હોય છે, તથા ક્યારે ક્યારે કાગા મરીના એક મુમખાથી વચાં હોતા નથી એ ક્યારેક હોય છે, પરંતુ તે કે ઉપર મહાપ્રમાણે જોવાયનો હક જમિનદારોના હકોમાંજ નજીકનજીક મળ્યું છે, તોપણ એમન તે હકો વચી મળતી નથી, આપો મળતી નથી, અથવા ઘણે મુરી મળતી નથી. ગુજરાતમા આ નોકોનો જોગવગે એના જોગ પામે જુમે છે, પરંતુ તે ગામના જમીનદારોકિપગનુ સગકારનું ને વધુ, તો તેઓનુ કેવુ વધારવામા આવશે એનો ભણાવો કાગા હોય છે. તામિરદેશમા પણ તે બને વર્ગોમધ્યે એવીજ સમતુલ્ય હોય છે એવું મળ્યું છે, પરંતુ તેજરિપે હાથી રીપોર્ટોમા ઉલ્લેખ નથી, આ લોકોને વગપગપ ગના જોગવગનો અધિકાર છે, અને પકોસના ગામેના વહિવટ

કરતા એઓઉપરનો વજ્ર ધણો વધારો નહીં એવી ઉત્તરદિ
રયાનમાના લોકોની સમજ છે, પરંતુ આ તેઓનો દુઃખ કેટલો
અધુરો છે એ આગળના મત્સ્યકોપરથી ધ્યાનમાં આવશે.

ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં, અગાળ ઇલાકામાના જે પ્રાંતોમાં ૩
૫મ જમાનંદી ફગાવેલી નોંદોતી, તેઓમાની કાયમ રેશનના હમો
રિપોર્ટ કર્યો, એવો તે સરકારે તે તે પ્રાંતોના કલેક્ટરોને
હુકમ કર્યો. તે નેમ્કરો ચોંટાડવા તેઓમાથી અગીવારોના
મને પોતાની મહાપ્રમાણે તેમણે વચગાળે, તથા બીજાં ધણો ફા-
યો કરનારા કુળો મળતાં દોષ તો એકત કુળોપામેથી જાણીત
કાઠનાને, જમીનદારોને અપાતા છે, ઈતાવા તથા શાસ્ત્રપુર,
અહીંનાના અને તેઓના મને, મરકારું દેવું વધા ગિવાય જ
મીનદારોએ વજ્ર વધારો નહીં એવું જણાય છે. “પુરુષોત્તમ”
અર્થે દુઃખ, જે જમીનદારોની જમીન તે એક છે, તેનામરુઓ
મરુતુ છે, એવો ખુલ્લેખણના કારણેનો માત્ર એકવાનો
અભિપ્રાય હતો. આ રિપોર્ટ મરકારમા મોકલવી વખતે ‘રિવિન્ય
-મિશન’ તરફના અધિકારીઓએ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો,
કે કુળો કાઠાડી નાખવાનો અધિકાર આપણને છે એવું જ-
મીનદારોનો સમજ છે, મરુતુ રેશન લોકોનો અપ ધરો
દેવ છે, માટે તેઓ આ અધિકાર વાગવા અમમમાં આપણતા નથી.

એ મનો બગાળ નથી, એવો તે વખતના સરકારને મશા
આનંદ, તેઓએ આ બામદમાં ફરીથી રિપોર્ટ માગ્યું; તેઓઉ
પરથી આનંદે ધણો વધારો ખુલાસો થયો, પરંતુ ઉપરના નિર્ણ
યમાં વધારો ફેરફાર થયો નહીં.

અગાળા ઇલાકામાનો, ખુલ્લેખણના પ્રાંત બાદ કરીને, બાકી
સર્વ પ્રાંતો કરતા દિલી પ્રાંતમાના કાયમ રુઝોનો હમો મારગજ
સામે રહ્યા છે; તે પ્રાંતવિષય મિત્તર કોર્ટ્સ એવું રિપોર્ટ કર્યો
છે, તેમાં એક લખ્યું છે, કે પુરુષોત્તમ તથા વરામરપગના બોગ-
નગરાર “એઓ પોતાના હિસારું સરકારે જે બગતા હયેત્વાદા
મુખી” તેઓને કોઈ કાઠાડી મરુતુ નથી. હોત્તે માંડી
સાહેબે જુદા જુદા જુદાઓમાના પુરુષ ગામોવિષે તકનીક
વાર રિપોર્ટનો આગળ દાખ્યો છે, તેઉપરથી જમીનદારોથી
પોતાનું તણ વધારાએ નહીં એક નિર્ણય નથી. એક

કુટુમ્બાના કુમનની મિનિટ લખતી વખતે, કોલ્પુક સાહેબે એક લખ્યું છે, કે “જમીનદારો તથા કુળો એઓના હક્કોનો તોડ પાડીને બંનેમસ્ત કુનારો એક અતિ બુદ્ધિમાન સરકારી અમલદાર ઘણે સારથ સિતે ચોકસી કરતા છતા પણ, તેને કંઈ નિયમ જડ્યો નહીં; અને ઇનસાફની કોર્ટમાં જે ખીલ ધણા કુટુમ્બા ચુક્યા છે તેઓની હકીકતઉપરથી પણ જેવ્યત તથા જમીનદાર એઓના મંગલની ગિયતિવિષે એવોજ નિર્ણય થાય છે.” એ મિનિટ ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં લખેલી હશે એમ જણાય છે.

સુખ્ય કોર્ટમાના રાસ્મ નામે એક જડુને એક ઘણો વિચારભરેલી મિનિટ ઇ. સ. ૧૮૦૭ ની ૨૨ મી માર્ચની, લખેલી છે; તેમાં તેણે એવું લખ્યું છે, કે અંગાપામાના ઉપરના પ્રાન્તોમાના કાયમના તથા કુટુંબી મુદતનાં કુળોએ અમારો ધારો કાયમ રૂગવેનો છે, એવો દાવો મહી પણ કરેલો નથી. ખીચુ, આનો કાયમ ધારો જ્યારે ચાલુ હતો, તથા જમીનની કિમ્મત કેમ પણ બદલાઈ છતા આ ધારો કાયમ રહેવાનો હતો કે શું? આવિષે તેણે. ચોખાચોખ કહી છે; અને ચેનટે એવું લખ્યું છે, કે;— દેગગિવાનવિષે જે કોઈ કેહેશે, તો તે જેવ્યતના આવા હક્કોને હંમેશા પ્રતિરૂપ છે, અને જમીનદારો તથા તેઓકરતાં મોહોરા મુત્તકદારો એઓ જેવ્યતથી નેટડુ અપાશે તેટલું તેની પામેથી હંમેશા કાઢતા આવ્યા છે, એવી તેઓની ચાલ મરાહૂર છે.

(મ)—ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં, પેકાગત; સુજગતમાં, ગાંજીવટી; મહારાષ્ટ્ર દેશમાં, ઉપરી; અને મદ્રાસ હિલાકામાં, પેકાગી તથા પાકુટી; એના એઓના નામો છે.

(ન)—આ લોકોને ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં અચાક રહે છે, અને દક્ષિણમાના કેટલાએક પ્રાન્તોના પાકુપેરા રહે છે.

(ઓ)—કેટલેએક ડેકાણે બધા કાયમના કુળોઉપર એક નોટો અટકાવ છે, તેમણે ગામના માનેડની જમીન રિવાય ખીચુ જમીન તેઓથી ખેડાતી નથી. તથા જે તેઓની ખેતીની તથા ધંધાગની જમીન રોય છે, તેકપર કેટલોએક કાયમ વેગો જમીનદારને આપવો પડે છે. કેટલેએક ડેકાણે એક ગામમાનાં કાયમના કુળો તથા તે ગામના જમીનદારોપણ. પગંગનામાં.

દિગ્ગમામે ઉપરી કૃષ્ણો પ્રમાણે જમીન જોડે છે. દિદ્ધસ્થાનના કેન્દ્રાભેદ બાગોમા, મહમ્મદી જમીનકેપનાં ગિગસદા કૃષ્ણો પામેથી ગરના ધામે લે છે; તથા તે કૃષ્ણો માત્રીનાજી લોતે પામેથી તેઓની જમીનો પણ ઈત્તરે લે છે. કેટલેઓ કેદાણે મરકાના અમનદામે, આપા કૃષ્ણકેપ કેવો પણ પ્રમંથ પડ્યો તોપણ, તેઓના ધાગની જમીનનો ખેદનો આપનાની તેઓને મનાવે છે; પરંતુ એ કેવળ જુલમજળજગરની એક લોકો સમજે છે.

(૫)—એ ગિરના ગામી સમજવાસાર કુચ્છનું જે નજ્જાનું મધ્યાન છે તેની આગળની હરીફાઈ જુલુંછ; કાણુ તે હાલની ન તમા ધંધેલું છે તેમાટે તેનું મૂળનું રૂપ જેવુંનું તેકાજ રહ્યું છે. આ નવે દેરાનું મહમ્મદ પચાસ દલાઈ ગેરી (એટલે થુ માં માગ દલાઈ રૂપીયા) છે, અને એમાથી શુમારે ત્રીસ લાખ રૂપાઈ રૂપીયા લાદાનો ગણ (જેને ગાજ કેહે છે) તેને મળે છે. માત્રી રૂપીયા ત્રીસ લાખ ગેરીનો મુખ્ય ગણના ગાખામયંવી ૧૫૫ પામે છે તેઓ જેમ જેમ ગણ મરી ગયા, તેમ તેમ તેઓની પડનારે તેઓના પ્રતલ્લ કુટુંબોમાના લોનેને બક્ષીઓ મળે, તેઓને લનાજનોબદન પ્રાપ્ત થયો છે.

આ ગણઓનો વરા આણીતરૂકના કાગમાજ મિન લેગ માના હજી થેહેમાથી આવ્યો. આ બવાઓનો મૂળપુરુષ હમી-રજી, તેનો કોકો ગવ ખેડી, તેણે ઈસની મનના ગોળમા મેકાનું પૂરાર્થ પૂરુ થતા પેલેલા કુચ્છનું ગણ્ય બિજાનું. આ દાવાની મખ્યા હાલ (એટલે ઇ. સ. ૧૮૨૧ મા) ૨૦૦ છે, તથા બધા કુચ્છ દેરામા એઓની વતીના લોક ૧૦,૦૦૦ કિના ૧૨,૦૦૦ છે. એઓની ખૂમને જાહેલ કેલે છે, એ ગણપૂતોની એક વત છે. અહીંવાના ગણનો સાધારણ અધિકાર તેઓના પોતાના મુલકમાં માન છે. પ્રત્યેક દાવાદ ગરના પોતાની હદમા એવરકાપ્રમાણે મપા મપાયે છે. લદા ઈ. કાણુ પડે, તે જાહેલ લોકકેપ તત્તજ કરવાનો અધિકાર ગણને છે; પરંતુ તેઓ તેના લગ્નમા હોતા મુધી તેઓને નિમિત્ત દરપ્રમાણે પમાર આપશે પડે છે. બધા લેગમા સ્વચ્છતા પાતાનો અધિકાર ગણનો છે, માટે તે રૂપે બધા જોડે...

બીજા દેરાના સાધારણ દુકમનો એઓને તે શિક્ષા કે છે, દાયાળોની પોતપોતામાની લદાઈઓ બધ કચી, તથા કચ્છા ચુકવવા, એ પણ કામો તેણે કરવા એકું જણાય છે; પરંતુ આ અધિકાર જો અહીંમાના ગામઓ વારવાર ચલાવે છે, તોપણ તેઓના દાયાદો મુનીપણે કમૂલ કરતા નથી. રાજપ્રમાણે જ પ્રત્યેક મુખ્ય મુખ્ય દાયાદના બીજા રાખ્યાસંમતીઓ હોય છે; તેઓ પાસે કુટુંબમાના મૂળ વતનોનો કંઈ હિસો હોય છે, અને જોમ રાજ સાથે મુખ્ય સરદારોનો સંબંધ, નામના પરગતપણાનો હોય છે, તેમ તે સરદારોસાથે એઓનો હોય છે. આ રાખ્યા સંમતીઓને તે સરદારોના બાબદો કેહે છે, તથા તે મુખ્ય સરદારોને રાજના બાબદો કેહે છે."

સર્વ રાજપૂત દેરામા કેટલાએક ફેરફારો કરીને આજ પાઠ ચાલુ છે.

રાજપૂતોના મસ્થાનોમા મેવાડની પાપચી પેહેલી છે. તેમા, એક વખતે, મર્મ રાજ્યમાથી ત્રણ ચતુર્થાંગો કરતા વધારે મુલક આના બાબદો પાસે હતો; અને તેજ સસ્થાનમાના આણીતરફના એક રાજની ટુકડી નજરને લીધે બાબદોનો મુલક તેથી પણ વધારે થયો હતો.

(કુ.)—૨૦૦ વર્ષોની આણીતરફ સર્વ રાજપૂત સરદારો (નિદાન મેવાડમાના તો) મુદતે મુદતે પોતાના મુલકની આશ્લામ દલી કરતા હતા, તેમાટે તેઓને એક ઢેકાળે, પોતાની મગધો જોડીને અથવા કિલ્લા ખાતે, પોતાનો મુલક જોરાવાગ કમવાને હરકત આવી હશે; તથા આ શિરને આ લોકોની સ્વતંત્રતાના જોરસાઉપર કંઈ ટાહાડુ પાણી પડ્યું હશે.

આ તોડી આપેલી નેમણૂકો ઘણી જલદી વધતી ચાલવાથી ખાત્રી ગેહનો દેરા ન જવામાટે, આ ગામઓને કંઈ કુકિત કાઢવાની જરૂર પડી હશે. મુગવાડ દેરા મૂળના રાજાએ લીધા ઉપર, થોડીજ પેઢીઓ પછી ગામનો આમગત મુલક એમ નો ના હાનો પ્રયો, કે એક રાજના છોકરાઓને તેઓના લજાજમસાફ આપવાને વધારે કંઈ ન ગેહવાથી તેઓને પોતાના ગુજરાનમાર પરદેરોઉપર ગવાચીઓ કરવી પડીઓ; અને મેવાડમા, પેહેલાના એક રાણાના કેટલાએક વંશજોને એક પછતારનો પેઢીમાના

પુરુષોએ ૨૬ કરીને તેઓનો કેટલોએક મુલકપણ લીધો હતો, એનું મુલ્ય છે.

(૭.)—આગળનું વર્ણન અને પ્રકારની જાહેરીને જાણ છે. લશ્કરી આકરી ને બદલે ને લશ્કરીનો આપેલીઓ હોય છે, તેઓનો વહિવટ કરનાર મુલ્ય છે, તેના પેટના વંશજોને કેટલો એક નજીકથી ભરવો પડે છે, અને ને વાગ્યું દત્તક હોય, તો તેકરના પણ બાંહે મુલ્ય ભરવીઓ પડે છે. શિવાય, રાજાને પ્રસંગપણ જરૂર પડે તો કંઈ બાંધે આપવા પડે છે. તે જામીનોતો નેમણક જેટલી મુલતની હોય, તેની પેલીમર તે પેલાવી અથવા ઘૂંટેણે મુલતી નથી. મૂળ જાહેરીના પેટાની જાહેરી પાડી આપવાની આવ રાજપૂતો શિવાય બીજાઓમા સાધારણ નથી; પરંતુ તે બોકોમા, એ શિસ્ત બધે કેદાણે છે.

ત્યાં રમા નેમણકો પ્રથમ તોડી આપીઓ, તે વખતે આકરીની હદ નોહોવી. તથા આકરીબદલ શિવાય નેમણકો પણ નોહોવી.

આકરી બદલ, અથવા આકરીનું કારણ પડશે ત્યાં તે ન કચાવે બદલ, હાનપ્રમાણે જાહેરીરદારે રમદ ભરવી, એવી મોઢા બોમોમા સાધારણ આવ હતી, અને રાજપૂતોમા એવાજ પ્રમાણે